· FR · BULIĆ ·
LJ · KARAMAN

PALAČA CARA DIOKLECIJANA U · SPLITU

· MCMXXVII ·
IZDANJE · MATICE · HRVATSKE

1674 S

GRADU ▲ SPLITU

ČEDU ▲ I ▲ BAŠTINIKU ▲ CARSKE ▲ PA=
LAČE ▲ GAJA ▲ AURELIJA ▲ VALERIJA
DIOKLECIJANA ▲ KOJA ▲ OD ▲ SVAKE
DRUGE ▲ LJUDSKE ▲ TVOREVINE
MOĆNIJA ▲ U ▲ OVOJ ▲ ZEMLJI ▲ NITI
PRIJE ▲ NITI ▲ POSLIJE ▲ ZAPAMPĆENE
TITANSKOM ▲ OTPORNOŠĆU ▲ SVE=
MOĆNOM ▲ ZUBU ▲ VREMENA ▲ I
RUŠILAČKIM ▲ HIROVIMA ▲ SPLIT=
SKOG ▲ POKOLJENJA ▲ PRKOSI

DON ▲ FRANE ▲ BULIĆ

OVAJ ▲ OPIS ▲ O ▲ SVOJOJ ▲ OSAM=
DESETGODIŠNJICI ▲ ODABRANIM
GRAĐANIMA ▲ LJUBITELJIMA ▲ KLA=
SIČNOSTI ▲ HUMANIZMA ▲ UMJETNOSTI
RADI ▲ PAŽNJE ▲ I ▲ POBUDE ▲ NA
ZNANSTVEN ▲ RAD ▲ I ▲ SAVJESNO ▲ UZ=
DRŽAVANJE ▲ ŽIVIM ▲ ŽELJAMA ▲ NADAMA

SPLIT 4/X 1926

Don Frane Bulić

I.

Uvod.

Na istočnoj obali Jadranskoga mora, te znamenite žile kucavice evropskoga kopna, koja je odvajkada spajala naše zemlje s kolijevkom naobrazbe, Istokom, i s Egiptom, hraniteljem naroda, i s Grčkom, majkom umjetnosti, a baš po sredini te obale, na zalivu, nedaleko od Salone (Solina), podiže oko 300. god. po Kr. moćni rimski car Dioklecijan veličanstvenu palaču, kamo se, pošto se odrekao carske krune, povukao, da tu u zabiti i tišini provede posljednje dane svoga života.

Ni jedan od njegovih prethodnika na prijestolju careva, ni August, ni Trajan, ni Hadrijan, nijesu pokazali jaču djelatnost u građenju, kako nam svjedoče gradovi Aleksandrija i Antiohija, Nikomedija i Palmira, Milan i Kartaga, a u samom Rimu njegove su kupke raskošnije od kupki cara Karakale. Golema njegova graditeljska djelatnost bila je svugdje u službi države, jedina palača u Splitu imala je da služi lično njemu samome, te je stoga ona individualno djelo svoga gospodara.

Sin kršne Dalmacije, rodom Solinjanin, htio je udariti svojoj palači i svim zgradama u njoj pečat one energije, koja je njega, neustrašivog vojskovođu i velikog državnika, podigla od prosta vojnika do prijestolja najmoćnijega carstva na svijetu.

Dne 1. svibnja god. 305. doživjela je Nikomedija,[1] prijestolnica Dioklecijanova, na zapadnoj obali Male Azije, neobično slavlje.

[1] Danas *Ismid* na obali male Azije, 45 klm na istok Carigradu. Od njegove palače ne vidi se sada gotovo ništa.

Nakon dvadeset godina umna vladanja, puna rada i briga, malih utjeha a velikih razočaranja, vladanja puna uspješnih pothvata i dubokih reforma na političkom, vojničkom, socijalnom i ekonomskom polju, vladanja puna sretnih ratovanja, da golemo rimsko carstvo spasi od udaraca barbara, koji su stali da vrve sa svih strana, izvede Dioklecijan svoju nakanu da se odreče prijestolja. Već sama činjenica, da on, poslije ovako dugoga vladanja, što se od dva vijeka nije viđalo u rimskoj državi, silazi sa carskoga prijestolja, na komu od jednoga vijeka ne bijaše gotovo nijedan car od naravne smrti umr'o, već ta činjenica, da se je on, kao jednom Cincinat, povukao svojevoljno u zabit, u daleku pokrajinu, da okolo svoje sjajne palače sadi povrće, sama ta činjenica otkriva u njemu pravi, unutarnji rimski ponos, za koji mu mogu da zavide i vladari odličnijega podrijetla (sl. 1.).

Prema ugovoru utanačenu sa svojim kolegom u carstvu ta se odreka obavila dne 1. svibnja: Diokleci janova u Nikomediji a Maksimijanova u Milanu.

Nedaleko od Nikomedije, na podnožju brežuljka, na kojemu bijaše jednom zaodjenuo carskim grimiznim plaštem okrutnoga Galerija, muža plemenite mu kćeri Valerije, a gdje u spomen ovoga događaja stajaše kip oca mu Jupitera, stupi Dioklecijan pred mnogobrojnu vojsku, s kojom bijaše više bitaka izvojštio, te sa suzama u očima reče, kako on već star i bolestan treba mira i pokoja, kako treba mlađima povjeriti brigu za državu. Neočekivano izvuče on iz sjajne carske svite generala i vojničkih dostojanstvenika, mjesto mladoga zaslužnoga Konstantina, nekoga nepoznatog mladića, imenom Daju, koji je malo prije dao promijeniti svoje opskurno ime u ime Galerija Valerija Maksimina. Na leđa ovoga barbarina baci Dioklecijan grimizni plašt, koji bijaše istoga časa s riječima »primi na se, Jupiteru, ono što si mi uzajmio«, sa svojih leđa skinuo, te postade opet *Diokles*. Žurno sađe sa brežuljka, uvali se u kola, projuri kroz Nikomediju, on »car veteranac«, te preko Trakije,

Makedonije, Epira i južne Dalmacije, glasovitom cestom Via Egnatia, dojuri u svoju palaču oko prvoga juna g. 305. u mjesto zvano *Aspalathos*, gdje leži sadašnji Split.

Prema nekomu prostodušnom osjećaju, koji je naravan u vojnika sreće, kakav bijaše Dioklecijan, i prema osjećaju prirođenu uopće Dalmatincima, htjede Dioklecijan da provede posljednje dane života i da zatvori ovomu vijeku svoje umorne oči blizu onoga mjesta, gdje mu ih bijaše otvorio. Samo što mračnu ropsku sobicu, u kojoj oko godine 245. bijaše ugledao božje sunce, 4 km na istok Salone, na brežuljku *Libovac* — po još živoj priči u narodu — zamijeni starac Diokles nakon 60 godina sjajnom palačom, nešto podalje, u Aspalathos-u. Ali sjećajući se, da se on, sin prostoga pisara, bijaše dovinuo samo svojim vojničkim vrlinama, prijestolja najmoćnijega carstva na svijetu, dade palači, u kojoj je imao zaklopiti oči, uz oblik *vile* i oblik rimskoga vojničkoga *tabora*, *castruma*.

»Kad bi trebalo izabrati u našemu starom svijetu« — napisa odlični francuski pisac,[2] — »koji zakutak najprikladniji, da se prijatelju pokaže koliko more može biti modro, a priroda koliko može imati čara, kada je sama, i koliko se može pokazati raskošnom usprkos svoje golotinje, trebalo bi ga poslati, bez straha, na obale Jadranskoga mora. A kad bi trebalo naći u Evropi pozornicu najprikladniju, da se pobudi u prijatelju osjećaj historije, ja bih ga, bez oklijevanja, doveo u Split. Rim je odveć živ; velika imena, koja ga pokrivaju sada svojim prestižom, daju vječnom gradu neku važnost, odveć aktuelnu, da se može zahvatiti s neke dovoljne daljine njegova prošlost«.

»U Splitu je moderni život dosta intenzivan, da nam može markirati kontinuitet događaja, da nam može približiti prošlost, koja nam se ovdje nameće u čistim potezima, u periodima tako živim, da nam njihov ritam još duši progo-

[2] *E. Maury*, Aux portes de l'Orient. Paris 1896. p. 64. s.

vara. Kao veliki vihori osjeća se da prolaze nad mrkim zidinama ovoga grada časovi historijskih događaja; svaki je od njih ostavio dubokih tragova, kao iza prolaza oluje na polju. Za mali trenutak Split je bio središte svijeta, no iza toga nastade tišina. Kao oni brodovi, koji još navečer, poredani uz njegovu obalu, jutrom već iščeznu, tako je i Sreća odletjela, ostavljajući iza sebe uspomenu slavna raskošja, uspomenu, ponajviše, patnja, bolova mučenika, koji prekrivaju uvijek zemljište, kuda je kolo Sreće prošlo«.

»Ovdje, ovdje titra duša povijesti, ovdje se treba sabrati i klanjati onim živim zakonima, koje stvori bez sumnje ljudska volja, ali koji su, dakako, morali primiti s višega svoju harmoniju i svoju veličinu«.

II.

Ime položaja, doba gradnje i materijal Dioklecijanove palače.

Mjesto, gdje je Dioklecijan sagradio svoju palaču, leži po sredini poluotoka, koji se proteže šiljasto u more, a na dvjema debljim krajevima njegovim leže s jedne strane *Salona* (Solin) prema unutrašnjosti a s druge strane *Epetium* (Stobreč), jednom grčka pa i rimska naseobina.

Na ovom je poluotoku s jedne strane prema izvanjskom zalivu udobna poluokružna luka Splita. Po sredini njezine obale leži Dioklecijanova palača. S druge je strane duguljasta uvala Poljuda, koja se otvara prema Kaštelanskom zalivu. Ovaj se poluotok svršava prema zapadu brdom Marjanom (najveći vrh 178 m), a spušta se tek k moru prema zapadu na rt sv. Jurja, na kojemu je u staro doba bilo svetište božice Dijane »ad Dianam« (sl. 2., 3.).

Valovito zemljište od Splita prema Solinu, zasađeno gotovo samom lozom i maslinom, gubi se u Solinu u malu dolinu, posred koje teče rijeka Solin 4400 m duga *(Salon, Jader)*.[3] Od ove se doline uspinju odmah obronci brda Kozjaka (677 m visok), ogranka Mosora. Na njegovim se obroncima stere stara Salona, a nad njom se uzvisuje Kozjak, vrletni goli vrh, koji je u živoj opreci sa zelenim liva-

[3] Ta se rijeka zvala u grčko doba *Salanchon* kod Apolnija Rhodija, a *Salon* kod Strabona (Geographica lib. VII., cap. V. 5); u rimsko doba *Jader* (sr. Bullettino di archeologia e storia dalmata god. 1916. str. 145.). Pjesnik Lukan oko g. 60. po Kr. pjeva (Pharsalia IV. v. 404.—405.) o ovoj rijeci: »Qua maris Hadriaci longas ferit unda Salonas Et tepidum in molles Zephyros excurrit Jader«. (Ed. Pinder-Parthey str. 212.).

dama solinske doline. Tu rastu visoki jablani, platane i vrbe jadikovke, te bujni vinogradi, što su se razapleli po iznositoj vrleti, protkani zagasito zelenim maslinama i smokvama (sl. 5.).

Dok Kozjak, kao visoki zid brani i Solin i Split od sjevera, suri Mosor (M a s s a r o n, T e b r o n) zatvara ovaj predio sa istočno-sjeverne strane. Sa zapadne strane Splita i rta Marjana proteže se do Kaštela i Trogira zaliv — prava luka stare Salone i novoga Splita — gotovo sa svih strana zatvoren. Sjevernim krajem reda se uz more sedam Kaštelanskih sela (r i v i j e r a). Na istoku zaliva proteže se u poluotoku malo selašce Vranjic (zvano mala Venecija), a na zapadu sve ovo zatvara Trogir, koji sjedi na dvjema zalivima — *bimare Tragurium* — spojen malim mostićem s kopnom, a nešto većim s otokom Čiovom (B u a s, B o a s, B o b u s), mjestom relegacije krivovjeraca u V. stoljeću po Kr.

I baš ondje, gdje su na sjeveroistoku Splita goletni Kozjak i suri Mosor presječeni prevalom, ponosito se diže na kamenoj hridi Klis (Clusum), jaka prirodna utvrda, sagrađena još u Justinijanovo vrijeme. Kraj nje prolazi vijugajući se lomnom Rupotinom vještačka cesta, najkraća veza između srednjodalmatinske Zagore i Primorja. To je bio odvajkada jedini prolaz za zaleđe, pa su već Rimljani ondje sagradili cestu *via Gabiniana*[4] (sl. 2.), koja im je zbog čestih prepada Ilira bila više puta kobna.

Prema izvanjskomu zalivu Split je bio obranjen od otoka Brača (»c a p r i s l a u d a t a B r a t t i a«) i od otoka Šolte (»medonosne«), poznatih još i od putopisca Skilaksa Karijadenskoga iz VI. stoljeća pr. Kr.

Na pogled ovoga položaja čovjek bi na prvi mah pomislio, da je Dioklecijan imao graditi svoju palaču ili na Marjanu, u staro doba gusto pošumljenu, odakle se pruža krasan pogled na svu okolicu, ili barem na brežuljku »*Grippi*«

[4] O imenu ove rimske ceste, zajamčene u jednom solinskom natpisu, vidi što je pisano u Bull. dalm. 1916. str. 177. sl.

na istoku Splita, samo 18 m visoku, na obronku kojega se savilo predgrađe Lučac, a na njemu se u XVII. v. podigla utvrda proti Turcima, gdje bi se bila kočila palača Dioklecijanova kao neka Akropola. I da su palaču gradili arhitekti sa Zapada, valjda bi se to i dogodilo. Ali nju su gradili grčki arhitekti, koji su došli amo bilo s obala Bizanta, bilo s obala Egejskog bazena. Tako se može shvatiti, da su oni izabrali uvalu među Marjanom i Grippima, i tu, baš na obali, uzidali u samom moru temelje posljednjeg počivališta starca Diokleza.

Sagradiše je na poluotoku zatona, ali ne usred njega, već nešto dalje prema istoku na mjestu, gdje se teren počinje naglo dizati. Jamačno je to bio razlog, što je fasadna linija palače krivo povučena te ni palača nema oblik istostraničnog četverokuta. No možda je na smještaj palače i to djelovalo, što se prema zapadu nalazilo ribarsko selo, imenom Aspalathos, od kojega je po svoj prilici i palača dobila ime.

Ime položaja, gdje je Dioklecijan sagradio palaču, pojavljuje se prvi put na Peutingerovoj tabli, načinjenoj na temelju Chorografičke karte rimskoga carstva Agrippe (god. 12. pr. Kr.) i to ovako: *Spalato*, na raskršću putova daleko od Salone IIII m i l i a p a s s u u m, a isto toliko od Epetiuma (Stobreča) i od rta Marjana (ad Dianam). Ovo ime ovako pisano možda je uzeto iz ove Chorografije Agrippove. Na njoj nije mogla biti označena Dioklecijanova palača znakom zgrade, jer u ono doba, u prvom vijeku, ona nije postojala. Da je ovaj položaj *Spalato* uzet iz kasnijih geografskih karata, na pr. iz karata V.—VI. vijeka, na njima bi se bila našla označena palača, gradjena oko 300. pr. Kr.[5] (sl. 3.).

[5] Sr. *Bulić Fr.*, Car Dioklecijan. Njegovo ime, njegova domovina i mjesto gdje se je rodio. Kada, gdje i kako je umr'o. Povijesno-kritična rasprava u Vjesniku hrvatskoga arheološkoga društva, Zagreb, Nove Serije sv. XIV. g. 1915.—19. sa XXV. tabla. Isti članak na talijanskomu jeziku u Bullettino di archeologia e storia dalm. 1916. str. 3.—90.: L' imperatore Diocleziano. Nome,

Drugi se put ime ovoga mjesta javlja IV. v. kod Eutropija[6] (god. 360.), gdje se Dioklecijanova palača zove »villa«, nedaleko od Salone; treći put kod sv. Jeronima »in villae suae palatio«;[7] a zatim kod Prospera Akvitanskoga (god. 379.—455.), gdje se kaže »villa sua Spalato« ili »Aspalatho«, »in villae suae palatio«,[8] dok se u Notitia Dignitatum (među g. 385. i 425.) kaže: »procurator gynaecei Joviensis Aspalatho«.[9]

I stari pisci i njihovi kodeksi vrte se u ovoj stvari oko riječi villa, Spalato i Aspalatho. Mnogo se je o tome napisalo, a još nismo načisto, odakle ime mjestu, gdje je bila sagrađena Dioklecijanova palača, te kako se ova zvala.[10] Nekoji zabacuju sasvim grafiju tabule Peutinge-

patria e luogo della sua nascita, anno, giorno, luogo e genere della sua morte con XXV. tavole. Otisak str. 41. preštampan iz Vjesnika hrv. arheol. društva Nove Serije XIV.

Za dokaz gornje tvrdnje evo primjera. Na istoj Peutingerovoj tabli Epetium (Stobreč) na istoku Splita označen je sa tri zgrade (horrea), a Salona sa dvije. Dakle Epetium bijaše veći od Salone. To je bilo tako pri koncu republike i prvih decenija carstva, kada Epetium, grčki Ἐπέτιον, bijaše znamenito mjesto sa trgovačkog gledišta, luka i tranzitno tržište za samu Salonu, koja se tada počinjala dizati. Dakle i ova je okolnost u prilog pretpostavci, da je tabla Peutingerova sastavljena na temelju chorografske karte Agripine.

[6] *Eutropii*, Breviarium ab urbe condita u Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi T. I. P. II. pag. 168. »Diocletianus privatus in villa quae haud procul a Salonis est, praeclaro otio senuit«.

[7] *Chronicon* ann. Abraham, 2332.: Diocletianus haut procul a Salonis in villa sua Spalato moritur« (Cod. Bern.): »in villae suo palatio; in villa sua Spalato« ili »Aspalahos« (Cod. Leyd.).

[8] *Prosperi Tironis* Epitome-Chronicon u Mon. Germ. hist. Auct. Ant. IX. 2. str. 448. (sr. str. 348.): »Diocletianus haud procul a Salonis in villa sua Aspalatho moritur«.

[9] *Böcking*, Notitia Dignitatum. Ed. Bonn. 1839. t. II. pag. 148.; Ed. Seeck, Berlin 1870., pag. 150. »Procurator gynaecei Joviensis Aspalatho«.

[10] *Sr. Bulić Fr.*, Dioklecijan itd. str. 36.; Zeiller u Mélanges Cagnat, Paris 1912., str. 149. (Talijanski u Bull. dalm. 1916.

rove, jer je kasnije umetnuta, ali ne kasnije od VII. v., u kojemu je posljednja redakcija ove Chorografije; netko se drži riječi villa, netko palatium, netko Spalato, a netko Aspalathos. To pitanje ne će riješiti dosad sačuvani kodeksi, a malo je nade, da bi se novi mogli pronaći; svijetla bi mogao unijeti u to pitanje kakav kameni napis,[11] što bi se još mogao iskopati, u prvom redu na području same palače. No treba pri tome primijetiti, da je istraživanje u palači veoma oteščano, jer se od VIII^ga vijeka amo u palači izgradio čitav grad, današnji stari Split.

Bilo kako bilo, prva grafija Spalato Peutingerove table, makar je i kasnije umetnuta, te grafija IV. v. Spalato ili Aspalathos, dokazom su, da je položaj, gdje je građena palača, nosio takvo ime. Ako pak uzmemo u obzir okolnost, da je ova dalmatinska obala bila naseljena od Grka već u IV. v. pr. K., da je sama Salona, uz bliža mjesta Tragurium i Epetium, bila iz početka naseljena od Grka, i to baš od plemena Doraca,[12] nameće se misao, da je položaj, gdje je bila podignuta Dioklecijanova palača, mogao nositi grčko ime. Neki o imenu položaja palače, pa i same palače, da li se ona zvala palatium ili villa, hoće da se povrate na najstarije mnijenje, izneseno prije mnogo godina,[13] da vjerojatno Spalato dolazi od grčkoga imena Aspalathos. Ovo je ime neke biljke, koja se češće susreta na Balkanskom poluotoku i u maloj Aziji, a po Pliniju[14] je

Suplemento uz članak Dr. P. Skoka. Ime grada Splita i prof. Marcocchia: Opaske Zeillerovu članku.) Sr. Pauly-Wissova Realencyklopädie der class. Altertumswissenschaft s. v. *Spalatum*.

[11] Tvrdnja *Jelićeva* u Smotri Dalmatinskoj 1895. (VIII.) br. 68. Podlistak; — Bull. dalm. 1916. Supplem. str. 1. — da se je našao napis iz VIII. v., još ne objelodanjen, s imenom Splatum, nije se obistinila, jer toga napisa nema, pa je pisac valjda bio od koga zaveden u bludnju.

[12] Bull. dalm. 1910. p. 65.; a. 1906. p. 124. sl. gdje je navedena cijela najnovija literatura o kolonizaciji grčkoj po dalmatinskim obalama.

[13] *Jelić-Bulić-Rutar:* Vodja po Spljetu i Solinu 1894. str. 44.

[14] *Plinii Secundi*, Historia Naturalis Ed. C., Mayhoff XII. (52) Teubner 1875: »In eodem tractu *aspalathos* nascitur, spina candida, magnitudine arboris modicae, flore rosae, radix unguentis

grmečak veoma cijenjen radi upotrebe za pomast i za bojadisanje: convolvulus. Ali u Solinu, osobito na starinskim razvalinama i na Marjanu, raste convolvulvus tenuissimus, hrvatski slameČak, koji u maju cvate, a to je cvijetak ružičaste boje. Nevjerojatno je mnijenje da Spalato dolazi od S(acrum) Palatium, Spalatium, Spalato ili od Pallantheum po Tomi arciđakonu (Hist. Salonit. cap IV.): »Hoc scilicet edificium Spalatum

expetitur, tradunt in quocunque frutice curvetur arcus coelestis eamdem quae sit aspalathi suavitatem odoris nexistere, sed si in aspalatho, inenarrabilem quandam quidam eum crysisceptrum vocant, alii sceptrum. probatio eius in colore rufo vel igneo taetuque spisso et odore castorei permutatur in libras. Cfr. Pauly-Wissova R. E. s. v. Aspalathos litt. A. str. 1710.; Petter Franz u svojemu Botanischer Wegweiser in der Gegend von Spalato in Dalmatien, Zara 1832. na str. 39. donosi četiri vrste biljke convolvulus, ali ne tenuissimus. Valjda se od njegova doba promijenila nomenklatura.

Po drugima ova biljka bila bi *brnistra* (genista horrida) ili njoj slična genista acanthoclada, koja je tako obična po Dalmaciji. a cvate lijepim žutim cvijetom mjeseca maja i juna. Od ove biljke, sva je prilika, prozvao se grad Tafija Aspalathcia. Jedan otok pokraj Lykije zove se ' Ασπαλαθίς (polje drače). I mjesta u Tesaliji Σπαλέθρα, Σπαλάθρα, Σπάλαθρον, Σπαλαύθρον, dolaze od imena ove biljke, koja je po nekima vrsta ruže (Rosenholz). Sr. Pauly-Wissova R. E. s. v.

Treba napomenuti, da ova grafija ' Ασπάλαθος dolazi i u Konstantina Porfirogeneta (g. 949.). Constantini Porphyrogeneti de adm. imp. Ed. Bonn. 1840.: τοῦ ' Ασπαλάθου κάστρον p. 125.; τὸ ' Ασπαλάθου κάστρον p. 137.; κάστρον ' Ασπαλάθου p. 141., 149., Geograf Arapin Idrisi (god. 1150.) zove položaj Splita sbât. lû; sbâl. tû. Sr. L' Italia descritta nel libro del re Ruggero, compilato da Edrisi. Testo arabo publicato con versione e note da M. Amari e Schiaparelli. Roma 1883. Sr. Rad Jugoslavenske Akademije knjiga XXX. str. 235.. 237.

Furlani Giuseppe u članku: »*La Giulia e la Dalmazia* nel Libro di Ruggero di al-Idrisi« (u Aegyptus, Rivista italiana di egittologia e di papirologia, Anno VI. (1925.) N. 1. a pag 57.) legge il nome di Spalato sbât. lû ed anche sbâl. tû; Sr. i *Bajamonti Giulio*, Memorie della citta di Spalatro in Dalmazia. Rukopis u arheol. muzeju str. 19.

Bilo kako bilo, još nije konačno riješeno pitanje podrijetla položaja Spalato, Aspalathos, odakle ime gradu Splitu. U Kosmografiji Ravennata iz VII. v. dolazi pod imenom Spalathron, Spalatrum (str. 209, 380), u srednjem vijeku Spale-

dictum est a pallantheo, quod antiqui spatiosum dicebant palatium«, ili po drugim od »palatium laetum«. Na jugoistok od Dioklecijanove palače, u mjestu Lučcu, ima predjel, koji se dandanas zove Spalacijuni, a u sredovječnim dokumentima dolazi grad u obliku Spalazulo s latinskim diminutivnim sufiksom-olus, što je dalo povoda Konstantinu Porfirogenetu da 'Ασπάλαθος zove Παλάτιον μικρόν, t. j. palatium parvum.[15]

Dioklecijan se je rodio oko god. 245.[16] u najbližoj okolici tadašnjega glavnoga grada rimske pokrajine Dalmacije, Salona ili Salonae, 4 km na jugoistoku grada, kako smo drugdje to dokazali[17] i kako priča još i dandanas narod iz okolišnih sela. Rodio se na brežuljku *Libovcu*, južno od sela

tum, u talijanskom jeziku Spalato i Spalatro, ovo posljednje osobito u domaćem govoru, a hrvatski zove se odvajkada Split (ikavski), a Spljet (jekavski). Podrobnije o ovom pitanju u navedenom dodatku k Bullet. dalm. 1916.: Ime grada Splita. Ne treba sasvim odbaciti ni mnijenje onih, koji izvode korijen ove riječi od grčkoga po modernom izgovoru εἰςπαλάτιον-ἰςπάλατιυν, Spalato, kako što Stambul dolazi od εἰςτὴνπόλιν-istinpolin = Stambul. Tko se bude htio baviti potanje ovim pitanjem, trebat će da uzme u obzir okolnost, da se u jednoj madžarsko-poljskoj kronici iz XIII. ili XIV. v. javlja Split pod formom Sipleth. Sr. Bulletin de la Section historique de l' Académie roumaine, Bucarest 1921. n. 3.—4. str. 202., Sr. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 1922. str. 156.

O ovom pitanju isporedi tekst Konstantina Porfirogeneta de adm. imp. pag. 29., kako ga prema svojim kombinacijama prikazuje Armin Pavić u brošuri »Cara Konstantina Porfirogeneta de adm. imp. gl. 29.—36. Zagreb, 1906. str. 22., 50.; Byzant. Zeitschrift 1908. str. 165. Sr. *Tomašić* u Vjesniku kr. hrv.-slavon.-dalmatinskoga Arhiva god. XX. (1918.) sv. 1.—2. str. 71.

[15] Sr. Const. Porhyr. nav. dj.; Vodja po Spljetu i Solinu; str. 45.; P. Skok u Nastavnomu Vjesniku XXVI. str. 19., 26.; U Starohrv. Prosvjeti N. S. 1927. sv. I. 66, 62.

[16] *Goyau G.*, Chronologie de l' empire romain p. 292.

[17] O životu, vojničkoj karijeri Dioklecijana i o njemu kao caru, ne ćemo ovdje govoriti, nego koliko to bude ovdje ondje potrebno za razjašnjenje postavljenoga nam zadatka. Sr. Bulić Fr. Car Dioklecijan itd. str. 126., 161.

Kučina (V. Arh. kartu 2.).[18] Prije no što je postao carem, dne 17. rujna god. 284., on se zvaše *Diokles*, a netom je stupio na prijestolje, polatini svoje grčko ime, te od Diokles postade *Diocletianus*, a prozva se potpunim imenom: *Caius Aurelius Valerius Diocletianus*[19] (sl. 48.). Ne znamo, kako mu se otac zvao. Po nekim piscima on je bio slobodnjak senatora Anulina. Majka mu se opet po drugim piscima zvala *Dioclea*. Imao je jednu ženu imenom Prisku, i jedinicu kćer imenom Valeriju, udatu za kolegu u carstvu Galerija (sl. 51.). Bile su obje potajne kršćanke.[20] Nikakova slika ili kip Dioklecijanov nije sačuvan; jedino mu fiziognomiju razabiremo na rimskom novcu, no o caru će biti posebno govora u drugoj radnji.

Teško je odrediti vrijeme, kad je Dioklecijan počeo misliti na gradnju, i kad je gradnja počela. Neka predaja srednjega vijeka, donesena od domaćeg historičara splitskoga Tome arcidakona († 1268.), kaže, da je on, čini se, već prvih godina vladanja, dao sagraditi ovu palaču za majku Diokleju, kojoj da je prepustio brigu vladanja nad Solinom i cijelom Dalmacijom.[21] No ta je vijest malo vjerojatna. Prvih godina vladanja Dioklecijan bijaše mnogo zaposlen

[18] Bulić Fr., nav. dj. str. 161. Dodatak. Pučke priče o mjestu rođenja cara Dioklecijana i o njegovoj obitelji. Na str. 114. ove brošure protumačeno je i razjašnjeno, kako je nastalo još u staro doba, mišljenje, da se je Dioklecijan rodio u *Duklji*, danas Podgorici u Crnoj Gori, gdje se Zeta slijeva u Moraču. — Duklja je rimska Doclea, res publica Docleatium, a grčki Δόκλεα itd., a Dioklecijan se je zvao Diocles (grčko ime: slava Jupitera). Poradi toga zovu ga u Dalmaciji, osobito u Splitu, Solinu i okolišnim selima, Dioklecijan ili Deklecijan ili Diklecijan, a u Crnoj Gori Dukljanin.

[19] Bulić Fr., nav. dj. str. 104.

[20] *Bulić Fr.*, nav. dj. str. 108.

[21] *Thomae Archidiaconi Spalatensis*, Historia Salonitanorum pontificum atque Spalatensium a s. Domnio usque ad Rogerium († 1268.). Ed. Rački u Scriptores vol. III. u Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium ed. Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium vol. XXVI. Zagabriae 1894. str. 10., Sr. *Bulić, Jelić, Rutar*, Vodja po Spljetu i i Solinu. Zadar 1894. str. 6. sl.

Slika 1. Slika cara Dioklecijana na rimskom novcu.

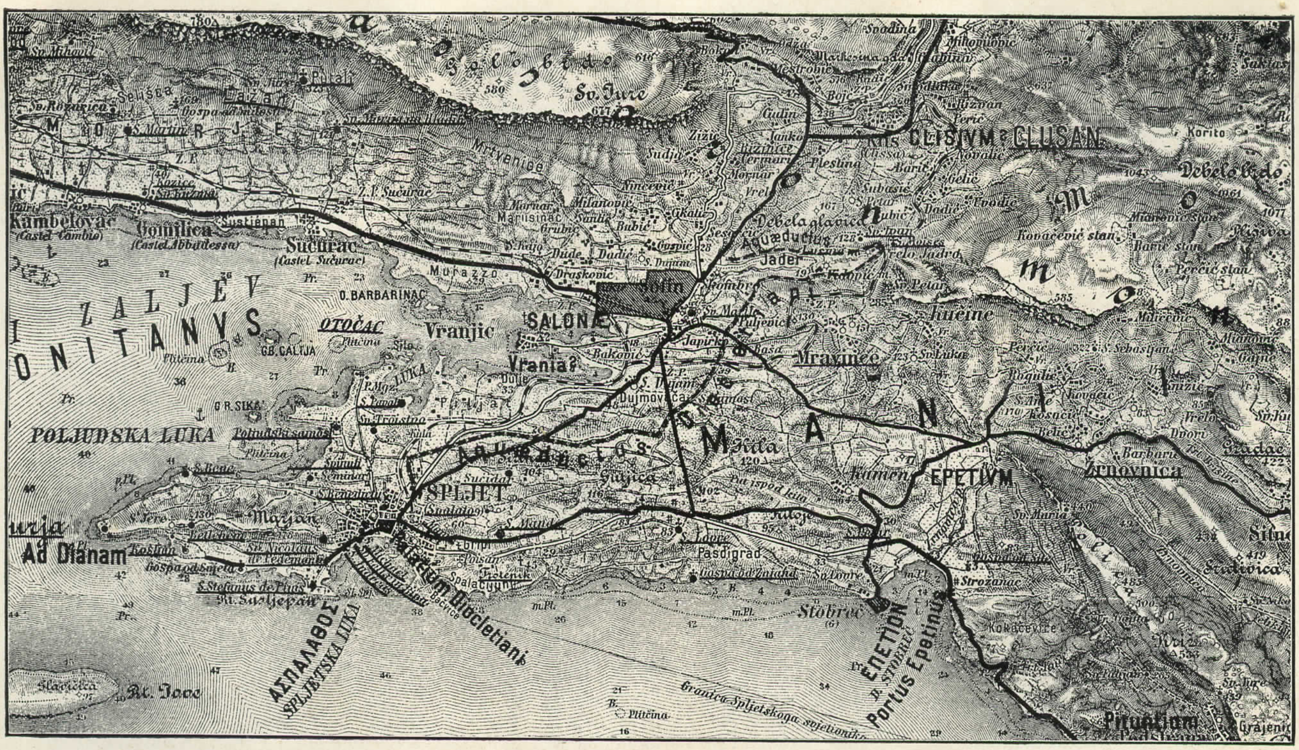

Slika 2. Arheološka karta Splita i okolice.

Bijele crte sadašnje su ceste; crne su rimski putevi. Rimski vodovod (aquaeductus) naznačen je crnim prekinutim crtama. Imena mjesta podcrtana iz srednjega su vijeka.

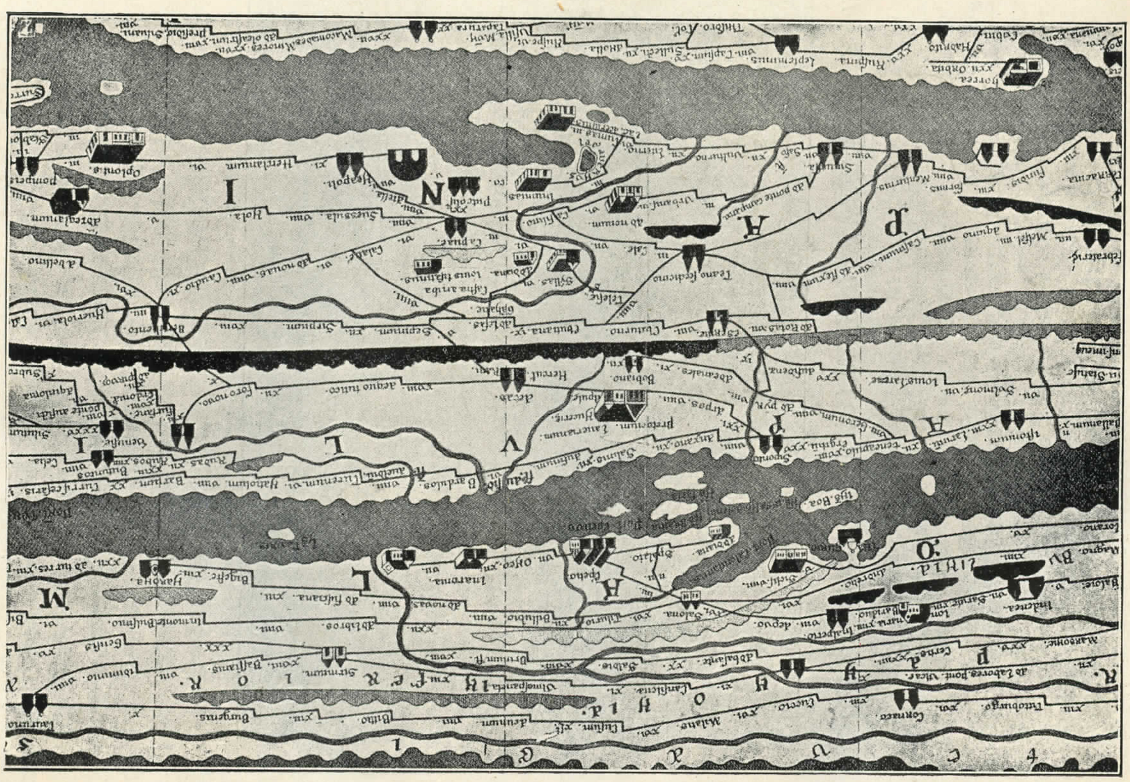

Slika 3. Tabula Peutingerova s okolicom Splita.

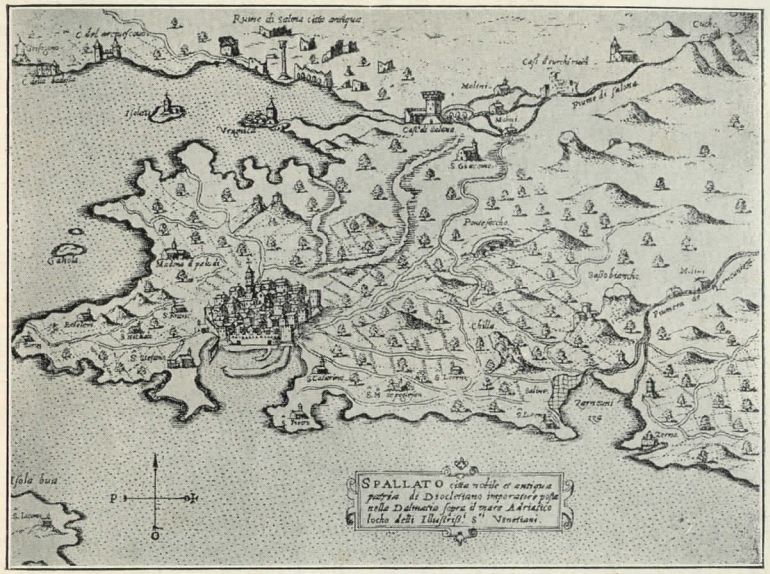

Slika 4. Topografska karta Splita i okolice po Camuciu iz g. 1571.

neredima, koji nastadoše na različnim mjestima prostranoga njegova carstva, te se ne mogaše brinuti za mirnu i samotnu svoju palaču. I kasnije, kada radikalnim preustrojenjem države i vojske bijaše sasvim zaokupljen, teško da je mogao misliti na to. Stoga je vjerojatnije, da je naumio graditi palaču, kada preustrojstvo države bijaše dovršeno i dobro ustaljeno i kada je državni stroj počeo raditi na njegovo zadovoljstvo.[22] Na gradnju ga je vjerojatno najviše poticalo i to, što mu je zdravlje uslijed poodmaklih godina popustilo, te što je iza gorkih razočaranja u životu i vladanju želio naći mira i počinka, a mimo toga se primicao ugovoreni rok sa sucarem Maksimijanom, da će se obojica odreći prijestolja. Usto treba uzeti u obzir i tu okolnost, da je Diokle-cijan prvih godina svoga vladanja bio zaokupljen ratovima i administrativnom preuredbom države, a osim toga je gradio druge palače; za kćer Valeriju u Nekomediji, zatim u Antiohiji na rijeci Orontesu, kojoj je temelje postavio prije njega car Galijen,[23], te u Palmiri, a zaposlen je bio i mnogim drugim javnim radnjama.[24]

Pri zadnjim istraživanjima na sjeveru Mauzoleja, na prostoru ostalu golu uslijed uništene stare Biskupije požarom god. 1924., naišlo se na nekoliko zidova ispod Mauzo-

[22] *Bulić Fr.*, Diokleci jan i Konstantin u »Spomen-knjiga u prigodi šesnaestogodišnjice Milanskoga Edikta, koji se je slavio u Solinu—Splitu dne 26.—28. listopada g. 1913.« str. 1.—52.

[23] *L. Cabrol* u Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie Paris 1907. vol. I. col. 2362. s. v. Antioche; Libanios Ed. Förster R. Band I. S. 507; Malalas Joannes, Chorographia, Ed. Bonn. p. 306.: »Carinum excepit Diocletianus: qui imperavit annos XX. et menses IX. Erat hic procerus, gracilis, facie macilenta, capite barbaque canus, colore corporis pallente, oculis caesiis, naso crasso, subcurvus, summe magnanimus, aedificandique studiosissimus. Tertio autem imperii anno exacto,Maximinianum filium, qui et Herculianus, Caesarem creavit. Persis autem arma sumentibus Diocletianus, cum Maximiano, in eos profectus est. Per Antiochiam vero magnam, facto itinere. Diocletianus, Maximiano contra Persas misso, ibidem commoratus est; ubi etiam Palatium ingens extruxit, inven-

leja, koji ne stoje u sklopu sa temeljnim zidovima ove zgrade. Mislilo se, da bi ti zidovi mogli biti ostaci neke zgrade, koja je tu opstojala prije gradnje Mauzoleja. Znamo iz povijesti da je Dioklecijan sagradio u Antiohiji veliku palaču na temeljima ondje bačenim od cara Galijena (g. 253.—268.). Tu palaču opisuje Libanius.[24a] I to je pitanje još neriješeno, *lis sub iudice*.

Tko bijaše graditelj palače, odakle dođoše arhitekti i koji bijahu klesari, ne zna se i možda se ne će nikada doznati sa sigurnošću, osim da nam kakvo sretno otkriće u samoj palači to ne razjasni. Ali istraživanja u palači, kako je već rečeno, nisu moguća nego u ograničenoj mjeri. Prigodom naučnih istraživanja god. 1904.—1909. sa strane arhitekta G. Niemanna i god. 1906.—1910. sa strane Francuzâ arhitekta E. Hébrarda i povjesničara J. Zeillera, o kojima će u prikazu literature palače biti govora, nije izbilo nego samo jedno ime u palači, i to na stražnjoj strani maloga kapitela jednoga pilastra na glavnim vratima (Porta Aurea) palače, i to je ime Ζωτικός, u genitivu, što znači da je onaj kapitel njegovo djelo. To grčko ime Zotikós dolazi više puta, i u napisima solinskim,[25] a i inače u grčkom svijetu, osobito u Maloj Aziji, i kao ime slobodnjaka i kao roba.[26] Usto se je po cijeloj palači, ovdje ondje, našlo, uz mnogo

tis ibi iactis olim a Gallieno Licinniano fundamentis«. Sr. Strzygowski u Bull. dalm 1908. Suppl. 1.—2. str. 14.

[24] *Puchstein*, Lager des Diokletian in Palmyra u Jahrbuch des kais. deutschen Instituts 1902. S. 120.

[24a] *Libanii* Opera rec. Förster vol. I. fasc. I. XI. p. 507. cfr. Strzygowsky Una tappa dell'arte romanica nel suo passaggio dall'Oriente all'Occidente Suppl. 1.—2. nel. Bull. dalm. 1908.; Jahrbuch des deutschen archaeologischen Instituts XIII. (1897.) s. 103. ff. Taf. VI.; Prinz Johann Georg v. Sachsen u svojim Tagebuchblätter aus Nordsyrien p. 19. (Sr. Bull. dalm. 1913. p. 69) cijenio je da je vidio ostatke jedne palače slične Diokleciјanovoj u jednoj ruševini u gradu Apameji u Siriji.

[25] C(orpus) I(nscriptionum) L(atinarum) III n. 2626. 13926; n. 900 (Zotice); a na jednom natpisu i nedaleko od Solina C. I. L. III. 14650.

[26] *Pape-Benseler*, Wörterbuch der griechischen Eigennamen s. v. Sr. Bull. dalm. 1901. str. 174. sl.

znakova klesarskih i drugih svakojakih znakova i mnogo grčkih slova,[27] gotovo cijeli grčki alfabet, što nas sve upućuje na to, da su grčki majstori i argati bili tu uposleni. Ali tu je bilo i domaćih ljudi. Grčkog elementa, bilo slobodnih ljudi, bilo robova mnogo je tada bilo u Solinu i u okolici.[28] K tome se na jednom kamenu palače našao uklesan dupin, a ispod njega dva grčka slova Δ O.[29] Okolnost, da je taj kamen sa slikom ribe dio uzidan licem prema unutrašnjosti zida, da se ne vidi, upućuje nas na misao, inače ne bez temelja, da je klesar bio Grk, ali i kršćanin, te da je uklesao u kamenu ribu, i to baš dupina, simbol Krstov. Sliku je vjerojatno obrnuo prema zidu poradi straha pred svojim poganskim predstojnicima, i to, da se slika ne opazi, a on da ne bude zbog toga kažnjen. Ne bismo davali naročitu važnost slici ribe, koja je u ono doba bila redovno simbol kršćanstva,[30] da nam mjesto i položaj njezin ne otvara pogled u socijalnokulturne prilike onoga doba. Treba znati, da je u Solinu, na domaku palače, bjesnilo upravo tada progonstvo kršćana, naređeno od samoga Diokleciјana, a da su pri radnji njegove palače bili uposleni kršćanski radnici, te da je jedan od njih, kao protest protiv toga, htio upečatiti u zidine njegova dvora ispovijest svoga kršćanskog uvjerenja.[31]

[27] Sr. Br. 36. god. 1880. među spisima Konservatorskoga Ureda u Splitu; Hébrard, Le Palais de Dioclétien à Spalato, Paris, Massin, 1912.; Zeiller nav. dj. str. 151.; Niemann, Der Palast Diocletians in Spalato Wien. Hölder 1910. str. 110. slika 144.

[28] Bull. dalm. 1906. p. 124.; 1910. p. 65.; Don F. Bulić-J. Berwaldi: Kronotaksa solinskih biskupa uz dodatak kronotaksa splitskih nadbiskupa od razorenja Solina do polovice XI. v. str. 146. op. 46.

[29] Bull. dalm. 1901. str. 174.; Hébrard-Zeiller, nav. dj. str. 153.

[30] Sr. Bull. dalm. 1899. p. 25.; 1901. p. 208.; Bullettino di archeologia cristiana 1870. Testo parag. IV. Tav. IV. n. 6. i 1880. p. 100.; Kraus R. E. der christl. Alterthümer pod riječi Delphin I. S. 351.; Cabrol-Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie s. v. Dauphin.

[31] Tom je prigodom uz Dujma biskupa i tangara Anastasija bilo mučeno više drugih kršćana, a među njima četiri vojnika carske tjelesne straže. Dioklecijan se je tada, g. 304., nalazio u svojoj palači u Aspalathosu na povratku iz Rima na putu

Na otoku Braču prema Splitu, u rimskim kamenolomima bilo je života i rada onih godina, oko 300. po Kr. I baš poviše sela *Splitske* pri moru, — koja od Splita vuče svoje podrijetlo,[32] — u trima kamenolomima vadio se je kamen za ovu palaču, u kamenolomu *Stražišće*, *Rasohe*, *Plate* (sl. 65.). U jednom od njih još se čuva u relijefu kip boga Herakla (sl. 66.), po dvjema natpisima pokrovitelja ovih kamenoloma,[33] koji su bili pod državnom kontrolom i čuvani od vojnika. Odatle se, iz male luke sela Splitske, odvozilo za gradnju palače[34] kamenje, tu ubrano, kao i ono, što se tamo iz Egipta dovozilo na prerađivanje, a poslije toga opet se otpremalo lađom na mjesto gradnje u Split.[35] Nešto je kamena, relativno malo, također došlo iz kamenoloma Sutilije (Sv. Ilija, na sjeveru Trogira),[36] koji je inače najbolji eocenski kamen vapnenac u Dalmaciji. Po svoj su prilici Zlatna vrata P(orta Aurea) od trogirskoga kamena, koji s vremenom prima žutkastu boju — p a t i n u — dok brački kamen više pocrnjuje, kako se to opaža osobito na zbornoj crkvi u Trogiru, odnosno u Peristilu Dioklecijanove palače. Balvani pojedinih kamena palače spojeni su pržinastim kla-

za Nikomediju. Sr. Bulić, Mučenici solinski. — Dodatak k Bull. dalm. 1915. — Separatni otisak iz Bogoslovske Smotre 1915. str. 25. sl.

[32] Ime grada Splita. Dodatak u Bull. dalm. god. 1916. str. 10. op. 10.; Cicarelli, Osservazioni sull'isola Brazza, Venezia 1800. p. 27.

[33] Bull. dalm. 1885. str. 201.; 1898. p. 231; 1900. str. 18. sl.; 1908. str. 86., C. I. L. III. 1017., 1098.; Pauly-Wissowa R. E. s. v. Brattia; Dubois-Etude sur l'administration et l'exploitation des carrières dans le monde romain, Paris 1908. p. 138.; Niemann nav. dj. str. 110.; Hébrard-Zeiller nav. dj. str. 151.

[34] Bull. dalm. 1908. str. 87.

[35] Bull. dalm. 1908. str. 89. I u srednjem vijeku kamen s otoka Brača upotrebljavao se za monumentalne zgrade u Dalmaciji, kao što se upotrebljava i danas. Tako na pr. glasoviti graditelj stolne crkve u Šibeniku Juraj Orsini bijaše sklopio g. 1450. pogodbu s crkovinarstvom ove crkve da ide u kamenolome na Braču, da odanle vadi mnogo kamenja (»quam plurimas« t. j. »petras«,) za gradnju sakristije ove crkve. Sr. A. Dudan, La Dalmazia nell'arte italiana 1922. vol. II. p. 314. nota 90.

[36] Bull. dalm. 1908. str. 88.; Dubois nav. dj. 139.; Niemann nav. dj. str. 110.

kom, čemu su još pridodavani iznutra, da se spolja ne vide komadi opeka, a što iznenađuje, neki su povezani željeznim kvakama.

Dali je što gradjevnoga materijala za ovu palaču bilo doneseno iz Srijema (Fruška gora), gdje je car Dioklecijan, iza svoga odreknuća boravio nekoliko vremena god. 308 nije se do sada moglo dokazati. Buduće eventualne iskopine u ovim krajevima, toliko potrebite za početke kršćanstva u našim zemljama, mogle bi ovo pitanje riješiti.[38]a)

Svi stupovi različnih vrsta mramora: granit crveni, ružičasti, sivi, porfid, bijeli mramor, cipollino i t. d. pa stupovi od vapnenca u palači, dolaze iz Egipta, i nisu vađeni tada u kamenolomima, nego su ih sabirali arhitekti ovdje ondje po egipatskim hramovima. Gdje nisu bili svi jednaki za jednu zgradu palače, uzeti su iz različnih mjesta, iz različnih hramova, te su bili preudešeni. Gdje nisu svi iste debljine i visine, tu je za koji centimetar načinjen viši kapitel.[39] To se i prostim okom ovdje ondje opaža, osobito u Peristilu. Kamenolomi, iz kojih su vađeni ovi stupovi, većim su dijelom poznati; potječu iz Assouana (Siene), iz Mons Claudianus (Ouadi Abou Zaoual) na sjeveroistoku Keneh, iz Mios Hormos, iz Gebel-Doukana, iz Ouadi Mia 120 km na istoku grada Edfou i t. d., a nešto ih imade i iz Grčke, valjda iz Lakonije.[40] Mnogo komada finoga mramora, što je nađen u palači, a što je služio za inkrustaciju stijena, za pločnik Mauzoleja i drugdje doneseno je većinom izvana.[41] U pločniku Mauzoleja upotrebljene su različne pločice. Pločice jasne boje od mramora su grčkoga, a

[37] Niemann nav. dj. str. 110.; Hébrad-Zeiller nav. dj. 145. sl.

[38] Pri popravljanju dijelova palače od god. 1880. dalje i romanskoga zvonika od 1885.—1908. nisu se nigdje upotrebljavale željezne kvake za vezanje balvana, nego samo bronćane.

[38a] Bulić, Bull. dalm. 1908. p. 111—127; Delehaye u Acta Sanctorum mensis novembris dies octava p. 748 ss.

[39] Hébrard-Zeiller nav. dj. str. 148.

[40] *Couyat J.* Osservazioni sulla origine delle roccie adoperate nei monumenti dalmati di Spalato e Salona u Bull. dalm. 1909. str. 91.; Hébrard-Zeiller nav. dj. str. 147.

[41] Bull. dalm 1908. str. 86. sl.

pločice crne boje od tvrda škriljevca, rekao bih iz Boke Kotorske, rasporedane su po geometrijskom uzoru.[42] Za manje radnje u palači upotrebljavao se ovdje ondje i drugi materijal i domaći kamen, ali manje vrijednosti. Za svodove upotrijebljena je lagana sedra ili sadra, koja je po svoj prilici iz Solina, iz rijeke Jadra,[43] ispremiješana s opekama, ali tako, da je bio jedan red opeka položenih jedna na drugu, a po srijedi 3—4 cm klaka, u kojemu ima smrvljenih komadića opeka, a na njemu jedan red sadre. Slojevi klaka u Dioklecijanovoj palači deblji su na više mjesta nego same opeke.[44] Ova se konstrukcija opaža osobito u svodovima od opeke i sadre u ulici Grotâ, od peristila do južnih vrata prema moru; u zidu t é m e n o s a Mauzoleja na sjeveru i jugu. Tako se običavalo raditi u ono doba u cijelom rimskom svijetu, a ovo se opaža i u Solinu u krstionici iz V. v.

Ali se u njoj mnogo upotrebljavala opeka, čini se zbog toga, što je dovoz kamenja bio spor i što je branje kamenja u ono doba bilo oteščano, a možda što je i radnja bila lakša. Tako je čitav svod Mauzoleja opekama izgrađen, i to simetrično i ukusno u obliku lepeza. Za unutrašnje posvođenje kube opeke su uzete iz tvornice D a l m a t i a, D a l m a t i, ali je za njih upotrebljavana loša zemlja, a mimo toga bila je i loše pečena.[45] Na krovu Mauzoleja našlo se je, a i sada

[42] *Stratimirović* u Bull. dalm. 1890. str. 21. sa slikama geometrijskog uzorka ovoga pločnika.

[43] Dandanas Solinjani za svodove u kućama, ponajviše za posvođenje tako zvanih balatura (tal. b a l l a t o j o) ispred glavnoga ulaza u kuću na prvi sprat po stepenicama, pa za peći itd. upotrebljavaju starinske opeke. Na pr. od sadre su svodovi u kupkama otkrivenim god. 1906. sl. u Solinu. Sr. Forschungen in Salona I. str. 57. ss.

[44] S. *Durm*, Handbuch der Architektur II. Teil, Die Baustile. II. Aufl. Stuttgart 1905. S. 185.

[45] Ta je tvornica dalmatinska, i tačnije da kažem baš iz doline Dujmovače među Splitom i Solinom. Tu je bila podignuta tvornica opeka god. 1875. glinom ondje vađenom. Ali nakon nekoliko godina ona je propala, navodno stoga, što je zemlja bila loše kvalitete.

ima, mnogo opeka — 537 komada — iz tvornice Q. C l o d i i A m b r o s i i, iz okolice Akvileje, koja je bila obična u Dalmaciji i inače svagdje po rimskom svijetu.[46] Ni jedan komad dobre opeke solinske tvornice S o l o n a s nije se našao u palači.[47] Ona mora da je rano, valjda već koncem I. v., prestala raditi. I mozaik se dosta upotrebljavao, kako će se vidjeti na drugom mjestu, u pločniku palače, pa i u dvjema kubama Vestibula i Mauzoleja.

[46] Bull. dalm. 1908. str. 106. i 1910. str. 149.

[47] Tvornica solinska *Solonas*, gline je veoma dobre vrsti. Cvala je u I. v. i čini se da je rano nestala. Sr. Bull. dalm. p a s s i m.

III.

Dioklecijanova palača u Literaturi.

Prvi u povijesti, koji spominje Dioklecijanovu palaču ili točnije njezin dio, naime grobnicu carevu, jest pisac IV. v. *Amijan Marcelin*[1] (oko god. 330.—400.), koji pripovijeda, — kako ćemo vidjeti — o krađi nekoga zastora (velamen purpureum) sa sarkofaga Dioklecijanova.

I ako indirektno, i *Sidonij Apolinar*[2] (oko god. 430.—488.) spominje grobnicu cara Dioklecijana u Splitu, kada piše prijatelju o carevu grobu, koji da se vidi u dalmatinskomu gradu Solinu. Ovdje Solin dolazi mjesto Splita, što često biva sve do XV. vijeka.

Od V. do X. vijeka nemamo nikakve historijske vijesti o toj palači, do Konstantina Porfirogeneta. Domaći historici spominju ovdje i ondje i tu palaču, ali je ne opisuju. *Konstantin Porfirogenet*, okrunjeni pisac (g. 949.), među ostalim djelima napisao je i neku vrstu pregleda pokrajina svoga carstva, poznata pod imenom de administrando imperio.[3] Više je poglavlja posvetio Dalmaciji, koja je bila tada pokrajina bizantinskoga carstva — thema —. O Splitu, ili o Dioklecijanovoj palači, govori dosta opširno i s velikim entuzijazmom, ali na više mjesta konfuzno,[4] naravno na temelju izvješća carskoga bizantinskoga namjesnika u Dalmaciji.[5]

---

[1] *Ammiani Marcellini* Rerum gestarum libri. Ed. Gardthausen I. p. 87. (XVI. 8, 4.)

[2] *Sollius Apollinaris Sidonius* rec. P. Mohr. Carm. XXIII. v. 495. ss.; Mon. Germ. historica. Auct. Ant. Tom. VIII. p. 261.

[3] *Constantini Porphyrogeneti* de thematibus et de administrando imperio. Ed. Bonn 1840. p. 137. ss.

[4] *Isti* str. 137.—138.: »Aspalathi urbem, quae parvum palatium significat, imperator Diocletianus condidit: habuit illam ut domum propriam, aulamque ibi extruxit et palatia, quorum pleraque perierunt; quae autem etiamnum supersunt valde pauca sunt, ex quibus episcopium urbis, et templum S. Domnii ubi ille ipse sanctus depositus fuit; quod cubiculum erat eiusdem imperatoris Diocletiani, subter illo sunt rotundi fornices, olim custodiae, in quas sanctos immaniter a se cruciatos compingebat. in eadem vero urbe depositus etiam fuit S. Anastasius«.

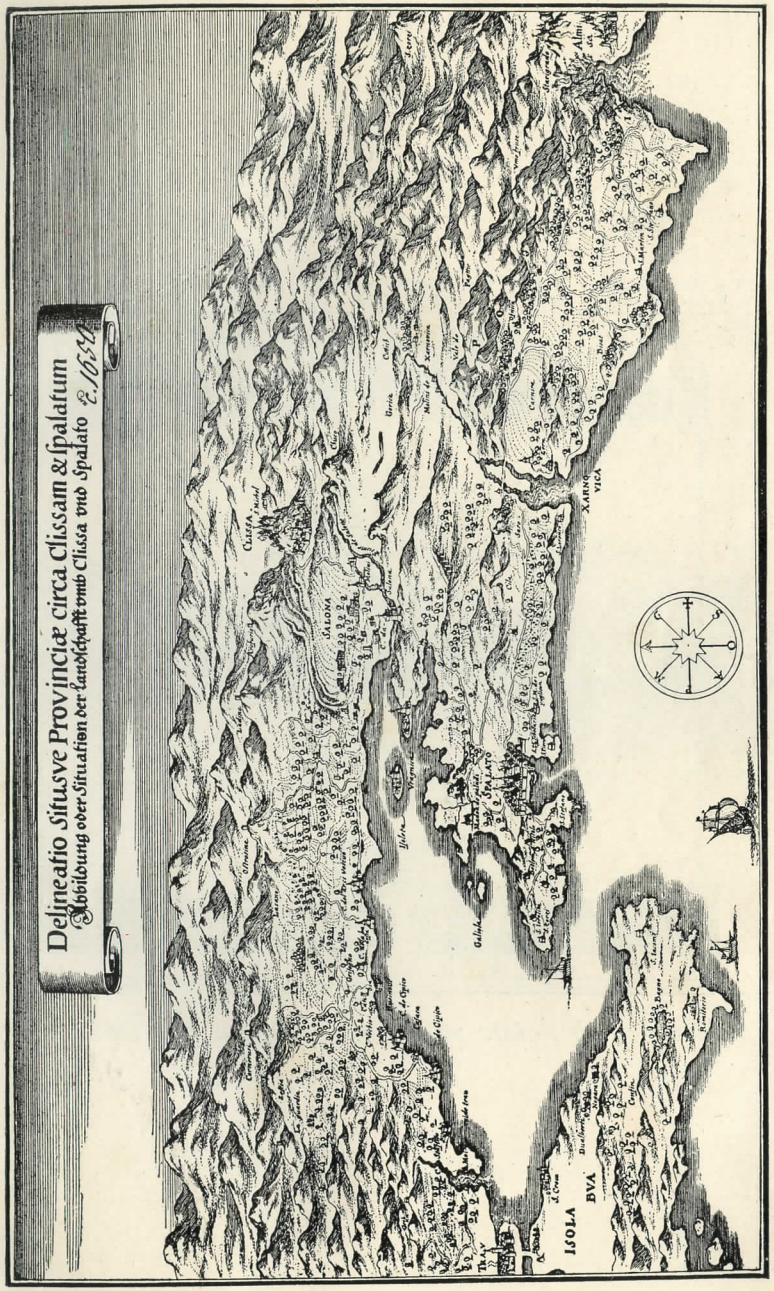

Slika 5. Topografska karta Splita i okolice iz g. 1650.

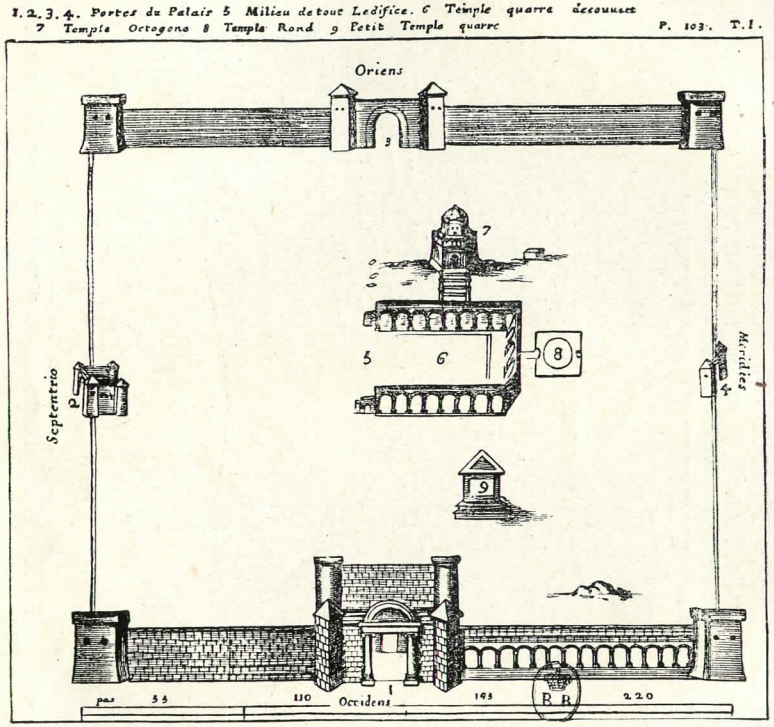

Slika 6. Plan Palače po Sponu i Wheleru iz g. 1682.

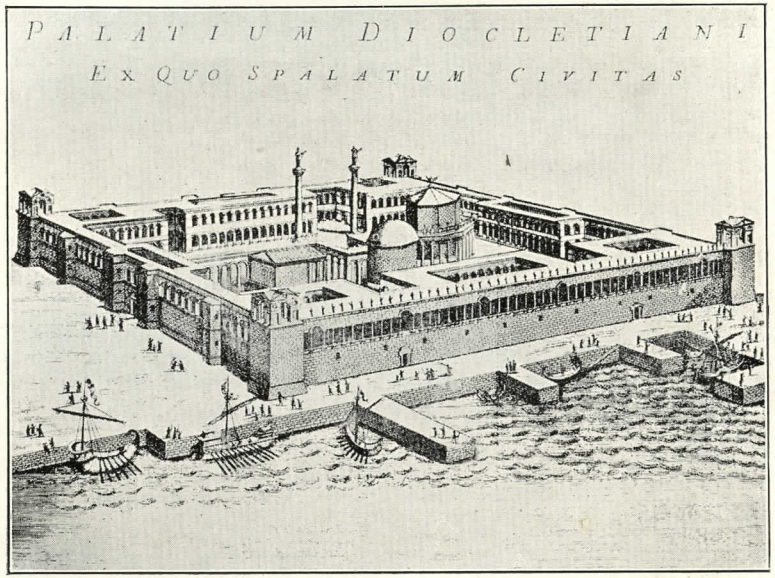

Slika 7. Plan Palače po Farlati-u u Illyricum Sacrum g. 1761.

Slika 8. Položaj Palače u okolici Splita po Adamu iz g. 1764.

Nešto kasnije Splićanin *Toma arcidakon* (1200.—1268.) u svojoj Historia Salonitana[6] govori o palači netočno, u duhu onoga vremena, prepličući povijest s legendom.[7] Putopisac *Ciriacus Anconitanus* (Pizzicolli, Picenicollis) god. 1436. na svom putovanju prema Istoku, ploveći mimo dalmatinske obale, zaustavi se u Splitu, te sakupi nekoliko rimskih napisa i u toj zbirci spomenu kratkim riječima i Diokleciјanovu palaču.[8] Split-

»Murus autem huius urbis neque ex latere neque ex enchorego, sed ex lapidibus quadratis unius et saepe duaram ulnarum longitudine et unius latitudine, qui coagmentati inter se sunt vinctique ferro in plumbum liquefactum impacto. in eadem autem urbe erectae etiam visuntur columnae complures, super quas cosmitae, ubi idem imperator Diocletianus aedificaturus erat rotundos fornices, totamque urbem tecturus, et palatia sibi extructurus, omnesque urbis aedes supra istos rotundos fornices, gemina aut triplici concameratione, ita ut non exiguam urbis partem cooperiret. moenia autem huius urbis ambulacrum non habent, neque propugnacula sed sublimes tantum muri sunt, in quibus fenestrae ad emittenda iacula«.

Isti str. 141.: »Prope Aspalathum urbs Salona est a Diocletiano imperatore condita, quemadmodum et Aspalathus, ubi palatium item eius erat«. Str. 149.: »in urbe Salona quae est proxima urbi Aspalatho«.

[5] *Pavić Armin:* Cara Konstantina VII. Porfirogeneta de adm. imp. glave 29.—36. Zagreb 1906.; *Isti* novo izdanje g. 1909.; *Isti* g. 1913. glave 29.—36.; Sr. Byzant. Zeitschrift 1906. str. 518.; str. 556.; *Isti* god. 1908. str. 165.; Vjesnik hrv. slav. dalm. zem. arhiva g. 1908. str. 81.; Nastavni Vjesnik, Zagreb 1910. str. 697. sl.; Archiv für slav. Philologie 1910. str. 618.; Rad Jugosl. Akademije, Knj. 185., 186., 187.; Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara I. Zagreb 1925. str. 147.

[6] *Rački* u Monum. spectantia historiam Slavorum meridionalium XXVI. Zagreb 1894. Scriptores. Volumen tertium.

[7] *Thomas Arcid.* Hist. Salonit. Cap. IV. De constructione edifici quod Spalatum nuncupatur . . . . . »Et quia Dalmatinus erat origine (Dioklecijan) nobilius edificium prope Salonam edificari iussit in modum urbis munitissime, quasi imperiale palatium, in quo templa facta sunt ydolorum Jovis, Asclepii, Martis, sicut apparet usque im hodiernum diem. Hoc scilicet edificium Spalatum dictum est a pallantheo, quod antiqui spaciosum dicebant palatium«.

[8] Epigrammata reperta per Illyricum a *Ciriaco Anconitano* str. XXIII. »Ad IV. K. Aug. venimus ad antiqua Salonarum Palatia, Diocletiani Caesaris opus, Spalatum ab incolis in odiernum diem dictum cuius egregiae architecturae parietes pro moenia civitatis extant. Eius utique in medio conspicitur nobile Jovis Templum, quod nomine Beati Doimi Pontificis hodie, cives incolunt. Sr. Bulić, Car Dioklecijan str. 34. op. 2.; C. I. L. III. str. 271.

ski pjesnik *Marko Marulić* (g. 1450.—1524.) govori o hramu, — sadašnja stolna crkva — u palači, da je bio posvećen Jupiteru, pa o Vestibulu (vulgo Rotonda) opaža — i to prvi, — da mu je kuba, koja već bijaše pala, bila iznutra oblijepljena mozaikom.[9]

Od mnogih mletačkih putopisaca po Dalmaciji u doba vladanja mletačke republike samo su se neki osvrnuli na tu palaču. Među njima *Giambattista Giustinian* god. 1553. opisao je samo nekoje dijelove palače.[10]

Antonio Proculiano, rodom iz Bara, kančelir splitskoga municipija, u govoru držanu u pohvalu grada Splita god. 1567. opisuje na dugo palaču retoričkim frazama, te i on vidi kao i Giustinian u palači više zgrada, koje nisu služile svrsi, koju im oni pripisuju.[11]

S tim piscem nastavljaju se nagađanja i natjecanja putopisaca u nalaženju što više poganskih hramova i mjesto jednoga hrama i careve grobnice Prokulijan bilježi četiri hrama.

Marnavić Tomko, rodom Šibenčanin, biskup bosanski, u djelu pisanu god. 1623.[12] spominje jednu kulu u palači Diokle-cijanovoj, koja da se srušila oko god. 1578. i u kojoj da se našao sarkofag Dioklecijanov od porfida, a u njem dio njegove lubanje. Tu fantastičnu bajku već su drugi pobili, a i mi, i ako je Farlati u nju povjerovao.[13]

Nekoji učenjaci i turisti XVI. i XVII. v., koji su iz srednje Evrope putovali put Istoka i plovili Jadranskim morem, pristali su i u Split, da vide Dioklecijanovu palaču, te su je, i ako površno, ukratko opisali. Među ovima ističu se lionski liječnik i antikvar *Jakob Spon* i Englez *Juraj Wheler*, koji su se na

[9] *Kukuljević*, Stari pisci hrvatski I. knjiga, Marko Marulić str. 2. LXIII.—LXIV. In Epigramata Priscorum Commentarium. Huc accedit, quod Diocletianus Imp..... sed ne plura intempestive replicem«.

[10] Itinerario in cui si descrive l'Istria la Dalmazia a. 1553. Rukopis u muzeju splitskom. Sr. Valentinelli, Bibliografia della Dalmazia e del Montenegro, Saggio di G. V. Zagabria 1855. p. 7. n. 28.; Sr. La Dalmazia. 1845. n. 34.—35.; a. 1846. n. l. 11.—12.; a. 1847. n. 6.—8.

[11] Oratione al Clarissimo M. Giovan Battista Calbo degnissimo Rettor et alla magnifica Comunità di Spalato detta da *Antonio Proculiano* Cancelliero di essa Comunità. In Venetia, appresso Domenico Farri, MDLXVII. Str. 28. retro do 32. retro. Ovaj je govor pretiskan u Commissiones et relationes venetae Sv. III. str. 197.—238., što je izdala Jugoslavenska akademija.

[12] Unica gentis Aureliae Valeriae Salonitanae Dalmaticae nobilitas, authore *Joanne Tomco Marnavitio* Bosnensi Archid. Zagabriensi Canonico. Zagrab. Sicensiq. Romae 1628. str. 76.

[13] *Bulić*, Car Diokle-cijan str. 51.

putu u Grčku i Istok svratili i u Dalmaciju, te posjetili Zadar, Split, Trogir, Hvar, Ercegnovi Boke Kotorske.[14] Budući da je Spon bio liječnik, mimo arheoloških vijesti ima u njegovu putopisu još i podataka o flori dalmatinskoj. Oni opisuju Dioklecijanovu palaču dosta opširno, sa slikama, zapustivši stare legende (sl. 6.). Identificiraju spomenike u palači i ako ne sasvim točno, ipak točnije negoli stariji pisci. Valjda je to potaklo Engleza Adama gotovo vijek kasnije, da izda svoje monumentalno djelo o toj palači, o kojem će biti govora malo niže.

Glasoviti arhitekt *Andrija Palladio* ostavio nam je dva nacrta Dioklecijanova mauzoleja, koji se danas čuvaju u biblioteci zavoda Royal Institut of British Architects u Londonu.

Anonimni pisac u djelu štampanu god. 1718. opisuje palaču na str. 139. sl. II. knj. po starim piscima, te joj pridodaje također fantastičnu sliku među stranicama 144—145.[15] *Constantini G. A.* u opisu Dalmacije na str. 48.—51. opisuje kratko i palaču po starijim putopiscima, te vidi u njoj vodovod Dioklecijanov i zvonik sav od mramora.[16]

Isusovac O. *Daniel Farlati*[17] iz Friula, koji je počeo monumentalno djelo Illyricum Sacrum, nastavljeno od O. Coletija u VIII. debelih svezaka in folio, dotakao se je, jer ga je predmet na to doveo, i Dioklecijanove palače. On je opisuje, osobito stolnu crkvu (carev Mauzolej), navodeći opis Konstantina Porfirogeneta. Nešto je pridodao iz nekoga rukopisa, prevedavši ga iz talijanskoga na latinski, te rukopisni opis *Petra Nicolinija* Splićanina, a zatim opis Spona, koji smo gore naveli, preveden od Krešimira Freschot na talijanski, a izdan god. 1688. u Bologni. Među str. 396. i 397. pridodao je Farlati i tloris palače i prilično fantastičnu rekonstrukciju (sl. 7.). Sve vijesti Farla-

[14] Ovaj je putopis *Spona* i *Wehlera* objelodanjen najprije na francuskom jeziku pod natpisom: Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, Lyon a. 1678. u 3 sveska u 16ni, sa slikama. A zatim na englezkom jeziku pod naslovom Journey into Grece by George Wheler Esq.; In company of Dr. Spon of Lions London a. 1682. u 4ni, također sa slikama. Kasnije je sam Wehler objelodanio ovaj putopis preveden na francuski god. 1689. u Anversi u 3 sveska, a isto god. 1689. u Amsterdamu sa slikama, ali u 8ni. Ima i jedno njemačko izdanje prevedeno od v. Menudier u 2 sv. a štampano u Nürnbergu god. 1690.

[15] Alter und neuer Staat des Königreiches Dalmatien itd. Nürnberg 1718.

[16] *Constantini G. A.* Lettere critiche ecc. Venezia 1748. T. II. p. 48.—51.

[17] Farlati Illyricum Sacrum I. vol. Venetiis 1751. p. 488.—490. Caput XVI. De templo § 1. Descriptio prima, § II. Descriptio secunda na str. 490. Notae in primam descriptionem, in secundam...

tijeve nisu de visu, kao ni vijesti o starinama solinskim. Poslali su mu ih kanonici splitski Borgežić[18] i Bernardi,[19] ili valjda još vjerojatnije arheolog sakupljač napisa u Solinu Aleksandar Bogetić, Splićanin (umr'o od kuge g. 1764.)[20]

Samih 12 godina kasnije Englez *Robert Adam*,[21] arhitekt, upoznavši se u Rimu s francuskim arhitektom *C. Clerisseau-om*, koji se za svoga boravka u Rimu kao pensionnaire de l'Académie de France, bavio slikarstvom i kiparstvom, te slikao u nekoj kafani u Villa Albani i prizore o Dalmaciji, sada izgubljene, dođe u Split s Clerisseau-om, da radi o toj palači i da je u velikim slikama, u duhu onoga vremena, s velikom fantazijom rekontruira[22] (sl. 8.—14.). Što Adam i Clerisseau nisu tada mogli vidjeti — a samo su pet nedjelja oni boravili u Splitu — rekonstruirali su prema nekim svojim osobitim nazorima, naime s pretpostavkom, da je ta palača u potpunoj simetriji. Najbolji talijanski risači onog doba Santini, Scamozzi, F. Bartolozzi i Zucchi, te Englez Patton risali su u Mlecima slike za to djelo. Zucchi je bio s Adamom u Splitu.[23] Ipak to monumentalno djelo nije male vrijednosti. Svi oni, koji su se kasnije bavili ovom palačom, nasljedovali su Adama, ili bolje reći ponavljali ga, kadikad i loše.

To su učinili *Lavallée i Cassas*.[24] Lavallée na str. 129. svoga djela — da opravda fantastičnu rekonstrukciju Adamovu, koji je u južnom dijelu palače iz ostataka, što ih je vidio prema zapadu, rekonstruirao cijele odaje careve, i to tako da je u istočnom dijelu, gdje nije ništa vidio, narisao druge odaje u istom obliku, — opaža da je Dioklecijan, očekujući sigurno u svojoj palači dolazak i boravak kolege mu u carstvu Maksimijana Erkuleja, koji se bijaše istodobno s njim odrekao prijestolja, dao za nj sagraditi jednake odaje kao i za sebe.

Mommsen je u C. I. L. III. krstio Cassa-a »fur insignis«.

Lavallée je naprosto prerisao gotovo sve oveće ilustracije Adamove i različne arhitektonske komade iz Adamovih tabla

[18] Farlati, Illyr. Sacr. I. str. 404.

[19] Farlati, Illyr. Sacr. III. str. 5.

[20] C. I. L. p. 277.; Farlati, Illyr. Sacr. III. p. 5.

[21] Ruins of the Palace of the Emperor Diocletian at Spalatro in Dalmatia Londres 1764. Tekst od 32 strane i 61 velika slika in folio. *Egidi Francesco* preveo je i štampao god. 1764. engleski tekst ovoga djela na talijanski jezik.

[22] Sr. Hébrard-Zeiller nav. dj. str. 10. op. 6.

[23] Bull. dalm. 1892. str. 54.

[24] Voyage pittoresque et historique de l'Istrie et de la Dalmatie redigé d'après l'Itineraire de L. F. *Cassas* par *Joseph Lavallée*. Paris 1802., s 31 što jednostrukom što dvostrukom slikom Splita, Dioklecijanove palače i Solina i sa 18 strana teksta od 126.—143.

i grupirao na pojedinim tablama. I Lavalléeov opis palače slijedi ustopice Adama; površan je i pogrešan. A i u drugim je podacima netočan. Na pr. predgrađe splitsko Dobri nazivlje samo Pozzo, mjesto Pozzobon; Manuš mu je Marcusio, a Lučac je Lucio (str. 195.).

U tom razdoblju od god. 1750. pa do 1850. imamo još po koji podatak o Dioklecijanovoj palači u geografima, putopiscima po Dalmaciji, ali je sve to nesigurno, prigodno, uzeto ili iz Spona-Whelera ili iz Adama. *Fortis* spominje samo, da je Adam opisao palaču.[25] U djelu Topografia veneta[26] ima uz fantastičnu sliku grada Splita i luke i pročelje palače prema moru sa dvije pobočne kule i s kriptoportikom (sl. 15.). U generalnom opisu palače na str. 105. anonimni pisac spominje i glave u frizu među stupovljem prvoga i drugoga reda u Dioklecijanovu Mauzoleju, za koje da narod drži da su Dioklecijanove.[27] Naoko je neznatna ta vjestica, ali je ipak ovdje navodimo radi kasnijeg pitanja, da li je sadašnja stolna crkva — negdašnji carev Mauzolej ili Hram palače. Tu istu stvar pripovijeda po prilici i Spon, po čemu se vidi, da je ipak u narodu bila tada predaja, da je tu negdje bio i portrait Dioklecijanov.

Isto se može reći i o slikama palače, što ih donose uopće djela *Camuccija*[28] i *Coronellija*[29] iz XVI. i XVII. v. (sl. 4.). Svi ti mletački topografi, chorografi, putopisci i t. d. nisu imali namjeru da opisuju palaču s gledišta povijesnog ili arhitektonskog, nego sa vojničko-strateškoga. Tako u cijelom mate-

[25] Viaggio in Dalmazia. Venezia. 1774. vol. II. p. 40. Taj učeni putopisac, kojemu je prva zadaća na putovanju po Dalmaciji bila geologija, bavi se inače usput svim zanimivim pojavama te zemlje, pa ovdje ondje spominje i stare spomenike, pridodajući im i slika, koje su za nas sada veoma važne, jer su iz god. 1774. Ali o Dioklecijanovoj palači ne govori najsimpatičnije ni najobjektivnije. Na str. 40. na pr. kaže: »La cortesia degli abitatori moderni (t. j. Splita), fa ben più onore a Spalato che i magnifici avanzi delle fabbriche antiche«.

[26] Topografia veneta ovvero descrizione dello Stato veneto, Venezia 1787. Tomo II. p. 104.—105.

[27] Topografia veneta itd. na str. 106. »È fregiato (il piccolo tempio del palazzo) all'intorno di varj adornamenti, mascheroni, fogliami ed alquante teste, che dal popolo sono credute altretanti ritratti dell'Imperatore Diocleziano«.

[28] *Camucio*, Isole famose, porti, fortezze, terre marittime sottoposte alla Serenissima ecc Venezia 1571. Tabla IX. u Bullettino di archeologia e storia dalmata god. 1916. Sr. još Tablu XI. u istom Bullettinu.

[29] *Coronelli P. Generale*, Mari, golfi, isole, spiaggie, porti, città, fortezze ed altri luoghi dell'Istria e Dalmazia ecc. Vol. I. Tabla 63, 66.

rijalu, što ga je god. 1906. sl. ravnateljstvo arheološkog Muzeja dalo prepisati iz mletačkih Arhiva, a koji se materijal tiče palače, nema gotovo ništa o toj stvari. Sve što se o njoj piše, jest to, da na jednoj kuli palače fali jedan top, na drugoj dva i t. d. Osim toga, u rukopisu *Giulia Bajamonta*,[30] što se čuva u arheološkom Muzeju, osim vijesti o imenu grada Splita, ima zanimljivih podataka o postanku grada, o starinama uopće u Dioklecijanovoj palači i njezinim zgradama, o Dioklecijanovu vodovodu, o rimskim napisima, o starom Solinu i t. d. G. Bajamonti piše o palači prema rezultatima dotadašnjih istraživača, a isto se može reći o djelu nepoznatog autora[31] o običajima naših Zagoraca, koje donosi obične vijesti i podatke o palači. Interesantnih vjestica ima i u putopisca Engleza *Monsona*[32] i u *Steinbüchela*[33] a nešto i u *Frisianija*.[34] Više negoli palačom, bavi se *Th. Preuss* u svomu djelu »Kaiser Diokletian und seine Zeit«, Leipzig 1869., životom Dioklecijanovim, koje poznati Jacob Burckhardt u djelu »Die Zeit Konstantins des Grossen« zove »treffliche Monographie«.

Agincourt u prvoj polovici XIX. v. donosi u svome historijsko-umjetničkom zborniku nekoliko tabla o toj palači.[35]

Oko polovice XIX. v. pojavljuje se intenzivniji interes putopisaca za Dioklecijanovu palaču. Da navedemo ovdje najvažnije.

Wilkinson Gardner[36] u svojem djelu, iza glavnih povjesničkih podataka o Splitu i o palači, opisuje palaču, ali po Adamu, koga i navodi. Čudno je, da i on spominje onu bajku Marnavićevu o lubanji cara Dioklecijana, nađenoj u sarkofagu od porfida u jednoj porušenoj kutnoj kuli palače. Po slikama što ih donosi, vidi se, da slika po naravi, kakvi su naime bili pojedini dijelovi palače god. 1848. Tako su točne slike fasada među

[30] *Bajamonti Giulio* Memorie della città di Spalatro in Dalmazia raccolta da..... str. 149 rukopisa.

[31] Sr. Costumi dei Morlacchi. Padova 1798.

[32] *Monson W. I.*, Extracts from a Journal. London 1820. p. 47 ss.

[33] *Steinbüchel*, Jahrbücher der Litteratur, Wien 1820. Anzeigeblatt str. 8.—9.

[34] Rovine di Salona, l'Imperatore Diocleziano ed avanzi del suo Palazzo a Spalato u »La Dalmazia« 1845. N. 12.

[35] Storia dell' arte col mezzo dei monumenti dalla sua decadenza nel IV. secolo fino al suo risorgimento nel secolo XVI. Milano 1825. Tavole d' architettura. Tavola II. 2. 4.; Tavola III. 11.—12.

[36] Dalmatia and Montenegro: with a Journey to Mostar in Herzegovina vol. I. London 1848. str. 114. sl.

stranicama 114.—15., dvije slike Peristila medju stranicama 128. do 29., 130.—31. Porta Aurea t. j. sjeverna glavna vrata, slikama među stranicama 126.—27., bila su tada još (god. 1848.) zatrpana.[37]

Lindau W. A., koji je godinu dana kasnije preradio Wilkinsona, ne nosi baš ništa novo, u potpunom smislu riječi.[38]

Napokon se i Dalmatinci, i to Splićani, dadoše na ovo polje rada. Prvi bijaše *Andrić Vicko*,[39] konzervator starih spomenika god. 1854.—1864., koji je polovicom prošloga stoljeća istupio s projektom reguliranja Dioklecijanove palače, te u tu svrhu snimio točno sve vidljive njezine ostatke u velikim tablama.

Za njim prof. dr. *Fr. Lanza*, direktor arheološkog muzeja (1868.—1872.), izda god. 1855. djelo o palači,[40] priloživši i XII tablica. Na prvoj od tih tablica on je ipak umetnuo nekoje ostatke palače, kojih nema ni u Adama ni u ostalih njegovih prethodnika, a koji su vidljivi bili i tada, kao što su i sada, i ako ne svi. Na II tabli donosi tloris rekonstrukcije palače po Adamu. Važnija je tabla III, koja je izrađena po Lavalléu, a u njoj daje dva glavna pročelja palače, južno i sjeverno, gdje se vidi, kakve su bile četiri kule na kutovima. Risarije je toga djela načinio inžinir Duje Marcocchia po riječima Lanze.[41]

Ta posljednja dva domaća pisca bili su već ranije napisali kratke informativne članke o krstionici splitskoj, držeći da je ona bila mauzolej Dioklecijanov.[42] Istoga je mnijenja i Za-

[37] *Wilkinson Gardner* naveo je i nekoliko natpisa rimskog doba, a onaj natpis uzidan u južnomu zidu crkve u Poljudu, smatra prevarom XVII. v., dok je bez sumnje starinski. Sr. C. I. L. III. 2082.

[38] Dalmatien und Montenegro mit einem Ausfluge nach der Herzegovina etc. nach, Sir J. Gardner Wilkinson bearbeitet von *W. A. Lindau* 2 Bde Leipzig 1849. O Dioklecijanovoj palači u I. svesku od str. 73.—89.

[39] Illustrazione ai progetti Carrara, Andrich, Clochiatti, Zara Tip. Demarchi-Rugier a. 1851. Ovi snimci nisu bili objelodanjeni.

[40] Dell' antico Palazzo di Diocleziano in Spalato. Illustratione con dodici tavole tratte dall' originale per servire di guida al viaggiatore che ne visita le rovine superstiti. Trieste. Tip. del Lloyd Austriaco 1855.

[41] *Lanza* nav. dj. str. 8. Nego Marcocchia u Osservatore dalmato od 6. februara 1855. br. 21. odbio je od sebe svaku odgovornost Sr. Br. 57. među spisima Konservatorskog Ureda od Andrića.

[42] Sr. »La Dalmazia« Zara, Anno II. (1846.) n. 51., 52.; Anno III. (1847.) n. 4., 14., Anno III. (1847.) n. 24., 25.

dranin *Frane conte Borelli.*[43] Gotovo istodobno i *Lago,*[44] financijski savjetnik u Splitu i Zadru, u svojem djelu *Memorie sulla Dalmazia,* u kojem je sakupio svega pomalo o Dalmaciji, pa i dobrih stvari, opisuje — i ako ukratko — Dioklecijanovu palaču. Za Lanzom se je poveo sasvim u opisu Dioklecijanove palače Francuz *Pelerin,* koji nosi tri slike o njoj, i to sliku Portae Aureae i dvije slike Peristila.[45]

Istih godina i *Petter Franz,*[46] gimnazijski profesor u Splitu zaslužni istraživač pojava na svakom polju u Dalmaciji, opisuje palaču, osvrćući se na prethodnike Adama, Cassasa i Wilkinsona.

Upozoreni radom naših domaćih ljudi, *Središnje povjerenstvo za čuvanje spomenika u Beču,* utemeljeno g. 1854., i ostali činioci počeše se interesirati za tu palaču.

Eitelberger Robert, direktor Austrijskoga muzeja za umjetni obrt, prvi je od stranaca, koji se je u prvoj polovici XIX. v. pozabavio detaljnije tom palačom i njezinom po viješću.[47]

Na povratku sa znanstvenoga putovanja iz Samotrake god. 1873. tri bečka profesora *O. Benndorf, G. Niemann* i *A. Hauser,* zaustaviše se više dana i u Splitu, da dadu svoje mnijenje o popravku palače i da pregledaju iskopine solinske. Rezultat istraživanja dao je prof. Hauser na dvjema konferencijama, držanim god. 1876. i 1883. u Austrijskom umjetnog obrta u Beču.[48]

---

[43] Sr.; »La Dalmazia« Anno III. (1847.) Zara. n. 24., 25.; Bull. dalm. 1916. str. 50. op. 5.

[44] *Lago Valentino,* Memorie sulla Dalmazia, Venezia 1870. vol. II. p. 158.

[45] *Pelerin Charles,* Excursion artistique en Dalmatie et au Montenegro Paris 1860.

[46] *Petter Franz,* Dalmatien in seinen verschiedenen Beziehungen Gotha, Justus Perthes, 1857., II. Theil S. 50. ss.

[47] *Eitelberger Robert,* Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens in Arbe, Zara, Nona, Sebenico, Traù, Spalato und Ragusa. Wien, Braumüller 1884. II. izdanje sa slikama. Ovo je drugo izdanje potpunije od prvoga, koje je izašlo g. 1860. u Jahrbuch der Zentralkommission zur Forschung und Erhaltung der Baudenkmale.

[48] Zwei Vorträge: a) Spalato und die römische Monumente Dalmatiens; b) Die Restaurierung des Domes in Spalato 1883. Prevedeni na talijanski u Bull. dalm. 1878., Suppl. a. 1883., a na hrvatski u Bull. 1884. Osim ovoga napisao je prof. Hauser još dva članka u Bull. 1880. str. 117. i 1885. str. 81. pa i članak Die Kunst in Dalmatien, u Band: Dalmatien u Oesterreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild S. 57. sl.

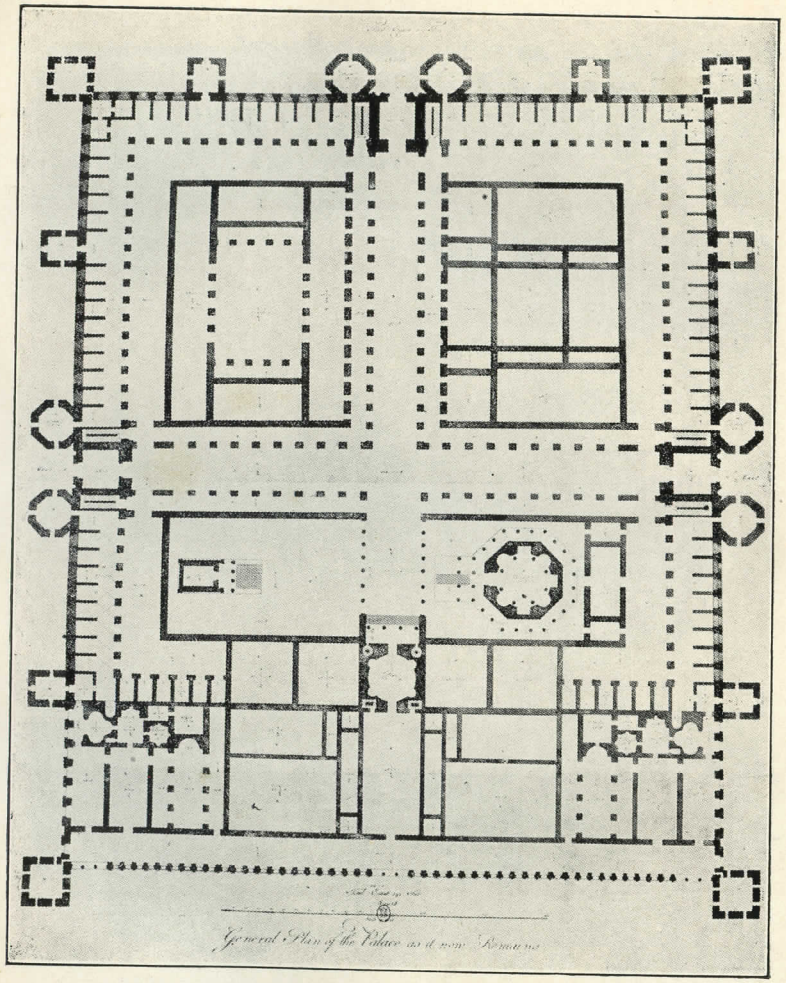

Slika 9. Tloris Palače po Adamu iz g. 1764.

Slika 10. Južna fasada Palače prema moru po Adamu iz g. 1764.

Slika 11. Peristil Palače po Adamu iz g. 1764.

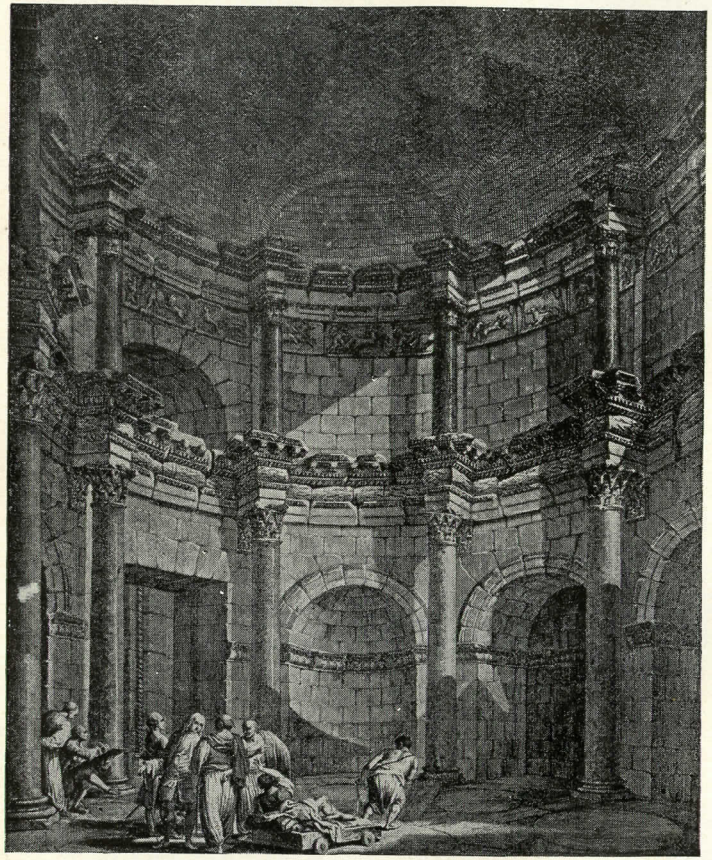

Slika 12. Unutrašnjost Mauzoleja po Adamu iz g. 1764.

Po prilici u isto doba osvrnuo se je na palaču *Mothes Oskar*,[49] u svojem djelu o talijanskom sredovječnom graditeljstvu, iznoseći prvi novi pokušaj rekonstrukcije palače, nezavisno od Adamove, tobože po još sačuvanim ostacima i po analogiji ostalih carevih palača u rimskom svijetu. Upravo je ova rekonstrukcija, kako se konstatiralo po novijim istraživanjima, skroz samovoljna i plod je puke fantazije.

Adamy govoreći o starokršćanskoj arhitekturi bavi se pojedinim zgradama u palači s arhitektonskoga gledišta.[50]

Opet se u ovo doba, god. 1886. javljaju dva Engleza, da nastave rad prvih istraživača palače Adama i Whelera, a to su *Freeman*[51] i *Jackson*.[52]

Freeman je u svojim djelima o Istri i Dalmaciji opisao živim stilom Dioklecijanovu palaču uopće i istakao, koje mjesto ona zauzimlje u povijesti arhitekture. Jackson u drugom svesku svoga djela u poglavlju XI. bavi se i poviješću palače i samom njom s arhitektonskoga gledišta.

U novije doba od svršetka XIX. v. učestala je literatura o palači. S jedne strane zbog njena značenja za pitanje podrijetla sredovječne arhitekture, koje je palača prvi korak, i zbog sve to većega zanimanja učenih krugova za povijest dalmatinske umjetnosti, kojoj je ova palača najvažniji spomenik. Zato se ovom palačom opširno pozabaviše svi pisci priručnika antikne, bizantinske i sredovječne umjetnosti. Među ovima spominjemo *Durm-ov* Priručnik,[53] u kome se auktor bavi podrobnije o svim zgradama u Dioklecijanovoj palači, osobito sa arhitektonskoga gledišta, donoseći samostalno svoje nazore. Na neke izvode ovoga djela imat ćemo prigode da se tokom ove radnje osvrnemo.

Noack[54] u poglavlju »Spalato-Porta Aurea« osvrće se na nove elemente arhitekture palače, t. j. na lukove neposredno postavljene nad stupove.

---

[49] *Mothes*, Die Baukunst des Mittelalters in Italien. Jena. 1883. str. 12. sl. 24., 124. (o palači).

[50] *Adamy*, Architektonik der altcristlichen Zeit. Hannover 1884. Cfr. Bull. dalm. 1905. str. 26.

[51] Lettere archeologiche sull' Istria e la Dalmazia. Spalato Tip, Zannoni 1886. Ta je pisma prevela grofica Edeltride Capogrosso Splićanka sa engleskoga na talijanski: Sketches from the subject and Neighbour Lands of Venice. London, 1881. Sr. Pogl. Spalato str. 34.

[52] Dalmatia the Quarnero and Istria by R. C. *Jackson* M. A. F. S. A. 3 sv. Oxford 1887. U II. sv. str. 19. sl.

[53] *Durm*, Die Baukunst der Römer, II. Aufl. Stuttgart 1905. str. 779., inače passim. Sr. Bull. dalm. 1913. str. 71. sl.

[54] *Noack Ferd.*, Die Baukunst des Alterthums. Berlin (god. ?), str. 142—148. Tabla 191.

Frothingham[55] A. L. u raspravi o rimskim gradovima u gornjoj Italiji i Dalmaciji, bogatoj ilustracijama, opširno piše o Splitu i o Dioklecijanovoj palači, te se prema naslovu djela bavi opširnije zidinama i vratima palače.

Odlično mjesto zauzimlje palača u Priručnicima izdanim zadnjih godina o bizantinskoj arhitekturi. *Beylié L. Le Général*,[56] posvećuje u svojoj opširnoj studiji o bizantinskom stanovanju nekoliko stranica i našoj palači, kao jednoj od prvih preteča bizantske građanske arhitekture. I *Millet*,[57] gleda u Dioklecijanovoj palači prvu zgradu bizantinskoga sloga, kao što i *Diehl Ch.*[58] koji opaža, da palača označuje jedan od prvih koraka orijentalne arhitekture na osvajalačkom putu prema Zapadu.

Iste godine *Ebersolt*[59] u svojoj studiji o carskoj palači u Carigradu uspoređuje je sa splitskom, nalazeći sličnosti u općoj dispoziciji jedne i druge.

I *Wulff*[60] u svom Priručniku o starokršćanskoj i bizantinskoj umjetnosti konstatira, da se u Dioklecijanovoj palači odrazuje utjecaj sirskog graditeljstva, a poimence opća dispozicija splitske palače da podsjeća na Dioklecijanovu palaču u Antiohiji.

Obratno drugi naučenjaci vežu Dioklecijanovu palaču s kasnijom sredovječnom arhitekturom Zapada. Tako na pr. *Venturi*[61] u svojoj povijesti umjetnosti. U istom smjeru piše i *Rivoira*,[62] koji crpe iz oblika arhitekture palače dokaze za svoju teoriju o zapadno-rimskom podrijetlu romanske arhitekture.

Radi važnosti novih arhitektonskih oblika, koje ova palača nosi u razvoju graditeljstva, posvećuju joj se cijele rasprave, sa svrhom da se osvijetli podrijetlo tih novih oblika. Tako

[55] Roman Cities in Italy and Dalmatia, London 1910. str. 308.—324.; Sr. Bull. dalm. 1909. str. 136.; 1913. str. 79.

[56] *Beylié de L. Général.* L' habitation byzantine. Paris—Grénoble 1902. str. 16, 20. sl.; Sr. Bull. Dalm. 1905. str. 200. sl.

[57] Vidi *Millet* u *Michel André:* Histoire de l' art depuis les premiers temps chrétiens jusqu'au nos jours Tome I. Première Partie. Paris 1905. p. 440; Cfr. Bull. dalm. 1905. p. 116.

[58] *Diehl Charles*, Manuel d' art byzantin. Paris 1910. str. 105. sl.; Sr. Bull. dalm. 1913. str. 97.

[59] *Ebersolt Jean.* Le grand Palais de Constantinople et le livre des cérémonies. Paris 1910. p. 161.; Sr. Bull. dalm. 1913. p. 97.

[60] *Wulf Oskar*, Altchristliche und byzantinische Kunst I. Die altchristliche Kunst. Berlin 1913. str. 916. Sr. Bull. dalm. 1914. str. 130.

[61] *Venturi Adolfo*, Storia dell' arte italiana vol. I. p. 176. sl; Bull. dalm. 1905. str. 97. sl.

[62] *Rivoira G. T.* Le origini dell' architettura lombarda e delle sue principali derivazioni nei paesi d' oltre Alpe. Roma 1901. Vol. I. str. 11., 101., 107. i p a s s i m; Bull. dalm. 1905. str. 100. sl.

Schneider[63] opširno opisuje palaču i proučava detaljno postanje motiva lukova nad stupovima mjesto vodoravnoga arhitrava. *Strzygowski J.* je napisao raspravicu, koje se sadržaj i pravac čita već u samom natpisu, naime: »Split jedna etapa romanske umjetnosti kod njezina prijelaza s Istoka na Zapad«.[64] Pisac, poznati zagovaratelj istočnoga utjecaja u evropejskoj umjetnosti, inače se češće u svojoj bogatoj literaturi osvrće na ovu palaču.[65]

I za *Rebera* palača je važna etapa u razvoju umjetnosti, naime korak na putu bizantinskom stilu.[66]

Osim Priručnika za opću povijest umjetnosti, posvećuju Dioklecijanovoj palači svoju pozornost i proučavaoci dalmatinske historije i umjetnosti. Spominjemo starije i najopširnije pisce *Vodje po Spljetu i Solinu.*[67] Taj vod sadrži uz povijest palače podroban opis iste i njezinih pojedinih dijelova. Jednom detaljnom pitanju, t. j. prvobitnom opredjeljenju Mauzoleja, *Jelić* posvećuje članak u *Ephemeris Spalatensis*, (Zadar 1894.). *Bulletino di archeologia e storia dalmata* g. 1878.—1920. uklj. sadrži više članaka o toj palači, a i kasniji *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 1920.—1925. bavi se njom.

[63] *Ilg Albert*, Kunstgeschichtliche Charakterbilder aus Oesterr.- Ungarn. *Schneider R.* Drei römische Städte III. S. 38. do 50. Wien-Leipzig 1893. Prevedeno na talijanski u Bull. dalm. 1903. Suppl. 3.—5.

[64] Spalato en Markstein der romanischen Kunst beim ihrem Uebergange vom Orient nach dem Abendlande. Sonderabdruck aus Studien aus Kunst und Geschichte Friedrich Schneider zum 70. sten Geburtstage gewidmet von seinen Freunden und Verehrern-Freiburg in Bresgau 1900., Herder. Prevedeno na talijanski u Bull. dalm. 1908. Suppl. 1.—2.

[65] *Strzygowski J.* Kleinasien. Ein Neuland der Kunstgeschichte. Leipzig 1903. str. 38., 167., 208. u Bull. dalm. 1906. str. 109. I s t i, Mschatta u Jahrbuch der Kgl. preussischen Kunstsammlungen XXV. Band, IV. Heft. Berlin 1904 str. 229.; Sr. Bull. dalm. 1905. str. 103.; I s t i, Orientalische Kunst in Dalmatien u *Brückner*, Dalmatien und das Oesterreichische Küstenland Wien 1911. Sr. Bull. dalm. 1912. Suppl. str. 47.; I s t i, Amida, Heidelberg und Paris 1910. Pa i u ostalim djelima Orient oder Rom (Leipzig 1901.), Hellas in der Orientsumarmung (München 1902.), pisac se osvrće na Dioklecijanovu palaču.

[66] *Reber Fr. v.*, Die byzantinische Frage in der Architekturgeschichte u Sitzungsberichte der philosph.-historischen Klasse der Kgl. bayr. Akademie der Wissenschaften zu München 1902. Heft IV., S. 466. ss; *Brehier Louis* u svojoj L' art byzantin str. 25., 196. kaže, da je Dioklecijanova palača »prototype des palais byzantins.«

[67] *Jelić, Bulić, Rutar*, Vodja po Spljetu i Solinu. Zadar 1894. str. 60.—123.

Napominjemo *Gj. Stratimirovićeve* članke: »O palati Dioklecijanovoj u Spljetu«. Pridodatak k Br. 10. u Bullettino dalm. 1890.; »O negdašnjoj Pristupaonici Stolne Crkve Spljetske« u Bull. dalm. 1889.; «Pločnik Stolne Crkve Spljetske« u Bull. dalm. 1890., str. 21.; Isti: »O Podgradku Zvonika Spljetskoga« Bull. dalm. 1890. str. 71.; »Prvobitni oblik maloga hrama rimskoga u Spljetu« u Bull. dalm. g. 1890. str. 91. i 108.; »O prostazi Dioklecijanova Mauzoleja« u Bull. dalm. g. 1911. str. 99.; »O stropu Pronaosa maloga hrama u Spljetu« u Bull. dalm. g. 1912. str. 67. sl. Obadva su ova zadnja članka štampana na njemačkom jeziku u Jahreshefte des Oesterr. Arch. Institutes Band XVI. Heft IX. str. 169.; *Bulić Fr.*, Ritrovamenti risguardanti il Palazzo di Diocleziano a Spalato« u Bull. dalm. g. 1901. str. 174.; g. 1910. str. 144., str. 149.; g. 1911. str. 71.; Bulić Fr. »Materiale e provenienza della pietra, delle colonne, nonchè delle sfingi del Palazzo di Diocleziano a Spalato« ecc. u Bull. dalm. g. 1908. str. 86., 188.; *Jelić*, »Raccolta di documenti relativi ai monumenti artistici di Spalato e Salona« Fasc. I. Append. al Bull. dalm. g. 1894. str. 35.; *Couyat J.* Osservazioni sull' origine della roccie adoperate nei monumenti dalmati di Spalato e Salona u Bull. dalm. g. 1909. str. 91.

Još jedan domaći pisac, naime arhitekt *Ć. Iveković*,[68] pozabavio se je Dioklecijanovom palačom u knjizi o dalmatinskoj arhitekturi i plastici. Ta knjiga uz bogati izvor fotografijskih snimaka donosi ne baš najkritičniji tekst, koji sadržava bitno ništa novo.

I drugi domaći pisac dalmatinac *Fr. Kirchmayer* opisuje palaču, ali kako sam kaže (na str. 67. op. 1.) uzeo je za podlogu Lanzino djelo o tom spomeniku.[68a]

Nego kada je Dalmacija otvorila šire svoja vrata početkom novoga vijeka učenom svijetu, osobito poradi više razvijenih iskopina u Solinu, javljaju se ponovno strani pisci, koji posvećuju osobitu pažnju dalmatinskoj umjetnosti i Dioklecijanovoj palači.

Tako kada je u proljeću god. 1910. bilo priređeno prvo putovanje bečkih sveučilišnih đaka u Dalmaciju, bila su držana stručna predavanja o zemlji, koju su oni imali pohoditi i o njezinim spomenicima,[69] Dr. *E. Reisch*, profesor arheologije na bečkom sveučilištu, donio je točan prikaz palače. *Gurlitt C.* u duhovito pisanu, sadržajem bogatu predgovoru *Kowalczykove*

[68] Die Entwickelung der mittelaterlichen Baukunst in Dalmatien, Wien 1910. Schroll. Sr. Bull. dalm. 1912. Suppl. str. 62.

[68a] *Kirchmayer* Fr. Diocleziano-Studio storico. Zara. 1881. Cap. XXI. p. 66s con 5 Tavole.

[69] *Brückner Fr.*, Dalmatien itd. str. 129.—143. Sr. Bull. dalm. 1912. Suppl. str. 42. Članak Strzygowskoga napomenusmo na svojemu mjestu.

Zbirke tabla dalmatinskih spomenika (49 Tablâ o palači) donosi novu interesantnu hipotezu, da bi Dioklecijanov Mauzolej bio Mithraeum,[70] o čemu će biti govora niže.

Drugom važnom spomeniku palače, t. j. Porta Aurea, posvećena su istodobno tri omanja članka sa strane njemačkih učenjaka, i to, *Schulz B.*, Die Porta Aurea in Spalato u Jahrbuch des k. k. deutschen archäologischen Instituts, Band XXIV. 1909. Heft I. str. 46. sl.; *Niemann G.*, Zur Porta Aurea in Spalato u Jahreshefte des k. k. Oesterr. archaeol. Instituts. Band XII. str. 34. sl.; *Schulze R.*, Die römischen Stadtthore — Die Porta Aurea in Spalato u Bonner Jahrbücher 1910. Heft 118. str. 341.—342.

Falila je međutim znanstvena detaljna publikacija o toj palači, koja je napokon izišla god. 1910. i 1912. u dva djela, jednoga Nijemca i dvaju Francuza. Prvoj publikaciji arhitekta *G. Niemanna*,[71] izdanoj po nalogu Austrijskog arheološkog zavoda u Beču, dalo je povoda utemeljenje god. 1903. Povjerenstva Dioklecijanove Palače, sa zadaćom, da uzdržava pomenuti spomenik. Dok je Niemann istraživao, proučavao i snimao sve ostatke palače, dođoše iz Pariza u istu svrhu u Split god. 1906. prof. stare povijesti *Zeiller J.* i arhitekt *Hébrard E.*,[72] da opišu

[70] Denkmäler der Kunst in Dalmatien *G. Kowalczyk* und *C. Gurlitt*. Već prije u svojoj Geschichte der Kunst, Stuttgart 1902. I. str. 332. Gurlitt se osvrće na palaču, te je smatra Dioklecijanovim pokušajem osnivanja novog središta carstva.

[71] *Niemann George*, Der Palast Diocletians in Spalato. Wien 1910.

[72] Hébrard-Zeiller, Le Palais de Dioclétien: relevés et restaurations par Ernest Hébrard, Texte par J. Zeiller. Paris, Ch. Massin 1912. Uvod je napisao Ch. Diehl a pri kraju je Jequier protumačio hijeroglifske natpise na dvjema sfingama u palači. Zeiller se je bavio i dalje u monografijama ovom palačom, tako: A travers le palais de Dioclétien à Spalato u Mélanges d' archéologie et histoire 1911., 247. *Isti*, Les monuments chrétiens du Palais de Dioclétien u Bulletin d' ancienne literature et d' archéologie chrétienne 1911. p. 204.; A travers le Palais de Dioclétien à Spalato u Mélanges d' archéologie et d' histoire. Ecole française de Rome T. XXXI. — Hébrard et Zeiller, Le Palais de Dioclétien à Spalato, Paris, Massin 1911. Ovo posljednje djelce sastavljeno je kao tumač sadrenog modela rekonstruirane palače, izložena u god. 1912. u Muzeju Terma Dioklecijnnovih u Rimu. Po uputama Niemanna Bratauschek je u Beču napravio tri sadrena modela rekonstruiranog Peristila i Mauzoleja za Akademiju lijepih umjetnosti u Beču, za Arheološku Izložbu u Rimu i za Arheološki Muzej u Splitu — Leclercq H. u Dictionnaire d' archéologie chrétienne et de liturgie pod Dioclétien (Palais de) na str. 1003.—1034. IV. Tomu daje opis ove palače po Hébrardu.

tu palaču. Djela se ta upotpunjuju, jer dok se Niemann uglavnom ograničuje na što točnije i podrobnije snimanje još postojećih ostataka palače, Francuzi Zeiller i Hébrard, na temelju samostalnog istraživanja, rekonstruiraju palaču, pridavši povijest iste tijekom vjekova i označivši njezino mjesto i značenje u povijesti umjetnosti. Svima ovim učenjacima i svima ostalima bio je pri ruci u istraživanju te palače njezin Konzervator, pisac ovih redaka.

Pojava tih dvaju velikih djela izazvala je čitav niz članaka, recenzija o toj palači sa strane priznatih stručnjaka. Napominjemo kao najglavnije: *Durm*,[73] *Thiersch H.*[74] i *Gurlitt Corn.*[75] recenziraju Niemannovo djelo. Engleska *Revue*[76] recenzira restauraciju palače od francuskih arhitekata. *Perrot*,[77] *S. Reinach*[78] i *Kirsch J. P.*[79] recenziraju Hébrard-Zeillerovo djelo, a *Strzygowski* osvrće se na oba ta djela.[80]

I neki nestručni časopisi osvrnuli su se na Niemannovo djelo. Spominjemo samo *Oesterreichische Rundschau* 1911., 15. septembra, 473. i *Neue Freie Presse* 1912., 24. augusta (Strnad).

Ni s tim djelima nije svršeno, naravno, proučavanje ovoga spomenika; o mnogim detaljnim pitanjima bave se evropski učenjaci. Na pr. *Folnesics* u svojoj studiji o arhitekturi i plastici u XV. v. u Dalmaciji nabacuje pitanje, koliko je Diokle-cijanova palača utjecala na dalmatinsku renesansu.[81] *Monneret de Villard* ispituje utjecaj Diokle-cijanova Mauzoleja na neke sredovječne zgrade centralnog tipa u Lombardiji.[82] *Weilbach* upoznaje danski naučni svijet s Diokle-cijanovom palačom i u rekonstrukciji jednog njezina dijela, t. j. Prostaze Mauzoleja, pri-

[73] Süddeutsche Bauzeitung XX. Jahr. Br. 46. od 12. novembra 1910. München na str. 363.

[74] Zeitschrift für Geschichte der Architektur, Heidelberg IV. Jahrgang 1911., Heft X. str. 24. sl. 3.

[75] Berliner Architekturwelt XIII. Jahrg. 1910. Heft VIII. str. 333.

[76] The Builder 1911. od 15. septembra str. 303. sl.

[77] Le Journal des Savants. Nouvelle Serie, X. Année N. 10, 11 Octobre 1912. str. 444—448 sl.

[78] Revue Archéologique. Janvier-Février 1913. p. 134.

[79] Römische Quartalschrift XXVII. Jahrg. (1913.) I. Heft str. 50.

[80] Byzantinische Zeitschrift Jahrg. XXII. (1913.)I.—II.. Doppelheft str. 285.

[81] Studien zur Entwicklungsgeschichte der Architektur und Plastik des XV. Jahrh. in Dalmatien u Jahrbuch des Kunsthistorischen Instituts Wien 1914. Band VIII., I.—IV. str. 176.

[82] *Monneret de Villard Ugo*, Note di archeologia lombarda u Archivio storico lombardo 1914. Fasc. I.—II. p. 5. ss.

staje uz mnijenje Stratimirovića;[83] *Bulić Fr.*, u djelu Car Diokle-cijan osvrće se i na pojedine dijelove palače i na svrhu, kojoj su bili namijenjeni.[84] *Swoboda Karl M.* proučava palaču u njezinu odnošaju s rimskom ladanjskom kućom, villom.[85] Napokon *Leclerq* donosi opširan prikaz te palače, u glavnom po Hébrardu i Zeilleru;[86] a članak također skroz informativne naravi donosi i *Pio Paschini.*[87] I *Kohl* u svojem putopisu po Dalmaciji bavi se prilično opširno palačom.[88]

Osim tih naučnih djela cijenimo za zgodno, da ovdje navedemo, radi potpunosti i najglavnija putopisna i opisna djela, koja ipak kadikad sadržavaju interesantnih podataka i opažanja o palači. Napominjemo nepoznatoga pisca[89] slikovitog putovanja, *Pattona*,[90] *Idu von Düringsfeld*,[91] koje djelo sadržava njezine doživljaje u Dalmaciji, dok joj je muž *baron Otto v. Reinberg-Düringsfeld* pridodao svakomu poglavlju interesatnih historičkih i bibliografijskih podataka, a medju ovima i opis Diokle-cijanove palače.

Zaslužuje da se osobito spomene *Petermann Reinhard*,[92] koji napisa opširnog Vodju — uz historiju i faunu i floru i t. d. — po Dalmaciji, a na str. 292.—302. uz tri slike opisa Diokle-cijanovu palaču.

Anonimni pisac *R. H. B.*[93] isto se tako bavi palačom. *Yriarte C.*[94] uz fantastičan opis ruševina solinskih i još fantastičnijih slika njihovih, bavi se i palačom.

[83] Diocletians Palads i Spalato. Köbenhavn 1917. u Bull. dalm. 1916. str. 193.

[84] *Bulić Fr.*, Car Diokle-cijan itd.

[85] Römische und romanische Paläste, Wien 1919. str. 148.—180.

[86] Dictionnaire d' archéologie chretiénne et de liturgie. Paris 1920. Fasc. XXXVIII. str. 1003.—1034. s. v. Dioclétien.

[87] *Paschini Pio.* Da Spalato a Salona u Conferenze al Laterano. Roma 1920. str. 105.—115.

[88] *Kohl J. G.*, Reise nach Istrien, Dalmatien und Montenegro, Dresden 1856. S. 112.—152.

[89] Malerische Reise in Aegypten und Syrien über Constantinopel nach Griechenland, Dalmatien, Illyrien etc. V. Band (Istrien und Dalmatien). Leipzig 1820. str. 92.—122., sa slikama iz djela Cassas-Lavallée.

[90] Hidhlands and Islands of the Adriatic, London 1849. Sv. I. str. 232. sl. Od istoga: Researches on the Danube and the Adriatic, Leipzig 1861. sv. I. str. 272.—281.

[91] Briefe aus Dalmatien. Prag 1057. str. 281 ss.

[92] Illustrierter Führer durch Dalmatien, Wien 1899.

[93] Rambles in Istria Dalmatia and Montenegro. London 1875. str. 85.

[94] Dalmazia. Milano 1878. str. 137. sl.

Schweiger Lerchenfeld A.[95] može se također ubrojiti među gornja djela čisto putopisnog smjera. Naš Dalmatinac *Modrić*[96] u svojem duhovitom pričanju o Dalmaciji, o njezinoj prošlosti i sadašnjosti, piše također i o palači.

Ovima se mogu pribrojiti i opisi u brošurama o palači, ponajviše uzeti od starijih pisaca: *Klein*,[97] *Laforest*,[98] *Zarbarini* i t. d.[99]

I drugi krajevi našega naroda počeše se interesirati za Dalmaciju, tako nam je prof. *Hoić* ostavio opis svojega putovanja s nautičarima u Bakru, gdje se osvrće i na Dioklecijanovu palaču.[100] Dalmatinac dr. *N. Andrijašević* piše u ilustrovanom »Obzoru« i »Savremeniku« informativne članke o palači.[101]

A prije njih pozabavili su se ovom palačom *Kršnjavi dr. Izidor* kratkim opisom i dvjema slikam,[101a] te *Klaić Vjekoslav* opširnijim opisom.[101b]

Francuz *E. Maury*[102] s pjesničkim ushitom i biranim stilom piše o Dalmaciji i o njezinim povjesničkim političkim pitanjima; govori o palači i o ruševinama solinskim. Izuzetak je u nizu svih ovih putopisaca Francuz *Eduard Herriot*,[103] koji se u svojim impresijama na putovanju po Dalmaciji dotiče i naših spomenika, pa i Dioklecijanove palače. Usprkos toga što o palači navodi dosta bogatu literaturu, koju da je vidio u nekog prijatelja X u Splitu, pa i djela svojih domorodaca Diehla i

---

[95] Die Adria, Wien—Pest—Leipzig 1883. str. 273. sl.

[96] La Dalmazia, romana, veneta, moderna. Torino—Roma 1882. str. 100. ss. La casa di Diocleziano.

[97] Die Altertümer von Spalato und Salona. Spalato 1840.

[98] *Franz Thiard de Laforest*, Spalato und seine Alterthümer 1878.

[99] *Zarbarini G.*, Il Palazzo di Diocleziano ed il II. della Diocleide. Ovo je II. pjevanje prijevod na talijanski carmen polymetricum, spjevan od splitskog kanonika Čiobarnića na latinskom jeziku. Sr. Bull. dalm. 1881. Suppl.

[100] *Dr. Ivan Hoić.* Prvo naučno putovanje sa »Margitom« jahtom nautičke škole u Bakru. Zagreb 1886. str. 193. sl.

[101] Ilustrovani Obzor, Zagreb 1909. str. god. II. br. 15., str. 475.—480. (sa slikama). Savremenik Zagreb 1909. (g. IV.) br. 9. str. 505.—509.

[101a] Sr. Oblici graditeljstva u starom vijeku Zagreb 1884. str. 102.—103. Kršnjavi donosi jednu sliku u kojoj se u Peristilu vide još crkvica sv. Roka, pa sv. Barbare i Kafana »Al Tempio«, porušene okolo god. 1880. Sr. Bull. dalm. 1878. p. 9.

[101b] Sr. Zemljopis zemalja u kojim obitavaju Hrvati, Zagreb, 1880., II, sv. str. 74 sl.

[102] *Maury E.*, Aux portes de l'Orient. Paris 1896. str. 64. sl.

[103] *Herriot Edouard*, En Dalmatie. Impressions de route u La Revue hebdomadaire, Paris, 20. i 27. aout 1910. p. 282. ss.

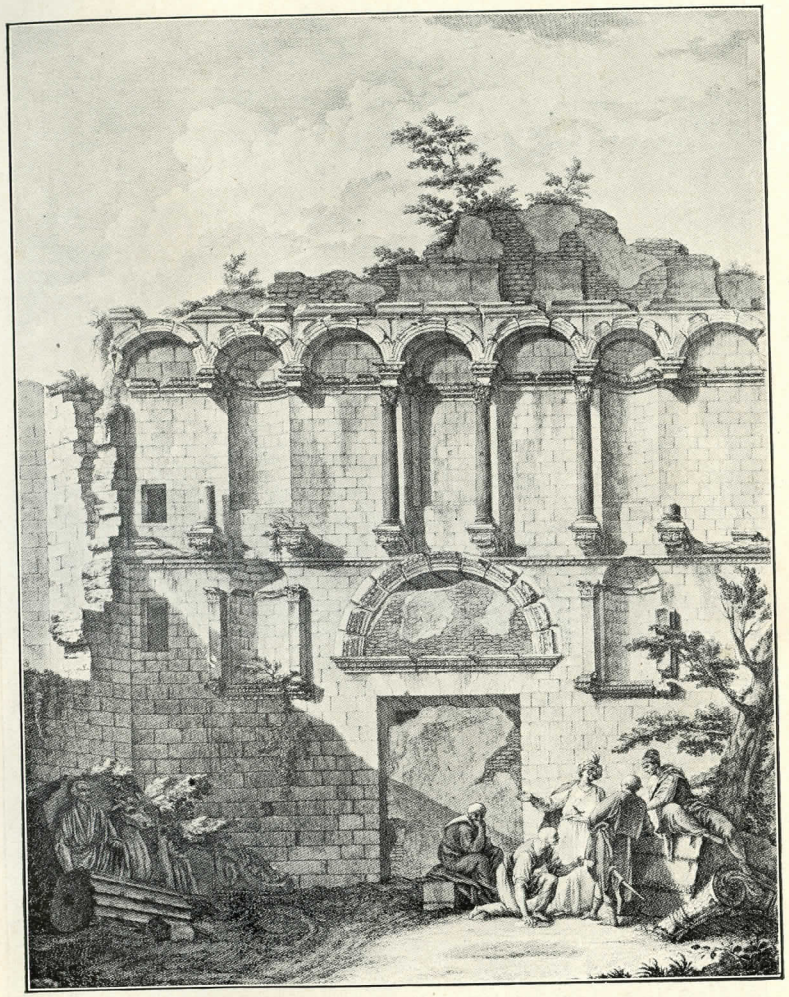

Slika 13. Sjeverna vrata (Porta Aurea) Palače po Adamu iz g. 1764.

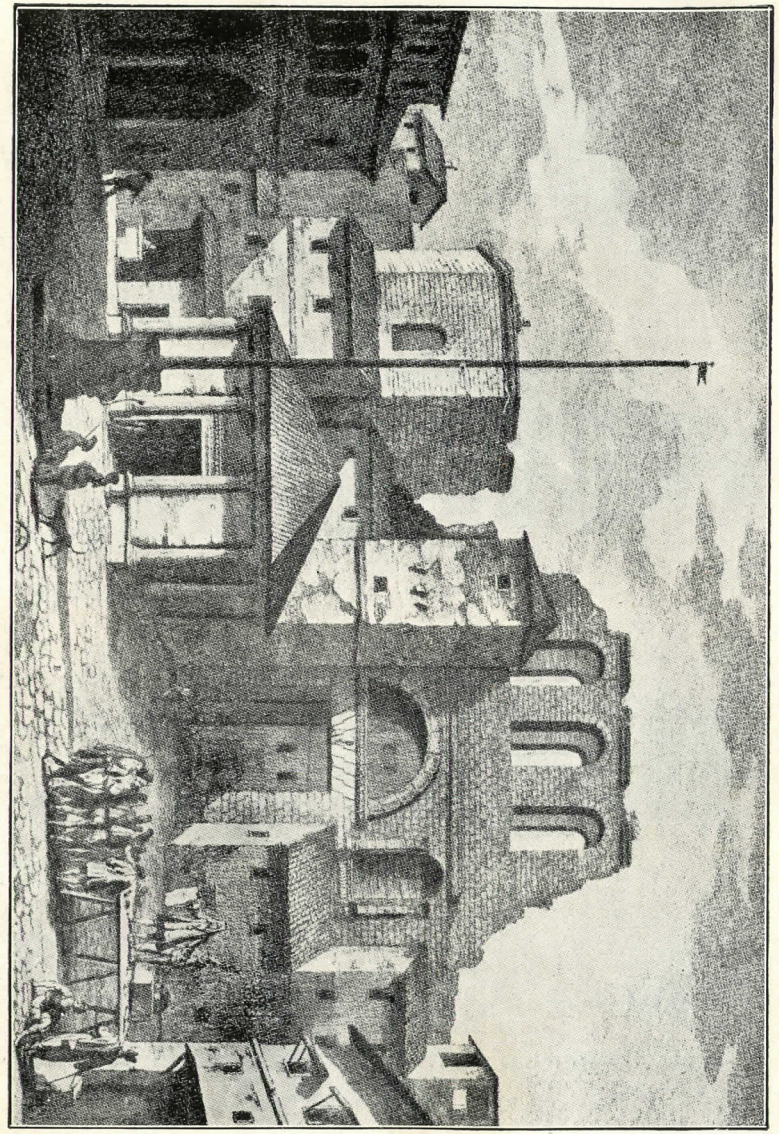

Slika 14. Zapadna vrata (Porta ferrea) po Adamu iz g. 1764.

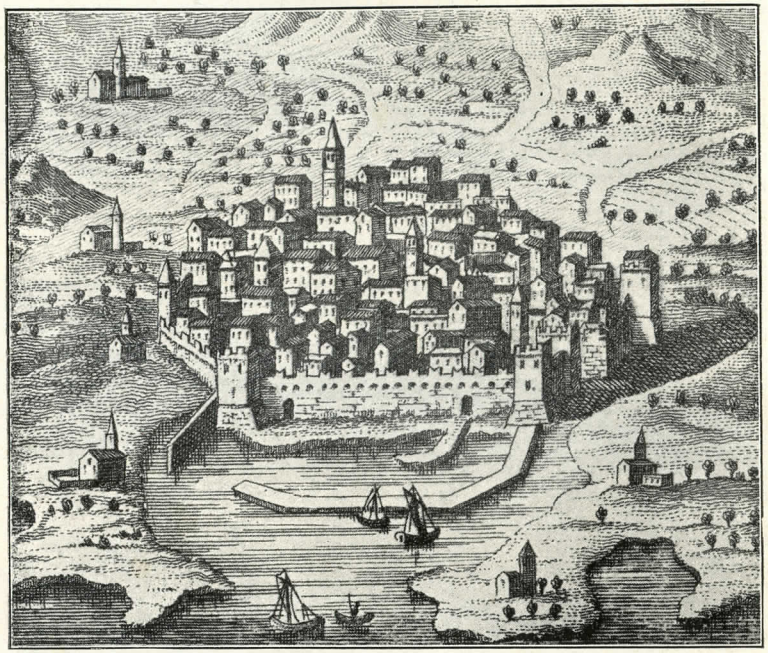

Slika 15. Slika grada Splita u „Topografia Veneta“ g. 1787.

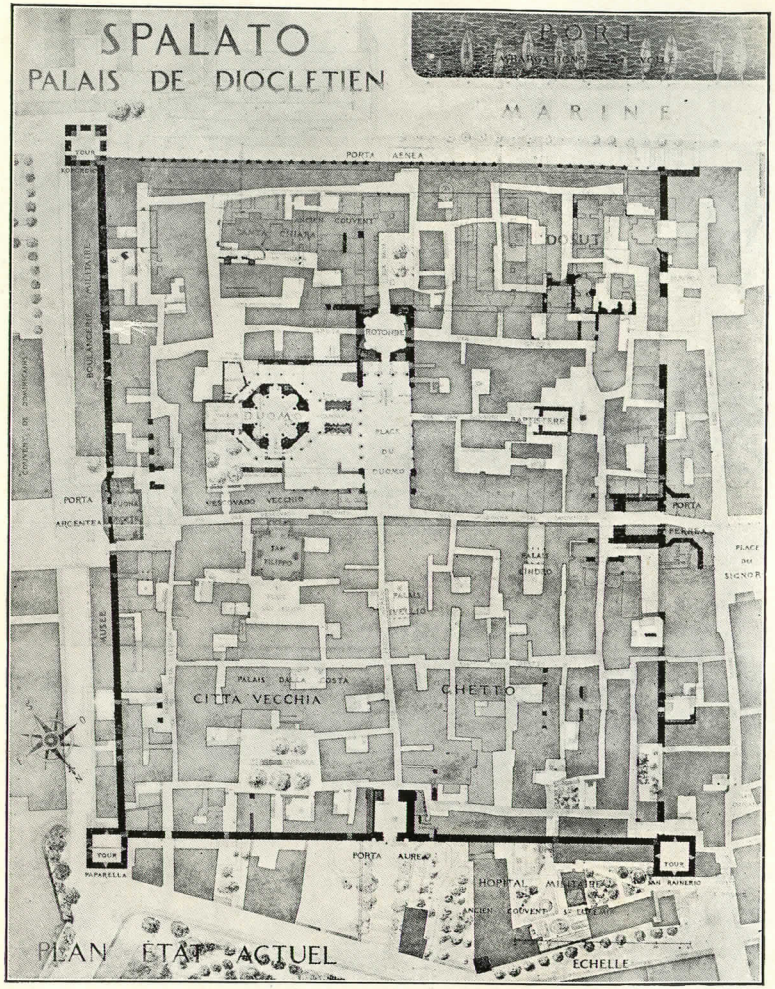

Slika 16. Tloris staroga grada Splita unutra Palače u sadašnjosti (po Hébrardu Zeilleru).

Berteauxa, on govori o palači čudnom animoznošću, te Mauzolej Dioklecijanov zove »caricature vulgaire du Pantheon d, Agrippa«. Pisac je očito previdio činjenicu, da su ta dva spomenika građena u razmaku od tri vijeka.

Italia Artistica, u nizu monografija talijanskih krajeva i gradova, posvećuje jedan svezak Dalmaciji i Istri, u kojem *Anny A. Bernardy*,[104] uz lijepe slike donosi nešto malo neznatno i o Dioklecijanovoj palači, sve zasoljeno političkim tendencijama. Prof. *Franić*[105] kao što *Hoić* putuje s đacima po našim krajevima te opisuje, uz ostalo, i palaču. Isto Dr. *Hoffiller V.* iznio je u listu za srednjoškolsku mladež »Omladini« informativni članak o palači.[106]

Spominjemo još i *Stübbena*,[107] *Langthalera*[108] i *Warsberga*,[109] koji su pisali u istom pravcu.

Opet se javljaju tri Engleza. Prva je madame *Maudi M. Holbach*,[110] zatim *Hamilton Jackson*,[111] te *Mrs Russel Barrington*,[112] koji uz tekst, bez pretenzija, donose svi lijepih brojnih slika o Dioklecijanovoj palači.

Dužnost nam je napomenuti pri kraju ovoga pregleda djelo *A. Dudana* izišlo god. 1921.—1922. o dalmatinskoj umjetnosti.[113] Ultranacionalistička tendencija toga djela oduzimlje vrijednost i povjerenje inače marno i iscrpljivo sabranim vijestima o palači Dioklecijanovoj, bogato ilustriranim.

Navest ćemo ovdje nekoliko djela, napisanih također u putopisnoj formi, ali koja se odvajaju time što su napisana od naučenjaka, istina, u opisnoj formi, ali sa strogo naučnim sa-

---

[104] *Anny A. Bernardi*, L' Istria e la Dalmazia nell' Italia artistica. No. 79. str. 99. sl.

[105] *Franić Dragutin*, S djacima kroz Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru, Dalmaciju itd. Donja Tuzla 1901. str. 265. sl.

[106] Dr. *Hoffiller V.*, »Omladina« god. 1918. str. 37.—42.

[107] Spalato und Ragusa, zwei Perlen der Adria u Zeitschrift für Architektur und Ingenieurwesen, Hannover-Dresden 1897. br. 37.—39. incl.

[108] *Langthaler J. B.*, Reisebilder von der Adria, Herzegovina und Bosnien. Linz, 1904. str. 434.

[109] *Warsberg Alexander* Freiherr, Dalmatien. Wien 1904. str. 73. sl.

[110] Dalmatien, das Land wo Ost und West sich begegnen. Deutsch von M. Seifert, Wien und Leipzig 1909. str. 63.

[111] The Sores of the Adriatic the Austrian Side. London 1908. str. 292.

[112] Thorough Greece and Dalmatic. London 1912. str. 190.

[113] *Dudan Alessandro*, La Dalmazia nell'arte italiana. Milana 1921. vol. I. p. 28. sl. Sr. Bull. dalm. 1917.—1919. str. 134.—144.

držajem. Prvoga spominjemo *Arnetha*,[114] koji je posvetio nekoliko stranica palači, pridodavši neke karakteristične primjedbe o Mauzoleju i Hramu. Već smo spomenuli djela prof. *Hausera*, arhitekta za popravljanje stolne crkve i zvonika u Splitu. Za djelo *Dalmacija opisana i ilustrovana* sastavio je on članak o umjetnosti u Dalmaciji, u kome je opisao podrobno i Dioklecijanovu palaču.[115]

Munro[116] u svojem znanstvenom putopisu po Bosni, Hercegovini i Dalmaciji, u kome se pretežno bavi prethističkim nalazima, opisuje usput, uz ruševine Solina, Knina i t. d. i palaču u Splitu.

Pa i Danci su se spuštali do Dalmacije i do Splita. Još god. 1896. dr. *Heiberg*[117] u bogato ilustriranim putnim skicama o Dalmaciji bavi se u podužem poglavlju Splitom i palačom. Tu je brošuru posvetio Don Frani Buliću. Dva Francuza, koja su u velikom društvu učenjaka i drugih rodoljuba posjetili dva puta Dalmaciju i Split, te Bosnu i Hercegovinu i dalje, ostavili su lijepu uspomenu o putovanju. *Bertaux*[118] je i opisao palaču, istaknuvši osobito njezin položaj u povijesti umjetnosti, dok *Diehl*[119] opširnije govori o palači zamamljivim stilom, također u istom pravcu.

Dr. *Lj. Karaman* pak u »Dalmaciji« daje pučki opis te palače.[120] *Maurel André*[121] opisuje poetično palaču, slijedeći donekle Diehla. A *Tyndale-Brown* govori uopće o palači.[122]

U Mittheilungen der Zentralcommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale, Wien,

[114] *Arneth J.*, Reisebemerkungen von Vindobona über Tergeste nach Salona im J. 1846. Wien 1849. str. 34.

[115] Die Oesterreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild. Band Dalmatien. Wien 1892. str. 255. sl. Prevedeno na hrvatski. Dalmacija opisana i ilustrovana. Spljet, 1892. str. 318.

[116] *Munro Robert*, Rambles and Studies in Bosnia-Herzegovina and Dalmatia. Edinburgh and London 1895. str. 228.

[117] Heiberg J. L., Fra Dalmatien. Rejseskitser. København 1896.

[118] *Bertaux Emile*, Un voyage artistique sur les rives de l' Adriatique, Spalato, Venise et Byzance. Extrait de la Quinzaine du 16. Fevrier 1899. Prevedeno na talijanski u Bullettino di archeologia e storia dalmata 1899. Suppl. 9.

[119] *Diehl Charles*, En Mediterranée. Promenades d' histoire d'art. Paris 1901.

[120] »Dalmacija«. Spomen-knjiga izdana o Kongresu Udruženja jugoslavenskih inženjera i arhitekta god. 1923. Split str. 82.—94. sa više tabla. Bull. dalm. 1910. str. 145.

[121] Paysages d' Italie IV. De Trieste à Cattaro... Spalato, Salona. La ville dans le Palais p. 137. ss. Paris, Hachette.

[122] Dalmatia painted by Walter-Tyndale R. I. described by Horatio F. Brown LL. D. 1924., IX. Spalato, The Palace p. 73. ss.

izašlo je mnogo vijesti i članaka, osobito od god. 1903., o toj palači i o njezinu čuvanju i popravljanju.

Napokon u *Bulićevu Zborniku* (Strena Buliciana: Naučni prilozi posvećeni Frani Buliću prigodom LXXV. godišnjice njeova života od učenika i prijatelja IV. oktobra 1921. Zagreb—Split 1924), *Weigand Edmund* u članku »Die Stellung Dalmatiens in der römischen Reichskunst« na str. 91. sl. osvrće se na više arhitektonskih pitanja u Dioklecijanovoj palači, kojima se je on i prije bavio u jednom članku o Zlatnim vratima u Carigradu,[123] dok *F. Weilbach* na str. 119. sl. istoga Zbornika piše o Prostazi Dioklecijanova Mauzoleja i prvi opaža, da je među modernim kućama u sjevernom dijelu staroga grada u Splitu ostao u Bizantinskoj ulici pravac Viae Quintanae rimskoga tabora, dok su već davno mnogi opazili i prije Weilbacha, da je u sadašnjoj Rimskoj ulici od Porta Aurea do Peristila ostao pravac stare Viae Praetoriae, a u ulici od zapadnih do istočnih vrata Via principalis, a da je okolo palače tekla Via sagularis. Napokon i Šišić u svojem najnovijemu djelu »Povijest Hrvata« opisuje ukratko tu palaču.[124]

Ovim završujemo pregled dosta bogate literature o Dioklecijanovoj palači, koja valjda nije još završena, jer se nadamo da će mnoga prijeporna pitanja, veća i manja, naći svojih istraživatelja, kod kuće i vani. Bilo bi vrijeme, da se i naši arhitekti, osobito Splićani, bace na to polje, na kojemu vidjesmo, da su se gotovo dva vijeka bavili pretežno inostrani pisci.[125]

[123] *Weigand E.*, Das goldene Thor in Konstantinopel u Mittheilungen des kais. deutschen archaeologischen Institutes. Athenische Abteilung. Bd. XXXIX. (1914.) s.

[124] *Šišić*, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara I. Dio. Zagreb 1925. str. 147. sl.

[125] Bull. dalm. 1910. str. 144. sl.

IV.

Opis Dioklecijanove palače.

A. Perimetralni zidovi, kule i vrata palače.

Diokleciјanova je palača utvrđeni kaštel — *castrum* — ali istodobno i ljetnikovac — *villa*. U svojoj glavnoj rasporedbi ne imaše on ništa zajedničko s poznatim carskim ljetnikovcima iz rimskog doba. Taj kaštel-ljetnikovac ne bijaše kao glasoviti carski ljetnikovci u okolici Rima; ne bijaše skup raznovrsnih zgrada, koje krasnim perivojima i terasama, česmama i svakojakim raskošnim raspoređenjem sačinjavahu jednu cjelinu, na čudnovat način skalupljenu, velikog prostora, kao što je na pr. Hadrijanov ljetnikovac u Tivoliju, nedaleko od Rima, sa 10 km² površine.

Carska rezidencija Dioklecijanova u Splitu nije, naravno, ono što je ta *villa* Hadrijanova, gdje zgrade, uzete od svih glasovitih mjesta staroga svijeta, rasijane po perivojima, razbijahu skladno monotoniju kontinuiteta. Hadrijanova villa bio je raskošni kapris jednog slikara umjetnika, koja se mogla po miloj volji širiti s punom sigurnošću u rimskoj kampagni u II. vijeku. Naprotiv Dioklecijanova je palača utvrđeni kaštel cara vojnika — *castrum* — nepristupna umjetnosti, koji se je povukao u času, kada su mogli buknuti i građanski i izvanjski ratovi, te se stoga morao brinuti i za svoju osobnu sigurnost, kako se je za doba carevanja brinuo za sigurnost svojih podanika. To više se morao brinuti, što je u njegovoj bližoj okolini bilo dosta potajnih kršćana, koji su dakako, bili vjerni caru, ali on je ipak morao sumnjati u njih, sudeći po svemu što se zbilo u Nikomediji za doba proglasa prvog edikta o

progonstvu.[1] Vidjeli smo već, da su samo godinu dana prije njegova odstupa u njegovoj nazočnosti u palači god. 304. bila u Solinu smaknuta — jer su bili kršćani — četiri vojnika njegove tjelesne straže.[2] Pa i po legendi, jedan mučenik solinski Anastazij, bio je njegov podvornik, c u b i c u l a r i u s.[3]

Sve je to utjecalo na duševno raspoloženje Dioklesa, koji je i inače bio u sebi zatvoren i sumnjičav, a pogotovu poslije teške bolesti, koja ga je bila god. 304. snašla. Diokles se je poslije odreknuća naprosto zatvorio u svoju palaču, u svoj c a s t r u m.

Carska palača ima četverokutan oblik, nejednakih stranica, zapravo trapezoidan, t. j. oblik nepravilne kose pačetvorine 215 m 54 cm dužine na stranicama istočnoj i zapadnoj, tačnije E.-S.-E. i W.-N.-W., t. j. gotovo okomito sadašnjoj obali grada Splita, a 174.94 m na stranici sjevernoj ili bolje N.-N.-OW., onoj koja je okrenuta prema sjeveru, prema Solinu, a 180.90 m na stranici južnoj ili SSE, koja gleda na more. Razlika dužine među stranicama sjevernom i južnom ima se tumačiti padanjem zemljišta, koje se nesamo penje s mora prema sjeveru, nego se naglo podiže i prema istoku. Palača zaprema površinu od 29·409 m², ne uračunavši površinu četverokutnih ugaonih kula (sl. 16. do 19.). God. 1926. u njoj je bilo 278 kuća, 540 čestica zgrada, a 3200 stanovnika.

Veliki perimetralni ili obujmljeni zidovi, bez kruništa, probijeni velikim arkadama, opkoljivali su je sa tri strane, sa sjevera, istoka i zapada, kojoj su zidovi svugdje dopirali do iste apsolutne visine, a bili debeli poprečno 2.10 m. Radi nejednaka terena, koji se ovdje primjetljivo diže prema unutrašnjosti, a lagano se spušta k moru, zidovi

[1] *Allard*, La persécution de Dioclétien I. vol. Chapitre premier.

[2] *Bulić*, Mučenici solinski u Bull. dalm. 1915. str. 26. sl.

[3] *Jelić*, Sv. Anastazij Kornikular, mučenik solinski, u Bull. dalm. 1896.; Delehaye S. Anastase martyr u Anal. Boll. XVI. p. 488.; Bull. dalm. 1898. str. 57. sl.

su visoki u južnom dijelu do 24 m a u sjevernom 17 m. Pročelje palače prema jugu, na moru, bilo je manje mrko i nekako ugodnije od ostalih. Karakter kaštela, utvrde, tabora, što imaše ta zgrada, gubio se je polako s ove strane i nekako je otančavao, da se pretvori na jednom u fasadu zaselka, vile. Tu na visini od šest metara po prilici od sadašnje obale, a od negdašnje devet metara, pružaše se u cijeloj dužini palače dugi pokriven *trijem* na arkade, urešen stupovljem, a zvao se *kriptoportik* (sl. 20.—21.). Po tom se kriptoportiku stari Diokles mogao potpuno bezbrižno u svojoj carskoj dokonici šetati, kako dohovito Diehl kaže: »Dioclétien pouvait en securité promener son imperiale oisivité«.[4]

Taj *trijem*, obično zvan *kriptoportik*, ima red od 42 arkade uokvirene sa 44 polustupa, što počivaju na konsolicama, a nose ravni vijenac. Kapiteli tih stupova posebna su tipa. Najbliži su po obliku korintskima, ali su bez akantova lišća. Da ne bude odviše monoton taj niz arkada, arhitekt je zgodno umetnuo tri lijepe *Loggie*, jednu nad južnim vratima i dvije tik do kutnih kula. Dva visoka stupa nose onako, kao što u *Prothyronu*, trabeaciju tih Loggia, koja se u sredini svija u obluk. Osim toga i u samom nizu arkada na dva mjesta umetnuta je po jedna arkada uokvirena oblim lukom. Središnja je *Loggia* sasvim porušena, dok je lijeva (Savo) prilično sačuvana, a god. 1906. preveć moderno rekonstruirana.[5] Dva stupa desne *Loggie* (jednom Paulini, pa Pavišić, te Koporčić, sada Grisogono) uzidana su početkom XIX. v. u novi zid, jer su bila oštećena. Na toj je *Loggi* trabeacija dobro sačuvana. Od kriptoportika, osim priličnog broja polustupova, sačuvane su još većinom i arkade, ali zazidane u unutarnjim kućama. Velike arkade bile su zaštićene od sunca i vjetra debelim zastorima, po prilici onako kako se vidi na mozaiku u crkvi San Apolli-

[4] *Diehl Ch.*, En Meditérranée p. 13.

[5] Sr. spise br. 17., 27. iz g. 1905.; br. 44., 46. iz g. 1906. Povjerenstva Dioklecijanove Palače u Splitu.

nare Nuovo u Ravenni, koji predstavlja palaču Teodorikovu.[6] Ispod kriptoportika je zid prizemlja bio zatvoren. Da li je nad kriptoportikom bio još jedan nešto niži kat, kako hoće Hébrard,[7] ili se fasada završavala samom atikom, to je prijeporno pitanje. Svakako ono izbočeno kamenje nad kriptoportikom od povećih tesanaca (opus rusticum), koje se dandanas vidi u cijeloj dužini, teško da je moglo biti postavljeno u srednjem vijeku u onoj visini. S južne strane samo je more bilo obrana palači. Nego za veću sigurnost ta sjajna strana palače imala je po sredini tajna vrata, sasvim prosta, na koja je izlazio podzemni hodnik iz palače, naravno za potrebe službe u njoj, ali valjda i za bijeg u slučaju pogibli. Odanle se je Diokles u par časova mogao otisnuti u daleko more, on, sumnjičave naravi, uvjereni poganin, koji je u staroj vjeri vidio veličinu rimske države, a bio je opkoljen od mnoštva kršćana još u samoj svojoj rezidenciji u Nikomediji.

Godinu dana naime prije odstupa, prigodom svoga boravka u Aspalathosu, god. 304. vidio je Dioklecijan na svoje oči, kako su se četiri vojnika njegove tjelesne straže pridružila pobuni vojske i pučanstva u Solinu u prilog biskupu Dujmu, kad je vođen na stratište, zato su bili i oni mučeni.[8] Podzemne prostorije te palače, u cijeloj njezinoj dužini, a po prilici do njezine sredine, do Peristila, visoke su od osam do dva metra, prema uzdizanju zemljišta, od obale prema unutrašnjosti, s lijepim tesanim kamenom do dva metra visine, a zatim prostim zidom, koji se savija u svod, ponajviše od sadre. Te su podzemne prostorije među sobom bile spojene visoko od tla poluokružnim otvorima (lucernaria). Te prostorije, koje pogotovu nisu mogle slu-

[6] *Goetz*, Ravenna u Berühmte Kunststätten br. 10. sl. 22.; Hébrard-Zeiller nav. djelo, slike medju stranicama VIII. br. 1. slika između br. 56.—57.

[7] *Hébrard-Zeiller*, nav. dj. str. 144. i table: Façade sur la mer. État actuel i Façade meridionale.

[8] *Bulić*, Mučenici solinski. Dodatak u Bull. dalm. 1915.; *Diehl*, En Mediterranée str. 13.

žiti za redovito nastavanje, jer nisu imale nego malo svjetlosti kroz uske otvore s morske strane, visoko od poda, mogle su u slučaju pogibli i zasjede od strane neprijateljske služiti za pribježište i zaklonište.

Nego, kao za odštetu radi tih sasvim prostih vrata ili izlaza na more na južnom pročelju, na drugim stranicama, naime na sjevernoj, istočnoj i zapadnoj toga četverokuta, i to baš po sredini, bila su troja velika *Vrata* ulaza u palaču, pa i za sama kola. Sjeverna vrata, prema Solinu, glavna vrata palače, u srednjem vijeku zvala su se Porta Romae, a god. 1553. dolaze prvi put pod imenom Porta Aurea (sl. 23.). Istočna vrata, zvana Aenea, valjda u staro doba Porta Epetina, jer su okrenuta prema Epetium-u (Stobreč), u srednjem su se vijeku zvala Porta Nova; dok su se zapadna vrata, Porta Ferrea, u srednjem vijeku zvala Porte Franche, a prostor među tim vratima sa svodom četverokutnog vestibula zvao se Inter ambas portas, t. j. medju dvjema vratima. Vrata, ili bolje izlaz na more,[9] koji smo gore spomenuli, bila su kroz više stoljeća zatrpana, a od 1553. nose analogno prema ostalim vratima ime Porta Argentea, t. j. srebrna vrata.[10] Još god. 1846. nije ulica »Grota«, što tu izlazi, služila za prolaz.[11]

[9] Arhitrav ovih prostih vrata bio je god. 1848. presječen. Sr. Lanza, Palazzo di Diocleziano str. 9.

[10] Itinerario di *Giambattista Giustinian* dell' 1553., in cui descrive l'Istria e la Dalmazia (Raccolta Cicogna in Museo Correr, Venezia, cod. 2075. Cfr. Commissiones et Relationes venetae Tomus II. ed. Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium p. 213.): »nel mezzo di questi Fenestroni è una porta corrispondente ad un altra porta ch'è in terra ferma, verso tramontana, che si chiama *Porta aurea*, per essere di quattro Porte del Palazzo la più bella: nel centro della Città dove hora è la Piazza nova, e dove terminava il Palazzo sono due Porte, le quali si chiamano le Porte franche che sono verso ponente«....

Proculiano Antonio, Oratione al clarissimo M. Giovan Battista Calbo degnissimo Rettor et alla Magnifica Comunità di Spalato, Venetia 1567. p. 29...« Talchè erano quattro porte per

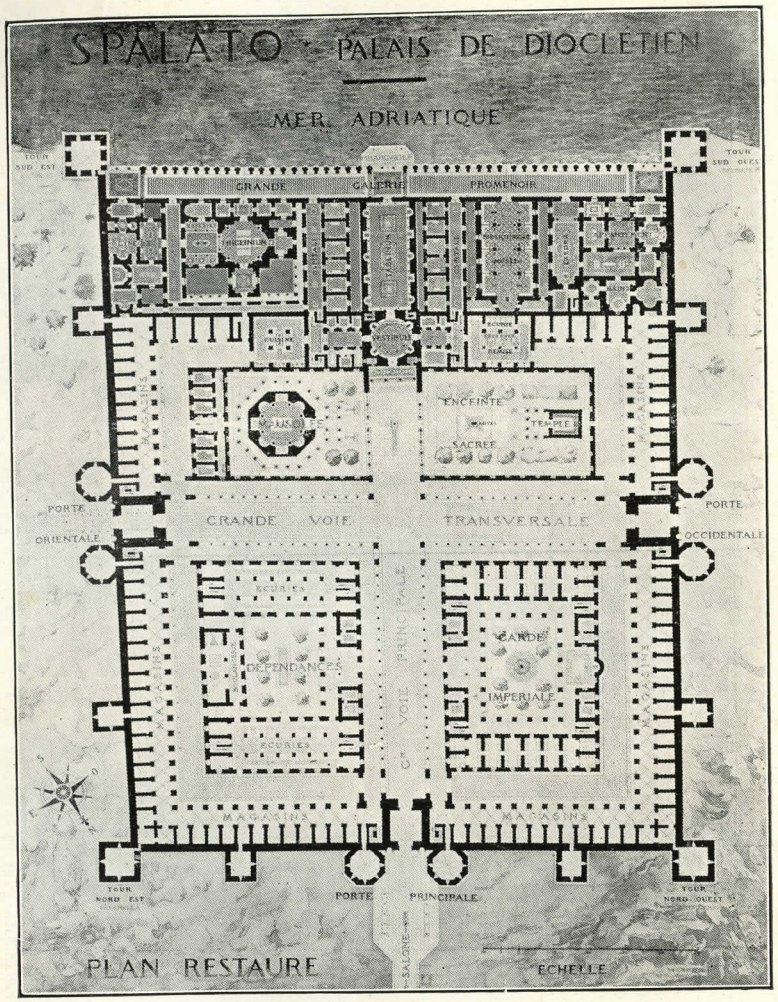

Slika 17. Tloris Palače prema rezultatima istraživanja g. 1903—1909. po Hébrard-Zeilleru.

Slika 18. Palača viđena s visoka: rekonstrukcija Hébrard-Zeillera u nacrtu.

Slika 19. Palača viđena s visoka: rekonstrukcija Hébrarda u modelu.

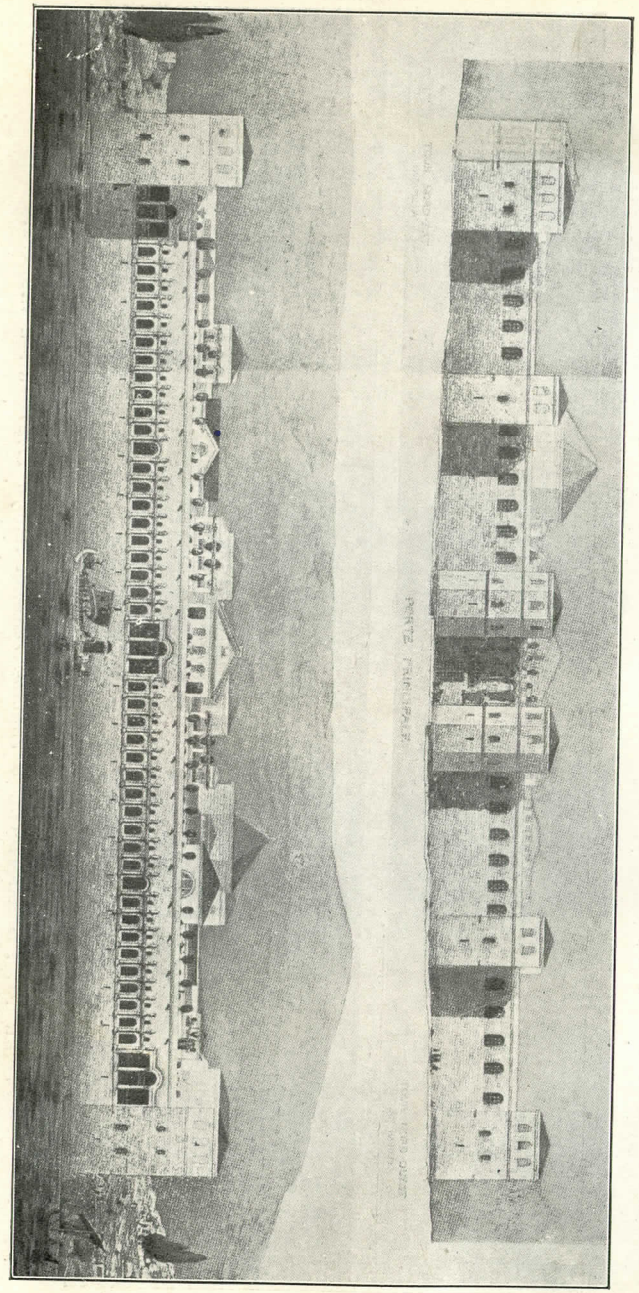

Slika 20. Sjeverno i južno pročelje Palače rekonstruirano po Hébrard-Zeilleru.

Porta Aurea leži sada preko pet metara ispod površine nove ceste, koja opkoljuje sa tri strane palaču i novi grad Split. Stoljećima voda je naplavila u predvraće mnogo zemlje iz okoline, osobito iz bližnjega brežuljka Grippi, to lakše, što se od predvraća počinje dizati put prema Solinu. U doba Turaka u XVII. v., koji su više puta iz bližega Klisa navaljivali na Split, bijahu okolo tih vrata podignuti nasipi za utvrde. Od tih nasipa, porušenih početkom XIX. v., ostalo je dosta zemlje, koja se odronjavala, tako da su vrata kao i unutrašnji Vestibul bila do god. 1857. gotovo do vrha arhitrava zatrpana. Ona su te godine bila pročišćena, te tuda otvoren prolaz[12] (sl. 23.).

Porta Aurea, kako je sada otvorena, ima 4·56 m visine a 4·17 m širine. Još ide gotovo dva metra u dubinu. Iskopinama god. 1904.—1910. to se točno konstatiralo. Konstatiralo se i to, da je ispod donjega praga, koji nije nađen, išao konao Diokleci janova vodovoda. Mjesto praga nađen je profiliran komad korniže (vijenac) stupovlja od zapadnih do istočnih vrata palače. Ta su vrata osobito lijepo urešena. Arhitrav je sastavljen od devet velikih klinastih (K e i l s t e i n) nazubljenih tesanaca, koji se drže jedan drugoga, a vijenac im je bogato isklesan.

Povrh arhitrava otvoren je obluk s promjerom od 1.87 m, sastavljen od 19 kamena bogato urešenih. On je rani primjerak otvorenog dekoriranog rasteretnog luka. Sa svake je

incrociato diametro insieme opposte et ciascuna havea il suo nome, la Settentrionale *Aurea*, la sua opposta Meridionale *Argentea*, la Orientale *Enea*, la sua opposta Occidentale *Ferrea*, che noi *franche porte* hoggidi chiamate, Cfr. Commissiones et Relationes venetae II.—III. p. 199.—238. U modernoj literaturi o palači, počevši od posljednjih decenija, izmijenjeni su nazivi istočnih i južnih vrata, od kojih prva dolaze od sada pod imenom *argentea*, a druga pod imenom *aenea*, dok je po starijim piscima obratno.

[11] Sr. Spis br. 8. god. 1848. u spisim konservatora Vicka Andrića.

[12] Ova je Porta Aurea bila zaslugom tadašnjega okružnog kapetana I. Buratti-a otvorena god. 1857. Sr. Vodju po Spljetu i Solinu. Zadar 1894. str. 69.; *Lago*, Memorie sulla Dalmazia I. sv. p. 399.

strane obluka po jedan poluobal izdubak (n i c h e) na svod, visok 3.10 m, širok 1.50 m, s pilastrima i konsolama. Konsole se produžuju prema vani mnogo više nego što je potrebito za podržavanje pilastra. To je na prvi pogled čudno, a ne može se drugačije protumačiti nego da su te konsole imale podržavati stupiće, nad kojima su arkade.[13]

Gornji dio tih vrata imade sedam slijepih arkada, što počivaju na šest još sačuvanih konsola ili modiljona, od kojih dva srednja nose glave Minotaura, a ostali akantusovo lišće. Oni su podržavali stupiće, kojih je tijekom vjekova nestalo. Nad kapitelima tih stupića[14] mjesto vodoravnoga arhitrava nalaze se obli lukovi — što se opaža osobito na zgradama u Siriji —, među kojima su tri izdupka. Onaj u sredini je četverouglast i malo dubok, dok su dva druga obla, visoka 4.37, a široka 1.50. Između kapitela tih stupića tekla je neprekinuta sjajna korniža, a kipovi postavljeni valjda u izdupcima, usavršavali su sjajan utisak tih vrata. Tri stupića na svojem mjestu, vidio je i narisao još Adam god. 1764. a bili su još god. 1820., kasnije ih je nestalo. Poznato je iz povijesti, da su za mletačkog doba mnogi spomenici, što ćemo i dalje vidjeti, bili odneseni iz Splita i Solina i uopće iz Dalmacije u Mletke.[15] A i sami su

[13] *Schulz Bruno*, Die Porta Aurea in Spalato u Jahrbuch des kais. deutschen Archaeologischen Instituts 1909. p. 46. sl. Isporedbe s nekim spomenicima u Baalbeku rekao bih da potvrduju tu lijepu hipotezu Schulzovu, i ako *Niemann* u članku »Zur Porta Aurea« u Jahreshefte des Oesterr. archaeologischen Instituts 1909. str. 34.—342., pa u navedenom njegovu djelu o palači str. 23. ne pristaje uz tu hipotezu, jer nema traga tim arkadama. No arkade su mogle biti projektirane, a ne izvedene. Sr. *Hébrard-Zeiller* nav. dj. str. 39. sl. Među ostalim veoma je čudno, da Schulz u navedenom članku str. 46. uzimlje, da je Porta Aurea imala u stara doba proporcije sadašnje, dok je bila naravno, kako je rečeno, dublja.

[14] Na jednom kapitelu tih stupića nađeno je grčko ime jednoga radnika, kako smo gore napomenuli. Putopisac Englez W. I. Monson vidio je još god. 1820. tri stupića na mjestu.

[15] *Molmenti*, Storia di Venezia nella vita privata I. p. 51.: »Ancora nell'infanzia di Venezia ogni cura si poneva perchè divenisse sempre più comodo e bello il luogo, dove risiedeva il

Splićani raznosili i rušili spomenike palače. O značenju novih arhitektonskih oblika, dekoriranog rasteretnog luka i niza slijepih arkada na tim vratima, bit će dalje govora. Sjeverni dio hodnika, koji je nad tim vratima, pretvoren je polovicom IX. vijeka u crkvicu, posvećenu sv. Martinu, kako će se niže vidjeti.

Nad tim vratima leže četiri nejednaka postamenta ili podnožja, koja su bila do god. 1900. donekle van svoga mjesta, dva veća a dva manja, dva licem obrnutim prema gradu i položena u doba mletačko, tako da je među njima bilo prostora za postavljanje pušaka: bile su dakle puščarice. U dvjema je gore izdubak za postavljanje predmeta, na pr. trofeja, brončanih orlova ili šta slična, manje vjerojatnije kipova;[16] ili ako su bili namijenjeni za kipove, mogli su biti nepostavljeni zbog žurbe, kojom se gradila palača. Ograda je od opeke nad tim vratima moderna i privremena.

U tim, i u još dobro sačuvanim zapadnim vratima — *Porta Ferrea* — (sl. 24.) između pragova vide se okomite izdubine i prorez u arhitravu, kuda prolažaše teška vratna rešetka spuštaljka (Saracinesca, Fallgatter, Herse),

governo e da Ravenna ricca di artistiche preziosità, dall'Istria e dalla Dalmazia, dove erano molti avanzi di monumenti romani, dall'Oriente, dalla Siria, dall'Egitto i navigli di San Marco tornavano carichi d'iscrizioni, bassorilievi, tavole, leoni, colonne e statue di marmi preziosi destinati ad ornare la nascente città«. Sr. Bull. dalm. 1915. str. 18., gdje se govori o starinskim predmetima odnesenim iz Splita i Solina. I *Spon-Wheler* nav. dj. g. 1688. str. 24. govore, da je na Porta Aurea bilo kipova: Voyage de Dalmatie itd. I. tome str. 24.: »La porte du Nord qui regarde Salone, est fort embellie de Statues et d'apparences des Niches«. *Lanza* nav. dj. str. 9. kaže, da su vjerojatno u izdubinama stajali kipovi, koje da je odnio u Mletke providur Angelo Diedo. Po nekoj tradiciji (Sr. *Eitelberger*, Die Porta Aurea und der Diokletianische Kaiserpalast in Spalato u Feuilleton Wiener Zeitung 29. September 1859.) kipovi, koji su u ovim izdupcima stali, bjehu preneseni u Mletke od mletačkoga providura Angelo Diedo god. 1789. Toga je mnijenja apsolutno B. Schulz u nav. dj.

[16] Bull. dalm. 1900. str. 239.; 1908. str. 116.; Sr. *Hébrard-Zeiller* nav. dj. slika medju str. 32.—33.

ukovana u željezo, koja se u noćno doba spuštala, te tako vrata sasvim zatvarala. Da vrata budu još sigurnija, bijaše iznutra debela priječnica, koja bijaše zadjevena kroz jednu rupicu u desni prag na oblik srpa, kako se još opaža — ako to nije još iz poznijeg doba. I ovo je dokaz da je ova palača bila vojnički utvrđena, namijenjena obrani, u slučaju potrebe. A sve naokolo povrh perimetralnih zidova bio je hodnik za stražu, koji je i dandanas većinom naokolo sačuvan, a pristupačan je iz pojedinih kuća naslonjenih na ovim zidovima.

Ta vrata, kao što i zapadna imaju četverokutno dvorište — Vestibulum — dosta dobro sačuvano.

Ostala dvoja pobočna vrata nisu nego replika, t. j. ponavljanje, ali prostije, glavnih Zlatnih vrata. Istočna *Porta Aenea* (sl. 20.) — u srednjem vijeku *Porta Nova* — porušena je većim dijelom, i to po svoj prilici za navale Turaka na Split u XVII. vijeku.[17] Od njih su sačuvane četiri arkade, vidljive samo s krova sadašnje crkve Dušicâ, naslonjene na ovim zidovima. Izvanjski dio tih vrata pokriven je i potpuno zazidan zidom od sitna kamenja, podignuta valjda, kad su nešto sjevernije probijena druga vrata, i to god. 1764. za providura Antonio Delfina.[18] Samo se na lijevo vidi dio osmokutne kule, godine 1915. popravljene, a nadesno dio zida druge kule.

Zapadna vrata — *Porta Ferrea* — (sl. 24.), po svoj prilici čitava i dobro vidljiva do XIII. v., kada se grad počeo proširivati prema zapadu — Burgus —, bijahu toga vijeka i idućih vjekova sasvim pokrivena s obje strane novim kućama, te su tom prilikom dvije osmokutne kule, koje su ih flankirale, bile uzidane ili većinom porušene. Ta su vrata visoka 4.53 m a široka 3.54 m, ali su još pod zemljom zasuta gotovo 1 m. Adam je od njih vidio nešto više, jer je s desne strane obluka bio jedan izdubak, ka-

[17] Bull. dalm. 1902. p. 188.; 1916. str. 168.

[18] Bull. dalm. 1902. str. 188.; 1916. p. 168.

kav je dosljedno imao biti i s druge, lijeve strane. Arhitrav nad tim vratima isto je ornamentiran kao i na Zlatnim vratima, dok je obluk samo profiliran, bez ukrasa; nema na njima izdubaka, vitkih stupića ni onoga reda lukova, što se naslanjaju na te stupiće. Na kamenu, u sredini arhitrava — ključu — bijaše u staro doba uklesana božica pobjede — *Victoria*.[19] — No kada je palača bila koncem VIII. v. pokrštena, recimo tako, Viktorija je bila sakresana; od nje se vidi još dio krila, a mjesto nje bi uklesan križ sa dvije pobočne ružice s grčkim siglama IC XC (Ἰησοῦς Χριστός). Gornji kat nije nosio nego otvorene proste arkade. I ta vrata kao što i sjeverna i istočna, imaju četvrokutno dvorište, — *Vestibulum* — hodnik s arkadama sve naokolo i na sve četiri stranice, od kojih svaka ima 9 m, a služio je bez sumnje za stražu carevu. I u istočnoj stranici hodnika tih vrata, povrh unutarnjeg svoda, bila je već X.—XI. v. sagrađena veoma slikovita crkvica s romanskim zvonikom, koja po njemu uze i ime »*Gospe od Zvonika*«. U gornji kat toga Vestibula kao i na Zlatnim vratima, pristupalo se pobočnim stubama, po kojima se i sada pristupa u hodnik i u tu crkvu, visokim, prilično teškim stepenicama.

Svaka od triju vrata, sjevernih, istočnih i zapadnih, bijahu flankirana od dviju *osmokutnih kula*, dok na četiri kuta palače bijaše po jedna *četverokutna kula*, bez ikakva uresa, sa stranicama od 12 m, koja se dizaše 4 m nad okolnim zidom. Dvije kule s južne strane, ili bolje s jugo-istočne strane, i s jugo-zapadne strane bijahu na četiri kata, a na svakomu katu, na tri slobodna zida, bijahu po dva prozora na obluk; dok dvije kule sa sjeverne, ili bolje sa sjevero-istočne strane, i sa sjeverozapadne, bijahu za jedan kat niže, jer se toliko s te strane zemljište podizalo. Od tih kula opstoje još tri, od kojih je kula

[19] U Vodji po Spljetu i Solinu str. 71. rečeno je pogrješno, da je bila glava bika, bucranion.

na jugoistoku (sada Grisogono), koja je još u dobru stanju, pretvorena u lijep udoban stan. Kula sa sjeveroistočne strane (nekoć conte Milesi, pa Micheli-Vitturi, sada Paparella), također je nastavana: do polovice po prilici je staro kamenje, dok je gornji dio nov. Kula sa sjeverozapada (zvana sv. Arnira) — jedina u posjedu državne vlasti — zvala se prije t u r r i s S. P e t r i; ona je izvana, sa tri strane, sačuvana u dobru stanju, dok joj je južna strana pretrpjela dosta od požara pred koji vijek, no u posljednje je doba (g. 1914.—15.) bila popravljena.[20] Četverokutna kula na jugozapadu (Conte Milesi, pa Radoš Micheli-Vitturi, sada Savo) bila je porušena već oko god. 1550. Stari dokumenti kažu, da je bila porušena, jer je smetala donekle prolazu u grad.[21] Tradicija kaže, da su joj bili od valovlja podgrizeni temelji, te da je stoga bila demolirana.[22] Južni temelji palače ležali su u staro doba tik uz obalu mora: sada su pače gotovo 2 m pod obalom, nasutom malo pomalo kroz jedan vijek i više. Štoviše, sudeći po starinskim dokumentima iz XI. v. i po jednom natpisu iz god. 1626.,[23]

[20] Za mletačkog doba služila je ta kula, a naravno i ostale za utvrdu; na njoj je bilo topova god. 1623., 1641., 1645. Sr. Rapporti dei Proveditori generali in Dalmazia alla Repubblica di Venezia negl' anni 1596.—1797. nell' Archivio di Stato a Venezia. Rukopis u Muzeju u Splitu. Sr. Eitelberger nav. dj. str.

[21] Iz gornjih »*Rapporti*«, Quattro erano li sopraindicati Turrioni posti negli angoli dell' Antico Delizioso Romano Recinto. Uno di questi, a Marina, presso la porta venne con utilità atterrato imbarazzando quel mercantile frequentatissimo scalo. Sr. Atti Andrić n. 2. p. 4. u Protokolu Prve sjednice Povjerenstva Dioklecijanove Palače god. 1903. str. 8. (Protokoll der ersten Sitzung der Palastkommission itd. str. 8). Po drugim vijestima (*Brusoni*, Historia dell' ultima guerra tra Venezia e Turchi dall' a. 1644. fino all' a. 1673. p. 64.) ta je kula imala biti porušena prije god. 1645. Sr. Bull. dalm. 1916. str. 46.

[22] *Farlati*, Illyr. Sacr. III., p. 155. col. 2. Protokoll der ersten Sitzung der Palastcommission itd. S. 8.

[23] Bull. dalm. 1880. str. 100. Natpis glasi: »H i c u b i p o n t u s e r a t c o n s u r g u n t m o e n i a t u r r e s — S i c N e p t u n e t u i s A d r i a r e g n a t a q u i s«. Ako se potegne pravac od zida, gdje je bio uzidan taj napis (a ja ga se još sjećam na mjestu prema ovoj kuli), slijedilo bi, da je more još u XVII. vijeku udaralo u južne zidine palače.

more je dopiralo još u XVII. v. do samih zidova palače, a u IX. v. još dalje. Pokraj južnozapadne kule (Savo), koja sada više ne postoji, ulaz je sada u grad na Trg 9. listopada 1882., na komu je god. 1925. podignut spomenik splitskom pjesniku Marku Maruliću. Odavle nešto dalje nadesno Poljanica je sv. Mihovila, gdje je do god. 1906. bila,[24] i ako u ruševinama, crkva posvećena tome svecu, koju je, po predaji, sagradio prvi nadbiskup splitski Ivan Ravenjanin.[25] Bilo da je on, po predaji, živio oko polovice VII. v., ili, kako se dokazalo, koncem VIII. v.,[26] svakako je to stara crkva, a zvala se *S. Michaelis de mare, in ripa maris*, t. j. na obali mora, pri moru. Sada je taj položaj daleko od mora 57 m, a od temelja fasade Dioklecijanove palače 32 m. Ako je u IX. v. more dopiralo gotovo do te crkvice, to znači, da je dopiralo nesamo do južnih zidova palače, nego da je i dalje od njih, uzduž zapadnih zidova, more ulazilo duboko unutra. Inače se ta izreka ne bi mogla razumjeti. Prema tome, more je ulazilo barem 2 m kroz južna vrata u samu palaču, a to je bila valjda i građevna osnova, da se je car mogao spustiti u more na južna vrata palače i ne izašavši pješice iz nje. Iz tih dviju četverouglastih kula vodio je u jednom kutu hodnik kroz debljinu zida (1.80 m), kroz koji se moglo izlaziti uz stube na gornje katove kule i dalje na same perimetralne zidove, na kojima je bilo šetalište, i ako Konstantin Porfirogenet kaže, da toga nije bilo.[27] Te su stube još najbolje sačuvane u južnoistočnoj kuli (sada Grisogono).[28] Uopće je Konstantinov opis palače veoma nepouzdan, jer je on ne opisuje po autopsiji, nego po izvješćima carskoga namjesnika u Dalmaciji. S obzirom na ovo, dobro

[24] Sr. Br. 32., 45 god. 1906. među Konservatorskim spisima.

[25] *Bulić-Bervaldi*, Kronotaksa solinskih biskupa uz dodatak Kronotaksa spljetskih nadbiskupa str. 119. sl.

[26] *Farlati*, Illyr. Sacr. vol. I., p. 324. *Rački*, Docum. str. 290.; Kronotaksa itd. str. 116.

[27] Konstantin Porfirogeneta nav. dj. str. 137. sl.; 141., 149.

[28] Prema ovome su perimetralni zidovi naličili donekle nekojim samostanima na Svetoj Gori, na pr. samostanu Pantokratora i Vatopedija Sr. Hébrard-Zeiller nav. dj. str. 32.

opaža Hébrard,[29] da se uopće nije moglo pomišljati na redovito nadziranje takva utvrđenog kaštela, kakav je bio Dioklecijanova palača, ako po perimetralnim zidovima naokolo nije bilo mjesta za stražu. Pa kako je netočan Konstantin u toj stvari, tako je netočan i u drugom navodu, da su podzemne prostorije bile posvođene tamnice (φυλακαί = custodiae), u kojima je Dioklecijan zatvarao i mučio kršćane. I arhitekti Niemann i Hébrard misle, da je nad perimetralnim zidovima bila terasa za šetanje straže. Niemann pored toga misli, da je terasa bila pokrivena nagnutim krovom,[30] kakav je bio i na uglastim kulama, koji je, dakako, nadvisivao nekoliko metara visinu samih zidova. Naravno da su dvije kule prema moru bile nešto više od onih kula prema unutarnjosti, jer to je tražila simetrija zbog nagiba terena.

Svaka od triju vrata, sjevernih, istočnih i zapadnih, bila su, kako spomenusmo, zaštićena dvjema osmokutnim kulama. Od svih njih nije ostalo nego malo tragova u kućama, koje su tu sagrađene i izvedene u tlorisu nakon istraživanja posljednjih godina.[31] I te su kule bile pokrivene, jednako osmokutnim krovom, a nadvisivale su perimetralne

[29] *Hébrard-Zeiller*», nav. dj. str. 30. sl.; Niemann nav. dj. str. 16.—21.

[30] *Hébrard-Zeiller*», nav. dj. str. 32., 127. I dandanas je na zidovima sve naokolo palače hodnik, gotovo svugdje, da se može šetati.

[31] Zadnji tragovi osmokutnih kula na zapadnim vratima iščezli su god. 1920. Lijeva osmokutna kula ovih vrata (Porta Ferrea) u posve lošu stanju u dućanu E. Ševeljevića, na Narodnom Trgu, bila je demolirana, a ostale su joj još vidljive navlaš napravljene konture u pločniku dućana. Sr. Izvješće o djelatnosti Pokrajinskog Konservatorskog Ureda za Dalmaciju i Povjerenstva Dioklecijanove Palače u Splitu do konca god. 1920. str. 44. u Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku, g. 1920. Na zlatnim vratima nalijevo vide se još tragovi osmokutne kule.

Ovako su flankirana s dvjema osmokutnim kulama i vrata Porta Caesarea u Solinu iz I. v. po Kr. Sr. Forschungen in Salona I. str. 133.; Niemann nav. dj. str. 87. i Hébrard-Zeiller nav. dj. str. 57.; Bull. dalm. 1908. str. 188.

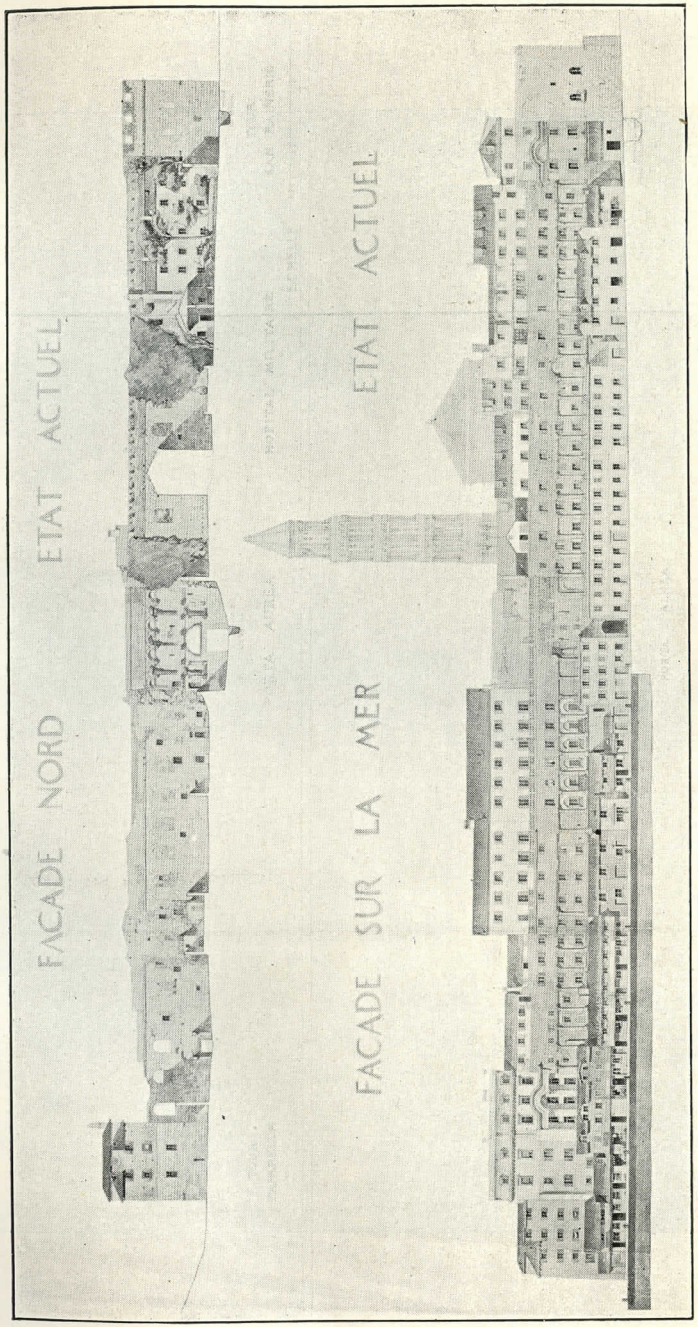

Slika 21. Sjeverno i južno pročelje Palače u sadašnjem stanju.

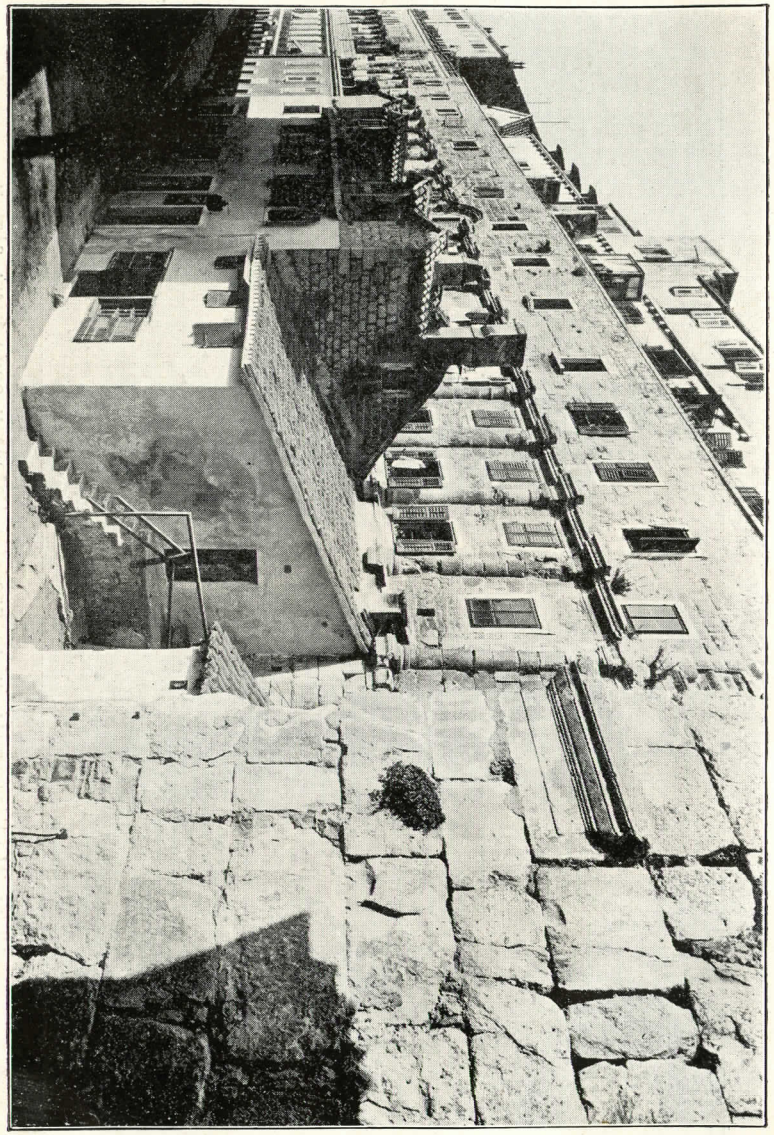

Slika 22. Detalj Kriptoportika na južnom pročelju Palače.

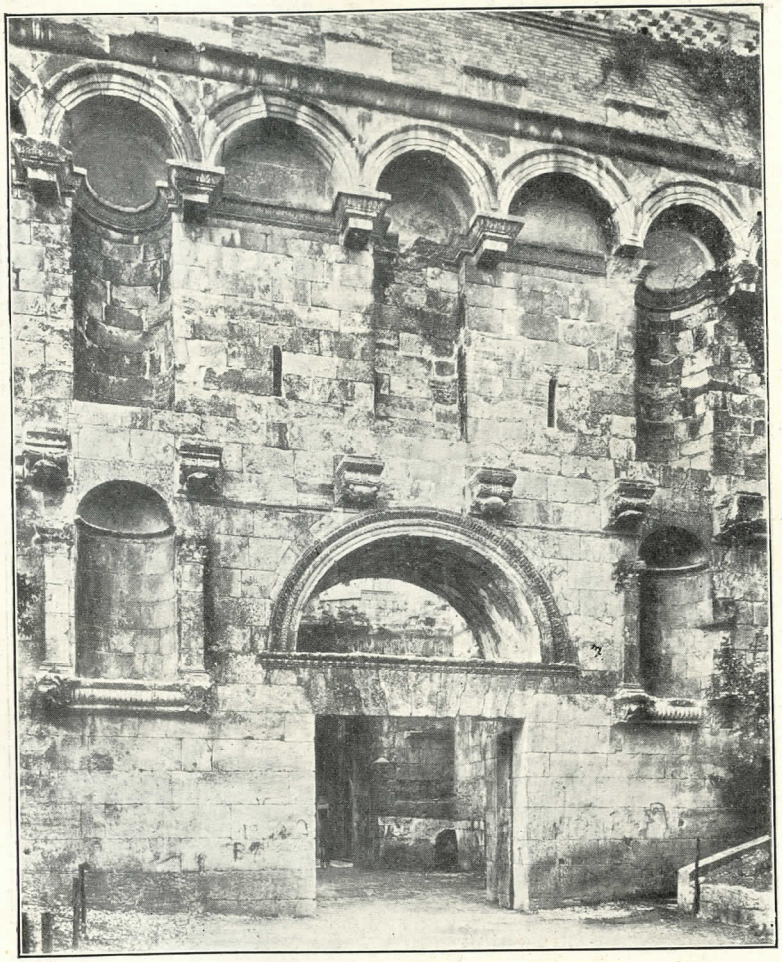

Slika 23. Sjeverna vrata Palače (Porta Aurea).

Slika 24. Zapadna vrata Palače (Porta Ferrea).

zidove nekoliko, valjda pet metara, kao i sve ostale. Među kulama na uglu i na vratima palače bila je na trima njezinim stranicama, naime na sjevernoj, istočnoj i zapadnoj, po jedna *četverokutna kula*, također s krovom. Od njih ne opstoji sada ni jedna, ali su još postojale god. 1629., a krov tih kula nadvisivao je zidove isto onako, kao i krovovi ostalih kula (sl. 18.—20.).

Sa tri unutarnje strane perimetralnih zidova palače, sjeverne, istočne, zapadne, sve naokolo tekle su arkade na masivnim pilonima, a nad njima je bio opet jedan kat, također na arkadama, koje su se rastvarale prema vani. Te arkade prema vani sačuvane su većinom u perimetralnim zidovima u gornjim katovima, dok od svih tih unutarnjih zgrada nisu ostali nego ovdje ondje pojedini piloni. U tim prostorijama naokolo unutarnjih perimetralnih zidova bile su prizemno različite magaze, spreme, stanovi robova, staje, pekarnice i t. d., dok su u prvom katu bili po svoj prilici stanovi za oficire i ostalu svitu, kojom se je Diokles okružio i poslije svoga odreknuća sa prijestolja.

Po sredini pak toga prostora, u unutrašnjosti, među trima vratima, sjevernim istočnim i zapadnim, koja su bila odijeljena prilično širokom ulicom, bile su na sjevernoj strani dvije skupine zgrada, dva velika, ili prema mnijenju prof. Weilbacha, četiri manja četverokuta, a po sredini svakoga od njih bio je dvor. Te su zgrade također bile za stanovanje. Poznato nam je, kako se je posljednjih vjekova rimskoga carstva bila pomnožala tjelesna straža careva svakojakim naslovima: d o m e s t i c i, p r o t e c t o r e s, s c h o l a r e s, e x c u b i t o r e s i t. d. Svega je toga moralo biti i u palači Dioklesovoj u Aspalathosu. Od tih je zgrada ostao samo po koji zid u sadašnjim kućama. Unutarnja raspored sjevernog dijela palače najmanje nam je poznata, jer se tu nisu mogla vršiti istraživanja, nego samo ovdje ondje. I ta istraživanja posljednjih godina 1903.—1910. usprkos tehničkih poteškoća u onoj čudnoj aglomeraciji kuća i ku-

ćica te u onako tijesnim ulicama i uličicama, iznijela su na vidjelo zidove povećih pravokutnih zgrada, relativno niskih, s dvorištem po srijedi, koje su mogle služiti rečenoj svrsi. U istočnoj skupini onih zgrada, na današnjoj Poljani Grgura Ninskoga, bio je nađen u dubini od 2.10 m poveći mozaik, prosti geometrički, oskudnih boja (sl. 67.), po čemu se može zaključiti, da onaj dio carske palače nije bio određen za gospodara Dioklesa, nego za činovnike, podvornike itd.[32] A i ta su iztraživanja dala rezultat, da su i one zgrade bile ipak lijepe.

Cijelo to raspoređenje, izvanjsko i unutarnje, perimetralnih zidova, s kulama na uglovima, s kulama okolo glavnih vrata ulaza i s kulama posrednim, razbijalo je monotoniju ovih masivnih zidova, ali je istodobno davalo toj zgradi karakter utvrđena tabora, a isti se tvrđavni karakter očitovao i u drugim opisanim zgradama.

B. Južne zgrade u unutrašnjosti palače.

Dok sve ono, što smo dosad opisali u palači, podsjeća poglavito na rimski tabor — c a s t r u m —, zgrade u južnom dijelu palače pružaju drugi oblik, oblik ljetnikovca, — v i l l e — u pravom smislu riječi.

Odakle je uzet uzor za te zgrade, da li je donesen sa Istoka iz Nikomedije ili iz Sirije ili iz Apameje ili iz Antiohije, gdje je bila, po Libaniju,[33] jedna Diokleci janova palača, započeta već od cara Galijena, bit će razloženo u V. poglavlju.

[32] *Hébrard-Zeiller*, nav. dj. str. 57.; Niemann nav. dj. str. 87.; Bull. dalm. 1908. str. 188.

[33] *Libanii* opera rec. *Förster*. Oratio XI. p. 507; Cfr. *Swoboda*, Römische und romanische Paläste p. 158.; *Strzygowski*, Spalato ein Markstein itd. p. 325; *Diehl*, Manuel de l' art byzantin p. 105. *Toesca Pietro*, Storia dell' arte italiana I. Il Medioevo. Torino 1927. p. 125.

»Gli edifici imperiali del principio del secolo IV. appartengono propriamente alle ultime fasi dell' arte classica, è non-

Dolazeći iz Salone ulazilo se u palaču kroz glavna i otmena sjeverna vrata — *Porta Aurea* —, no onaj dio palače, do tih vrata, najgore je kroz vjekove stradao. U tom dijelu solinski bjegunci iza vihora seobe naroda sagradiše svoje kuće na ruševinama starijih zgrada. I ako se tu nalazilo pilona i svodova, pače i kuća sa zašiljenim oblucima na prozoru, ipak cijela trošna i prosta vanjština odaje, da je tu prostiji narod posagradio najstarije zgrade sredovječnoga Splita, dok su viđeniji solinski građani preuzeli otmenije južne trijemove palače.

dimeno necessario ricordane qui uno dei maggiori, *il palazzo di Diocleziano a Spalato*, perchè la sua architettura ha rapporto anche con le forme che poi si svolsero nelle costruzioni sacre. Già nel 305, quando Diocleziano abdicò, era forse compiuto il grande edificio dove l' imperatore dalmata voleva passare i suoi ultimi anni, dove innalzò anche il proprio mausoleo. La vastissima costruzione, conservata ancora in gran parte, rassomiglia nella sua pianta-un quadrilatero, circondato di mura turrite e quadripartito per due ampie vie che s' incrociavano ad angolo retto- alle colonie militari ed agli accampamenti romani. Una delle quattro porte a cui fanno capo le strade, detta Porta Aurea, è adorna nella fronte di un ordine di arcate su colonne sostenute da mensole con un modo di decorazione che ha riscontro specialmente in costruzioni della Siria, e precorre la decorazione a galerie esteriori frequente nell' architettura romanica occidentale, nei secoli XI, e XII; i colonnati delle vie non sorreggono delle trabeazioni, hanno invece degli archi impostati direttamente sugli abachi dei capitelli, appunto come in molte delle più antiche basiliche cristiane; in uno dei frontoni le trabeazioni stesse si inflettono a formare un arco poichè l' intercolonnio centrale è sormontato da un' arcata come in costruzioni del secolo III. a Damasco nella Siria, a Termesso nell' Asia Minore. Tanta novità di forme, libere dai canoni tradizionali, è bensì caratteristica dei monumenti del secolo III. sparsi in molte parti del mondo classico, ma sembra arrecata al palazzo di Spalato dall' opera di architetti e lapicide greco-orientali, — molti dei conci sono inscritti di sigle greche-che Diocleziano poté mandare nella Dalmazia da quell' Oriente in cui l' architettura ellenistica aveva avuto le profonde singolari modificazioni in forme comparabili a quelle delle stile barocco, che si veggono nei monumenti di Pietra in Arabia, delle città della costiera meridionale dell' Asia Minore, di Palmira e di Baalbek nella Siria settentronale.« Sr. *Venturi A.*, Storia dell' arte italiana. Milano 1901. vol. I. 176. ss.

Po smrti Dioklecijana, tu, u spomenutim dvjema skupinama zgrada, bio je *Gynaeceum*, t. j. odaje za žene, što su tu sukno tkale za vojnike,[34] iz čega se zaključuje, da su zgrade bile državne.

Idući od tih vrata donekle vijugastom ulicom, koja je na mjestima tako tijesna, da prolaznik može raširenim rukama dohvatiti obostrane, po spoljašnjosti neugledne kuće, dolazi se na oveći prostor, samu sredinu palače. Tu su se već u rimsko doba stjecale dvije glavne unakrsne ulice — c a r d o i d e c u m a n u s —, koje su u cijeloj svojoj dužini, od istočnih do zapadnih i od sjevernih vrata do tog slobodnog prostora, bile flankirane otvorenim trijemom.[35] Ostaci ovih trijemova vide se na Poljani Kraljice Jelene, na Peristilu i u dvjema lukovima kod zapadnih vrata. Nekoliko je stupova bilo uzidano u bivšoj staroj Biskupiji i u crkvici sv. Roka, a po njima se razabire, da su stupovi tih trijemova imali još vodoravan arhitrav, a ne obluk, kao arkade Peristila.[36] Tu se otvara prizor, koji posjetilac ne će lako zaboraviti, a to je:

[34] Seeck, nav. dj. str. 150.

[35] Od *via quintana*, koja je tekla paralelno s *Via principalis* t. j. s ulicom od istočnih vrata k zapadnima, vidi se pravac u sadašnjoj Papalićevoj i Žarkovoj ulici. Ovo je prvi opazio prof. Weilbach: »kein Wunder also, venn wir in Spalato dieselben Strassenzüge finden, die dem römischen Lager eigenthümlich sind. In der von der Porta Aurea kommenden R i m s k a u l i c a haben wir di alte *praetoria* in der Strasse,die die Porta Ferrea und Porta argentea verbindet, die *Via principalis* und die herumlaufende Wallstrasse entspricht der antiken *Via sagularis*. Ausserdem gab es aber parallel mit der *Via principalis* noch eine Querstrasse, deren Lage genau der Via di Ghetto entspricht, und die den Namen »*Via Quintana*« trug. Weilbach Friederik u Strena Bulićiana str. 124. u članku: Zur Rekonstruktion des Diokletians-Palastes.

[36] Požarom stare biskupije dne 14. siječnja 1924. ostali su ogoljeni ti stupovi, od kojih su nekoji bili zamijenjeni prostim komadima kamena. Na ovim je stupovima bio vodoravni arhitrav. Sr. Hébrard-Zeiller nav. dj. str. 57. Ovi se stupovi sada popravljaju.

P e r i s t i l

Taj slobodni prostor u sredini palače prikazuje arhikolonat potpuno sačuvan, dug 24 m a širok 13.25 m, odvajkada do pred malo godina zvan *Piazza del Duomo, pa Plokata sv. Duje*, a od god. 1910. *Peristil*, pravim svojim arhitektonskim nazivom (sl. 28.—32.). Uzduž dviju stranica toga reda kolonata nalazi se po šest stupova, visokih 5.25 m, od kojih je dvanaest crvenoga amsiboličnog granita,[37] a u dnu, prema moru, iznad dugih pet stepenica koči se, gotovo na ravnjaku, impozantni Protiron *(Prothyron)*, urešen trokutnim timpanom ili zabatom, koji podržavaju četiri stupa od ružičastog granita. Timpan veže vrlo lijepo dvije stranice Peristila. Zadnja su četiri stupa u Peristilu od mramora — cipollino, — raspuknuta pod teretom gornje masivne dekorirane trabeacije, a djelomice vezana bronČanim obručima. Izvornost pravu Peristilu daje činjenica, da stupovi ne podržavaju, po tradicionalnom sistemu, arhitrav, nego se neposredno na korintskim kapitelima podiže luk, koji se savija od stupa i podaje svemu neku osobitu laganost.[38] Arkade među stupovima, sedam ih na broju, jednako udaljene jedna od druge, onako otvorene, uvećavaju laganost tih inače masivnih stupova i još masivnije trabeacije. Te su arkade bile u staro doba zatvorene u donjem dijelu kamenim transenama — c l a u s t r a — u visini 2.40 m. Na nekojima od njih opaža se izdubak namještaja u bazama stupova.[39] A među dvjema stupovima, u sredini stuba na ulazu u stolnu crkvu donji

[37] Bull. dalm. 1908. str. 90. sl.

[38] *Schneider R.*, Il Palazzo di Diocleziano a Spalato p. 5. Suppl. al Bull. dalm. 1903. n. 3.—5.; *Jackson*, Monumenti di architettura della Dalmazia u Ateneo Veneto 1888. p. 92.; *Rivoira*, Le origini dell' architettura lombarda, Roma vol. I. p. 11.

[39] *Adam*, nav. dj. slika XX., vidio je još jednu ovaku t r a n s e n u na svojem mjestu, a *Farlati* Illyr. Sacr. I. (g. 1751.) na tabli među str. 390.—391. — Turris S. Domnii — naslikao je jednu. Slične sa pregrade nalaze i u jednoj reprodukciji ville u Hippo Regius (Bono) u Alžiru, Cfr. Archeol. Anzeiger 1910. str. 277. sl. 11.

prag vrata, koja su morala zatvarati ulaz u suprotnu zgradu Mauzoleja. Poviše trabeacije i gornje korniže Peristila nalijevo opazio je arhitekt Hébrard »četverokutnih izdubina«, koje su po njegovu mišljenju bile određene za kipove.[40] Prof. Strzygowski iznio je mišljenje, da su te tobožnje izdubine, inače dosta plitke, mogle služiti za namještaj greda za drveni krov, kojim da je bio pokriven Peristil.[41] Ali nije lako pomišljati na krov, koji bi morao tu imati 13.25 m širine, a 24 m dužine. Takova nešto je teško u ono doba zamisliti. Stoga je Peristil morao biti bez krova, s u b d i v o, kao neko predvorje u same odaje careve prema jugu, pa u carski *Mauzolej*, nalijevo, a u *Hram* palače nadesno.

Timpanon pak u veličanstvenom Protiru sa četiri stupa nosi neki arhitektonski zanimivi motiv. Među dvjema središnjim stupovima luk se lomi i svija, dok na pobočnim dvjema stupovima leži luk u obliku arhitrava. Po tome je to kombinirani motiv arhitrava, koji leži na dva krajnja stupa, te arhitrava, koji se svija u luk nad dva središnja stupa. U prostoru među stupovima Protira bile su u XVI. v. uzidane dvije crkvice, a još su sada na tom mjestu.

Nad Timpanom Protira leži velika ploča od 4.26 m dužine, na kojoj je stajao nekakav ures; s obzirom na veličinu ploče, po svoj prilici četveroprežna kola. Zid, koji podržava luk timpana, iz modernoga je doba, ali jer je naslikan od Adama, mora da je stariji od g. 1764. Sva je prilika, da je bio podignut, da podrži obluk Timpana, kojemu su se balvani bili nešto razmakli, kako se vidi i na dvjema središnjim stu-

[40] Hébrard-Zeiller nav. dj. str. 65. Nego kada je god. 1906. bilo popravljeno ovo lijevo krilo Peristila, i bio dignut dobar dio balvana, među sobom do 15 cm rastvorenih, te opet na svoje mjesto postavljenih, da se priljube, a nad njima u pukotine, koje su još ostale, naliven cemenat, da svu ovu masu podržava, mi, koji smo pomnjivo pratili ove radnje popravka, te se više puta popeli na skele, da baš ovo opazimo, sami i u društvu inžinira, nismo mogli opaziti ove izdubine, što smo arhitektu Hébrardu i priopćili.

[41] *Strzygowski*, Ein Markstein itd. str. 330.

povima, koji su među sobom razmaknuti do 17 cm. Obluk je bio učvršćen god. 1911. brončanim kvakama.

Kako je Peristil bio popločan, ne zna se pravo. Prigodom istraživanja god. 1905.—06., te novoga popločavanja god. 1906.,[42] nije se našao stari pločnik, koji je u čitavoj palači jedino ovdje na starom niveauu, dok je inače posvuda ležao i do 2 m duboko. Taj pločnik, valjda pokvaren, bio je izvađen, kada je god. 1764. bila popločana ta plokata. Našao se kanal Dioklecijanova vodovoda, koji prolazi kroz cijeli Peristil, pa dalje ističe ispod »Grota«, te se izlijeva u more. Jedan ogranak išao je prema *Hramu* palače (krstionica sv. Ivana). Nekoj »česmi« u sredini pločnika, koja je, po narodnoj tradiciji, bacala vodu, nije se našlo traga. Prokulijan pripovijeda također o nekom stupu na raskršću dviju ulica,[43] koje su se baš tu križale. Štoviše Farlati[44] je naslikao tu dva stupa, ali se sve to nije moglo pri zadnjim istraživanjima konstatirati (sl. 7.).

Da se s ulice uđe u Peristil, trebalo se ipak ponešto dizati, s obzirom na razliku niveaua svih vrata prema pločniku Peristila. Nego i s južne strane, da se iz Peristila uđe kroz Protiron u Vestibul i dalje, bilo je s obzirom na razliku niveaua, više stepenica. Od niveaua pločnika Peristila do niveaua pločnika Protirona razlika iznosi jedan metar. Po tome je bilo sedam stepenica, ako se uzme, da je svaka stepenica bila 14 cm visoka. Ali svugdje inače u palači stepenice su mnogo više negoli su u običaju dandanas.

Prije negoli ostavimo Peristil i pristupimo u same odaje careve u cijeloj južnoj duljini palače prema moru, pohodit ćemo dvije sakralne zgrade, koje leže lijevo i desno od samoga Peristila, a to su carev *Mauzolej* i *Hram* palače.

[42] Bull. dalm. 1906. str. 314.; 1887. str. 158.

[43] *Proculiano*, Oratione itd. str. 30. retro.

[44] *Farlati*, Illyr. Sacr. II. Tabla str. 397.

Sakralne zgrade u palači.

Carev Mauzolej i Hram palače.

S istočne i zapadne strane Peristila bila su dva nepokrivena dvorišta — t é m e n o s a, odakle se kroz stupovlje otvarao pogled na Peristil (sl. 18., 38.).

Dioklecijanov arhitekt, valjda u dogovoru s carem, znao je uljepšati te vidike, sazidavši dva spomenika u tim dvjema dvorištima, koja su usporedna s Peristilom; *Mauzolej* na istoku, a *Hram* palače ili dvorski hram na zapadu. Obadva ta dvorišta, opkoljena zidom sličnim t é m e n o s u, ili svetoj ogradi grčkih i rimskih hramova, zatvarala su u sredini dvije zgrade, različite po obliku. Jedna je osmokutna izvana, dok je u unutrašnjosti okrugla. Druga je pravokutna oblika, s *pronaosom* i jednom *cellom*, očevidno *Hram*.

I tradicija u Splitu kroz vjekove, i ako izobličena, zna za više hramova u palači. Splitski kroničar Toma arcidakon navađa,[45] da su bila u palači tri hrama: Jupitera, Eskulapa i Marta. Prokulijan,[46] kaže da su bila četiri: jedan

[45] *Thomae Archidiaconi* nav. dj. IV. pogl. str. 11.: »Et quia Dalmatinus (Diocletianus) erat origine, nobilius edificium prope Salonam edificari iussit in modum urbis munitissime, quasi imperiale palatium, in quo templa facta sunt ydolorum, Jouis, Asclepii, Martis, sicut apparet in hodiernum diem«.

[46] *Proculiano*, Oratione itd. str. 29. retro, a pretiskano u Commissiones et relationes venetae sv. III. str. 197.—238.: »Dentro esso Palazzo erano quattro bellissimi templi, l'uno della dea Cibele, madre detta degli anticamente creduti Iddij dalla parte Meridionale; l'altro di Venere da Settentriono, terzo di Giove, per noi dapoi alla sempre Vergine et gloriosa del vero et uno Dio madre et a San Domnio nostro protettore sacrato da Oriente, e questo di Giano dalla parte Occidentale, Capella di San Giovanni detto et fatto dipoi, il primo al secondo, il terzo al quatro opposti... perchè il primo in figura spherica et circulare« (t. j. Vestibul, nazvan obično Rotonda), »il secondo angulare hessagona« (vjerojatno Vestibul Porta Aureae, koji je bio do 1857. zatrpan), »il terzo ottangulare« (Mauzolej), »il quarto quadrata (hram palače, danas krstionica) »erano fabbricati«. Isto se po prilici ponavlja i jednom dokumentu iz god. 1685. Sr. Jelić, Raccolta di documenti u Bull. dalm. 1894. str. 42.; Sr. *Hébrard-Zeiller* nav. dj. str. 60.; Bulić, Car Dioklecijan str. 138.

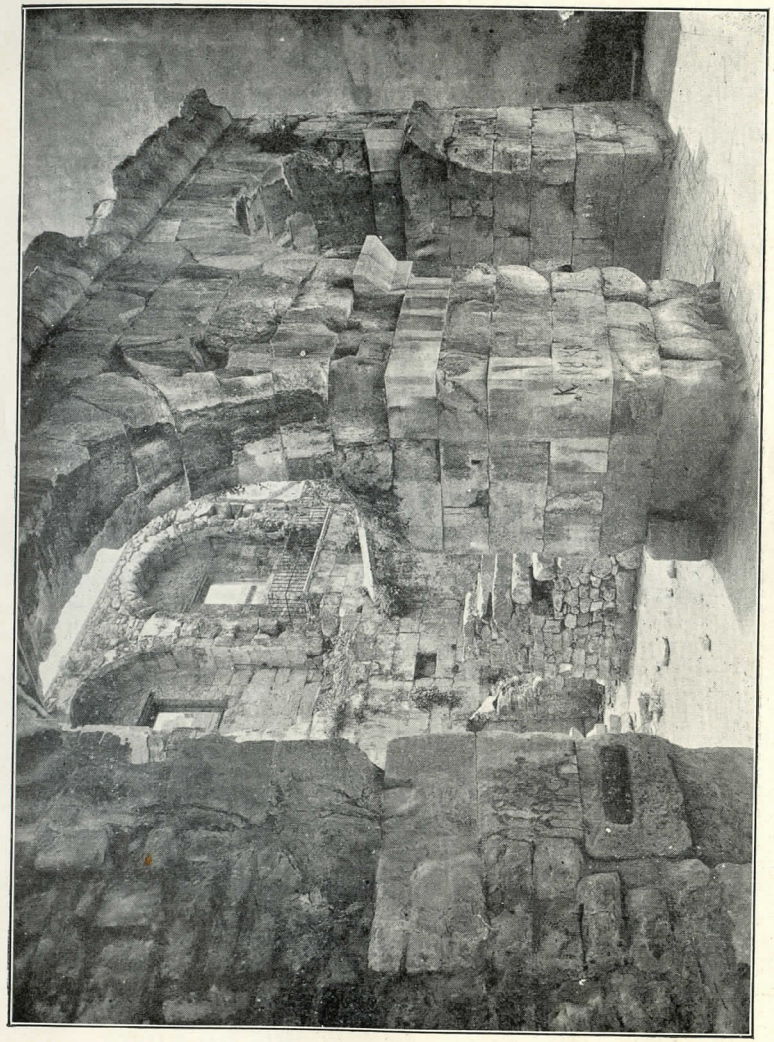

Slika 25. Arkade Palače u Pretorijanskoj ulici.

Slika 26. Pogled na okolinu Mauzoleja iza požara stare Biskupije g. 1924.

Slika 27. Pogled na Mauzolej kroz luk negdašnjeg portikata.

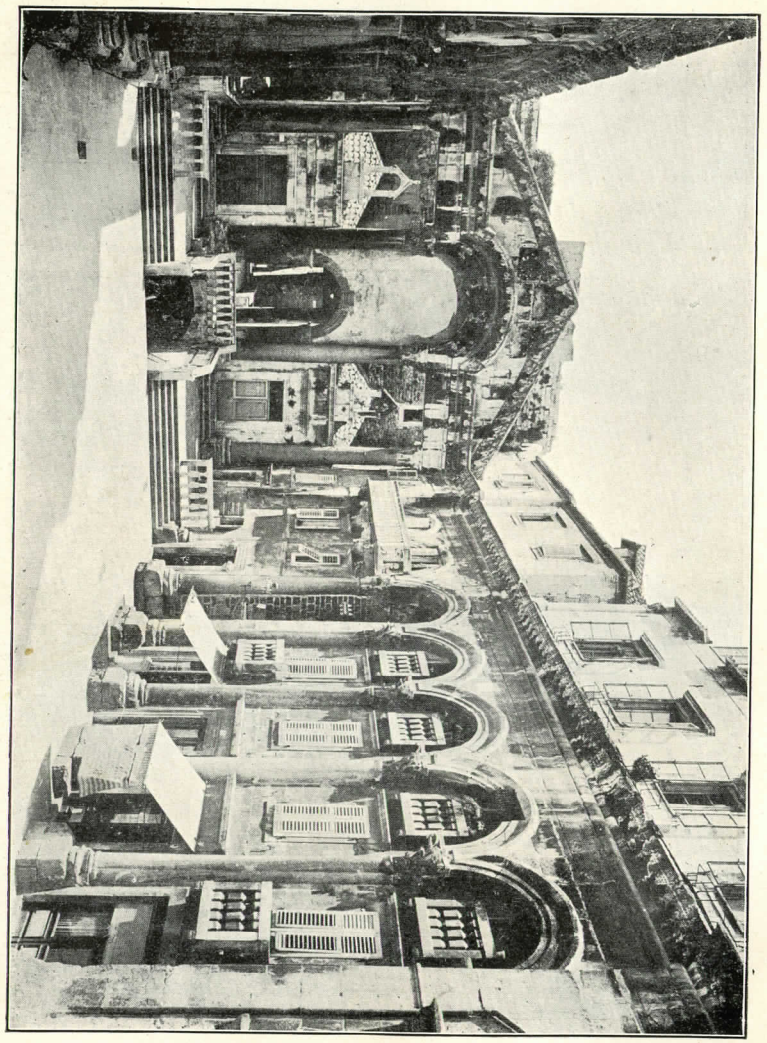

Slika 28. Peristil i Protiron ispred carevih odaja.

obli hram na jugu, posvećen Cibeli, drugi kutni heksagon, posvećen Veneri, treći osmokutni Jupiteru, a četvrti četverokutni Janusu. Tobožnji hram Jupitera i hram Janusa, po Tomi hram Eskulapija, nisu drugo nego dva spomenika, koja se ovdje opisuju. Tako zvani hram Cibelin, valjda onaj što ga Toma arcid. zove Martovim, to je *Vestibul* palače, naime okrugla prostorija zvana R o t o n d a. Napokon hram Venere, po Prokulijanu, to je Porta Aurea, u njegovo doba (god. 1567.) još zatrpana.

Na temelju te tradicije neki kasniji pisci, Kao Spon i Wheler,[47] zamišljaju više hramova u palači, i to Mauzolej, pa Peristil, koji su oni smatrali hramom, zatim Vestibul i napokon krstionica.

Nego najstarija lokalna tradicija označivala je sadašnju stolnu crkvu kao hram Jupitera. Adam Parižanin, koji je u XI. v. napisao život sv. Dujma, prvi nazivlje taj spomenik »t e m p l u m o l i m J o u i d i c a t u m«,[48] a pozniji ga hagiografi u tom nasljeduju ponavljajući: »t e m p l u m q u o d i b i e r a t J o v i s O l y m p i c i n o m i n a t u m«.[49] Isto tako splitski kroničar Toma arcidakon († 1268.) zove ga t e m p l u m J o v i s,[50] zatim Marko Maru-

[47] Nav. dj. str. 25., 98.: »Le Dome de Spalatro était autrefois un petit Temple au milieu du Palais de Dioclétien. Il est octogone au dehors et rond au dedans, tout bâti de belles pierres de taille hormis la voûte, qui est de brique... On y montait par un autre temple quarré long, qui donnait aussi l'entrée à un autre Temple rond au fond, et en avait un autre petit à main droite qu'on appelle maintenant S. Jean Baptiste«.

[48] *Farlati*, Illyr. Sacr. I. sv. str. 406. stupac 1.; str. 419. stupac 2.

[49] *Jelić*, Prvobitno opredjeljenje Spljetske Stolne Crkve u Ephemeris Spalatensis str. 2. sl.; *Farlati* nav. dj. sv. I. str. 422.; Vodja po Spljetu i Solinu str. 92.

[50] *Thomae Archid.* Hist. Salonit. cap. XI. str. 34. Ed. Rački: »Videns ergo populum in divini cultus amore succrescere, statim aggredi cepit opus laudabile et templum Jouis, quod in ipso augustali edificio excelsioribus fuerat structuris erectum, ab ydolorum mundavit figmentis, ianuas in eo serasque constituens«.

lić (g. 1450.—1524.),[51] pa Prokulijan (1567.)[52] i Farlati.[53] Neki inostrani pisci XV. v., počevši od Platine i Giustiniana, nazvaše Mauzolej »f a n u m C y b e l i s« zbog sfinge, koja u početku stajaše pred Prostazom, a u njihovo doba već na sadašnjem mjestu. Nasuprot neki domaći pisci i neki putnici,[54] kao Nicolini, Vitelleschi, Spon, Wheler, Adam, Cassas, D'Agincourt pa i Lanza[55] drže se postojano u nazivanju tradicije, koja ide od Adama Parižanina. Znamenito je, što Nicolini i Vitelleschi spominju neku »statua di Giove«, naime kip Jupitera, što se prvobitno štovao u Hramu, a u njihovo doba čuvao u muzeju Capello u Mlecima. Moguće

[51] *Kukuljević*, Stari hrvatski pisci I. knj. Marko Marulić, »stat adhuc templum Iovi quondam sacrum, nunc Domnio Martyri dicatum«.

[52] *Proculiano* Oratione itd. str. 35. retro »terzo (tempio) di Giove, per noi dapoi alla sempre Vergine et gloriosa del vero et uno Dio Madre et a San Domnio nostro protettore sacrato da Oriente«.

[53] *Farlati* nav. dj. I. str. 488.: »In his templum Jovi condidit, opere praeclaro atque magnifico: Jovem quippe praecipuo quodam cultu venerabatur, a quo sive arrogantiae, sive religionis causa Jovii cognomen sibi adscivit«.

[54] Sr. Vodja i t. d. str. 92.; Lanza, Il Palazzo i t. d. str. 11. op. 2.

[55] *Lanza* u Palazzo di Diocleziano, Trieste 1855. str. 18. bio je donekle sklon mišljenju, da je sadašnja stolna crkva bila carev Mauzolej. Na str. 18. piše: »Nè fuor di ragione forse anco sarebbe il supporre, che questo tempio venisse a Giovio (t. j. Diokleciјanu) intitolato e destinato a contenerne le spoglie mortali, qual mausoleo sacro ad un semideo«. Kasnije god. 1891. kanda se pokajao, te je u jednom polemičnom spisu, kano za prkos, zastupao protivno mnijenje. Lanza Fr. Mistificazioni negli antichi monumenti con particolare riguardo a quelli di Dalmazia u Ateneo Veneto 1891. Serie XV. vol. II. fasc. 5—6 p. 297 s.

Vitelleschi Lorenzo napisao je, po Lanzi (Il Palazzo di Diocleziano itd. str. 11. n. 2), djelo: D e s c r i z i o n e d e l P a l a z z o d i D i o c l e z i a n o, koje se još god. 1825. čuvalo u rukopisu. Nicolini Petar, koji je živio u XVIII. v., u djelu S u m m a r i u m r e r u m m i r a b i l i u m u r b i s S p a l a t e n s i s spominje (Sr. Farlati Illyr. Sacr. I. p. 489. col. 1.), da je kip Jupitera, koji se je jednom štovao u Mauzoleju, bio prenesen u Mletke u muzej obitelji Cappello: »Jovis simulacrum quod inibi colebatur, adhuc extat, uisiturque in Musaeo gentis Capellae« i t. d. Sr. Vodja po Spljetu i Solinu str. 92. Sr. Bulić, Car Diokleciјan str. 13.

je da je to bio kip Diokleciјana apoteoziranog s emblemima Jupitera, ili još bolje kip Jupitera Kapitolinskoga; kip je mogao biti valjda u Hramu palače, posvećenu po svoj prilici tome bogu.

Tradicija nam je dakle sačuvala za današnju stolnu crkvu pravi naziv T e m p l u m J o v i s. Ovaj je naziv pravi, ali je jednostrano tumačen. Carski i vjerski predikat Diokleciјnov jest *Jovius* (sin Jupitera); taj predikat prešao je kasnije na cijelu njegovu palaču, i na Mauzolej, koji se je izvorno imao zvati t e m p l u m ili h e r o u m J o v i i, odakle u srednjem vijeku nastade naziv t e m p l u m J o v i s. Diokleciјan se za života dao nazvati J o v i u s, kao sin Jupiterov ili njegova inkarnacija.[56] Sve što s e je ticalo njegove osobe, bilo je J o v i e n s e,[57] kao na pr. legije i t. d. Neki kasniji domaći pisci XIX. v. mjesto ovoga tradicionalnog naziva uzeše naziv templum Dianae, a to s toga, što krivo protumačiše figure u frizu u nutrašnjosti Mauzoleja, među prvim i drugim redom stupova, o kojima će biti kasnije govora. Na to ih je navelo to, što Tabla Peuntigerova donosi na zapadnom rtu brda Marjana mali hram (s a c e l l u m), posvećen božici lova Diani — a d D i a n a m.[58] Nego baš radi ove udaljenosti s a c e l l u m D i a n a e nije mogao ni po daljini da pripada palači. Na istoj daljini od palače, po Peutingerovoj Tabli, leže Salona i Epetium, a kako ta mjesta ne pripadaju Aspalathosu, nego sačinjavaju mjesta za sebe, tako ni onaj hram a d D i a n a m, na rtu poluotoka Marijana, ne pripada palači.

Četverokutni *Hram*, današnju krstionicu, prvi je Toma arcidakon nazvao u XIII. v. hramom boga Eskulapa. Taj se

[56] *Costa G.*, L'imperatore Diocleziano str. 73.

[57] »Procurator gynaecaei Joviensis-Aspalatho« Sr. Seeck Notitia Dignitatum str. 150; Vodja po Spljetu i Solinu str. 92.; Bulić, Car Diokleciјan str. 136.

[58] Na ovom rtu, gdje su sada ruševine crkve sv. Jurja, ušlo se je u trag ruševinama neke zgrade. Sr. Vjesnik hrv. arheol. društva II. (1896.) str. 36. sl.; Vodja po Spljetu i Solinu str. 218. Ovdje su potrebite dalje iskopine.

naziv može opravdati tim, što je Dioklecijan bio osobiti štovatelj ovoga boga.[59] Za Tomom poveli su se i drugi.

Nego da je ta mala zgrada bila hram, i da je bila posvećena ili Eskulapu ili Jupiteru, to je izvan svake sumnje i priznato je od svih, koji su se spomencima ove palače bavili. A posve je prirodno, da je u ovoj veličanstvenoj palači morao biti ipak jedan hram. Mi smo na drugom mjestu dokazali,[60] da ovaj hram nije mogao biti Diokleci-janov Mauzolej, kako su neki domaći pisci htjeli.[61] Ova je zgrada pravi tempal h e x a s t y l o s p r o s t y l o s i n a n t i s. Najveći dio grčkih i rimskih hramova imao je takav četverokutan oblik. Bio je okružen u propisanoj daljini dvorom, sličnim svetoj parti — témenosu grčkih i rimskih hramova. Što je ovaj hram orijentiran od istoka prema zapadu, protiv općenitoga pravila grčkih i rimskih hramova, ta je nepravilnost posljedica položaja Mauzoleja, koji je orijentiran od zapada prema istoku. Ovdje se je moralo žrtvovati pravilo simetriji cjelokupne zgrade. Ako je to bio hram, što je izvan svake sumnje, onda se ne može ustvrditi, da je u palači bio još jedan hram, i taj da je današnja stolna crkva. Ova je potonja morala imati drugu svrhu, i to pogrebnu, te mora da je bila određena za Mauzolej.

---

[59] U kamenolomima u Fruškoj Gori (Sirmium), gdje je car Dioklecijan boravio god. 308., on je zapovjedio da se iskleše od radnika kršćana kip ovoga boga. Sr. Passio SS. IV. Coronatorum od Delehaye-a u Acta Sanctorum mensis novembris dies VIII. str. 1011., gdje je navedena cijela literatura ovoga interesantnog mučeništva. Ovo je iza Solina najplodnije polje za kršćansku hagiografiju prvih vjekova u našoj državi. Sr. Bull. dalm. 1908. str. 111.; *Bulić*, Po Fruškoj Gori u Hrvatskoj Prosvjeti (Zagreb) g. 1919. br. VII.—X. str. 193. Po Mirabilia Urbis Romae bio je mali hram boga Eskulapa u kupkama cara Diokleci-jana u Rimu. Sr. Jordan, Topographie der Stadt Rom im Alterthum I. Bd. III. Abt. p. 380. Not. 17. i Bd. II. p. 640.

[60] *Bulić*, Car Dioklecijan str. 138.

[61] *Lanza*, Dell'antico palazzo di Diocleziano str. 13.; Devich Can. Al primo Congresso di archeologia cristiana in Spalato ecc. 1894. p. 7.; Bull. dalm. 1905. p. 33.

Pošto je Dioklecijan umr'o u Aspalathosu, što je dokazano,[62] morao je biti pokopan negdje u svojoj palači. A ako nije u sadašnjoj krstionici, koja je bila hram, ne će biti pogotovu u jugozapadnoj kuli njezinoj, kako je maštao T. Marnavić,[63] ili u debljini zidova povrh glavnih ulaznih vrata u Mauzolej, kako je maštao pred nekoliko godina neki Splićanin.[64] Dioklecijan je morao biti pokopan u sadašnjoj stolnoj crkvi.

Arhitektura te zgrade svjedoči, da je ona bila *Mauzolej,* a ne hram. Ona vanjski sačinjava oktogon, okružen trijemom od 24 stupa — *Peripteron* —, a pred njim je *Atrij* ili *Prostasis*, sa prilaznim stubištem. I on je okružen svetom ogradom — t é m e n o s o m, jer bijaše istodobno mauzolej i hram poluboga Joviusa, Diokleci-jana. Nema poznatih ni grčkih ni rimskih hramova okružna oblika posvećenih Jupiteru. Vjerske zgrade okružno-oble ili okružno-uglaste obično su posvećene telurskim božanstvima osim ako su mauzoleji.[65] U nutrini pak je Mauzolej okružna oblika sa četiri poluovalna izdupka (n i c h e s) i četiri pravokutne udubine, te je analogan u nutrini mauzoleju Romula, sina Maksencijeva, koji se nalazi u blizini njegova cirkusa u Rimu, i Mauzoleju Jelene, majke Konstantinove, sada »Tor-Pignattara«, i mauzoleju »Tor de' Schiavi«, koji su također u Rimu.[66] Po arhitekturi se približava mauzoleju Konstance, kćeri Konstantinove (crkva sv. Konstance) u Rimu, istodobno i krstionica i mauzolej, gdje se vide poprsja Konstantinovih sinova, koji bijahu tu pokopani.[67] Približava se mauzoleju Teodoriha u Raveni,[68] mauzoleju Konstantina

---

[62] *Bulić*, Car Dioklecijan str. 130.

[63] *Bulić*, Car Dioklecijan str. 147.

[64] *Bulić*, Car Dioklecijan str. 149.

[65] *Zeiller*, Les monuments etc. str. 206.; *Hébrard-Zeiller* nav. dj. str. 70.

[66] *Durm*, Die Baukunst der Römer str. 772.—781., slike 855. do 864.; *Hébrard-Zeiller* nav. dj. 76., 173.

[67] *Durm*, nav. dj. str. 767.—77., slika 860.—61. str. 779.; *Wulff* O., Die altchristliche Kunst I. sv. str. 346.

[68] *Ricci Corrado*, L'Italia Illustrata, Ravenna, str. 21. sl.

Velikoga u Carigradu i oktogonu u Hierapolisu.[69] Sličan je u vanjskoj osnovi mauzoleju Augusta na Martovu polju[70] i Hadrijanovu (Castel Santarcangelo) u Rimu.[71] Jedan učenjak zove ovu zgradu »Rundgrab«[72] a drugi opet »Grabmal«.[73]

Nego uz ovu lokalnu tradiciju, koja nam kaže, da je ova zgrada bila hram, upravo hram-grobnica careva, njegov mauzolej, pridolazi najstarija pismena literatura, po vijeka poslije smrti cara.

Amijan Marcelin (oko god. 330.—400. po Kr.) pripovijeda, da je neka žena, kojoj se ime ne zna, god. 356. za cara Konstancija II., na poticaj Rufinov, optužila svoga muža Danusa, da je obeščastio Dioklecijanov grob, ukravši s njega carski grimizni veo, zastor (velamen purpureum) i da je za ovaj čin laesae maiestatis, bio osuđen na smrt.[74] Iz ove vijesti, i ako se ne veli, gdje bijaše

[69] *Egger R.*, Die Begräbnisstätte des Kaisers Konstantin u Jahreshefte des Oesterr. Archaeologischen Institutes Bd. XVI. str. 212. ss.

[70] *Durm*, nav. dj. str. 755.

[71] *Durm*, nav. dj. str. 775., 768.—769. sl. 851., 852.

[72] *Gardthausen* zove Dioklecijanov Mauzolej »Rundgrab«. Sr. Das Mausoleum Augusti u Mittheilungen der deutschen archeologischen Instit. u. Röm. Abt. Bd. XXXVI.—XXXVII. (1921.—22.) S. 132.

[73] Prof. Hirschfeld zove Dioklecijanov Mauzolej »das gewaltige Grabmal«. Die kaiserlichen Grabstätten in Rom, Sitzungsberichte der königl. preussichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Gesammtsitzung vom 9. Dezember.

[74] 3. »Per id tempus fer.... num quendam nomine Danum terrore tenus uxor rerum leuium incusarat certum an incertum; unde insontem Rufinus subsidebat-quo indicante quaedam cognita per Gaudentium agentem in rebus, consularem Pannoniae, tunc Africanum, cum conuiuis rettulimus interfectum-apparitionis praefecturae praetorianae tum etiam princeps ob devotionem, 4. is, ut loquebatur iactantius, versabilem feminam post nefandum concubitum in periculosam fraudem inlexit; suasit consarcinatis mendaciis laesae maiestatis arcessere maritum insontem et fingere quod uelamen purpeum a Diocletiani sepulcro furatus quibusdam *consciis occultabat*«. Ammiani Marcellini, Rerum gestarum libri, Ed. Gardthausen I. str. 87. sl. (XVI. 8. 4).

Dioklecijanov sarkofag, s kojega bi ukraden veo, zastor, slijedi, da je on bio na svojem prvobitnom mjestu, t. j. u Mauzoleju, budi da se misli, da je taj zastor pokrivao sarkofag, budi da je govor o kakvom zastoru pred sarkofagom ili iza njega (sl. 41.).

Sidonij Apolinar (oko g. 430.—488. po Kr.) piše prijatelju: »odavle se dolazilo do kupaka, ali ne Neronovih ni Agripinih niti onih koje sagradi onaj, čiji se grob *(»bustum«)* vidi u Saloni, dalmatskom gradu«.[75]

Moglo bi nastati pitanje, da li Apolinarova riječ *»bustum«* znači ovdje grob, sarkofag, mauzolej (jer *bustum* od burere, comburere, izgorjeti, sažgati, znači i jedno i drugo), ili znači žaru od kovine, kamena, mramora, alabastra, stakla, u koju se stavljahu ostaci sažganoga tijela (urna cineraria, olla ossuaria).[76] Ako znači sažgano tijelo, ovo je moralo biti sahranjeno barem u jednoj žari od mramora, koja je stajala na podnožju, na bazi, a u tom je slučaju, kako Durm[77] misli, ova urna bila postavljena u kripti Mauzoleja. Nije pak moguće pomisliti, da bi njegova grobnica u kripti Mauzoleja mogao biti sarkofag, jer

[75] *Sollius Sidonis Apollinaris* rec. P. Mohr. Carmen XXIII. v. 495.; Monumenta Germaniae historica, Auctores antiquissimi Tom. VIII. str. 261. »Hinc ad balnea, non Neroniana nec quae Agrippa dedit vel ille, cuius bustum Dalmaticae vident Salonae, ad thermas tamen ire sed liberat privato bene praebitas pudori«. U ovomu navodu Salona dolazi mjesto Aspalathos nesamo u staro vrijeme, nego čak do XV. v. U XI. v. splitska crkva zove se solinska: »Salonitanae ecclesiae archiepiscopus« (g. 852.); »Sancta Salonitana ecclesia« (g. 852.); »inter Salonitanum et nonensem praesules« (g. 892.); »Salonitana metropolis« (g. 1075.). Cfr. Rački, Docum. str. 3., 4., 120.; Thomas Archid. nav. dj. str. 33. Još god. 1436. Cyriacus Anconitanus »Epigramata reperta per Illyricum str. XXIII. piše: »Ad III. K. Aug. venimus ad antiqua Salonarum palatia Diocletiani Caesaris opus, Spalatum ab incolis in odiernum dictum«.

[76] *Forcellini*, Lexicon s. v.: »quia vero plerumque Romani eodem loco et cremabantur et sepeliebantur, hinc saepe accipitur bustum pro ipso sepulcro«.

[77] *Durm* nav. dj. str. 773. slika 857. Durm zamišlja Dioklecijanov grob, kako je rečeno, u formi žare (*urna*) pepelnice u kripti ispod mauzoleja, te donosi i sliku. Nego ova kripta nema

je hodnik u debljini podgrade — crepidoma — kroz koji se morao sarkofag unijeti, vrlo uzak (ima samo 1·05 m širine) a onda se na polovici puta lomi u formi brojke sedam, tako da nije moguće unijeti kroza nj predmet niti od jednoga metra dužine.[78] Poradi te poteškoće mislimo, da se je Durm odlučio na misao, da je u kripti bila jednostavna žara, a ne sarkofag. Nama se ne čini ni malo vjerojatnim, da bi se mogla sagraditi tako veličanstvena zgrada, visoka u unutrašnjosti bez kripte i podgrade (crepidoma), 21 m, a spolja 24 m, pa ostaviti u njoj gornju ćeliju praznom, a malu žaru, pa makar bila ona od zlata ili alabastra, postaviti u sasvim prosti prostor kripte.[79] Mi zamišljamo skupocjeni sarkofag carev od porfida, a morao je — kako je dokazano, ležati na podiumu u ćeliji Mauzoleja.[80] Takav je bio na pr. sarkofag Konstance, kćeri Konstantina Velikoga, ili sarkofag Jelene, njegove majke, koji se nalaze sada u Sala a croce greca u Vatikanskom Muzeju u Rimu. Prvi je nađen u Mauzoleju kćeri Konstantinove na Via Nomentana,[81] a drugi u mauzoleju Jelene na Labikanskoj cesti u »Tor Pignattara« u Rimu. Takav je na pr. i sarkofag Konstantina Velikoga u Carigradu.[82]

druge osim tektonske svrhe, t. t. da podržava gornji pločnik, te je posve neurešena. Nije moguće pomisliti, da bi Diokleci janovi baštinici, njegovi nasljednici pokopali ga, makar i poslije kremacije, u onako neurešenoj kripti. U njoj ima izdubaka, koji odgovaraju gornjima u ćeliji a kasnije su bili napunjeni kostima i zazidani.

[78] Bull dalm. 1913. str. 72. i *Hébrard-Zeiller* nav. dj. str. 95.; *Thiersch Aug.* nav. dj. str. 47.; Car Dioklecijan str. 150.

[79] Lijepa jedna žara od alabastra (urna cineraria), nađena u Solinu, čuva se u arheološkomu Muzeju. Opisana uz sliku u Bull. dalm. 1898. str. 217.

[80] *Bulić*, Il sepolcro di Diocleziano a Spalato u Vjesniku za arheol. i hist. dalm. 1923. str. 3. sl.

[81] *Durm* nav. dj. str. 862., 781. slika 778.; *Wulff*, Die Altchristliche Kunst I. str. 140.; *Venturi*, Storia dell'arte italiana I. str. 189., 190. slika 174., 175.

[82] *Egger R.* Rie Begräbnisstätte des Kaisers Konstantin u Jahreshefte des k. k. Oesterr. archeol. Instituts XVI. (1915.) str. 313.

Slika 29. Pogled na zapadno krilo Peristila sa stepenica stolne crkve ispod zvonika.

Slika 30. Istočno krilo Peristila i ulaz u Mauzolej (prije g. 1880).

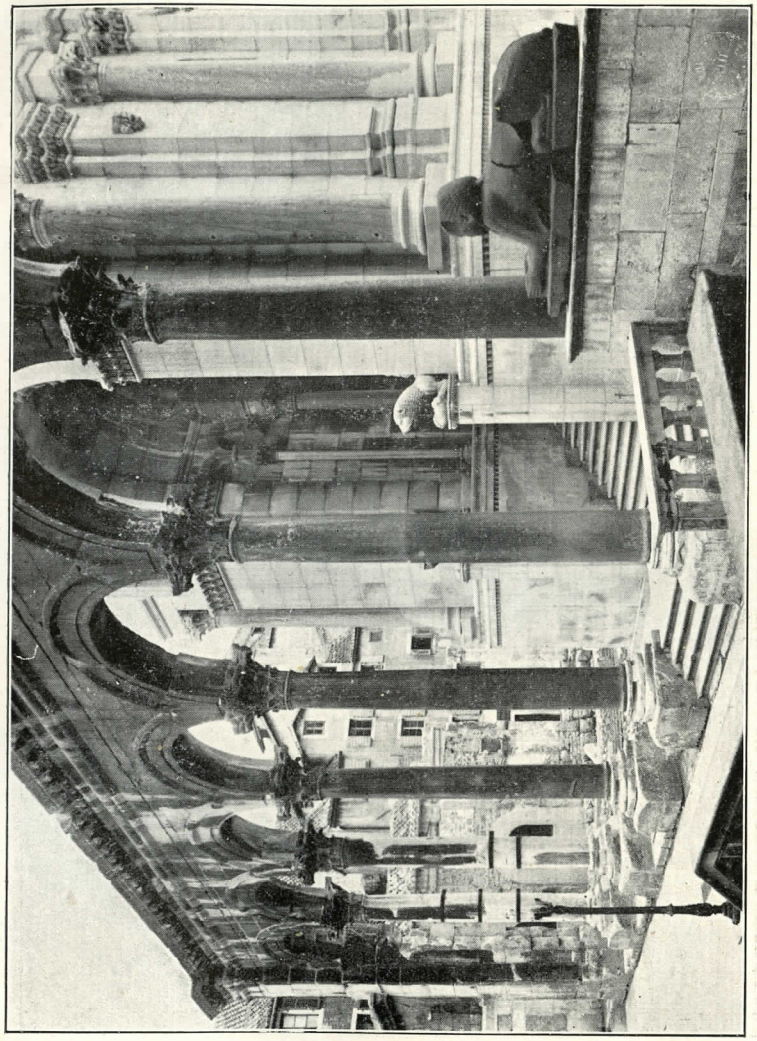

Slika 31. Istočno krilo Peristila sa sfingom.

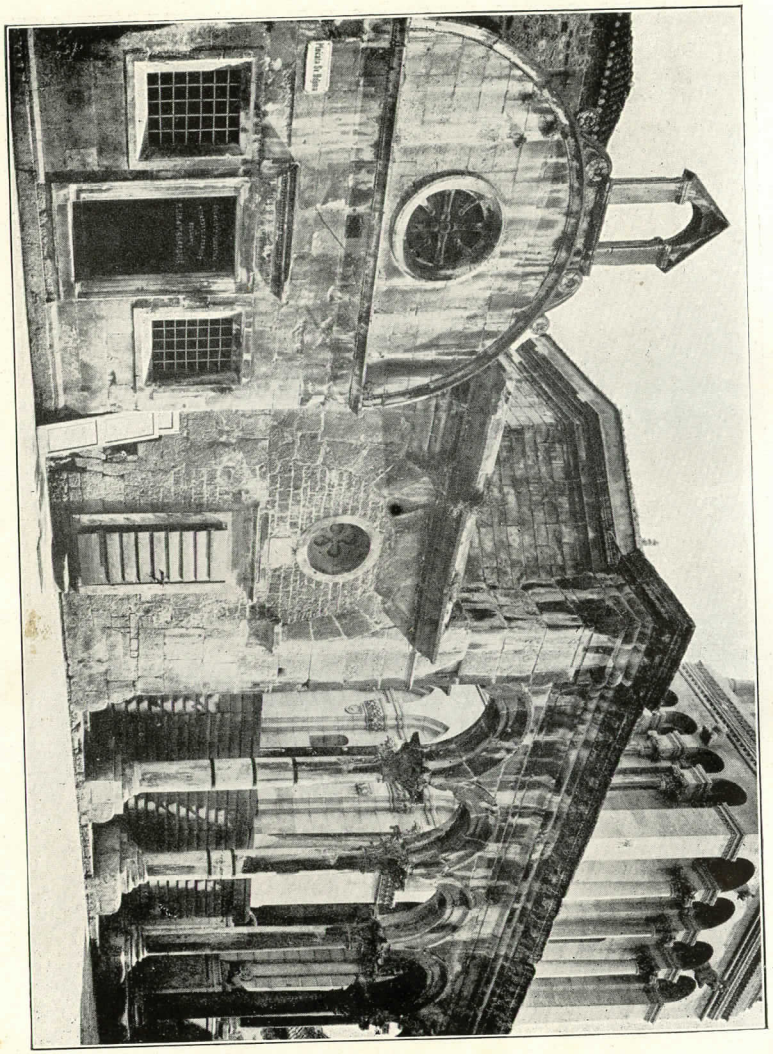

Slika 32. Istočno krilo Peristila s kapelicom sv. Roka.

No da se obori svaka sumnja, da ova zgrada nije mogla biti drugo nego grobnica careva, imamo u historiji očitih dokaza i svjedočanstva. Imamo ih kod već navedenoga bizantinskoga cara Konstantina Porfirogeneta. U njegovu opisu palače sastavljenu, kako rekosmo po izvješćima primljenim od tadašnjega carskoga namjesnika za Dalmaciju, čita se o ovoj zgradi:[83] »Malo je dijelova ove zgrade u cjelini sačuvano, među njima je episkopij palače i hram sv. Dujma u kojemu počiva sam sv. Dujam a koji je hram bio počivalište samoga kralja Diokleciјana«. Konstantin kaže dakle da je među zgradama u palači bio i ἐπισκοπεῖον. Ovdje ova riječ ne znači stan biskupa, jer u ovoj palači nije bilo biskupa do razorenja Solina i dalje. A kada su Solinjani po razorenju svoga grada u palaču pribjegli, bio je doznačen nadbiskupu, nekoć solinskomu, tada splitskomu, stan nad Kriptoportikom, na južnoj fasadi palače, uz južnoistočnu kulu, kako nam to svjedoči Toma arcidakon.[84] *Episkopeion* znači ovdje crkvu biskupsku ili katedralku, zbornu crkvu,[85] a ona i hram — ναός — sv. Dujma vjerojatno jedno su te isto. Gornji navod imao bi biti ovako shvaćen i preveden: »malo je dijelova ove zgrade u cjelini sačuvano, među njima je i crkva biskupska, koja je istodobno i hram sv. Dujma, u komu počiva sam sv. Dujam i t. d.«[86] A ovaj je bio κοιτών Diokleciјnov, c u b i-

[83] *Konstantin Porfirogeneta* de adm. imp. cap. 29. str. 137. (Ed. Bonn.) Σώζεται δὲ μέχρι τοῦ νῦν ὀλίγα, ἐξ ὧν ἐστὶ το ἐπισκοπεῖον τοῦ κάστρου καὶ ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Δόμνου, ἐν ᾧ κατάκειται ὁ αὐτὸς ἅγιος Δόμνος, ὅπερ ἦν κοιτὼν τοῦ αὐτοῦ βασιλέως Διοκλητιανοῦ. U latinskom prijevodu: »quae autem etiamnum supersunt valde pauca sunt, ex quibus episcopium urbis, et templum S. Domnii, ubi ille ipse sanctus depositus fuit, quod cubiculum erat eiusdem imperatoris Diocletiani Sr. Hébrard-Zeiller nav. dj. str. 76. sl.

[84] *Thomas Archid.* nav. dj. cap. XI.

[85] U jednom natpisu u Traciji C. I. L. III. 17207[21]., u kojemu dolazi riječ *episcopium* J. Zeiller (u Strena Bulićiana str. 415.) razumijeva biskupsku katedralu, a ne biskupski dvor.

[86] *Banduri* u Animadversiones in Constantini Porphyr. lib. de adm. ipm. str. 345. ad 19. ipak je mnijenja da ovdje ἐπισκοπεῖον

culum u latinskom prijevodu. No ova riječ znači sobu za spavanje, ali za spavanje vječno, a ne za počivanje po danu ili po noći. U ovome značenju groba, grobnice, mauzoleja dolazi κοιτών i u grčkim natpisima.[87]

Dakle u X. v. u pučanstvu grada Splita vladalo je mnijenje, da je ova zgrada bila grobnica careva, jer je izvjestitelj Konstantina Porfirogeneta morao to čuti u narodu.[88]

U posljednje vrijeme iznio je prof. Gurlitt posve novo mišljenje o svrsi Mauzoleja, sadašnje stolne crkve, naime da je taj mauzolej bio Mitrej.[89] On drži, da je Dioklecijan, zadojen utjecajima s Istoka, koji su bili općeniti u njegovo

ne znači aedem sacram episcopalem, kako tumači Ducange, nego domum episcopalem. Du Cange-Glossarium mediae et infimae graecitatis Ludguni 1688. sv. v. ἐπισκοπεῖον znači episcopalis dignitas, aedes sacra episcopalis, domus episcopalis, episcopatus, ali i ecclesia episcopalis. Za ovo značenje Du Cange navada primjere iz grčkih pisaca, pa baš i ove riječi Konstantinove o crkvi splitskoj.

[87] *Böckh* »Corpus inscrip. graec. II. br. 3278. p. 75. Inače κοιτών znači kadikad i mjesto gdje se čuva blago: thesaurus, fiscus. Ali Konstantin Porfirogenet nije upotrijebio ovdje κοιτών u ovomu smislu. Ta nije Dioklecijan ovdje čuvao svoju riznicu, niti je njemu kao privatnom čovjeku trebala ovako velika zgrada za tu svrhu. Inače za grob, grobnicu, mjesto pokapanja u klasičnom grčkom jeziku dolaze drugi nazivi. Sr. *Larfeld*, Griechische Epigraphik, München, 1914. S. 435.; *Reinach S.*, Traité d' Epigraphie grecque Paris, 1885., p. 427.—29.

[88] I ako tijelo sv. Dujma nije počivalo u stolnoj crkvi, jer je u Splitu bilo poslije razorenja Solina preneseno zajedno s ostalim mučenicima u Rim god. 641.—2., ipak, kako smo već opazili, polovicom X. vijeka, kada je car Konstantin ovo napisao (g. 949.), bilo se već ukorijenilo mnijenje u narodu, da zbilja tijelo sv. Dujma počiva u Splitu. Sr. literaturu: *Bulić*, S. Anastasio e Dojmo u Bull. dalm. 1898. p. 113. sl.; *Delehaye*, Saints de l' Istrie et Dalmatie u Analecta Bollandiana 1899. str. 395. sl.; *Isti*, L' hagiographie de Salone d' après les dernières decouvertes archéologiques u Anal. Boll. 1904. str. 13.; *J. Zeiller*, Les origines chrétiennes dans la province romaine de Dalmatie. Chapitre II; Kronotaksa Solinskih biskupa str. 10. sl; Mučenici solinski u Bull. dalm. 1914. str. 3. sl. Kasnije je govor kada se je i kako pojavilo to mnijenje.

[89] *Gurlitt*, Denkmäler der Kunst in Dalmatien. Ed. S. Kowalczyk, Berlin 1910. str. 7.; Sr. Jelić u članku Contributo alla storia d' arte in Dalmazia p. 50. u Bull. dalm. 1912. Supplem.

doba u rimskom carstvu, pokušao, kao mnogi drugi, spojiti štovanje Mitre sa službenim rimskim bogoštovljem u religioznom, onda veoma uobičajenom, sinkretizmu, pa radi toga da je sagradio u svojoj palači hram Mitri — Mithraeum — za kult toga božanstva. Hipoteza je duhovita i zamamljiva, ali nije prihvatljiva, kako je već bilo opaženo,[90] jer se arhitektura ove zgrade tome protivi. Mithraeum bi bio u kripti Mauzoleja. A čemu tada nad Mithreom podignuti golemu osmokutnu zgradu? Pa kripta nema ništa što bi izdaleka naličilo Mithraemu. U ostalom i prije Gurlitta bilo je već god. 1829. opaženo, da je Mauzolej Dioklecijana bio hram boga Sunca (templum Solis),[91] t. j. Mitre.

Po svemu što je rečeno, ne bi dakle moglo biti sumnje, da je ova zgrada bila Mauzolej carev, njegov Heroon, istodobno i Mauzolej i Hram poluboga Joviusa.

A druga zgrada vis-à-vis nema sumnje da je po svojoj arhitekturi bila *Hram*, posvećen najvjerojatnije Jupiteru, ocu Diokleciјanovu, ili ako se hoće Eskulapiju, njegovu pokrovitelju.

Ove dvije sakralne zgrade lako je rekonstruirati, jer su dobro sačuvane. Osobito je Mauzolej dopr'o do nas u veoma dobru stanju, usprkos raznih preinaka, koje su se u njemu tijekom vjekova zbile, jer je bio kasnije adaptiran za kršćansku službu božju.[92]

[90] *Zeiller*, Les monuments itd. str. 204.; *Costa Giov.* nav. dj. str. 1854.; Bull. dalm. 1909. str. 169.; *Thiersch* Neue Arbeiten in Dalmatien u Zeitschrift für Geschichte und Architektur IV. str. 247.

[91] *Bernardin Colonel* — Musée, Dioclétien, Firmin Didot. Paris 1829. p. l. »Je me contenterai dans cette Notice de donner une idée du Temple de Soleil à Spalato qui forme maintenant la Cathedrale dediée à Saint Doimo«.

[92] Okolnosti, da su odmah poslije naseljenja bjegunci Solinjani koncem VIII. ili početkom IX. v. preobratili zgrade palače u zgrade za bogoštovlje, ima se zahvaliti to, što su dobro sačuvane. Crkva je uzela pod svoju zaštitu Mauzolej carev, Hram njegove palače i Peristil, koji je spajao ove dvije zgrade, kako je to lijepo istaknuo arhitekt *Hauser* u Bull. dalm. 1885. p. 8. sl.

Mauzolej leži orijentiran prema istoku. Opkoljavao ga je sveti *témenos*, t. j. pravokutna pačetvorina od 39 m dužine i 35 m širine. Njegovi zidovi, sudeći po debljini, morali su dopirati valjda do visine trabeacije Peristila. Okolo ovoga témenosa bilo je izmjenično ovalnih i četverokutnih izdubaka po svoj prilici za kipove. Dva od ovih izdubaka jedan poluovalni, a drugi kutni, vidljivi su od g. 1880. u južnomu dijelu ovoga zida na jugu Mauzoleja u sadašnjoj zgradi gradskog župničkog Ureda, a jedan je izbio na vidik g. 1921. u sjevernom dijelu.[93] Ovaj je *témenos* bio otvoren samo na četvrtoj stranici prema zapadu, gdje je bio sa strane Peristila ulaz u Mauzolej (sl. 39., 41., 42.).

Mauzolej je sagrađen od velikih komada kamena. Njegovi su zidovi debeli 2.75 m. Sastoji se od oble prostorije, *ćelije (cella);* izvana je osmokutan, sa 7.60 m po svakoj stranici. Leži na podnožju — c r e p i d o m a — visoku 3.70 m, također osmokutnu, tako da stranice gornje zgrade odgovaraju stranicama podnožja. Orijentiran je od zapada prema istoku. Glavni je ulaz od zapada kroz velika bogato dekorirana vrata; na njihovim pragovima ima glava životinja među kojima se propleće lozovo lišće a na krajevima dvije velike konzole, koje podržavaju bogato dekorirani korniž (vijenac).[94] Ulazilo se preko stubišta, široka 2·80 m na 16 stepenica, od kojih se vide tragovi u pilonima, koji podržavaju kasnije sagrađeni zvonik od XIII.—XVII. vijeka, pošto je *Trijem* ili Prostaza bila tada porušena ili je već nađena takva. *Prostaza* s timpanom ili frontonom, na koga kutovima je bilo valjda palmeta, kipića, krilatih Viktorija za ures, počivala je na osam stupova, od kojih su neki ostali u dvjema pilonima prvog kata zvonika. Prepiru se arhitekti posljednjih

[93] Do godine 1920. nije se vidio ovaj zid. Iskopinama na sjevernoj strani Mauzoleja, poduzetima te godine i kasnije, konstatiran je ovaj zid, koji Adam ipak donosi, a debeo je 1.45 m. Prigodom pregradnje kuće pekara Božića br. 332 u Krešimirovoj ulici, na jugoistok zapadnih vrata, bi konstatiran dio témenosa sjevernoga bogomolje palače, sadašnje krstionice, debeo 1.45 m.

[94] Sr. *Durm* dav. dj. str. 145., slika 462.

godina, kakva je bila ova *Prostaza*, da li je njezin srednji dio bio pokriven ravnim stropom ili se svijao u bačvasti svod, te prema tome, da li je fronton P r o s t a z e imao neprekinuti ravni arhitrav ili se poput *Protirona* u središnjem interkolumiju svijao u lûk, kako kaže Niemann.[95] Ali prema ovoj Niemannovoj pretpostavci ostao bi zatvoren poluokružni prozor, koji se vidi nad glavnim vratima Mauzoleja i kroz koji je — i to jedini osim vrata — dopiralo ono malo svjetlosti unutra u tamu, tajanstvenu zgradu — mauzolej. Veličanstvena je unutrašnjost Mauzoleja, t. j. *ćelija* (c e l l a). Ne znaš, da li ćeš se više diviti plemenitosti oblika i sudaranju razmjerja ili simetriji pojedinih dijelova i točnoj izradbi uresa. Misteriozna polutama — jer je svjetlost ulazila, — kako je rečeno, kroz jedini poluokružni prozor nad velikim vratima ulaza, — uvećavala je utisak. Naravno radi kasnijih promjena i pridodataka unutarnja se cjelina prikazuje prenatrpana i štošta smeta oku posjetioca.

Unutrašnji okrugli prostor *ćelije* ima 13.35 m promjera a 21.50 m visine. Po zahtjevu poznatoga rimskog sloga, stupovi i izdupci (n i c h e s) sastavljaju jedan cijeli organizam. Četiri poluokrugla i četiri četverokutna izdupka izmje-

[95] Sr. *Niemann* nav. dj. str. 70. slika XI.; Hébrard-Zeiller nav. dj. str. 82. sl.; str. 72. tabla XII. — *Stratimirović* G. (u Bull. dalm. 1911. str. 99., a zatim u Jahreshefte des Oest. Arch. Instit. Bd. XVI. str. 169., Beiblatt) riješio je povoljno ovo arhitektonsko pitanje, odalečivši bačvasti svod od perimetralnoga zida tako da je onaj poluovalni prozor nad vratima ulaza Mauzoleja cio vidljiv, a bio je pravi prozor, a ne kako ga Niemann (nav. dj. str. 70. slika 90.) nazvao »rasteretnim lukom«. Uz Stratimirovića pristao je i danski učenjak *Fr. Weilbach* u djelcu: Diocletians Palads i Spalato, Kopenhagen 1917. str. 53. sl., kojega je taj dio bio štampan u Bull. dalm. 1916. str. 193. Ali jedan veliki kamen, na obluk, profiliran, nađen ondje blizu uz ugao sakristije pri istraživanju god. 1908., rekao bih da je spadao krovu ove Prostaze, te se ne zna, kako je stao u sklopu krova. On sada leži među dva stupa sjeverne stranice Periptera. *Niemann* nav. dj. str. 109. nosi mu sliku br. 143. Ima još neriješenih arhitektonskih pitanja u ovoj palači, koja se i ne će lako riješiti. Odgovor na ova pitanja leži pod modernim gradom Splitom: on čuva ove tajne. A da li bi bilo zgodno rušiti i grad Split, koji je od IX. v. srastao s palačom? Odgovor na ovo pitanje u V. i VI. poglavlju.

nično, zajedno s onima, gdje su vrata, usječena su duboko u debljinu zida. Između ovih izdubaka i daleko od zida, po prilici 0.56 m, diže se osam velikih korintskih stupova od ružičasta granita, a visoki su 9.06 m sa slomljenom trabeacijom. Povrh njih diže se drugi red od osam manjih stupova sa trabeacijom, visokih 4.85 m, četiri od porfida, prema istoku i zapadu, a četiri od crvenog granita. Stupovi dopiru sve do podnice kube, tako da visina obaju redova iznosi 13·91, a s kubom 21·50.[96] Ovi gornji stupovi, bez baze, leže neposredno na korniži donjih stupova, koja odskače daleko od zida, kao u ogradnom zidu Nervina Foruma u Rimu ili na Hadrijanovim gradskim vratima u Adaliji.[97] Od kapitela tih stupova četiri su kompozitnog a četiri novog korintskog stila. Arhitravi ne idu od stupa do stupa, već proviruju osamljeni povrh korintskih stupova, te se sastavljaju s arhitravom zida. Ovaj unutarnji raspored stupovlja sasvijem je u skladu s rasporedom vanjskih stupova Periptera.

S istočne i sa zapadne strane gornjega reda stupova vide se u zidu dvije ponare u obliku izdupka, što su, kao u proročištima, ponavljali jekom ljudski glas. Govori li se na pr. polagano u jednom od tri izdupka, čut će se u protivnome, što se šapće. Pomnjivim ispitivanjem pronaći će se, da je kuba na tom mjestu prazna, te da je tu glas bivao nesamo odražen put protivne udubine, već i jekom ojačan. Pučka mašta u Splitu stvorila je od ovoga gotovo proročište svakojakih bogova. Ali ono zbog visine nije bilo ni lako pristupačno.[98]

[96] Izvorni kapiteli stupova prvoga i drugoga reda, jer su većinom bili trošni, osobito kapiteli prvoga reda, bili su god. 1880.—1885. pri restauriranju Mauzoleja izmijenjeni novim. Oni, što su bolje sačuvani, smješteni su u Arheološkom Muzeju isto tako i komadi trabeacije, što su stajali oko prvoga i drugoga reda.

[97] *Durm*, nav. dj. str. 450. slika 514.; *Ducati* L' arte classica, Torino 1920. str. 730., slika 707.

[98] U srednjem vijeku zbog tjesnoće u crkvi bile su nad trabeacijom tih dvaju redova stupova napravljene naokolo

Osobito je znamenito, da je kuba sačuvana u cjelini još od staroga doba. Ona je u formi polusferične kalote potpuno zatvorena i prikazuje nam sasvim osobit način gradnje, kakav se ne opaža ni u kojoj drugoj preostaloj rimskoj zgradi. Sagrađena je od opeka domaće tvornice, loše vrste: Dalmati. Opeke su naslagane na male lukove, a ovi su poredani jedan povrh drugoga kao lepeza; oboje se istančavalo prema vrhu, gdje su opeke poredane u kolutaste slojeve.[99] Netko je mislio da je isprva ćelija bila bez gornjega izvanjskog krova, to jest da je kuba služila ujedno i kao krov, kako se to vidi na nekim rimskim zgradama. No to je nevjerojatno, kada i na sadašnjem izvanjskom osmokutnom krovu ima dosta krovnih opeka s pečatom tvornice, kako je to već rečeno.[100]

Nego mi smo jednom izrazili mnijenje,[101] da ova kuba nije bila u unutrašnjosti onako neurešena, kako se sada vidi, nego da je bila oblijepljena mozaikom. Na to smo mnijenje došli sudeći po analogiji jedne druge kube u palači, i to one u *Vestibulu*, koja je bila bez sumnje, kako je utvrđeno, oblijepljena mozaikom, što je prvi opazio u XVI. vijeku splitski pjesnik Marko Marulić.

drvene galerije, pristupačne kroz zvonik i kroz terasu, koja spaja zvonik s Mauzolejem. Na galerijama je moglo stajati nekoliko stotina osoba. Oko god. 1880. galerije su bile uklonjene, jer su bile neukusne, trošne i klimave.

[99] *Durm*, nav. dj. str. 274.—275.

[100] *Eitelberger*, nav. dj. str. 255. misli da je krov Mauzoleja moderan, kasnijeg a ne starog doba. Pridodaje i sliku njegovu. U ovom slučaju bilo je upotrijebljeno od staroga krova više starinskih opeka. Ovoga je mnijenja i Hébrard, nav. dj. str. 97., jer da je krov slabo vezan s kornižom, i da se opaža, kako je krov odveć podignut i prostor među kornižom i krovom od sitna kamenja bio oblijepljen crvenkastim intonakom. U ovom slučaju i *pinea* navrh krova mogla bi biti iz srednjega vijeka. Mi to ne vjerujemo. Vidi op. 115. Ovdje su potrebita dalja istraživanja.

[101] Kada se je god. 1898. popravljala kuba Vestibula (Rotonda), opazilo se na više mjesta mozaika od stakla u bojama crvenoj, zelenoj i bijelotamnoj. Dva komada, da ne padnu, bila su dignuta s mjesta i položena u Muzej (Katalog A. V. br. 190.) Sr. Bull. dalm. 1898. str. 110.; 1908. str. 105.; 1912. str. 65., 67.) *Diehl*

Ali kuba u vrhu nije bila otvorena, kako nekoji arhitekti misle (Durm, nav. dj. str. 374.). To se i naoko vidi i konstatiralo se je prigodom popravaka mauzoleja god. 1880.—1885.

U debljini kube, naime među njezinom kalotom i krovom, idu od drugoga reda stupovlja nadesno stube sa 24 stepenice, koje su imale služiti za eventualno popravljanje krova. U krovu je prema jugu bio prozorčić, koji se i sada vidi.

Pločnik ćelije (c e l l a), koji leži 18 cm ispod današnjega, tako da se s praga ulaza u Mauzolej moralo salaziti za dvije stepenice, visoke po prilici 10 cm., bijaše prilično prost, sastavljen od malih četverokutnih pločica, bijelih i tamnih. Dok je inž. Stratimirović mnijenja da je ovaj pločnik starinski (Sr. Bull. dalm. 1890., str. 21., Tabla I.; g. 1908. Tabla XX.), Niemann (nav. dj. str. 62.) kaže, da je iz srednjega vijeka. Po našem mišljenju nije opravdano Niemannovo mnijenje. Po sredini toga pločnika bio je položen na postamentu sarkofag Dioklecijanov (sl. 41.).

E. En Mediterranée p. 29.; Bull. dalm. 1900. Suppl. 5.—7. str. 19.: *Général de Béylié*, L' habitation byzantine p. 20.; Bull. dalm. 1905. p. 201., pa 1912. p. 65.: *Bertaux*, Voyage artistique p. 4. i isti članak Bull. dalm. 1899., Suppl. 9. p. 3. Nego bez obzira na sve ovo, već smo gore primijetili, da je Marko Marulić († 1524.) prvi zabilježio, da je kuba Vestibula, već tada djelomice srušena, bila oblijepljena mozaikom. Sr. *Bulić*, Razvoj arheoloških istraživanja i nauka u Dalmaciji kroz zadnji milenij str. 109. (u Zborniku Matice Hrvatske 1925. knj. II. sv. 1.). Nego nije ovo prvi primjer, kako se je donedavna mislilo, da se mozaik u rimskim zgradama tako rano pojavljuje u kubi, jer se je to i drugdje konstatiralo, u Italiji u drugoj polovici II. v. Sr. Papers of the Britisch School at Rome 1906. III. sv., str. 104.—105.; The Buildor 1911. str. 305., a u Pompejima cfr. Thedenat, La vie privée str. 89. fig. 53.; Mittheil. des deutschen archeolog Instituts, Athenische Abtheilung, 1884. p. 39.; *Weigand* E., Die Stellung Dalmatiens in der römischen Reichskunst S. 103. (u Strena Bulićiana); *Studniczka Fr.*, Artemis und Iphigenia etc. Band XXXVII. No. V.—1926. S. 12.; Architettura e arti decorative u Rivista d' arte e di storia Anno II. (1922.—23.) fasc. pag. 12.,

Slika 33. Sfinga Thotmes-a iz 18. dinastije na Peristilu (XV—XIV v. pr. krista).

Slika 34a. Hijeroglifi sfinge na Peristilu.

Slika 34c. Hijeroglifi sfinge na Peristilu.

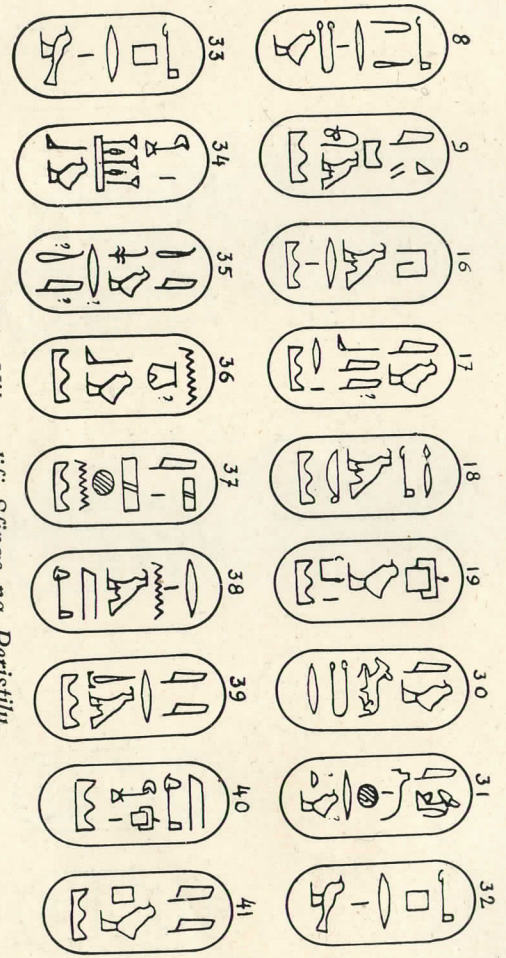

Slika 34b. Hijeroglifi Sfinge na Peristilu.

Uz obje strane stubišta, kojim se ulazilo u Mauzolej, ležale su dvije, možda i četiri, *Sfinge*, koje je arhitekt palače, uz ostali materijal stupova dao dovesti iz Egipta. Jedna leži sada u Peristilu nešto malo podalje od prvobitnoga mjesta nadesno od ulaza, ali u protivnom pravcu, naime licem prema sjeveru mjesto prema zapadu, razbijena po sredini, jer su na nju pali — ovo je tradicija u Splitu — kameni gornjih spratova zvonika, kad je u nj jednom udario grom. To je sfinga od amfiboličnog crnog granita, duga 2.46 m, široka na prsima 0.65 m, a visoka u glavi 1 m.[102] Na prednjem dijelu tijela mjesto životinjskih udova ima dvije pružene čovječje ruke, među kojima drži posudu za prinose žrtvovanja, a ne razbijeni stup, kako se nekoć mislilo. Sfinge s posudom rijetke su. Sve naokolo plinta teče urezana, i ako nadebelo, predstava bradatih i nebradatih vojnika, vezanih užetom oko vrata, vođenih u ropstvo. Svaki vojnik drži štit, a na ovim štitovima u hijeroglifima su urezana imena gradova Palestine, osvojenih valjda od Ramsesa II. iz XIII. dinastije pr. Kr. koji je ponovno upotrijebio stariju sfingu, čini se Thutmosisa (Touthmès) III., iz doba oko 1400. pr. Kr. ili valjda točnije iz god. 1501.—1447. pr. Kr. (sl. 33.).

Da navedemo samo nekoja imena ovih gradova: *Anakharat*, vjerojatno *Anahareth* od koljena Issahar, u dolini Jizraël (Jozua knj. XIX 19); *Aper*, bez sumnje jedan od dva grada, koji su nosili ime O p h r a h, jedan u teritoriju

[102] Bull. dalm. 1908. p. 99., 189.; 1914. p. 112.; *Jequier* u Hébrard-Zeillerovù Palais de Dioclétien Les monuments égyptiens de Spalato p. 209. Tabla XVII.; *Jequier* u Bull. dalm. 1910. p. 174.: La Sfinge nel Peristilio del Palazzo di Diocleziano a Spalato; *Maspero* u Revue critique d' histoire et de literature N. 36. a.1912. p. 181.; Lavallée-Cassas, nav. dj. p. 133. Table XXXIX.; *Concina* Viaggio nella Dalmazia p. 70.; »Chronologia probabiliter vera historiae iudaicae et Israeliticae gentis ab Abrahamo ad Christum composita ab Alfredo Hellemann cand. polyt. antea ingenio Primessegade 47 A. Hazniae 1925. p. 12.: In Abydos-tabula Nufre-Kara vocatur. In camera templi magni in El-Karnak prope Thebas Thotmes tertius (1501.—1447.) nomina regum Aegyptorum excidere fecerat«.

Benjamina, a drugi u teritoriju Manasse; *Khashabou*, po svoj prilici *Khesbon*, glavni grad Amorejâ; *Asheshkhen* t. j. *Shalzhatsim*, Σασείμ, grad koljena Issahar (Jozua knj. XIX. 22); *Ronama*, valjda Nimrah ili Beth-Nimrah kod mrtvog mora (Jozua knj. XIII. 27); *Irza*, sada grad *Jerza* u dolini Gaza, ili vjerojatnije *Jazir* (Jozua knj. XIII. 29, XXI. 37.), grad preko mrtvoga mora; *Ipou*, *Ioppé*, danas Jaffa; *Astertou*, vjerojatno *Ashterot-Karmaïm* ili *Ashatarot*, grad u kraljevini Basan (knj. Deutoron. I. 4: Jozua IX. 10, XII. 4) i t. d. (sl. 34. a, b, c).

Naprotiv druga sfinga, manja, bez glave, koja je ležala po svoj prilici vis-à-vis prvoj, dospjela je, ne zna se kada, u dvor plemenitaške obitelji Cindro u Splitu, odakle je god. 1875. bila prenesena u arheološki muzej. Ova nosi hijeroglife na prsima i po plintu.[103] Izdjelana je od kamena iz Asouana (Siene), po drugima iz Luxora, drobnjaka (breccia) sa žicama od ledečastog vapnenca, slična mramoru. Duga je 1.51 m, široka na prsima 0.45 m, a visoka u glavi 0.44. Fali joj glava; ne zna se ni kada ni kako je odbijena. Ali ne spada ovom truplu ona glava sfinge, što je uzidana u jednoj kući u Staromu Gradu u Splitu (baštinici Gotovac) (sl. 36.), kako se to obično mislilo; ta je od ružičastog granita.[104] Sfinga čuvana u muzeju razbijena je i manjkava. Po napisu što je na njoj sudi se, da je kralja Amenêthèsa III. (inače Amenhotep ili Amenophis, grčki Memnon), jednoga od posljednjih kraljeva XVIII. dinastije, koji je kraljevao oko 1400 pr. Kr.[105] Natpis na prsima čita se: »Dobri bog Manebrâ (nadimak Amenophisa III.), podjelitelj života, izabranik Amona, gospodar prijestolja (zemlje), gospodar neba«.[106] Na prednjem dijelu podnice u dvije kartuše pisano je ime kralja Manebrâ i Amenhotep-hiq-Ouas. Dalje je donekle popunjeno: »Manebrâ, štovanje svih plemena živih bića; Amenhotep, vladar Tebe, štovanje svih plemenitih ljudi što žive«. Zadnji redak ovog natpisa u četiri vrste teško se danas čita, no bio je po nacrtu Adamovu (tabla LX.) popunjen. Pokvaren je također i natpis na strani podnice, no popunjen po Adamovim tablama čita se: »Dobri bog, brdo od zlata, pred čijim vidom ljudima se svijest muti. Stariji sin, živi, boga Rã. koji rasvjetljuje obje zemlje (Egipta) i njegove ljepote«. S lijeve strane, također manjkave, pisano je: [»Dobri bog], koji pokazuje svoje lice kao Ptah, mirna srca kao bog Hermopolis-Magna. [Thot] veliki [gospodar] mnogobrojnih i divnih spomenika, kakvi prije njega ne bijahu podignuti; sin sunca, Amenophis, vladar Tebe, gospodar svih zemalja, koji podjeljuje život, opstanak i sreću kao Rã« (sl. 35.).

Sfinge pred Prostazom te zgrade vjerojatno dokazuju, da je to bio Mauzolej. One su bile tu kao čuvarice na ulazu,[107] jer sfinga svojim enigmatičnim bićem pristaje lijepo nadgrobnim spomenicima.[108] Njih nalazimo pred grobnicama egipatskih kraljeva[109] i na sarkofazima.[110] Za

[103] Bull. dalm. 1878. str. 43.; Vodja po Spljetu i Solinu str. 85. sl.; Bull. dalm. 1908. str. 99., 1889.; *Hébrard-Zeiller* nav. dj. str. 216.; Archaeologisch. — Epigr. Mittheilungen aus Oesterr.-Ungarn 1885. (IX.) p. 675. Ova je sfinga darovana arheološkom Muzeju od pl. obitelji Cindro u Splitu.

[104] Bull. dalm. 1908. str. 101. Tabla XIX.

[105] Bull. dalm. 1878. str. 43.; 1908. str. 99., 180.; 1910. str. 174.; Vodja po Spljetu i Solinu str. 86.; *Hébrard-Zeiller*, nav. dj. str. 216.

[106] Po ovom nadimku boga Amona sudi se, da je ova sfinga bila prvobitno opredijeljena za jedan od hramova posvećenih ovom bogu, dakle bez sumnje za grad Tebe.

[107] Bull. dalm. 1908. str. 99.; Vodja po Spljetu i Solinu str. 85.

[108] *Baumeister*, Denkmäler des klass. Alterthums II. s. v. Sphynx str. 1688: »Diese Sphynx ist nun auch die der Griechen welche schon in den Gräbern von Mykenai und Sparta als kleine dekorative Relieffigur erscheint.« Vgl. Athenische Mitteilungen II. p. 265, ss.; IV., ss.; Bull. dalm. 1910. str. 175. »Die Sphynx als Todesdemon« u Roscher-ovu Lexicon der Myth. IV. 1336., 1370. Sr. Jahrbuch des kais. archaeolog. Instit. Bd. XXIX. (1914.) str. 244.

[109] *Perrot et Chipiez*, L' histoire de l' art dans l' antiquité. Tom. I. L' Egypte str. 379. slika 218.

[110] *Reinach S.*, Repertoire de la statuaire grecque et romaine. Tom. II. str. 708.: »Sphynx funeraires trouvés en Gaule; Repertoire des Reliefs grecs et romaines. Tom. I. str. 410., 489.; II. str. 173., 405.; III. str. 111., 388.

ovu svrhu morao ih je arhitekt Dioklecijanove palače u Splitu naručiti iz Egipta zajedno sa svim ostalim dekorativnim materijalom.[111] God. 1908. bila je slučajno nađena u Solinu glava jedne sfinge od crvenog granita, a iskopine vođene od arheološkog muzeja, da se pronađe i torso, ostale su bez uspjeha.[112] Da li i ova glava, nađena u Solinu, spada sfingama Prostaze Mauzoleja, ne može se reći (sl. 37.).

Okolo Mauzoleja ide *Portik, Trijem* ili *Peripter* (Περίπτερον) sa 24 stupa, s korintskim kapitelima, od različnih vrsta mramora: od amfiboličnoga sivoga granita, od ružičastoga granita iz Assouana, od drobnjaka (breccia) sa žicama, od lečastog vapnenca iz Keneha. Dva su stupa od bijeloga mramora cipollina, kanelirana i rudentirana.[113] Fale dva na istoku u koru crkve, koji je sagrađen god. 1602., i jedan na jugu, a, s obzirom na njihovu visinu, mislilo se je jednom da su bili preneseni u baziliku benediktinaca na Sustjepanu (S. Stephanus de pinis), a kada je ona porušena, da su preneseni u crkvicu na grobištu[114] (sl. 38., 39.).

I ovo je dokaz, da je materijal stupovlja uzet iz Egipta od različnih zgrada, te je u palači, kako se bolje moglo, žurno adaptiran. Ovaj je Trijem pokriven velikim kamenim pločama, iznutra izrađenim, kasetiranim na četverouglaste izdupke s glavama i ružicama. Četiri su ovake ploče još na mjestu: tri na sjeveru, a jedna na jugu.

Više se je ulomaka ovih ploča našlo god. 1920.—1923. u zemlji, više manje duboko, u materijalu, koji se je tijekom vjekova nasuo, i to prigodom radnja oko uređenja Mauzoleja. Nad ovim kasetiranim krovom bio je kosi krov, naravno pokriven opekom; a četverokutne rupe u grede od toga krova opažaju se nešto iznad visine trabeacije Periptera u

[111] Bull. dalm. 1908. str. 99.; 1909. str. 91. sl.

[112] Bull. dalm. 1908. str. 101. Tabla XIX. slika 1., 2.

[113] Bull dalm. 1908. str. 90.

[114] Bull. dalm. 1908. str. 97.; Hébrard-Zeiller. nav. dj. str. 90. Vidi glede ovoga opasku br. 84. VI. Pogl.

stranicama Mauzoleja. Krov je Mauzoleja osmokutan, te odgovara stranicama zgrade. Na vrhu krova, t. j. na vrhu kube nalazi se *pinea*, naime *cvijet* od kamena, što počiva na četiri životinje. Čini se da je to bio prvobitni ključ kube, koja je ovdje u sredini debela do 1.50 m. Takav ukras nalazimo rijetko na starim poznatim primjercima.[115] Ta kuba nije imala otvora u vrhu, kako su neki arhitekti zamišljali.[116]

Bilo je jednom istaknuto mnijenje u Splitu, da je carev sarkofag onaj mramorni sarkofag, koji je sada u arheološkom Muzeju pod br. 121 D, i koji je do god. 1886. ležao pred *Hramom* palače, pred sadašnjom krstionicom. Ovomu mnijenju dala su izražaja dva dalmatinska pisca, *Fr. conte Borelli* i *Dr. Fr. Lanza.*[117] Basrelijef na ovome sarkofagu predstavlja lov na kalidonskoga vepra, Meleagrov lov. Oba su pisca ustvrdila, da je to Dioklecijanov sarkofag, s obzirom na priču o Dioklecijanu i o vepru, te da prikazuje alegorično-mistično ubijstvo *Flavija Apra* (aper = vepar) Dioklecijanovom rukom. Fl. Vospicus,[118] povjesničar u

[115] Nekoji arheolozi, a među ovima pok. Fürtwängler, sumnjaju, da li je taj cvijet zbilja starinski. Mnijenja su različita. Sr. Vodja po Spljetu i Solinu str. 88. Primjećujemo da se ne da lako pomisliti, da bi u srednjem vijeku bio metnut na vrh visokoga krova Mauzoleja ovaki poteži kamen, za podignuće kojega bile su potrebne osobite skele. Vidi op. 100.

[116] *Durm*, nav. dj. str. 274., u čemu ga je slijedio Frothingam, nav. dj. str. 308.—309.

[117] *Lanza.* Il palazzo di Diocleziano a Spalato 1885. str. 15.; *Isti* u Ateneo Veneto 1891. str. 300. i t. d.; *Borelli conte Francesco*, Illustrazione al Mausoleo e sepolcro di Diocleziano riconosciuti a Spalato, Zara 1847. str. 5. sl. str. 10. Vidi opis ovoga sarkofaga u Bull. dalm 1905. str. 38.; Sr. *Riegl*, Die spätröm. Konstindustrie I. sv. str. 76.

[118] *Brunner J.*, Vospicus, Lebenschreibungen str. 3. ss. u *Büdinger-ovim* Untersuchungen zur römischen Kaisergeschichte II. Band Leipzig 1868. Vopiscus u životu cara Karina (13. B.) kaže: »Avus meus, retulit interfuisse contioni, cum Diocletiani manu esset Aper occisus«. A. 14. 1.« Avus meus mihi retulit ab ipso Diocletiano compertum«. A u životu cara Aurelijana (43. 2.): »ego a patre meo audivi Diocletianum principem iam privatum dixisse« ... i t. d.

Konstantinovo doba, pripovijeda naime u životu cara Numerijana, da je Diokles, još kao mladi časnik (in minoribus adhuc militans) stanovao i hranio se u zemlji Tungra u Galiji (Liège, Lüttich u Belgiji) kod neke krčmarice Drijade, koja da ga je često prekoravala sa škrtosti, da naime slabo plaća stan i hranu. Diokles joj je jednom šaljivo odvratio, da će bolje plaćati, kada postane carem. Na to mu je Drijada rekla: »Ne šali se, Diokles, jer ćeš u istinu postati carem, kada ubiješ jednoga vepra«. U pobuni vojničkoj dne 17. rujna god. 284., car Numerijan bi ubijen od prefekta pretorija, t. j. od komandanta mjesta, koji se zvao *Flavius Aper*. Diokles, kome se bijaše duboko u pamet urezalo Drijadino proročanstvo, jer je bio i dosta praznovjeran, često se je tužio, što ne postaje carem. Kada je bio izabran carem Probus, pa Tacitus, pa Carus sve mladi od njega, vele, da je rekao: »Ja ubijam veprove, a drugi jedu meso«. U času, kada Numerijana ubi Flavij Aper, sjeti se Diokles Drijadina proročanstva, istrgne iz ruke ubojice Apra koplje, kojim je on bio probo Numerijana, te istim kopljem probode Flavija Apra, uz poklik: »Napokon sam ubio fatalnoga vepra«[119] (sl. 59.).

[119] *Peter H.*, Scriptores historiae Augustae. Lipsiae 1865. II. str. 233. Flavius Vopiscus u životu cara Numerijana: »Curiosum non puto neque satis vulgare fabellam de Diocletiano Augusto ponere hoc conuenientem loco, quae illi data est ad omen imperii, auus meus mihi retulit ab ipso Diocletiano compertum«. cum, inquit, Diocletianus apud Tungros in Gallia in quadam caupona moraretur in minoribus adhuc locis militans et cum Driade quadam muliere rationem conuictus sui cotidiani faceret, atque illa diceret: »Diocletiane, nimium auarus, nimium parcus es«, ioco non serio Diocletianus respondisse fertur: »Tunc ero largus, cum fuero imperator«. post quod uerbum Dryas dixisse fertur: »Diocletiane noli iocari, nam eris imperator cum Aprum occideris«. semper in animo Diocletianus habuit imperii cupiditatem, idque Maximiano conscio atque auo meo, cui hoc dictum a Dryade ipse retulerat. denique, ut erat altus, risit et tacuit, apros tamen in uenatibus, ubi fuit facultas manu sua semper occidit, denique cum Aurelianus imperium accepisset, cum Probus, cum Tacitus, cum ipse Carus, Diocletianus dixit: »Ego semper apros occido, sed alter utitur pulpamento«. iam illud notum est atque uulgatum quod. cum occidisset Aprum praefectum praet., dixisse fertur: »Tandem occidi Aprum fatalem«. ipsum Diocletianum idem avus meus dixisse dicebat, nullam aliam sibi causam occidendi manu sua fuisse Aprum nisi ut impleret Dryadis dictum et suum firmaret imperium, non enim tam crudelem se innotescere cuperet, primis maxime diebus imperii, nisi illum necessitas ad hanc atrocitatem occisionis adtraheret«. Sex. Aurel. Victoris de Caesar. 29. 13; Pauly-Wissowa R. E. pag. 2697. n. 4.; p. 2531.

Budući da je na ovome sarkofagu prikazan vepar, Borelli i Lanza vide u njemu prikazano alegorično ubijstvo Flavija Apra od Dioklecijanove ruke, pa prema tome drže taj sarkofag za grob carev. Bez sumnje je na to Borellijevo i Lanzino mnijenje imala velik utjecaj okolnost, što je pred krstionicom sv. Ivana odavna, barem od god. 1436.[120] do god. 1886., ležao taj sarkofag. A kako su oni držali, da je ta zgrada, taj hram, bio Dioklecijanov Mauzolej, zaključili su, da je i sarkofag pred tobožnjim njegovim Mauzolejom, s obzirom na predstavu Flavija Apra i na priču o vepru, zbilja carev sarkofag.

Da se to mišljenje obori, dosta je navesti činjenicu, da je taj sarkofag iz II. v. po Kr., iz doba carske dinastije Antoninâ, kako je to dokazano,[121] a i sam je Lanza to ustvrdio.[122] Poradi toga car Dioklecijan, koji je god. 313. umr'o, nije mogao biti u njemu pokopan.[123] Lov na kalidon-

[120] Bull. dalm. 1905. str. 38.; C. I. L. III. br. 2375. i str. 271.

[121] *Robert Dr. C.*, Die Antikensarkofags-Reliefs. II. Abt. Berlin 1914. str. 201.—202.: Hippolytos-Meleagros; Bull. dalm. 1905. str. 38. sl. Tabla. VII.—X.; Hébrard-Zeiller nav. dj. str. 95.

[122] *Lanza*, Il palazzo di Diocleziano str. 17.

[123] Proti ovoj tvrdnji, da car Dioklecijan nije mogao biti pokopan u sarkofag, koji je dva vijeka stariji od njega, moglo bi se iznijeti, da nije rijedak slučaj u rimskom svijetu, da sarkofazi starijih stoljeća služe za kasnije grobnice, osobito u kršćansko doba. Imademo za to primjera u samom Solinu. Sr. Bull. dalm. 1903. str. 185.; 1904. str. 62.; god. 1905. str. 35. Klasičan je za ovo sarkofag Hipolita i Fedre, naden u hodniku na sjeveru bazilike solinskih mučenika u Manastirima. Sr. *Conze*, Die einheimische Bildwerke Oesterrechs 1. Band str. 2.; Vodja po Spljetu i Solinu str. 142.; Bull. dalm. 1905. str. 34. sl. Tabla IV., V., VI. Ovaj sarkofag, stariji od grobišta mučenika, bio je amo od drugdje prenesen. Ali budući da mitsko-poganski prizor sa golim figurama nije smio stajati u kršćanskom mjestu,

skoga vepra općenit je predmet u staroj umjetnosti, osobito u rimsko doba.[124]

Da je Dioklecijan bio pokopan u sjajnom sarkofagu od porfida, kako je gore rečeno, dokazuje i jedan analogni čin.[125] U sličnom je sarkofagu od porfida bio, po riječima sv. Ambrozija (r. 333. † 397.), pokopan car Valentinijan u crkvi sv. Grgura u Milanu. Isto tako je bio pokopan u sarkofagu od porfida Maksimijan,[126] Diokleci janov kolega u carstvu, koji se je dne 1. svibnja god. 305., u isto doba, kada i Dioklecijan, odrekao u Milanu prijestolja, a umr'o je god. 310.[127] Uvelike se je upotrebljavao porfid za sarkofage u Konstantinovo doba.[128]

okrenuto je njegovo glavno lice prema zidu. Tako je ostalo sakriveno i pošteđeno od Avara, kad su razorili Solin. Ali nitko zdrave pameti ne će ustvrditi, da bi car Dioklecijan, komu su bila na raspolaganju velika materijalna sredstva, koji je sagradio sjajne palače u Nikomediji, u Palmiri, u Splitu (»infinita quaedam cupiditas aedificandi« kaže Laktancije u nav. dj. pogl. VII. t. j. da je Doklecijan imao neizmjernu želju građenja), da bi uzeo za svoju grobnicu sarkofag dva vijeka stariji, dao ga isprazniti i izbaciti ostatke osobe prije njega pokopane, te se dao u nj pokopati, u grobnicu namijenjenu za drugoga smrtnika. Ne može se pomisliti, da bi on za života tako odredio a niti da su to učinili njegovi baštinici poslije njegove smrti poradi oskudice sredstava. To je mogao učiniti i učinio je u XX. v. konservator Diokleci janove palače D. Fr. Bulić, uzevši za svoju grobnicu u Solinu stari rimski sarkofag od mramora, nađen u trogirskom polju, sasvijem neizrađen, i dao ga je urediti za sebe. (Sr. Bulić, Razvoj arheoloških nauka i istraživanja u Dalmaciji kroz zadnji milenij u Zborniku Matice Hrvatske o tisućgodišnjici hrvatskoga kraljevstva 1925. str. 135., 200.), ali to nije mogao učiniti u IV. v. moćni utemeljitelj ove palače. Sr. Bulić, — Car Dioklecijan str. 57. op. 3.

[124] *Roscher*, Lexicon der griech. u. röm. Mythologie s. v. Meleagros p. 2619.

[125] »Theodosii« (pogrješno mjesto Valentiniani) »imperatoris sepulchrum porphireticum insignis structurae et magnitudinis in sacello illo rotundo proximo aedi S. Victoris ad corpus extra civitatem antiquam romanam maiestatem adhuc referens quod«... Alciato nella Prefazione alla sua raccolta d'iscrizioni: Sr. ms. Ambrosiano D. 425. inf. p. 8. u Archivio storico lombardo 25. Luglio 1914. p. 14.

[126] *Idem*, pag. 14.: »Est hic porphireticum labrum pulcherrimum, et in usus eiusmodi aptissimum. Nam et Maximianus

Slika 35. Sfinga Amenofisa III. u Muzeju (o. g. 1400 pr. krista).

Slika 36. Glava egipatskog kralja iz dinastije Ptolomejevića uzidana u kući Gotovac u Splitu.

Slika 37. Glava sfinge u Muzeju nađena u Solinu.

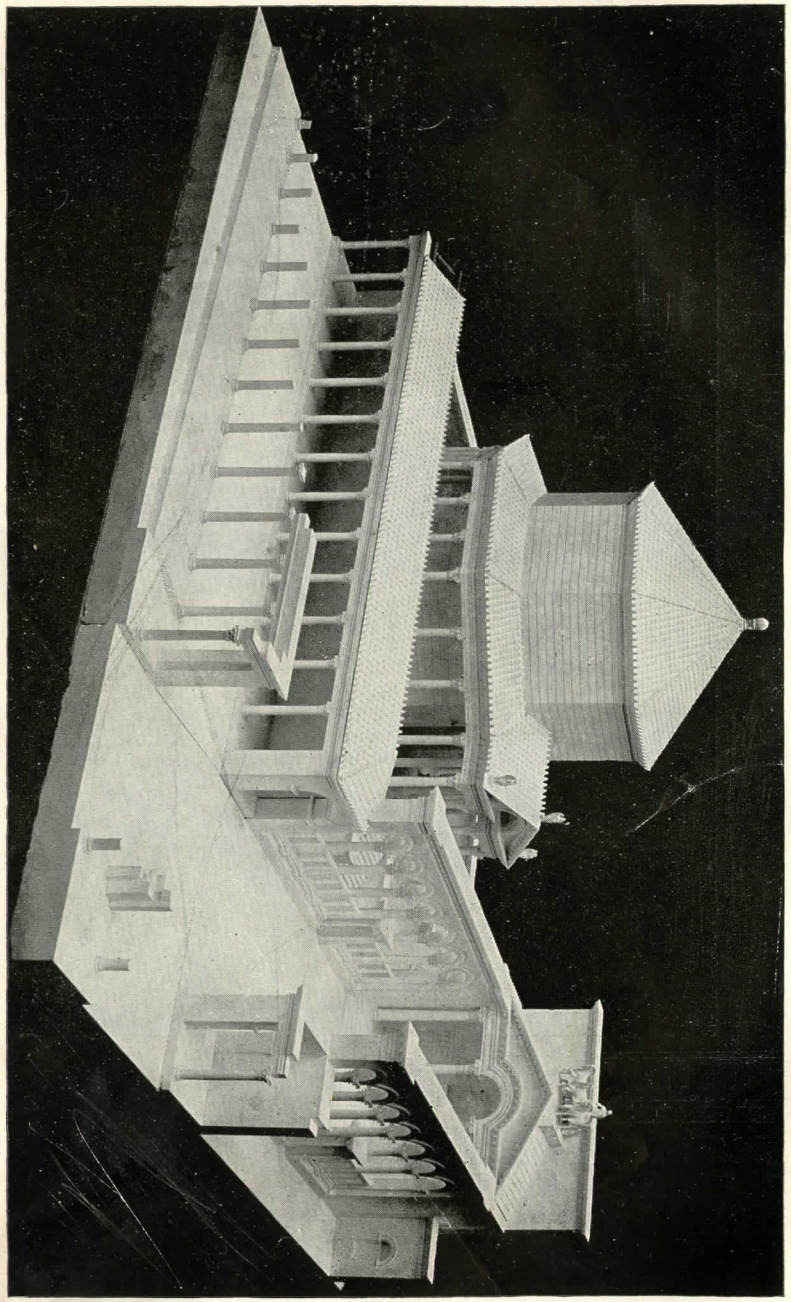

Slika 38. Model okoline Mauzoleja rekonstruirana po Niemannu.

Primjećujemo, da je crkva sv. Grgura u Milanu bila carski mauzolej, podignut u prvoj polovini IV. v., identičnog oblika s mauzolejem Dioklecijanovim u Splitu.[129] Kada je dakle i sam Dioklecijanov kolega u carstvu Maksimijan bio pokopan u sarkofagu od porfida, moramo zaključiti, da je mogao isto tako biti pokopan i Dioklecijan, i da je taj sarkofag ležao u sredini Mauzoleja, onako po prilici, kako ga Hébrard zamišlja (sl. 41.).[130]

A što se je dogodilo s njegovim sarkofagom? pitat će možda čitalac ove knjige, kao što pita znatiželjno svaki posjetilac njegova Mauzoleja.

Vidjeli smo gore, da se je još oko god. 470.—80., po riječima Sidonija Apollinara, vidio Dioklecijanov sarkofag. Poslije te vijesti nemamo više u historiji nikakva spomena o njemu. Ako njegov sarkofag nije bio prije iz njegova Mauzoleja uklonjen, sigurno je bio uklonjen koncem VIII. ili početkom IX. v., kada je Mauzolej bio preobraćen u stolnu splitsku crkvu. Neizravnu potvrdu za to imamo u vijesti, da je nadbiskup Ivan Ravenjanin[131] oči-

---

Diocletiani socius ita humatus est. sunt tabulae porphireticae pretiosissimae quibus vestiebatur operculum, quo regales exuviae claudantur«... Sr. Bulić u Vjesniku za arheol. i historiju dalm. 1923. str. 3. sl.: Il sarcofago di Diocleziano.

[127] *Bulić* u Vjesniku za arheol. i hist. dalm. 1923. (XLV.) str. 7. sl.

[128] *Venturi*, Storia dell'arte italiana v. I. p. 435.; Visconti E. Q., Museo Pio clementino cap. VII.

[129] *Monneret de Villard* u nav. dj. Archivio storico lombardo 25. luglio 1914. Cap. I. p. 5.: »Il mausoleo di Diocleziano a Spalato e la sua influenza sull'architettura lombarda« u članku »Note di archeologia lombarda«. Pag. 15... »la Chiesa di S. Gregorio era un mausoleo imperiale, elevato nella prima metà del secolo IV, di forma identica alla tomba di Diocleziano a Spalato«.

[130] *Hébrard-Zeiller*, nav. dj. među stranicama 88. i 89.; Perspective montrant le detail de la construction; Bulić, Dioklecijan str. 37. sl. str. 96.

[131] Kronotaksa i t. d. str. 146.

stio Dioklecijanov Mauzolej (templum Jovis po njemu) od svake poganštine: »eiectis idolis«; »proiectis idolis«; »deletis omnibus ydolorum figmentis«,[132] gdje se pod riječima idola, idolorum figmenta može lako razumjeti Dioklecijanov sarkofag i sve drugo, što je moglo biti pogansko u Mauzoleju.[133]

U sredini ovoga monumentalnog Mauzoleja, u kome se ogledalo šesnaest granitnih i porfidnih stupova u bijelom kamenu, od koga je Mauzolej sagrađen, pod centralnom točkom kube ležaše tamnocrveni porfidni sarkofag moćnoga Imperatora. Jesu li prema vjerojatnoj namjeri dvorjanika i arhitekata careve palače ležali do njegova sarkofaga u dvjema pobočnim pravokutnim izdupcima i sarkofazi žene Dioklecijanove Priske i kćeri mu Valerije, kao što su ležali sarkofazi Valentinijana III. i Honorija, sinova Galle Placidije, u njezinu sarkofagu u Ravenni? Rekao bih da nisu. Sigurno znademo to, da je car sam više od jednog vijeka, ovdje spavao vječni san u porfidnom sarkofagu. Priska i Valerija, dvije kreposne žene, dvije sirote carstva, nađoše tragičnu smrt u dalekom Solunu: u valovima uzburkanog Egejskog mora, u koje su bačene odrubljenih glava. Tu samoću carskog Mauzoleja povećavaše još više mistična polutama ove grobnice, kada posljednje zrake sunca

[132] Thomas archid., Hist. Salon. str. 34.; Farlati, nav. dj. str. 419., 422., 425.; Bulić, Car Dioklecijan str. 55. sl.

[133] Prigodom istraživanja posljednjih decenija okolo stolne crkve među ondje nasutim materijalom izašlo je na vidjelo više komada crvenoga porfida dviju vrsta, do 34 komada, više ili manje svakojako razbijenih, od kojih su nekoji oble polirane forme, dakle ostaci stupova, nekoji ravne polirane površine, sve arhitektonski dijelovi palače. Svi su ovi komadi sada u Arheološkom Muzeju. Ali nijedan od ovih ne bi po obliku mogao biti ulomak sarkofaga. Primjećujemo ovo, jer se često čuje u Splitu, da su kršćani, kada su zaposjeli Dioklecijanovu palaču, izbacili iz Mauzoleja njegov sarkofag te ga razbili. To je moguće, ali za to nemamo nikakvih dokaza. Moguće je, da njegov sarkofag, uklonjen iz stolne crkve, leži gdjegod u okolici Mauzoleja ili dalje. Dalja istraživanja, u Dioklecijanovoj palači, mogla bi iznijeti još koje iznenađenje.

prodirući pri zapadu kroz jedini mali poluovalni prozorčić, pozlaćivahu grimizni zastor — velamen purpureum —, kojim bijaše prikriven carski sarkofag, a šareni stakleni mozaik, kojim bijaše oblijepljena kuba Mauzoleja, svjetlucaše se koji trenutak u toj mračnoj grobnici. Dioklecijan leže u svoj sarkofag iste godine 313., u kojoj Milanski Edikt tolerancije navještavaše kršćanstvu novo doba i slobodu. Otvori se u Splitu kobna grobnica onoga, koji, popuštajući okrutnomu zetu Galeriju, bijaše na stotine grobnica otvorio za Krstove pobornike u cijelome carstvu, pa tako i za deset uglednih građana u Solinu, u nazočnosti samoga cara u njegovoj palači god. 304., među kojima su bila i četiri vojnika njegove tjelesne straže. Poradi toga mogla bi se valjda opravdati priča u splitskom pučanstvu (Sr. Bulić, Car Dioklecijan str. 59.), da se je car Dioklecijan, u svom očaju, survao s južnih bedema svoga carskog dvorca u more, koje zašumje nad njim — jednim od najvećih careva na rimskome prijestolju iza Augusta — tragičnim šumom neumoljive sudbine. I vrata se ove carske grobnice zaklopiše god. 313. nad carstvom... mrtvim. A kada nakon nekoliko vjekova zastruja nad tom carskom palačom dah kršćanstva i kad miris božjega duha prodrije u mračnu carevu grobnicu, te zasja na njemu pobjedonosni Krst, stanovnici Aspalathosa, potomci starih Salonitana, padoše na koljena pred križem Otkupiteljem čovječanstva i pretvoriše tu grobnicu u svoju stolnu crkvu, uklonivši iz nje sve, što je podsjećalo na cara domoroca, pa i sam njegov porfidni sarkofag.

Kako je rečeno, u okrugloj ćeliji Mauzoleja bila su četiri poluokrugla i četiri četverokutna izdupka (niches), uračunavši i onaj, gdje su glavna vrata ulaza. Moguće je, da u tri četverokutna izdupka nije u početku bilo ništa, ali u četiri poluokružna vjerojatno je bilo mjesto za sarkofage, i to u dva istočna za Dioklecijanovu ženu Prisku i kćer Valeriju. Takav raspored nalazimo u mauzoleju Galle Placi-

dije u Raveni.[134] A u dva zapadna i u četverokutnima mogu se lako zamisliti kipovi božanstva uopće, kako misli Durm,[135] ili onih božanstva, koja su u savezu s Hadom, kao Plutona, Demetre i t. d., ili domaćih bogova, Lares.

Između prvoga i drugoga reda stupova u unutrašnjosti Mauzoleja ide sve naokolo *parta* ili *friz*, u kojemu ima u basrelijefu više prizora Erota u lovu, s gobinjama, pa obrazina (maska) i tri ljudske glave (sl. 43.). Neki su domaći pisci gledali u tim lovačkim prizorima simbole božice lova Dijane, te su stoga smatrali ovu zgradu Dijaninim hramom, s obzirom na već napomenutu okolnost, da je na rtu Marjana bio mali hram te božice. To je shvaćanje pogrešno. Erotima u lovu, sa gobinjama, obrazinama, maskama obiluju grobni spomenici. Sarkofazi s Erotima koji nose gobinje, vijence, sa kojih visi voće, grožđe i t. d., sačinjavahu posebni tip sarkofaga (Guirlandensarkophage), kojima obiluje grčki Istok.[136] Potpunu analogiju s našim frizom nalazimo na mozaicima mauzoleja sv. Konstance u Rimu, gdje se vide i poprsja ondje pokopanih sinova Konstantinovih, opkoljena brojnim figurama Erota u različitim pozama. Lov Erota čest je predmet na grobnim spomenicima Grka i Rimljana. I u arheološkom Muzeju u Splitu ima jedan takav sarkofag.[137] Pored toga Eroti s gorućim bakljama, kao na našem frizu, gobinje s obrazinama ili maskama, a osobito portreti u vijencima s vrvcama ili u medaljonima, pripadaju samo k pogrebnim predmetima, pa su veoma česti na sarkofazima.[138]

[134] *Ricci*, Ravenna Illustrata str. 11. sl. 3.
[135] *Durm*, nav. dj. str. 733.
[136] *Altmann W.*, Architektur und Ornamentik der antiken Sarkophage str. 61. Jahreshefte des k. k. oesterr. archaeolog. Instituts Wien Bd. XVII. (1914.) str. 133. sl.; str. 114.
[137] Sr. Vodja po Spljetu i Solinu str. 90., 174., Katalog D. br. 46, 158., 178.—182.
[138] *Reinach S.*, Repertoire des reliefs grecs i t. d. sv. I. str. 384.; sv. II. str. 98., 173., 198.; sv. III. str. 72., 107., 111., 118., 158., 169., 252., 254., 258., 327., 339., 368.; Conze kod Niemanna u nav. dj. str. 114.

I baš na kraju četvrtoga i na početku šestog odsjeka ovoga friza, t. j. povrh glavnog četverokutnog izdupka Mauzoleja, naprama glavnim vratima ulaza, u sredini su dva medaljona s vrvcama, a svaki drže dva Erota. U njima su dva poprsja, od kojih jedno ima krunu na glavi, t. j. ono u šestom odsjeku. Jedno poprsje predstavlja ženu bujne kose, drugo čovjeka odjevena u togi, s krunom na glavi, kakve se obično vide na glavama istočnih kraljeva. U tim poprsjima arheolozi vide portrete suprugâ, koji su imali biti pokopani u Mauzoleju, t. j. cara Diokleciјana i žene mu Priske. Arhitekt, koji je između god. 295.—305. gradio ovu palaču i u njoj mauzolej za carske supruge uz portret cara metnuo je naravski i portret njegove žene, jer nije mogao predvidjeti, da bijedna Diokleciјanova žena ne će nikad doći u Aspalathos, da ne će u njemu umrijeti, nego da će biti pogubljena zajedno s kćeri Valerijom god. 314.—315. u Solunu.[139] Posred trećega odsjeka lijevo vidi se glava Hermesova, krilata, a to je Hermes Psychopompos, t. j. Hermes vodič duša u podzemni svijet, u Had. I time je jasno označena svrha cijele ove zgrade, naime pogrebna (sl. 47., 49., 50.).

[139] Veoma malo znamo o Diokleciјanovoj obitelji. Martirologiji, djela mučenika, hagiografi, govore o više njegovih žena, koje da su se zvale Prisca, Serena, Eleutheria, Aleksandra, i dvije kćeri Artemija i Valerija. (Sr. *Tomco Marnavić*, Unica gentis Aureliae Valeriae Salonitanae foecunditas Romae 1628.; *Farlati*, Illyr. Sacr. II. str. 380.; *Coleti*, Martyrologium Illyricum Venetiis 1818. passim; Tillemont, Histoire des empereurs IV. str. 3.; Acta SS., pod tim imenima). Ovi pisci govore o Diokleciјanovim naravnim sinovima; o adoptivnim sinovima; o njegovoj obitelji u drugomu redu; o obitelji sv. Kaja pape, Diokleciјanova strica; o bratu Kajevu sv. Gabiniju, svećeniku; o sv. Suzani, kćeri ovoga; o obitelji u trećem redu, naime o sv. Klaudiju, tribunu, ujcu Diokleciјanovu; o njegovoj kćeri Prepedigni i njegovoj djeci Aleksandru i Kutiji; o Maksimu i t. d. Svi ovi da su bili sveci, a mnogi i mučenici. Ove su vijesti legendarne, no legende su poezija u životu svetaca. Sigurno znamo, da je Diokleciјan imao samo jednu ženu, imenom Prisku, i to prije nastupa na carstvo, kada je god. 293. mogao udati jedinicu kćer Valeriju za cara Galerija. Po Laktanciju, suvremenu piscu, retoru, prije poganinu, kasnije kršća-

Ti portreti Diokleci jana i Priske slabo su izrađeni.[140] »Majstori toga friza — primjećujemo s našim profesorom klasične arheologije prof. Conzeom,[141] — radi tame, koja vlada u cijelom Mauzoleju, a osobito prema kubi, nisu se potrudili da izrade u detalju relijefe u frizu, nego da ih prikažu samo nešto krupnije oku gledaoca odozdo. Ograničili su se na izradbu figura u visokom relijefu, tako da se istaknu s pozadine velikom sjenom. Ako su jasnije i detaljnije izradili lovove, Erote s vijencima, maske i t. d., to su učinili stoga, što to ide u krug relijefnih predstava za sarkofage, s ostalim dokazima njihova pogrebna značenja«. »Samo na tri mjesta tri su relijefa osobito istaknuta i markirana, te upadaju u oko, jer su uokvirena u ovalnom vijencu, a to su glave Hermesa i dva poprsja čovjeka i žene. To se nalazi u zgradi, koja cijelom svojom arhitektonskom rasporedbom odgovara rimskim pogrebnim zgradama jednostavnijim i plemenitijim, kao što i Teodorihovu mauzoleju u Raveni. Dakle moramo u ovim slikama iščekivati portrete pokojnika ovdje pokopanih. Budući pak da ova zgrada stoji u monumentalnoj palači Diokleci janovoj, budući da se ona zove po predaji sačuvanoj u Konstantina Porfirogenata (de adm. imp. cap. 29. str. 92.) κοιτὼν τοῦ βασιλέως Διοκλητιανοῦ (c u b i c u l u m i m p e r a t o r i s D i o-

ninu, učitelju Konstantinova sina Krispa, kome se barem može vjerovati u vijestima, koje ne zasijecaju u kršćanske odnošaje onog doba, Priska i Valerija bile su tajne kršćanke, te su za progonstva bile zlostavljene i prisiljene žrtvovati bogovima. (Lactancii, de mortibus persecutorum cap. 15.; Eusebii Hist. Eccles. VIII. 1, 3.). Kad se Valerija, udovica Galijeva nije htjela odmah iza muževlje smrti udati za Diokleci janova nasljednika Maksimina, bude lišena svega imanja i s materom Priskom prognana, te napokon iza duga nevoljna potucanja s njome krajem g. 314. ili početkom 315. u Solunu pogubljena.

[140] *Niemann*, nav. dj. str. 115. tabla VI., 1.; Vodja po Spljetu i Solinu str. 91.; *Hébrard-Zeiller*, nav. dj. str. 88., 93.; Bull. dalm. 1914. str. 139.

[141] *Conze* u Niemannovu nav. dj. str. 115.; Vodja po Spljetu str. 89.; *Bulić*, Diokleci jan i t. d. str. 142.; Ephemeris Spalatensis str. 2. tabla V.

c l e t i a n i), posve je naravno očekivati ovdje portrete Diokleci jana i žene mu Priske«.

Da je još u XVI. v. vladalo takvo mišljenje u pučanstvu grada Splita, t. j. da je jedna od ovih dviju glava Diokleci janova, zabilježio nam je francuski putnik Spon,[142] a prihvatili su u zadnje doba ovo mnijenje uz Conzea, i Hébrard-Zeiller,[143] prof. Delbrück,[144] prof. Kubitschek i drugi.

Istina je, da su portreti slabo izrađeni. Ali treba uzeti u obzir visoko mjesto, gdje su postavljeni; usto treba imati na umu, da ovaj friz nije radila jedna ruka, nego njih više, i da usprkos ove loše izradbe ima u ovim dvjema portretima, naročito na glavi žene, osobitih elemenata, koji se ne opažaju na drugim glavama u ovom frizu.[145]

[142] *Spon et Wheler*, Voyage d'Italie, de Dalmatie et du Levant, Lyon 1678., tom. I. str. 101. »Entre le cul de lampe et cette galerie il y a une frise chargée des differens animaux, de festons, des mascarons, et de quelques têtes, que le gens du pays entetez du nom de Dioclétien prennent pour de têtes de cet Empereur«. Isto mnijenje, da je naime u ovomu frizu glava Diokleci janova, čita se i u Itinerario italiano, ossia descrizione dei viaggi per le strade più, frequentate alle principali cittá d'Italia con aggiunto il nuovo viaggio dell'Istria, Dalmazia. Milano 1803. p. 196. I u *Musée Dioclétien*, gore navedenoj brošuri od Kolonela Bernardinija g. 1829. to stoji na str. 1.: »il (t. j. Temple de Saint Doimo) est d'ornements, des mascarons, des feuillages et de quelques têtes que le peuple prend pour des portraits de Dioclétien. A dalje u primjedbama Bernardini kaže: »Me trouvant en Dalmatie, après la paix de Presbourg en 1806, avec le général Dumas, qui etait chargé d'en prendre possession, et ayant eu occasion d'examiner ces têtes, ce savant général me dit que l'une d'elles d'après une medaiile qu'il possedait devait être le portrait de Dioclétien«.

[143] Hébrard-Zeiller, nav. dj. str. 9.

[144] Ovo usmeno mnijenje Delbrücka, prvog tajnika njemačkog arheološkog zavoda u Rimu, priopćio nam je sveučilišni prof. dr. Kubitschek pismom 1. studenoga 1913. Naprotiv *Diehl* u svojem djelu »En Mediterranées«, Paris 1901. str. 18., odnosno u Bull. dalm. 1900., prilog 5.—7., str. 12., nije sklon ovom mišljenju, koje on pripisuje »mjesnim arheolozima«.

[145] Sr. Opis ovoga friza od Dr. Fr. Jurascheka u Bulićevu »Car Diokleci jan« str. 143. sl. Louis Brehier prof. na sveučilištu Clermont-Ferrand u Francuskoj u Revue d'Auvergne octobre-décembre 1921., u članku pod natpisom L e M a r t y r e d e

Završujemo ova razmatranja o Dioklecijanovu grobu zgodnim riječima arhitekta Durma:[146] »Samo veliki i najveći među rimskim carevima imađahu pred očima monumentalne spomenike podignute od moćnih vladara, koji su prije njih živjeli, a koji spomenici bijahu određeni da ovjekovječe uspomenu njihova života i njihovih djela, te da javljaju budućim pokoljenjima njihovu slavu. Ni ovi rimski carevi ne htjedoše zaostati ni u čemu za prethodnicima. Što je mogao učiniti Allyattes, Porsena, Mausolos, što su mogli uraditi mnogi egipatski dinasti, zašto da to bude uskraćeno mnogo moćnijim rimskim imperatorima? Velikim novčanim sredstvima sagradi god. 10. po Kr. car August u Rimu na Martovoj Poljani — campus Martius — svoj mauzolej. Car Hadrijan sagradi još velebniju gradnju moles Hadriani (današnji Castel Santarcangelo) na obali Tibera. Taj spomenik, dovršen od Antonina Pija god. 139, po Kr., bi podignut od Hadrijana za nj i za njegove nasljednike. Svi carevi rimski do Karakale (god. 217. po Kr.) bijahu tu pokopani zajedno s članovima svoje dinastije« (str. 778.—9.).

»Od drugoga vijeka dalje nadgrobni spomenici imaju oblik hramova. Domicijan sagradi na Kvirinalu templum gentis Flaviae, gdje je ćelija (cella) služila kao kapela ili memorijalna dvorana, a podgrada (cripta) za grobnicu, gdje se smještavahu sarkofazi i pepelne žare.[147] Natpisi i kipovi rešahu izvanjsku stranu. Četverokutne i

Saint Sébastian sur un chapiteau de Saint Nectare, na jednom kapitelu, na kome je predstavljeno mučeništvo sv. Sebastijana vidi u jednoj glavi ispod nogu ovoga sveca glavu cara Dioklecijana, po čijem je nalogu sveti Sebastijan bio mučen. Po mnijenju našemu i dra. Ljube Karamana nagađanje Brehierovo ne bi imalo temelja. Radije mi vidimo u toj maloj glavi, nekako do usta vidljivoj, lik vraga ispod nogu sv. Sebastijana. A vjerojatnije je da je ovdje predstavljen lik Kristov u slavi, negoli lik sv. Sebastijana.

[146] *Durm*, Baukunst der Römer, Stuttgart str. 774. sl.

[147] Gore smo vidjeli, kako je nemoguće da bi sarkofag Dioklecijanov, bio i malenih dimenzija, mogao biti unesen u podgradu (cripta) Mauzoleja.

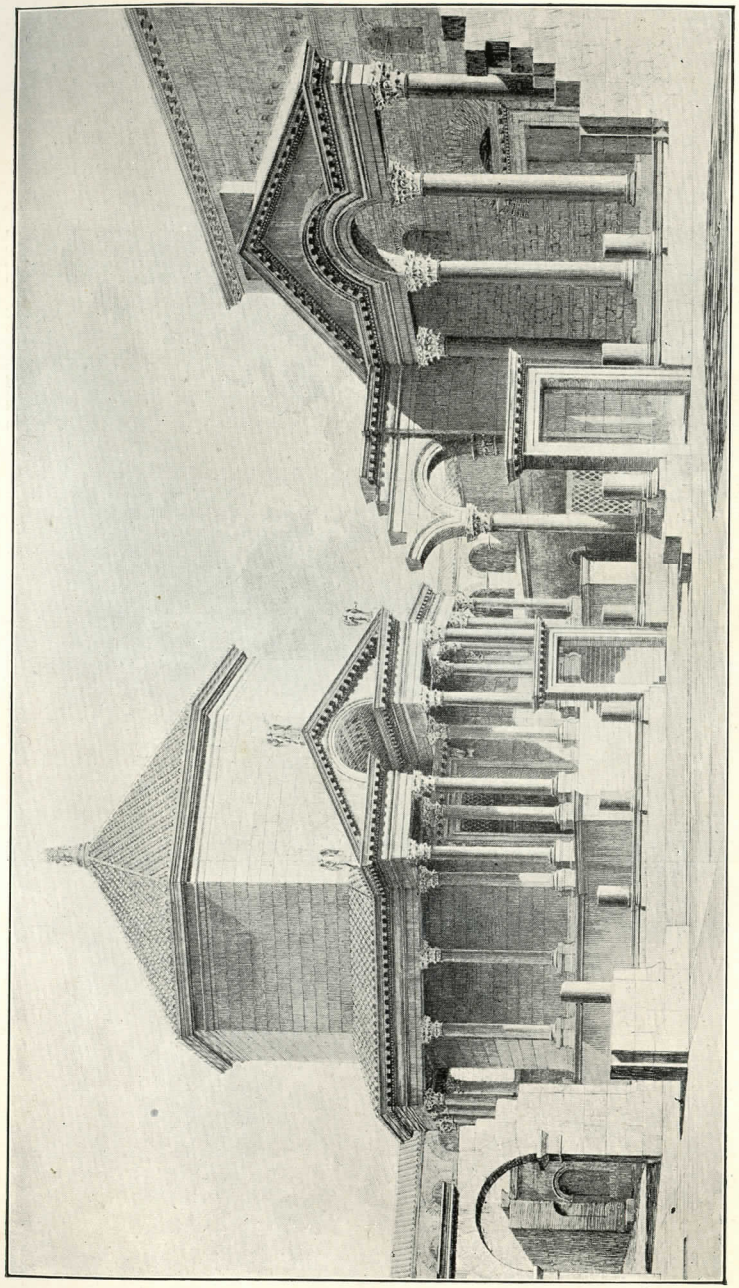

Slika 39. Peristil rekonstruiran po Niemannu.

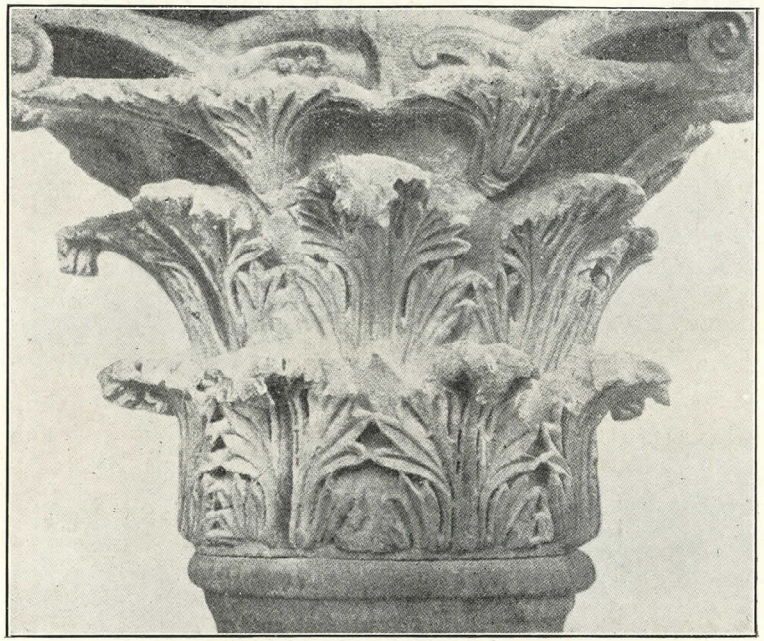

Slika 40. Kapitel sa Peristila.

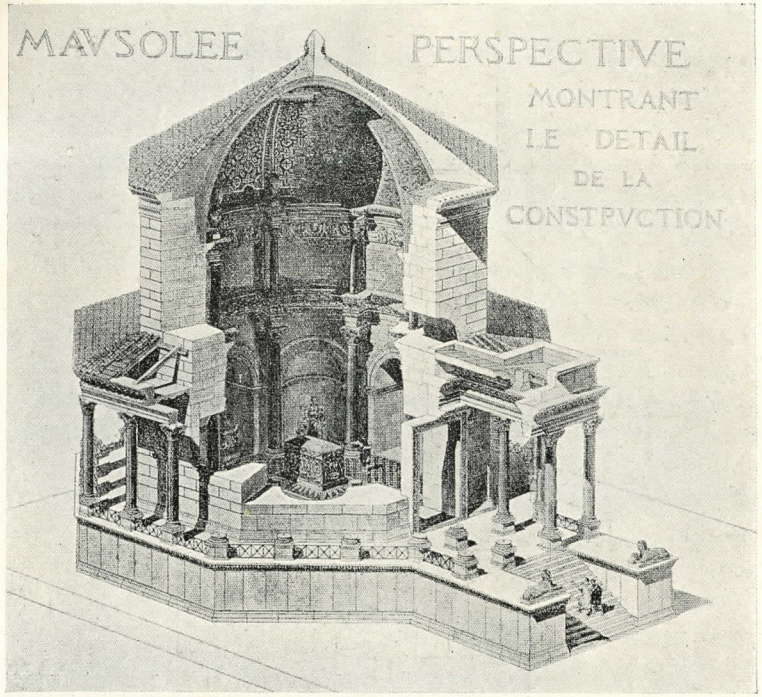

Slika 41. Unutrašnjost Mauzoleja po rekonstrukciji Hébrard-Zeillera sa sarkofagom cara Dioklecijana.

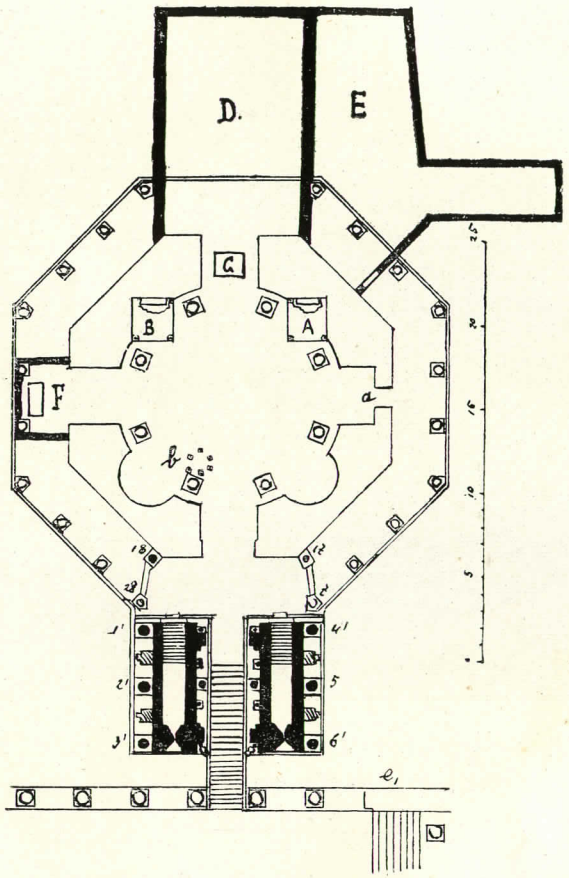

Slika 42. Današnja tlorisna osnova Mauzoleja; danas stolna crkva sa sredovječnim korom (D) i sakristijom (E).

pravokutne ćelije hramova ustupaju mjesto poligonalnim i okruglim zgradama, prevlađuje naime centralni tip. Građevni ostaci u Tivoli, tako zvani templum Tussis i Tor de' Schiavi kod Rima svjedoče o tome. Ova građevna ideja ističe se jače na Diokleci janovu Mauzoleju u Splitu, o čemu je u ovoj knjizi bilo već podrobnije govoreno.

Usprkos svih nedostataka, koji se opažaju u ovom momonumentalnom Mauzoleju, i pošto je u novije doba uklonjeno nešto iz njega, što se tijekom vjekova bilo nagomilalo, a što bijaše pokvarilo lijepe linije toga spomenika, sada se može shvatiti prvobitni plan samog spomenika i procijeniti sva fina elegancija i originalna njegova ljepota.[148]

Sada se može bez pretjerivanja potpisati sud kompetentnog poznavaoca, koji u Diokleci janovu Mauzoleju, što je postao stolnom crkvom grada Splita, vidi najbolje sačuvan spomenik iza Pantheona u Rimu i sa mnogoga gledišta najdragocjeniji spomenik, što nam je u baštinu ostavila rimska arhitektura.[149]

Prema Mauzoleju sa zapadne strane leži mali *Hram* palače u četverokutnom témenosu udaljen od arkada Peristila (44 m) mnogo dalje nego što je Mauzolej od Peristila. Taj je hram, simetrije radi, iste veličine kao i témenos Mauzoleja, ali je u cjelini mnogo manji od Mauzoleja, jer je oko njega mnogo veći slobodan prostor. I to je vjerojatno učinjeno s razloga, što je svïta careva, koja je prisustvovala bogoštovnim obredima, morala imati dosta prostora ispred Hrama (sl. 52.—55.).

Vrata su Hrama prema istoku, a to je učinjeno zbog simetrije, da vrata Mauzoleja i vrata Hrama budu jedna prema drugima otvorena. Zaista nisu ove dvije zgrade u pravcu istoka-zapada, jer njihova osovina nije strogo okomita prema osovini Peristila. Ta se disimetrija opaža na

[148] *Diehl*, nav. dj. str. 17.
[149] *Diehl*, nav. dj. str. 21.—22.

više mjesta, i ako je kadikad neosjetljiva, u cjelini palače.[150] Ako je ovaj Hram orijentiran od istoka prema zapadu, protiv općenitoga pravila grčkih i rimskih hramova, ta je nepravilnost posljedica obratnoga položaja Mauzoleja od zapada prema istoku.[151] Ovdje se je moralo žrtvovati pravilo simetriji cjelokupne zgrade.

Ovaj *Hram* ili *dvorska kapela* pravi je dragulj splitskih starih spomenika. Adam i Cassas drže, da je to jedan od najljepših spomenika u cijeloj Evropi. Kao što Mauzolej, leži i on na podiju visoku 2.50 m iznad sadašnjega pločnika; podij je nešto širi od samoga Hrama. Uzlazilo se je u nj širokim stubištem, gdje je od prilike sadašnje, mnogo uže, najprije u *pronaos,* koji je bio prostylos i to heksastylos i n a n t i s, t. j. na šest stupova sprijeda, — ne na četiri, kako to opisuje Adam, — i to po primjeru maloga hrama u Palmiri, hramova u Poli, Tebessi, Duggi i drugdje. Fale svi stupovi, koji su po svoj prilici bili od granita. A n t a e su sa svojim kapitelima još dobro sačuvane. Onaj manji stup od običnoga kamena s komadom arhitrava na kapitelu s desne strane u bližoj kući, ne spada amo; bio je, ne zna se kada, uzidan, kada se je ta kuća gradila.

Ćelija ovoga hrama duga je 10 m, široka 9 m. Vanjski zidovi markirani su na uglovima pilastrima, između kojih je glatka zidna površina. Prednje pročelje imalo je, dakako,

[150] Treba istaknuti, da palača nije sagrađena u matematičkoj sredini splitskoga zaliva, kako je već rečeno, nego istočno od središta, te dosljedno njezine transverzalne linije, paralelne s obalom, koja se naginje prema zapadu, slijede ovaj pravac, te nisu od istoka prema zapadu, tako da je Hram, u kome se opaža ova devijacija, orijentiran kao što i Mauzolej faktično gotovo od sjeverozapada prema jugoistoku. Nego ovoj okolnosti ne treba pripisivati baš veliku važnost, te gledati u tome, kao što neki gledaju, načelo rimsko-etruskog bogoslužja, po kojemu su hramovi Zevsa bili orijentirani od sjeverozapada prema jugoistoku, kao što je među ostalim hram Zevsa na Kapitolu u Rimu. Ovdje se ova disimetrija ima tumačiti prama općenitom planu palače. *Hébrard-Zeiller*, nav. dj. str. 100.; Vodja po Spljetu i Solinu str. 115.

[151] *Nieman*, nav. dj. str. 80.; *Hébrard-Zeiller*, nav. dj. str. 160. sl.

trokutni zabat, timpan (Giebelfeld),[152] kao što i pročelje stražnje, koje je još dobro sačuvano, a bilo je konačno otkriveno porušenjem dviju kuća tek god. 1907. Od timpana se vidi više komada kamena. I pronaos i svod hrama bili su pokriveni sedlastim krovom i po svoj prilici crepovima i opekama (imbrices i tegulae),[153] a po nekim piscima krovom od kovine. Neki misle, da je sam kameni svod bio spolja vidljiv, pače su u vezu s njim dovodili karakteristični svod šibenske katedrale.

Znamenita su vrata na ovom pročelju, visoka 6 m, a široka 2.50 m, u deblijni zida od 1.20 m, sa pragovima, koji su urešeni isprepletenim lišćem, na kojem su urezana djeca, kako se igraju berući grožđe, a među njima ptice. Kornižu podržavaju dvije konzole; a među njima je deset babaka ili mensola, na kojima su dva Tritona, Helios, Heraklova glava, Apolonova glava, orao, glava čovječja i dvije krilate Viktorije.[154] Neki su u ovim figurama htjeli vidjeti aluziju na značenje i na svrhu ove zgrade, ali to ne stoji. Pojedine figure, same za sebe uzete, mogle bi još i imati, kakvu aluziju, na pr. Helios bi mogao imati svezu sa štovanjem Sunca (deus Sol, Sol invictus) sa strane Dioklecijanove; Herkulova glava mogla bi imati vezu sa štovanjem Herkula i Jupitera sa strane prvih vladara tetrarhije — Dioklecijan bio je Jovius, a njegov kolega u diarhiji bio je Herculeus. Orao, ptica Jupiterova, mogla bi stajati u vezi s ovim božanstvom. Ali sva ova božanstva, ovako raspoređena, uzeta skupa, nemaju, po našem mišljenju, ovdje nikakva osobita značenja. Ona su ovdje postavljena kao puka

[152] *Cassas* u nav. dj. tabla 53. narisao je pogrešno na ovom zabatu romanski zvonik, koji se nalazi nad unutarnjim lukom vestibula zapadnih vrata palače na crkvi Gospe od Zvonika; dôk na tabli 52. narisao je prosti zabat bez zvonika. Ali po Cosmi-u nav. dj. str. 9. ova je crkva Sv. Ivana imala god. 1682. zvonik, bez zvona; ...»Eccleria sancti Johannis de fonte ...Turris sacra sine campanis asenim, quae in ipsa turri erat usui inepta modo iacet in sacristia cathedralis«.

[153] *Stratimirović* Gj. u Bull. dalm. 1890. str. 108. sl.

[154] *Nieman*, nav. dj. str. 85.; *Hébrard-Zeiller*, nav. dj. str. 101. sl.

dekoracija, kako su na pr. puka dekoracija glave s bradama i s lišćem mjesto vlasi na bapcima ili mensolama povrh zlatnih vrata.[155]

I u vijencu lovorovu u timpanu stražnjega pročelja ovoga Hrama (sl. 54.) nekoji su domaći arheolozi htjeli vidjeti lovorni pogrebni vijenac »corona laurea funeraria«, i dosljedno su zaključivali, da je ova zgrada bila Dioklecijanov Mauzolej.[156] Pok. dr. Jelić mišljaše, da je ovo hrastov vijenac, i prema tome, da je simbol Jupitera.[157] Mi naprotiv u ovom vijencu, koji nam se čini nakon višekratnog pregledanja da je lovorov, vidimo prostu dekoraciju, da ne ostane posve prazno trokutno polje zabata ili timpana. Takvi se vijenci nalaze u timpanima pogrebnih i zavjetnih natpisnih ploča kao jednostavna dekoracija, bez ikakva aluzivnog značenja.[158] Kada bi se pak po vijencu u timpanu imalo suditi, kojemu je božanstvu bio posvećen ovaj hram, naše je mnijenje, da je bio Jupiterov, jer on nosi u grčkoj plastici, i uopće, nesamo hrastov nego i lovorov vijenac.[159] No po nama ni ovaj vijenac nema nikakova aluzivnog značenja, kako je gore rečeno.

Ćelija Hrama u unutrašnjosti ima 7.27 m dužine a 5.86 m širine i veoma je dobro sačuvana. Pokrivena je bačvastim svodom. Tako nazivljemo ovaj strop ne zbog njegove konstrukcije, koja ne odgovara načelima gradnje svodova nego zbog njegova vanjskoga oblika. Taj je svod jedan polukrug

[155] *Bulić*, Car Dioklecijan itd. str. 146.

[156] *Lanza*, Dell' antico palazzo di Diocleziano a Spalato. Trieste 1854. str. 13.; *Isti* u Ateneo Veneto 1891. str. 297.; Devich can. Giovanni, Al primo Congresso d' archeologia cristiana in Spalato, doveroso cordiale saluto della Cattedrale di Spalato 1894. Duomo di Spalato str. 7. Bull. dalm. 1905. str. 33.

[157] *Jelić* u Ephemeris Spalatensis str. 2. sl.

[158] *Reinach S.*, Repertoire des reliefs II. sv. str. 515., 516.; III. sv. 31., 151.

[159] Mjedeni kipić Jupiterov u Arheološkom Muzeju u Splitu (br. 2258 Kat H., objelodanjen u Bull. dalm. 1889. str. 9. i u Arch-Epigraph. Mittheil, Oest.-Ungarn, 1888. str. 24,) ovjenčan je vijencem od lovora.

sačinjen od tri reda velikih kamena, sljubljenih jedan uz drugi; a s donje ili s unutarnje strane isklesan je na ukrašene kasetone, i čini veoma uspjeli efekt. Svod ima 0·60 m debljine. Među svodom i stijenama, posve golima, ide naokolo sa tri strane bogat korniž, koga nema sa strane vrata. Arhitekti su računali, da se gledalac u tom Hramu ne će radoznalo okretati prema ulazu i dizati oči u visinu, da vidi ovaj korniž, gdje je nad vratima prekinut, nego da će pobožno u hramu stajati.

Unutarnji strop bačvastoga svoda, kakav se nalazi u hramu božice Venere i Rome u Rimu, [160] razdijeljen je na četverokutne kasete, bogato urešene. Ima ih šezdeset i četiri, dok kamen, na kojima su one urezane, imade samo šesnaest komada. U sredini ima glavâ, cvjetova. Na donjim su stranama babaka ili konzola snopovi munja (sl. 55.).

Kip božanstva, kako je gore rečeno, Eskulapa ili vjerojatnije Jupitera, stajao je na postamentu u sredini ove celle. U témenosu je bio prostran žrtvenik, oko kojega su se sakupljali vjernici. I ovaj Hram ima kriptu, kao što i Mauzolej, polulubačvastu, kao što je i strop unutarnji na kasete.

A kako je kripta Mauzoleja služila za to, da podržava gornji pod, c e l l u, tako i ova kripta Hrama nije imala druge svrhe negoli tu istu tektonsku svrhu, da podržava gornji pod.

U ovim podzemnim kriptama i u podzemnim prostorijama ispod kriptoportika južne fasade ove palače, pučka je mašta vidjela nešto, što ozbiljna znanost danas ne dopušta.

Kako je car Dioklecijan bio posljednji, a po predaji u narodu i najokrutniji progonitelj kršćana, tako je pučka mašta već zarana stvorila od ovih kripta tamnice, u kojima je on zatvarao i mučio kršćane. Ova priča odjeknula je u djelima Konstantina Porfirogeneta,[161] koji je, kako je gore rečeno, sve ovo crpao iz izvješća carskoga namjesnika za

[160] *Durm*, Die Architektur der Etrusker und Römer str. 239. sl.; *Nibby*, Guida di Roma III. Ed. 1894. str. 131.

[161] De administr. imper. pogl. 29. str. 92. izd. Bonn.

Dalmaciju. Kada je car Dioklecijan god. 304. na povratku iz Rima došao u Aspalathos da vidi, kako napreduju radnje u palači, ova nije još bila dovršena. Svugdje nalazimo u njoj tragova brza, žurna rada, da se zgrada što prije svrši. Kršćani, koji su bili tada za njegova boravka ovdje u Solinu mučeni, a među njima biskup Dujam i četiri vojnika tjelesne careve straže, znamo sigurno, da su bili u Solinu pokopani. Poslije njegova odstupa s prijestolja i za vrijeme boravka u palači, nije, koliko znademo iz povijesti, bilo u Dalmaciji progonstva, i ako ga je bilo za boravka careva u Sirmiju u Fruškoj gori god. 308.[162] Dioklecijan nije bio tako okrutan progonitelj kršćana, kakva nam ga pučka mašta predstavlja. Okrutan je bio zet mu Galerij, koji je cara svakojakim sredstvima sklonuo na progonstvo. Nije vjerojatno, da bi car zatvarao i mučio kršćane baš u kripti Mauzoleja, koji je imao čuvati njegove kosti, ili u kripti Hrama palače. Pučka se mašta razigrala ovdje, kao što se razigrala i u srednjem vijeku o podzemnim prostorijama feudalnih kaštela.

C. Carske odaje.

Već smo gore spomenuli, da je cijeli južni dio palače, s pročeljem prema moru, bio određen za carske odaje.

Od svega toga vrlo se je, na žalost, malo sačuvalo i to pojedini dijelovi u današnjim modernim kućama. Zbog toga opisi i nacrti, što nam je ostavio Adam, a iza njega redom svi, koji su se temeljitije bavili ovom palačom i o njoj pisali, veoma su poetični i posve malo odgovaraju stvarnosti. S godinom 1905. nastaje u tome neki preokret, i to poradi istraživanja palače sa strane njemačkoga arhitekta

[162] O progonstvu kršćana u Fruškoj Gori (Sirmium) god. 308. i to četiriju sv. Ovjenčanih (Sancti quattuor Coronati) Sr. Bull. dalm. 1908. str. 118. i Acta SS. mensis novembris dies octava, gdje je Bollandista Delehaye sakupio sav dosada poznati materijal i ovu legendu kritično proučio. Sr. *Bulić*, Hrvatska Prosvjeta (Zagreb) 1919. br. VII.—X. str. 193. sl.

Niemanna (god. 1905.—1909.) na državni trošak i sa strane francuskoga arhitekta Hébrarda (god. 1906.—1910.) na privatni trošak.[163] Na osnovi njihovih publikacija o njihovu proučavanja cijele zgrade uopće i podzemnih prostorija napose, unijelo se dosta svijetla u rasporedbu carskih odaja.

Kroz impozantni *Protiron*, koji smo gore opisali, ulazilo se je bogato urešenim vratima sa dvije strane u oblu prostranu dvoranu na kubu, visoku 17 m od poda do podnice, s promjerom od 12 m, u *Vistibulum* (pučki Rotunda). U taj Vestibul nije dopirala svjetlost od sredine kube, kako stariji arhitekti na pr. Adam i drugi narisaše, i to po primjeru Pantheona u Rimu, nego sa pobočnih još sačuvanih prozora na obluk. U zidu Vestibula načinjena naizmjenično od prosta kamena i od redova opeka, bijahu izdubena četiri poluokružna izdupka, u kojima stajahu bez sumnje ili kipovi, na pr. Penata, Lara, ili oveće posude kao dekoracija. Ako ne cijela ova zgrada, barem gornji njezin dio bio je oblijepljen staklenim mozaikom.[164] Ne znamo, kojega je geometričkoga motiva bio, jer se je malo toga ovih posljednjih godina našlo (sl. 28., 38., 39., 62.).

Vestibul je bio uklopljen iz vana u četverokutni zid. U sjeverozapadnom kutu među Vestibulom i zidom bijahu

[163] Koliko smo mogli doznati od ovih dvaju arhitekta prigodom radnja, što su ih oni vodili uvijek u neprestanom sporazumljenju s konservatorom Bulićem, — koji je bio pri ruci i djelom i savjetom jednomu i drugomu, — jer je znanost iznad sadašnjih a i tadašnjih narodnosnih nevolja, prof. Niemann je potrošio oko 40.000 K za ove radnje, ne računajući troškove izdanja djela, koje je izdao Austrijski Arheološki Zavod u Beču, arhitekt Hébrard oko 25.000 franaka ili kruna također bez troškova publikacije svoga djela.

[164] Vodja str. 75.; Bull. dalm. 1908. str. 105.; 1912. str. 65., 67.; *Hébrard-Zeiller*, nav. dj. str. 164. misle da je donji dio Vestibula bio oblijepljen mramornim pločama. Gornji je dio bio od mozaika, jer je pisac ove knjige našao više komadića (dva su u Muzeju a jedan ostavljen na mjestu.) M. Marulić je još vidio mozaičnih komadića u »tria templa« (ovako je on krstio zgrade cirkularne) »intus tessellarum pictura qua exornata fuerant, alicubi adhuc visitur« kako je gore rečeno.

po svoj prilici stepenice na spiralu ili zavoj (Schneckentreppe), niž koje je car mogao salaziti u hodnik podzemne prostorije, da pođe na more. Ta se prostorija opaža, sva je prilika, u jednoj obloj posvodnoj sobici kuće br. 1 Vestibula, kojoj je ulaj nadesno; ta sobica ima jedan mali prozorčić na obluk, koji gleda na Peristil, dok u istočno-južnom zidu bijahu u debljini ovih dvaju zidova stube, da se može popeti na krov kube za sve potrebe popravaka[165] (sl. 60.a, 60.b).

Druga vrata na obluk, na jugu, otvarala su se iz ovoga raskošnoga Vestibula u drugo još raskošnije mjesto, a to je dvorana duga 31 m, a široka 12 m, koliko i Peristil. Tu bismo dvoranu danas zvali *Sala regia*, t. j. veliki salon u rimskim kućama, koji je služio za svečana primanja. Takovo bi mjesto odgovaralo *Tablinu* carske palače na Palatinu u Rimu. Dvorana je jamačno bila opkoljena stupovljem, a u visini se je dizala preko ostalih zgrada, tako da je svjetlost dopirala odozgo. Više ulomaka pločica od bijeloga i grčkoga mramora, od alabastra i t. d. nađenih ovuda pri istraživanju palače,[166] svjedoče nam o raskošnoj dekoraciji toga Tablina, koji se kroz četverokutna vrata, lijepo urešena, s pragovima još sada dosta dobro sačuvanim, otvarao u galeriju na more cijelom dužinom palače u tako zvani Kriptoportik, koji je već gore opisan.

Ta tri mjesta, i to: *Vestibul, Tablin i Kriptoportik*, jedini su konstruktivni elementi ovoga dijela palače, naime carskih odaja; sve je ostalo iščezlo. Osim ovih prostorija, koje i nijesu sve jednako dobro sačuvane, malo se je što u ovome dijelu palače, povrh zemlje, sačuvalo. Kakva je bila rasporedba *Triklinija* i *Cubicula* (spavaćih soba), Nympheja i *Biblioteke*, ako ih je u ovoj palači bilo — a čini se da ih je bilo —, kakva su bila *Balnea* (kupke) i druge prostorije, kojih

[165] *Hébrard-Zeiller*, nav. dj. str. 113.—114.

[166] Bull. dalm. 1908. str. 101. sl.; *Hébrard-Zeiller*, nav. dj. str. 115. *Adam* je mnijenja, da su ovdje bile na dva mjesta stepenice.

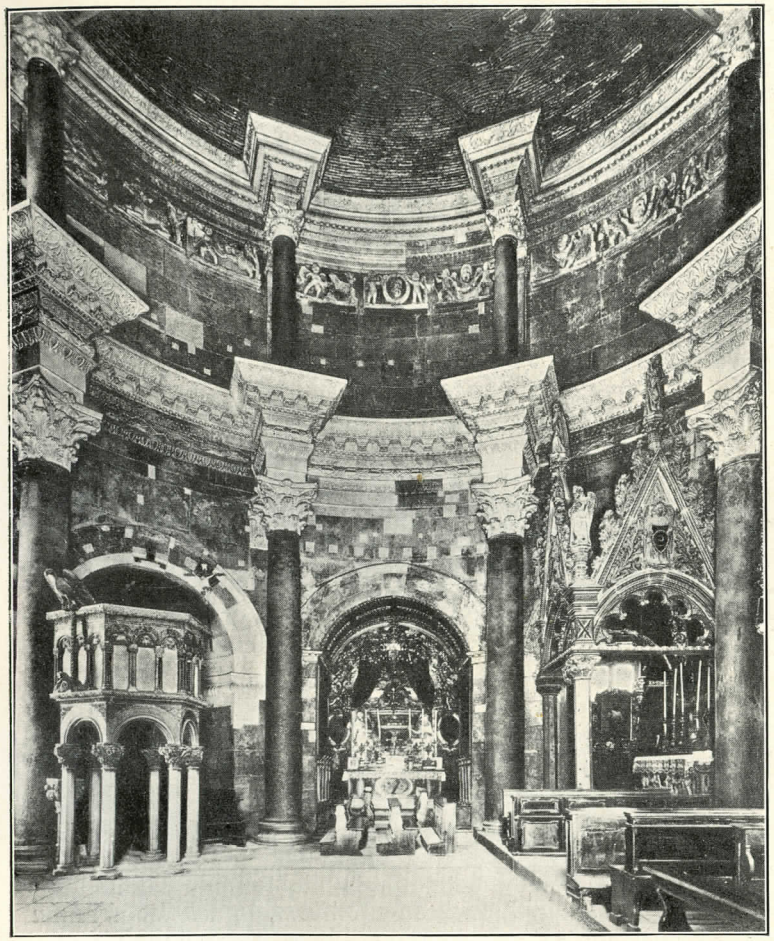

Slika 43. Mauzolej iznutra (današnje stanje).

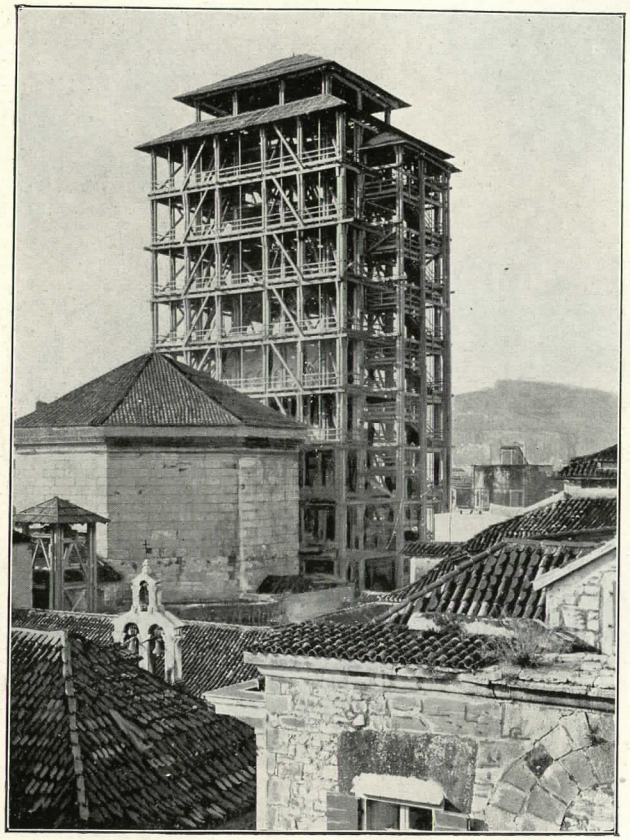

Slika 44. Mauzolej izvana sa zvonikom, opasanim drvenim skelama za vrijeme popravka g. 1880.—1908.

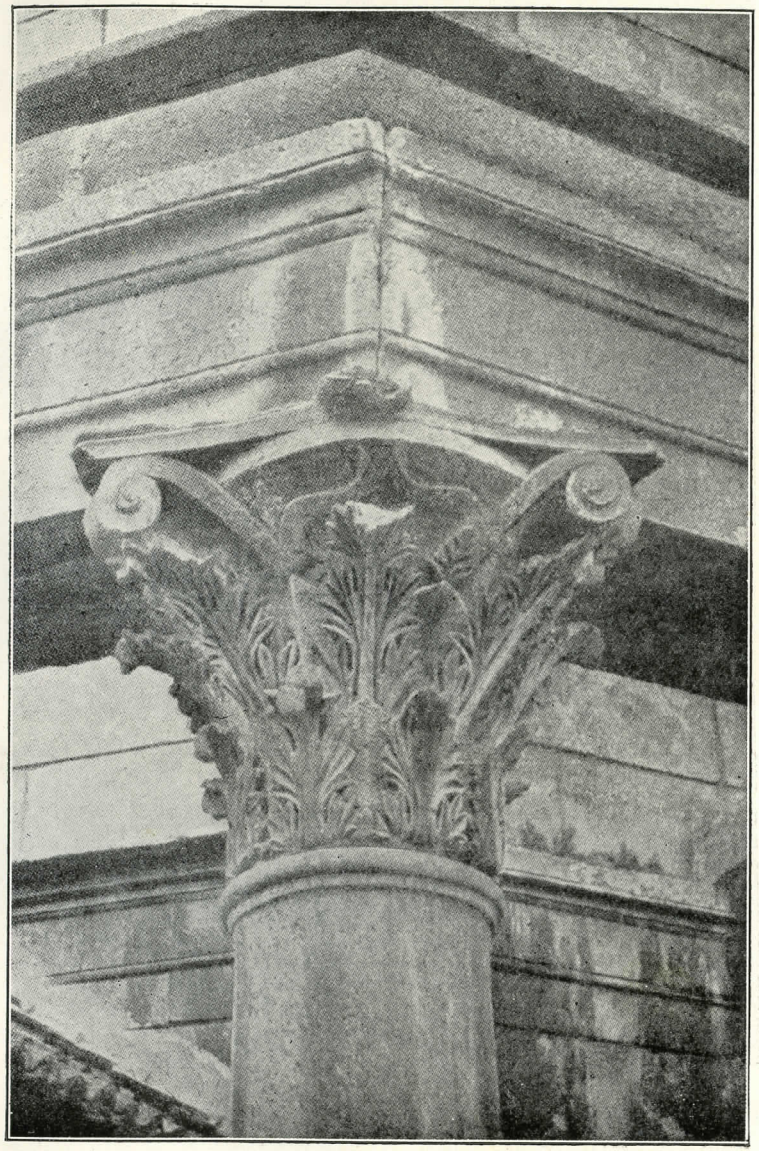

Slika 45. Ugaoni kapitel sa Periptera okolo Mauzoleja.

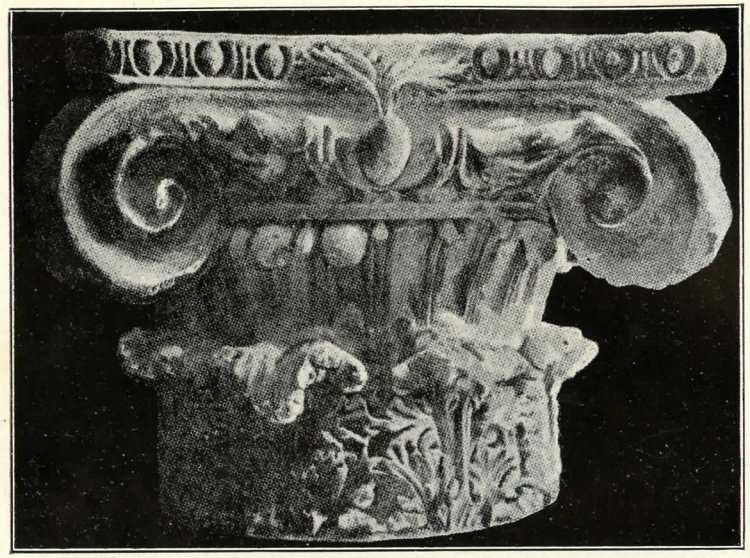

Slika 46. Kapitel drugog reda stupovlja u Mauzoleju.

Slika 47a. Portrait Dioklecijanov u frizu Mauzoleja (viđen en face)

Slika 47b. Portrait Diokleci-janov u frizu Mauzoleja (viđen sa strane).

sigurno nije manjkalo ni u jednoj rimskoj vili, nemamo sigurnih podataka iz ostataka sačuvanih ovdje povrh zemlje. Lijepi su doduše oni nadzemni ostaci od opeke u obliku izdupka, koji se još čuvaju u onom dijelu grada, što se zove *Dosud*, ali je i ovo vrlo malo i mršavo, da bi se mogla stvoriti predodžba o vrsti odaja, i o njihovoj rasporedbi i raskošnosti. Arhitekt Adam s velikom je fantazijom sve te prostorije našao, položaj odredio i opisao (nav. dj. str. 5.—27.) (sl. 17.).

No istraživanja posljednjih godina (god. 1905. do 1910.) u podzemnim prostorijama *palače* u naučne svrhe, pa i neka istraživanja uoči rata (god. 1913.—1915.) u svrhu čišćenja ovih podzemnih prostorija, da se upotrijebe za skladišta, koja su vrlo potrebna u Splitu, iznijela su ipak na vidjelo toliko podzemnih konstruktivnih elemenata,[167] da mi na temelju njih, naime na temelju ovih podzemnih zidova, možemo rekonstruirati od prilike odaje, prema zidovima iznad njih. Onako debeli zidovi, nađeni u podzemnim prostorijama, morali su nositi na sebi zidove gornjih odaja. Adam i Clerisseau sigurno su još mnogo toga vidjeli, ali su oni pustili u rekonstrukciji maha fantaziji tako, da njihova idealna rekonstrukcija palače ne odgovara nipošto realnosti, kako se je tijekom posljednjih decenija moglo konstatirati. Istraživanja posljednjih decenija, koja je proveo Konservatorski Ured, osobito prigodom rušenja kuća u perimetru palače i građenja novih, iznijela su mnogo šta na vidjelo, po čemu se ove odaje dadu od prilike rekonstruirati (sl. 64.a, 64.b).

Prva prostorija u prizemlju, koja odgovara gornjem Vestibulu i gornjoj plokatici — careva avlija —, imala je

[167] Sr. Bull. dalm. 1916. str. 164. Pročišćenje jednog dijela prostorija ispod kriptoportika izveo je na svoje vlastite troškove — kada ne htjede općina splitska — pohvalno g. 1913.—15. trgovac u gradu Vicko Juras. Pače on sam namjerava pročistiti i nekoje dalje prostorije, koje je on nabavio god. 1917., t. j. prostorije ispod tako zvane biblioteke.

31 m dužine i 12 m širine, a bila je razdijeljena sa osam pilona na tri lađe; od tih se pilona vidi još pet. Od pilona do pilona bila je ova prostorija posvođena unakrst, kako se to vidi u sadašnjoj ulici Grotâ, koja iz Peristila niz nekoliko — 14 — novih stepenica vodi k moru. Ovi su piloni podržavali gornju prostoriju *Tablina*. S jedne i s druge strane ove prostorije, prema istoku i zapadu, debeli su zidovi sa pet otvora za svjetlost — tako zvana *lucernaria* — davali rasvjetu hodniku, koji je isto toliko dug koliko ova prostorija. Iza njega nizalo se po šest sadrom posvođenih četverokutnih prostorija, od kojih su četiri pristupačne sa istočne strane kroz *lucernaria*, dok su ostale zemljom zatrpane, a sa zapadne strane iz svih je šest prostorija god. 1913.—15. izbačena zemlja i nečist, te su upotrebljene za skladišta trgovačke robe. Ove su prostorije bile sobe za goste *Xenia* (ospitali),[168] po primjeru soba u vili Hadrijanovoj u Tivoli, a takvih je bilo u svakoj rimskoj kući. Iza jednoga hodnika u dužini svih dosad opisanih prostorija leži velika podzemna dvorana sa sadrenim svodom, podržavanim od šest debelih pilona; duga je 34 m, a široka 14 m. Ta dvorana, koja je sada puna nečisti, svršava se prema sjeveru u heksedru. S obzirom na to, da je ta prostorija, kao i ona nad njom, najprostranija od sviju podzemnih prostorija, i budući da je heksedratična oblika odredili su je stručnjaci za carevu biblioteku, i to po primjeru jedne slične prostorije nađene prije više godina u Efesu.[160] Istina car Diokleeijan nije bio književnik, ali ako pomislimo na njegovu neobičnu djelatnost i na polju rimskoga zakonodavstva — on je izdao u svakoj grani javne uprave više naredaba negoli malne svi carevi prije njega[170] —, možemo slobodno pomisliti, da je starcu

[168] Za ovu rasporedbu kao u vili Hadrijanovoj i Tivoli sr. Gusmann, La villa imperiale di Tibur, Paris 1904. p. 94., 102.; Hébrard-Zeiller, nav. dj. str. 135. Izraz *Ospitali*, dao je Piranesi u Pianta delle fabbriche esistenti nella villa Adriana T. XXXIII. Paris 1836.

[169] *Hébrard-Zeiller*, nav. dj. 136. str.

[170] *Seeck*, Geschichte des Untergangs der antiken Welt I. sv. str. 7. sl.; Bulić, Car Dioklecijan str. 6.

Dioklesu u dalekoj Dalmaciji ostajalo, uz sađenje povrća u okolici palače,[171] nešto slobodna vremena, da zaviri u koju staru pergamenu, u stari koji zakon, od njega izdan, da ga sjeti minulih dana njegova vladanja, posvećena dobrobiti države, i da mu osladi svojevoljno zatočenje i razbije tužne časove samcu, bez žene i kćeri.

Iza ovih odaja prema zapadu, dosljedno isto tako i u gornjem katu, dolazi prava mreža većih i manjih dvorana, donekle pristupnih, donekle nepristupnih. Među ovima je jedna osobito lijepa na kubu u podzemnim prostorijama ispod Hôtela Jozevića, jedna koja se je u posljednje doba počela otkopavati, zatim više njih ispod kuće Javne Dobrotvornosti — sada Hôtel Salonae, a jedna od osobito lijepoga tesanog kamena, sa četiri debela pilona na kutovima, koji su u godinama ratnih nereda pali žrtvom želje jednoga gostioničara, da proruje za svoje potrebe ove podzemne prostorije. Nije bilo zakona, koji bi — nakon decenija i decenija predlaganja — štitio palaču od rušenja![172] Ali ne ćemo se prevariti, ako u gornjim prostorijama iznad ovih, što većima što manjima, budemo vidjeli *Cubicula*, sobe za spavanje, kupke i sve ostale prostorije s time u vezi. I dalja istraživanja i čišćenja ovih prostorija iznijet će bez sumnje na vidjelo novih zanimljivih podataka za točnije određenje svrhe svih ovih odaja.

Nego ostavimo ove zapadne prostorije, koje su nam u toj isprepletenoj mreži podzemnih dvorana i još prepletenijih sadašnjih gornjih kuća, iznijele ipak donekle svoje tajne, i bacimo za čas pogled na istočni dio ovih prostorija, okolo bivšeg Samostana sv. Klare, sada općinske pučke kuhinje, ureda redarstva i t. d. — te dalje prema istoku. Svakako je raspored odaja u istočnom krilu palače bio mnogo drugačiji nego u zapadnome.

[171] Bull. dalm. 1900. str. 14. Diehlova članka: Dans la Dalmatie romaine.

[172] Bull. dalm. 1916. str. 167. sl.

I ovdje — i ako se je moglo manje istraživati, jer su podzemne prostorije nasute kojekakvim materijalom, — po ostacima zidova od lijepoga tesanog kamena, po lijepim sadrenim svodovima i po ostacima mozaika dalo se je ustanoviti, da su odaje iznad podzemnih prostorija bile u prvom redu zbilja veličanstvene, i da su to bile sobe za goste *Xenia*, kao što u onim prostorijama na zapadu. Iza tih soba dolaze druge; ne ćemo se valjda prevariti, ako ustvrdimo, da je tu bio carev *Triclinium*, t. j. trapezarija sa svim uzgrednim prostorijama, a dalje prema istoku *Nymphaeum*, raskošna dvorana s vodoskokom, onako kako se vidi iz tricliniuma na Palatinu i u Hadrijanovoj vili, s kubom podržavanom od četiri stupa. Dalje se je moglo posve malo istraživati, ali u malim ostacima zgrada mogle bi se nazrijevati odaje za žene, *Gynaeceum*. Naprijed je već rečeno, da arhitekt nije mogao predvidjeti, da žena Dioklecijanova Priska ne će nikad doći u ovu palaču.

Moglo bi se kome pričiniti, da u pitanju, kojoj su svrsi služile te prostorije, igra dosta veliku ulogu fantazija. Ali ako se uzme u obzir opis, koji nam je ostavio Vitruv[173] o rimskoj kući — i ako Dioklecijanova palača nije bila, kako smo vidjeli i kako ćemo još vidjeti, ni čist tabor ni čista vila, nego nešto osobito, naime i jedno i drugo, — pa ako isporedimo ono, što nalazimo u Hadrijanovoj vili u Tivoli i po drugim rimskim kućama i vilama, onda moramo ipak doći do konkretnih zaključaka o svrsi jedne ili druge prostorije, barem dotle, dok buduća eventualna istraživanja u palači, osobito u podzemnim prostorijama, ne donesu nove rezultate i uvjere nas, da je drukčije bilo.

U određenju i u rasporedbi spomenutih prostorija možemo koješta ustanoviti i popuniti, i to prema općim načelima rasporedbe rimske kuće, nešto po vili Hadrijanovoj, a nešto po carskoj palači u Carigradu,[174] i ako se pri njezinoj gradnji uzimao obzir i na stare tradicije.

[173] Vitruvii Dell' Architettura knj. V. pogl. XI.

[174] *Ebersolt*, Le grand Palais de Constantinople. 1910. str. 90.

D. Dioklecijanov vodovod.

Ne bi bio potpun opis Dioklecijanove palače i svega što njoj pripada, kada ne bismo dodali par riječi o veličanstvenom vodovodu, koji je car dao sagraditi za svoju palaču[175] (sl. 71., 72.).

Poznato je, da su praktični Rimljani nastojali da imadu dobre vode, gdje bi se god nastanili,[176] a Dioklecijan je morao učiniti to s tim više, što je u palači bilo kupatila i u njezinoj okolici vrtova, perivoja, a u neposrednoj okolici palače nije bilo, kao ni danas, dovoljno pitke vode.

Voda bi dovedena do palače s izvora solinske rijeke *Jader*, što izvire pod zapadnim obronkom Mosora na jug od Klisa, sa visine od 33 m nad površinom mora. Vodovod je dug punih 9 klm.

Starac Diokles nalazio je zabave i utjehe pod svoje stare dane u sađenju povrća u okolici svoje palače. Nije naime bez temelja njegov odgovor, što nam ga sačuvaše dva rimska pisca,[177] a dao ga je car u Carnuntumu (Deutsch Altenburg, 16 klm na istok od Beča) carevima i carevićima,

[175] Bull. dalm. 1878., 11c; 1879. str. 33., 34.; 1886. str. 103.; 1901. str. 176.; Eitelberger, nav. dj. str. 295.

[176] Solin je imao svoj vodovod dug po prilici 4 klm, sa građen već u prvoj polovici prvoga vijeka po Kr. Njegovi se ostaci vide u kliško-solinskom polju i u samome starome gradu Salona. Sr. Bull. dalm. 1892. p. 53.; 1895. p. 78.; 1899. p. 244.; 1909. p. 139.; 1901. str. 176. Doveden je iz istoga izvora rijeke Jader, — na desnoj obali — iz koga je i Dioklecijanov. Osobito se dobro vide ostaci gradskog vodovoda u Solinu na sjeveru gradskih bazilika. Ovdje je konao bio pokriven kamenim pločama. Tu je od sjevera kretao prema jugu i to ispod zgrada na sjeverozapadu gradskih bazilika i ovdje se na dva mjesta vidi u zgradama obli otvor s uzidanom krunom, da se direktno može crpsti voda za kućne potrebe i silaziti u nj poradi čišćenja. Iz ovih zgrada ulazio je vodovod u debljini perimetralnih zapadnih zidova grada, te ovako tekao sve do Porta Caesarea. Preko ovih vrata bio je za vodovod bačen most te je tekao dalje prema jugu. Sr. Forschungen in Salona I. str. 140.

[177] *Zosimus*, Historiae, II. str. 108.; »Utinam Salonis olera manibus nostris insita invisere posses, de reassumendo imperio non iudicares«. *Aurelius Victor*, Epitome cap. XXXIX.« Utinam

svojim nasljednicima, kad su se ondje god. 306. svi osim Konstantina sakupili i pozvali Dioklecijana, da utiša kavge nastale među njima. On im je na njihove molbe, da ostavi svoje zatočište u Aspalathosu i preuzme opet u svoje snažne ruke kormilo carstva rekao: »Oh, da biste vi vidjeli povrće u okolici palače, koje ja svojim rukama sadim, ne biste me ovakim ponudama napastovali«.

Prvi dio ovoga vodovoda, kojega konao ulazi u samo vrelo rijeke, ide uz sjeverozapadni obronak, na kojemu se nalazi danas selo Mravinci, pa ispod šume toga sela. Nedaleko, u mjestu zvanu »Prosik«, siječe vodovod »Kunčevu gredu«, u visini od 24 m. Zatim ide većinom podzemno kroz zemlje zvane »Harapovci«, pa na jugoistok Podrugovih (Bašo) kuća i iznad Japirkovih kuća, gdje siječe seoski put, koji iz Solina vodi u Mravince. Zatim ide kroz dragu zvanu »Harapovci«, gdje je vodovod izgrađen nad niskim svodovima. Siječe zatim »Malu kosu« ispod željezničkih tračnica prema Sinju, teče i s ove strane tračnica na niskim svodovima i kroz zemlje zvane »Bilice« dolazi na »Suhi most« u Dujmovači, na istok crkvice sv. Duje, gdje je podignuto 28 monumentalnih lukova u dužini od 180 m (sl. 71., 72.). U svim starijim arheološkim kartama i dokumentima taj se je položaj zvao, a tako se zove i danas, *Suhi most*, jer je bio do god. 1878.—1879. most bez vode. Te je naime godine vodovod bio na općinske troškove i uz državnu pripomoć popravljen, kako to kaže i na srednjem pilonu uklesani natpis, i njime u Split dovedena »*aqua saluberrima Jadri fluminis*«.[178] Dalje odavle sve do palače vodovod je gotovo svugdje podzeman. Samo u mjesto zvanu Kopilice vidi se nekoliko svodova, a

Salonis possetis visere olera nostris manibus instituta, profecto nunquam istud teutandum iudicaretis«. Neki pisci, kao na pr. i *Diehl*, (En Mediterranée nav. dj. str. 22.) sumnjaju u to i u takav odgovor, ali prema tvrdnjama dvaju historičara iz polovice IV. vijeka, dakle koju godinu poslije smrti careve, nema razloga da se sumnja u njihovu istinitost. Sr. Bull. dalm. 1900. Suppl. 5.—7. p. 14. Nota.

[178] Bull. dalm. 1901. str. 176.; *Bajamonti*, Sulla ricostruzione dell' acquedotto romano a Spalato 1850. Natpis na srednjem

odavle se je god. 1879. dovela voda u bazen do državne ceste za potrebe putnika i za napajanje blaga. Nešto dalje, bliže grada, vodovod presijeca državnu cestu, ide ispod nje prijeko na drugu stranu, te dospijeva na Lovret, a odavle ide dalje prema palači. Na visočini »Ravne njive« 3 klm po prilici od palače, konao vodovoda usječen je duboko u živcu kamenu do 21 m. A ovdje i još gdjegdje ima vodovod na gornjem svodu četverokutnih otvora,[179] koji su služili za odušivanje, provjetrivanje i čišćenje konala. Ovdje se do dna konala silazi niz stepenice. Pred više godina našlo se u dnu ovoga konala mramornih ploča, kojima je konao bio oblijepljen.

Prerez vodovodnog konala, presvođena s gornje strane, mjeri obično u visini 1.60 m a u širini 0.75, pa mu prema tome zjalo ima obilat četvorni metar. Vodovod je davao 13 m^3 vode na sekundu, srednjom visinom vode, što odgovara količi od 1,100.000 m^3 vode na dan. Voda je dosta hladna. Konstantin Porfirogenet govoreći, da je Dioklecijan bio rodom iz obližnjega Solina, nadodaje, da je u ovome gradu voda za piće »najukusnija od svih voda, kako kažu oni koji su je okusili«.[180]

Pri popravljanju toga vodovoda god. 1878.—79., moglo se, od cijele prvobitne njegove dužine, 35% više manje upotrijebiti bez velikih popravaka, jer je cementna smjesa

pilonu ovoga vodovoda u Dujmovači glasi: Auspiciis-Francisci Iosephi I. — Imperatoris Austriae Regis Dalmatiae — Antonius Bajamonti — Praefectus Spalatinus — aquae ductum ab Imperatore Diocletiano — magnifice extructum — longa vetustate dilapsum — sumptibus de aerario publico et arca municipali suppeditatis- restauravit-aquamque saluberrimam- in urbem deduxit- anno sal. MDCCCLXXIX. sr. Proculiano Antonio, Oratione itd. na str. 30. retro primjećuje, da je u ovome vodovodu bilo nešto mozaikom izrađeno. To će biti po svoj prilici komadi različnog mramora, kojim je na nekojim mjestima bilo oblijepljeno dno konala vodovoda, koje je pisac ovoga članka god. 1906. opazio.

[179] Niemann, nav. dj. str. 112.

bila u dobru stanju; 25% trebalo je nanovo posvoditi, a 40% trebalo je posve popraviti, jer je, što valjda nisu uništili barbari u staro doba i kasnije seljaci i posjednici susjednih zemalja, zub vremena uništio neka mjesta vodovoda do samog temelja. Slabo je učinjeno god. 1878.—9., što nije bio svugdje posvođen konao vodovoda, nego je pokriven pločama, od kojih su nekoji komadi uzeti od starijeg gradskog vodovoda za Solin, pa tako, u kišnim danima, zemlja prodire u vodovod, koji treba češćega čišćenja i popravljanja.

Cijela je gradnja vodovoda od četverouglastih bijelih kamena. Konao, kojim je tekla voda, od manjega je i sitnoga kamena, slijepljena cementom, koji se je još dobro sačuvao. Cement je od neugašena klaka i sitno zdrobljenih komadića opeka. Od 9 klm dužine vodovoda, 670 metara je na svodovima. Ovi su 16.5 m u najvišoj visini od zemlje.

Sahranjač (Réservoir) Dioklecijanova vodovoda bio je nedaleko od glavnih sjevernih vrata palače, gdje je sada Pokrajinska Bolnica.[181] Odavle je konao vodio ispod tih vrata prema Peristilu. Ovdje se razgranjivao desno i lijevo, prema istočnim i zapadnim vratima palače. Tekao je sredinom Peristila, te niz ulicu Grotâ, a ispod južnih vrata izli-

[180] De adm. imp. cap. 27. p. 58. Ed. Bonn:
U latinskom prijevodu: »Ceterum Dalmatia ... ex qua ortum habuit omnium qui unquam fuerunt hominum profligatissimus maximeque impius imperator Diocletianus, ab oppido oriundus cui nomen erat Salonae; unde manat aqua ad potum suavissima supra omnes aquas, et asserunt, qui gustarunt«.

Pisac ovih redaka, koji se je kao gimnazijalac češće verao kroz ovaj konao, sjeća se dobro radnja i kod popravljanja ovoga vodovoda Dioklecijanova god. 1878.—1879. i sjeća se, kako su se dizale ploče sa zapuštenoga vodovoda u Solinu, da se zakrpa konao vodovoda za Split. Sr. Eitelberger nav. dj. str. 302.

[181] Bull. dalm. 1879. Suppl. p. 20.; 1887. p. 158. i Vjesnik za arheol. i hist. dalm. 1922. str. 46. sl. Sr. Vodja po Spljetu i Solinu str. 77.; Eitelberger, die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens p. 295. sl. Indice Generale del Bullettino di arch. dalm. I. p. 32.

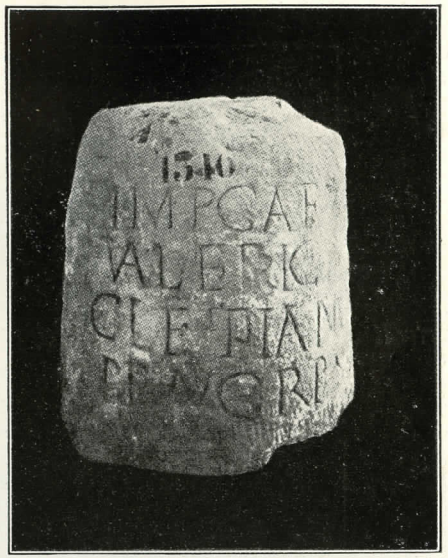

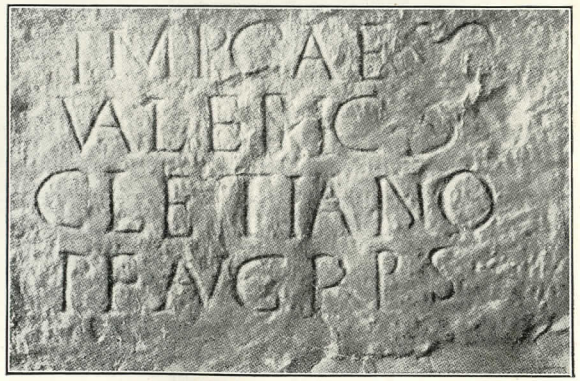

Slika 48. Jedini natpis cara Dioklecijana u splitskom muzeju: ***Imp(eratori) Caes(ari) C(aio Valeri(o) D(io)cletiano p(io) f(elici) aug(usto) r(es) p(ublica) S(alonitana).***

Slika 49. Portrait Priske, žene cara Dioklecijana (viđen en face) u frizu Mauzoleja.

Slika 50. Hermes Psychopompos u frizu Mauzoleja.

Slika 51. Valerija, kći cara Dioklecijana, na novcu.

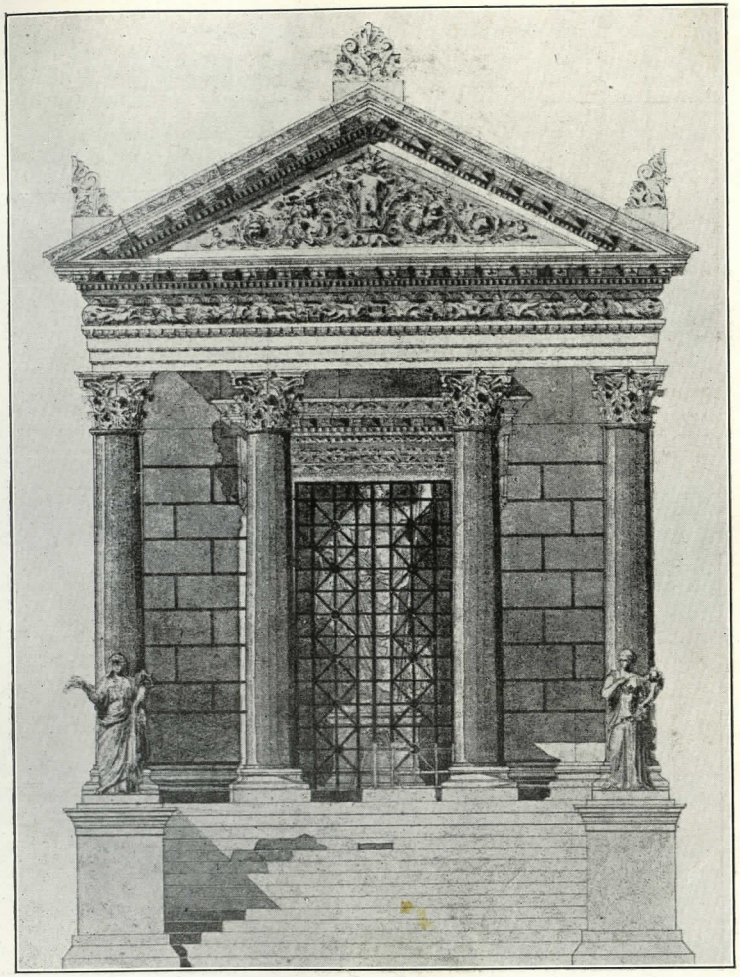

Slika 52. Mali Hram Palače. Rekonstrukcija pročelja po Hébrard-Zeilleru.

Slika 53. Mali Hram Palače; pročelje u sadašnjem stanju.

jevao se je u more.[182] Popravak vodovoda stajao je okolo 300.000 tadašnjih forinta.

Naprijed navedeni putopisac Wheler zabilježio je smiješnu priču o ovome vodovodu.[183] Ta priča kaže, da je car Dioklecijan bio velik sladokusac solinskih pastrva, kojih nije ni danas nestalo, pa ih je dao, bojeći se, da mu ih ponestane, navesti u svoju palaču kroz jedan konao, gdje je te tečne ribe gojio u posebnom ribnjaku. Taj konao je upravo vodovod Dioklecijanov. Ta je priča mogla nastati samo u doba mletačkog gospodstva, kada se ne osjećaše tolika potreba vode. U samim Mlecima ne bijaše tada nikakva vodovoda,

[182] Novi sahranjač, sagrađen god. 1879., leži van grada na putu prema Solinu. Od neizmjerne je koristi za grad Split i za njegovu higijenu, dovod vode i restauriranje ovoga monumentalnoga vodovoda god. 1879. Dok se je prije pila u Splitu svakojaka voda iz čatrnja, bunara — pisac ovih redaka ju je srkao u mladim godinama kao učenik gimnazije — ili se dovozila u bačvama iz Solina za vojničku posadu — a brat pisca ovih redaka imao je to poduzeće, — sada voda teče svugdje po gradu, pače u sušnim godinama brodovi je raznose po bližim otocima.

[183] Nav. dj. Journey itd. str. 18.; Voyage itd.: I. sv. str. 26. »Non obstant nôtre mauvais logement de nuit, nous ne laissames pas de passer le temps avec autant de plaisir que nous en pouvions souhaiter, parce que nous decouvrions tous les jours quelque curiosité; outre que ce pays est fort abondant en tous sortes des bonnes choses pour boire et pour manger. Il n'y avait cependant qu' un petit Cabaret dans la ville pour toute Hôtellerie« — (predaja je u Splitu, da je ova gostionica bila u Peristilu palače u desnom krilu, t. j. zapadnom tik Protirona) — »qu' une Cuisinière femme d' un Soldat Allemand, qui nous appretoit à manger à juste prix, tenoit car les Perdrix ne valent que cinq sols, un Lievre n'y couté guere, devantage. On y a la viande de boucherie pour un sol la livre. Il y a aussi quantité de petites Tortuës que l' on vend à fort bon marché et qui sont estimées un manger fort delicieux; mais les Truites que l' on peche dans la petite riviere de Salone sont tres exquisses, et elles estoient fameuses du tams de Dioclétien, qui en etoit si friand qu' il avoit fait faire un conduit exprés, qui les amenoit de la riviere de Salone dans son Palais de peur d' on manquer. Ce pays est aussi fort abbondant en fruits, donnant dans la saisons des cerises, des Fraises, des Figues et des Abricots en quantité; mais enfin je n'én ay trouvé si beaux ni si bons que ceus d' Angléterre.«

te ga naravno nisu imali ni gradovi, u kojima su Mlečani vladali. Treba pripomenuti, da Mlečići možda i hotimice nijesu htjeli popraviti taj vodovod, jer je izvor rijeke Jadra ispod Klisa bio u rukama Turaka, te su oni mogli otrovati vodu na izvoru i time i cio grad Split.

Sadašnji *Sahranjač (Réservoir)* vodovoda za Split leži na cesti prema Solinu, nalijevo, gotovo vis-à-vis novome Općinskom Domu. Na njegovu kruništu u medaljonu od bijelog kamena bi god. 1879. uklesan portrait Dioklecijanov (po njegovim novcima). To je jedini spomenik, uz ime jednog dijela Obale u Splitu i jedne prljave uličice, podignut od grada Splita svomu domorocu Dioklecijanu! A i ta uličica, usprkos prosvjeda konservatora Dioklecijanove palače, nazvana je Dukljanska ulica, mjesto Dioklecijanova. A da nije bilo Dioklecijana, ne bi Split imao ni pristojne Stolne Crkve ni pitke vode!

Uzalud je konservator Dioklecijanove palače predlagao, da se ovomu našemu caru postavi mramorni portrait u medaljonu u modernomu zidu, koji podržava luk timpana Protirona u Peristilu i jedan čedan spomenik na brežuljku *Libovcu*, na jugu sela Kučina (vidi Kartu Arheološku okolice Solina), gdje se on, po predaji, koja još živi, rodio, i gdje se često sastaju u gluho doba noći žena mu Priska i kći Valerija. (Fr. Bulić, Car Dioklecijan i t. d. Prilog: Priče o Dioklecijanu i t. d.).

V.

Dioklecijanova palača u povijesti umjetnosti.

U monumentalnim ostacima rimske palače u Splitu nije se naišlo ni na kakav posvetni natpis, koji bi nam razjasnio namjenu palače i još sačuvanih njezinih dijelova. Nikakav nam kamen ne odaje ni doba njezine gradnje ni ime bilo graditelja bilo njezina gospodara i osnivača, koji je jamačno bio na velikom položaju. Ipak se nije još nitko našao, koji bi posumnjao u to, da ostaci građevina iz rimskog doba u Splitu pripadaju onoj palači, koju je, po suglasnom kazivanju savremenih historičara dao sebi podići car Dioklecijan nedaleko od svoga rodnog grada Solina, stare Salonae:[1] tako gorostasni opseg i dimenzije te palače i njezin raspored očito odaju zaklonište posljednjih godina života rimskog cara Dioklecijana; tako se vjerno u sačuvanim zgradama negdašnje careve palače i u njezinim još vidljivim ruševinama zrcali arhitektura onog doba i onog umjetničkog kruga, u kojemu je palača podignuta.

Tu potonju konstataciju htio sam naglasiti odmah na čelu ovog razmatranja o historijsko-umjetničkom značenju palače, jer ona u neku ruku supsumira moje naziranje o toj palači. Čini mi se naime, da su dosadašnji ispitivači palače često zavedeni željom, da što jače istaknu važnost palače za povijest umjetnosti, bez razloga proglasili u mnogom slučaju smjelim novostima i izvornim izumima graditeljâ

[1] Jedino Kubitschek u jednom članku u Numismatische Zeitschrift 1909. str. 40. nazivlje palaču »das sogenannte Diokletians Palast.«

palače i one motive, koji leže izravno u razvojnoj liniji umjetnosti kasnog rimskog carstva, i koji se mogu zapažati, bar u zametku, i u ranijoj umjetnosti rimskoga carstva. U nastojanju, da se pobliže fiksira podrijetlo graditeljâ palače, dovedoše je dosadašnji istraživači često, bez potrebe, u izravnu zavisnost sada od carske palače cara Diokleci-jana u Nikodemiji u Maloj Aziji, a sada od palače, koju je u Antiohiji u Siriji počeo graditi Galijen, a dovršio Diokle-cijan; i proglasiše splitsku palaču čistim djelom sad malo-azijske a sad sirske umjetnosti, iako se tobožnji maloazijski i sirski motivi, koji se javljaju u splitskoj palači, i na koje se branioci maloazijske i sirske teze pozivlju, većinom na-laze podjednako i u Maloj Aziji i u Siriji. Iz želje, napokon, da što sjajnije istaknu jaku i privlačivu pojavu cara-voj-nika Dioklecijana, vide u palači gotovo svi pisci Diokleci-janovo lično djelo, i ako navodni specifičko-vojnički potezi palače nahode brojnih analogija u svojkolikoj pa i civilnoj umjetnosti antiknog doba. Palača je, po mojem mišljenju, naprosto samo tipično djelo onoga doba i kraja, u kojemu je ona podignuta. I baš je zbog toga vanredno zanimivo djelo, jer je ona podignuta na preokretu srednjeg rimskog i kasnog rimskog carskog doba, i jer je podignuta u kraju, koji ostaje na granici zapadne i istočne ili helenističke umjetnosne sfere rimskoga carstva.

Dioklecijanova palača u Splitu i Dioklecijanovo doba nerastavno su i usko spojeni. Jedno se u drugom odrazuje. Interesantno je pače konstatirati, kako slična sudbina prati, u ogledalu povijesne kritike, i cara Dioklecijana i njegovu palaču u Splitu. Dioklecijan je naime bio od historikâ sada razvikan kao reakcionaran despot i progonitelj kršćan-ske ideje, a sada opet slavljen kao trijezan organizator i obnovitelj carstva. Tako isto i palača, jednom istaknuta kao primjer dubokog opadanja klasične rimske umjetnosti, uzveličana je kasnije kao prvi korak k novoj, srednjevje-kovnoj arhitekturi. Interes, što ga u povijesti izazivlje po-java cara Dioklecijana, pobuđuje palača u povijesti umjet-nosti; jer car Dioklecijan stoji u žarištu borba suprotnih

vjerskih i političkih naziranja, a arhitektura palače u stje-cištu utjecaja različitih kulturnih svjetova. Dioklecijan stoji na raskršću vjekova, kao što palača stoji na preokretu umjetničkih perioda; ona se nadovezuje s jedne strane još na antiku, koja zapada i odmiče, nagovješćuje s druge strane već dolazak nove umjetnosti Bizanta i srednjega vijeka. Pa-ralela se dâ pače s uspjehom provesti još u jednom detalju: Dioklecijan spasava rimsko carstvo od propasti strogom centralističkom formom, koja u mnogočem podsjeća na despocije Istoka, u isto doba kada se umjetnost kasne antike — a toj pripada i palača u Splitu — osvježuje i obnavlja porivima i pobudama, što struje s Istoka.

Poradi svega toga dobiva palača osobito značenje u povijesti graditeljstva. Po svemu tome palača odvajkada privlači historika umjetnosti i potiče ga na ispitivanje i raščišćavanje elemenata, koji sačinjavaju njezin arhitekton-ski stil i određuju njezino mjesto u historiji umjetnosti.

Moramo se stoga i mi pozabaviti pitanjem mjesta, što ga palača zauzimlje u historiji umjetnosti, i istaknuti, što je novo u njoj, a što je već otprije općenito poznato u arhi-tekturi; moramo pokazati, u čemu nam palača odaje deka-dencu u graditeljstvu, a u čemu evoluciju; moramo utvr-diti, koji stilistički elementi i arhitektonski motivi palače podsjećaju na umjetnost istočnih pokrajina rimskoga car-stva, a koji su motivi i elementi već odavna uobičajeni ta-kođer i na Zapadu. U tu svrhu podvrgnut ću redom ispiti-vanju opći raspored palače, pa tehniku, kojom je ona gra-đena, i napokon arhitektonsku dekoraciju i arhitektoniku u užem smislu riječi pojedinih građevina palače.

Da započnem općim planom palače u tlorisu i raspro-redu građevina. Što je zapravo Dioklecijanova palača? Je li to utvrđen rimski vojnički logor, *castrum*, iza kojega je zidina car Dioklecijan tražio zaštite pred zavi-sti svojih nasljednika i pred eventualnom odmazdom progo-njenih kršćana? Je li to ladanjski zaselak, *villa*, negdašnjeg vladara svijeta, koji je, sit vlasti i dvorskog sjaja, pošao u

zabit i mir, da posveti sve vrijeme i pažnju svojih starih dana samo malenim brigama gospodarstva i kućanstva?[2] Ili je to napokon čitav gradić, koji je nastao u tren oka na mig vladarev poput carskih prijestolnica na Istoku, i koji je pored stana za cara i njegovu obitelj imao primiti brojnu i šarenu vojsku služinčadi, tjelesne straže, vojnikâ i dvorjanikâ, te stalne pratnje rimskih carskih dvorova: rezidencija dakle carskog penzionirca, nedaleko od careva rodnog grada, u koje se je mir i pokoj Dioklecijan nakon dvadesetogodišnjega sretnog vladanja povukao uvjeren, da je čvrsto reorganizirao carstvo, ali istodobno uvijek spreman, da u potrebi priskoči savjetom i djelom u pomoć svojemu djelu, to jest preustrojstvu carstva[3].

Dosadašnji ispitivači Diokleci janove palače preveć jednostrano istakoše vojnički karakter palače. Palača je prema njihovu prikazivanju bila samo puka kopija vojnih logora, na koje se Dioklecijan u svojoj mladosti privikao i koje je volio kao i sve što je vojničko. Zaneseni vojničkom pojavom cara Dioklecijana i zavedeni dobro sačuvanim obrambenim zidovima i ugaonim kulama palače, koje se svakom posjetiocu najprije i najbolje utisnu u pameti, dosadašnji ispitivači kao da zaboraviše, da stari historici nazivaju splitsku palaču *villa* i *palatium*.[4] Faktično je splitska palača složena građevina. Istina je, naime, da je okolno zidovlje ili perimetar pravokutnika, što ga zaprema palača, utvrđen po uzoru savremene fortifikacione arhitekture; ali je također istina, da carevo obitavalište ili palača u užem smislu riječi

[2] Poznato je pričanje anonimnog pisca iz g. 360., prema kome je car Dioklecijan izaslanicima Herkulija i Galerija, koji su ga nukali da ponovo preuzme upravu carstva, odgovorio: Da vidite zelenje, koje sam ovdje vlastitom rukom zasadio, uvidjeli biste, kako je vaš zahtjev nemoguć.

[3] *Gurlitt* štoviše vidi u splitskoj palači pokušaj stvaranja nove prijestolice carstva na mjestu, gdje su se križali putovali s Rajne, Dunava i Sirije, glavnih vojničkih uporišta carstva sr. C. Gurlitt, Geschichte der Kunst, Stuttgart 1902. I. str. 332.

[4] Sr. Vjesnik hrv. arh. društva 1915.—1919. str. 132. i *Swoboda*, Römische und romanische Paläste. Wien 1920. str. 148.

zaprema samo južni dio tog pravokutnika, i da se to carevo obitavalište drži strogo tipa privatnih zaselaka kasnoga rimskog doba i u svojoj tlocrtnoj osnovi i u izgledu glavne fasade prema moru. Istina je, napokon, da pravokutnik palače presijecaju dvije glavne ulice, koje se u sredini palače križaju, i koje po primjeru helenističkih gradova carstva prate dugi trijemovi, i da se između tih glavnih ulica i okolnih zidova pravokutnika palače nalaze još i druge ulice, središnji trg, sakralne zgrade pa zgrade za stanovanje careve garde i služinčadi i zgrade za različne gospodarske objekte i t. d., po čemu palača dobiva opseg i karakter male carske rezidencije. Ono dakle, što zovemo Diokleci janovom palačom, u isto je doba i t v r đ a v a i z a s e l a k i g r a d: tvrđava u svojem učvršćenom okolnom zidovlju, zaselak u carevu domu u južnom dijelu i gradić u rasporedu ulica i građevina.

Naravno je prema tome, da se u palači nalaze karakteristični elementi ovih različnih graditeljskih tipova. Ali ti elementi nijesu u splitskoj palači ropsko nasljedovanje postojećih uzoraka, nego su, prema zahtjevima i potrebama njezina carskog obitavaoca, shodno primijenjeni i organički spojeni u jednu cjelinu. To ćemo sada da u detalju vidimo.

Započet ću o p ć i m p l a n o m p a l a č e.

Uvijek se tvrdi, da je plan palače preuzet od plana vojnih logora, *castruma*. Donosim na slici 89. plan poznatog vojnog logora Novaesium [Neuss u Njemačkoj] za isporedbu s planom splitske palače. Sličnost u glavnim, općim linijama između palače i logora zbilja postoji (sl. 17., 89.). Palača i logor imaju pravokutan oblik; u palači i u logoru okomito se ukrštavaju ravne ulice, između kojih se ističu dvije glavne ulice, što iz sredine palače kao i iz logora vode na glavna vrata posred svake stranice pravokutnika. Međutim, da utvrdimo izravnu vezu i zavisnost careve palače u Splitu od vojnih logora, trebali bismo dokazati, da su pravokutna osnova i okomito ukrštavanje ulica specifički i isključivi elementi rimskih vojnih logora. No, po mojem

mišljenju, ti elementi sačinjavaju običnu i posvudašnju rasporedbu i civilnog i vojničkog graditeljstva staroga vijeka, kada se god radi o carskim rezidencijama, o gradovima, o vojnim logorima i uopće o svemu onome, što se odjednom diže po određenoj, jedinstvenoj osnovi.

Poznato je naime, da odvajkada pored gradova, što se razvijaju postepenim proširivanjem i pregrađivanjem, imade i takvih gradova, koji se utemeljuju i grade po unaprijed određenoj osnovi. Prvi nam obično pokazuju neredovitu osnovu i krivudaste ulice kao posljedicu njihova pregrađivanja i proširivanja prema potrebama stanovnikâ i prema historijskim zgodama tih gradova. Poznati primjeri takvih gradova jesu stara Atena i Rim. Drugi, to jest gradovi podignuti po unaprijed određenoj osnovi — a u takve ide i splitska palača — odabiru naprotiv, gdjegod im terenske prilike dopuštaju, pravilan geometrijski lik, u prvom redu pravokutnik, za osnovu grada, i pravilno, okomito ukrštavanje dugih i ravnih ulica kao najprikladniji i najjednostavniji prometni i građevni sistem gradnje gradova. Ovo isto, naravno, vrijedi i za kolonije, koje se iz temelja dižu, za prijestolnice moćnih despota, koje se, tako reći, u tren oka dižu, i za vojne logore, koji se po stalnom planu u najkraće vrijeme grade.

Već stari Egipat zna za gradove s pravilno ukrštenim ulicama, što se okomito presijecaju. Tri hiljade godina prije Krista dižu egipatski faraoni u tom obliku grad Kahun za stanovanje bezbrojnih radnika zaposlenih kod piramide, koja se tu u blizini gradila.[5] Stara Helada pozna također, pogotovu otkada je u Periklovo doba malogradski grčki život dobio veći zamah, nove gradove i kolonije, koje se dižu po strogoj geometrijskoj shemi pravokutne uličnе mreže. Njihov se »izum« obično pripisuje sofistu Hipodamu iz Mileta, suvremeniku Periklovu i graditelju luke Pireja i kolonije Turiji u južnoj Italiji (polovica V. vijeka pr. Kr.). Ali takvih je gradova u samoj Heladi bilo i prije i poslije

[5] Sr. *P. Wolf*, Städtebau, Leipzig str. 34. sl. 40.

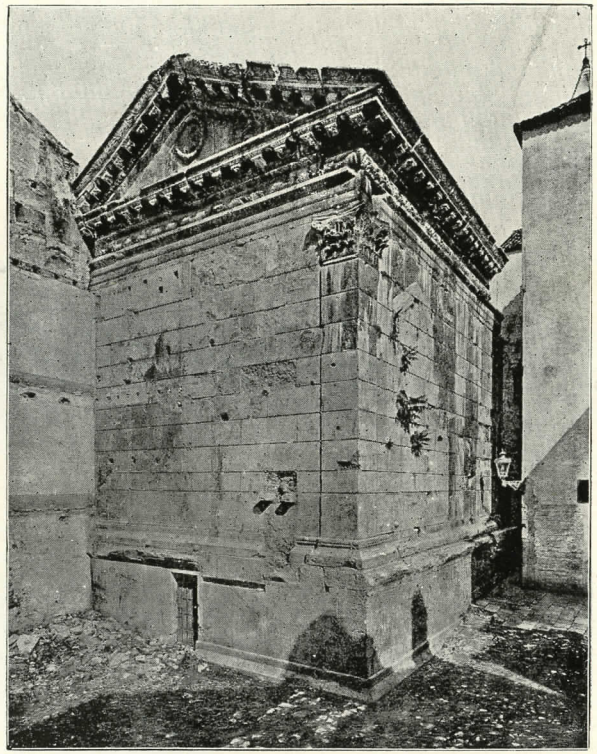

Slika 54. Mali Hram; stražnje pročelje.

Slika 55. Unutrašnjost Maloga Hrama Palače.

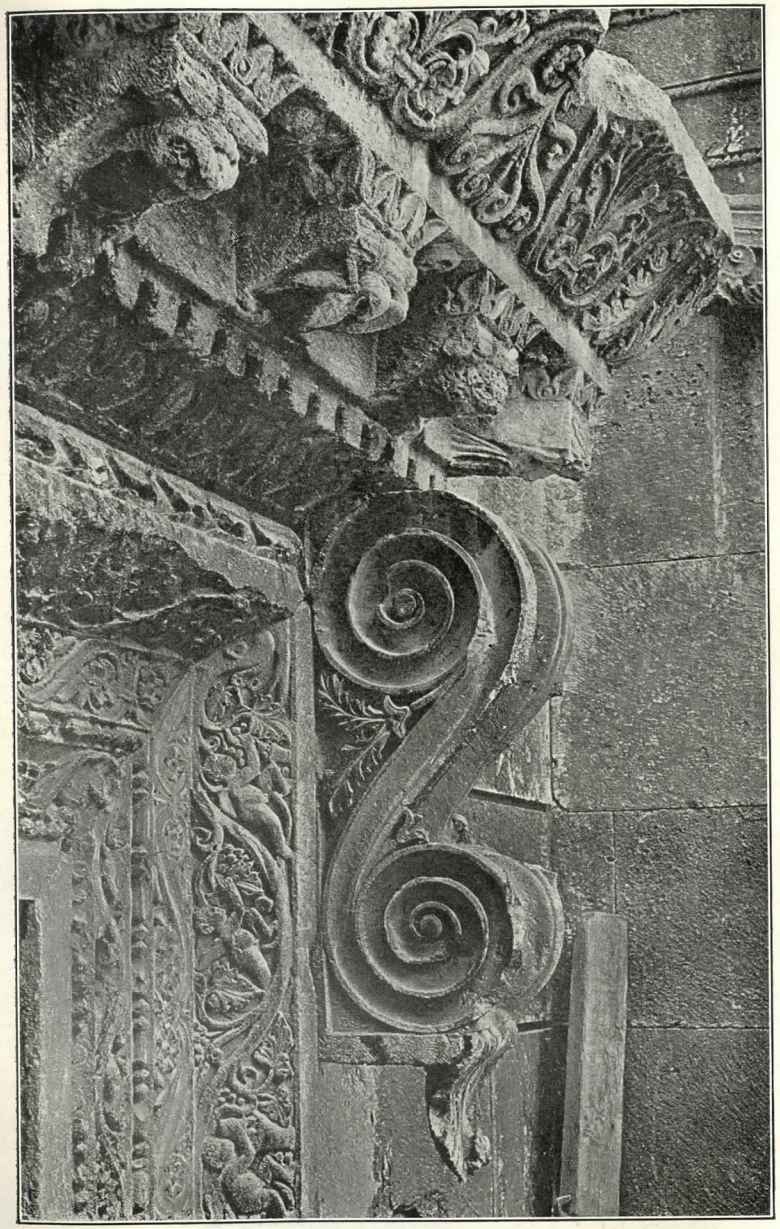

Slika 56. Detalji na portalu Maloga Hrama Palače.

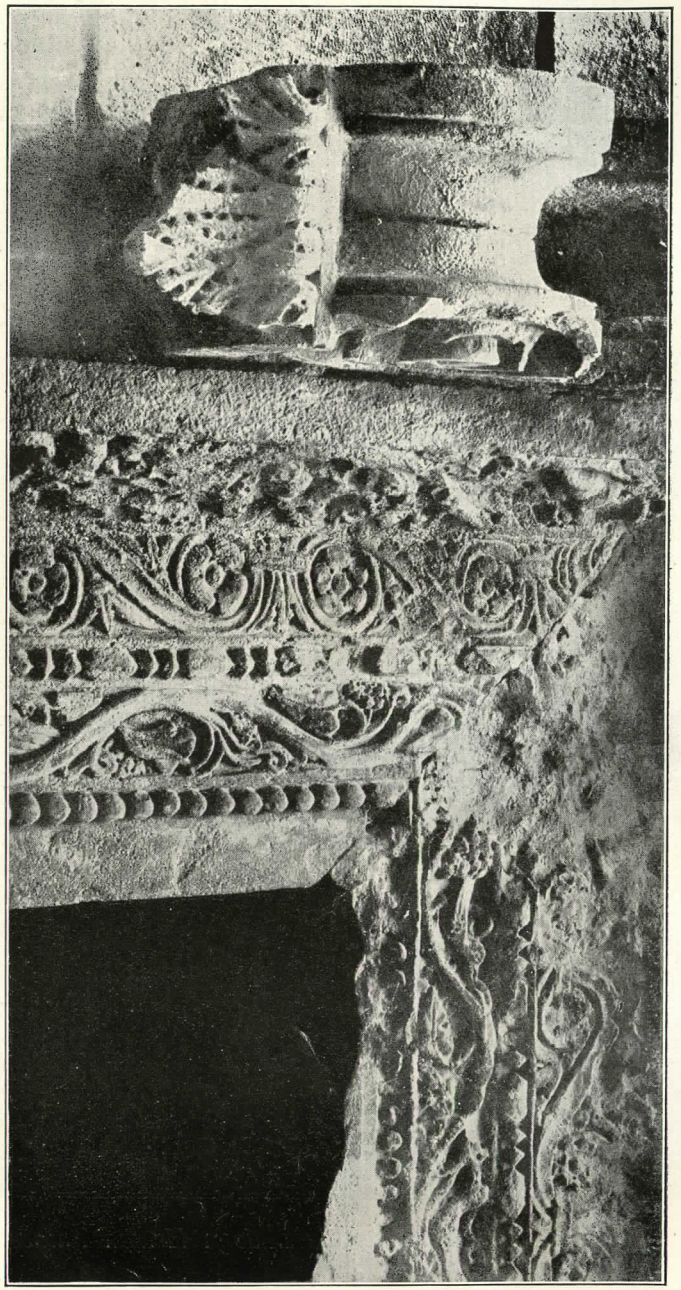

Slika 57. Detalji na portalu Maloga Hrama Palače.

Hipodama: takav je već Selinunt u Siciliji, utemeljen u VII. vijeku pr. Kr., pa grad Priene u Maloj Aziji, iz IV. vijeka pr. Kr.[6] Takva se shema javlja i u gradnji gradova helenističkog doba. Pravilno ukrštene, ravne ulice imala je i prijestolnica Aleksandra Velikog i prijestolnica njegovih nasljednika: Aleksandrija, Antiohija i Seleukija.[7] Slično je bilo i kod većeg broja gradova u oblasti kasnije helenističke umjetnosti, tako na primjer kod Palmire, Geraze, Apameje.[8] A poznato je i pričanje Strabonovo, da je u sredini grada Niceje na raskrižju dviju glavnih ulica stajao gimnazij, s kojega su se ravno vidjela 4 gradska vrata. Neka se s time isporedi splitska palača i njezine dvije glavne ulice, što od Peristila ravnom crtom vode na vrata palače. A baš na raspored ovih dviju glavnih ulica u splitskoj palači pozivlju se obično oni, koji vide u palači kopiju rimskog vojnog logora.

I starim Etruščanima na Apeninskom poluotoku odiskona su bili poznati gradovi pravokutna oblika i pravilne ulične mreže s dvjema glavnim ulicama, što se u sredini grada ukrštavaju ostavljajući tu širi prostor za trg ili *forum*. U Etruščana je pače takva gradnja gradova vezana uz davni religiozni ritual. Svećenici, haruspici, najprije plugom određuju pravokutni perimetar budućih zidina, pri

[6] Sr. o Hipodamu iz Mileta *C. Gurlitt*, Geschichte der Kunst o. c. I. str. 107. i *K. Sittl*, Arcäologie der Kunst, München 1895. str. 369.; plan Selinunta vidi u *Wolf* Städtebau o. c. sl. 41.; plan Priene vidi u *Baumgarten-Poland-Wagner*, Die hellenistische-römische Kultur 1913. Taf. IV. str. 199. ss.

[7] Sr. *Gurlitt*, Geschichte o. c. I. str. 154. (Aleksandrija), str. 177. (Antiohija) i str. 178. (Seleukija); *Baumgarten-Poland-Wagner* o. c. str. 157. i sl. 84. (plan Aleksandrije).

[8] Sr. naprimjer Jahrbuch des kais. deutschen archäologischen Institutes XVII. 1902. str. 118. Moralo je međutim biti i protivnika shematičkog i geometrijskog građenja gradova. Poznata je jetka satira komediografa Aristofana, konservativnog branitelja starog doba, života i uredaba, pa pristaše i starinskih slikovitih gradića, koji u svojoj komediji »Ptice« vrsta u šarlatane i geometra, koji na laku ruku projicira novi grad, sr. *Schneider* v. R. u Kunstgeschichtliche Charakterbilder aus Österreich-Ungarn 1893. str. 24. i *Gurlitt*, Gesch. d. Kunst o. c. str. 107.

čemu usječena brazda označuje mjesto budućeg opkopa a plugom nabačena zemlja mjesto nasipa, dok se na mjestu, gdje imaju doći gradska vrata, plug visoko uzdiže nad zemljom; a po tom određuju mjesto dviju glavnih ulica, *cardo* i *decumanusa*. Primjer takva grada imamo u etruščanskom naselju kod Marzabotto, koji je iskopan prošlog vijeka blizu Bologne.[9]

Graditelji starog Rima upotrebljavaju također pravokutnu osnovu te pravilnu uličnu mrežu i kod vojničkih i kod civilnih objekata, i kod stalnih vojnih logora i kod gradova. Rasporedbu stalnih vojnih logora rimskih legija poznamo po potankom opisu Polibija i Higina te po otkopanim logorima, od kojih napominjem kao dobro poznate Novaesium [Neuss], Carnuntum [Deutsch-Altenburg kod Beča], Lambaesis [u sjevernoj Africi].[9a] Iz tih opisa i iz otkopanih vojnih logora — slika 89. donosi plan Novaesiuma — razabiremo, da je legionarski vojni logor zadržao kroz sve vrijeme pravokutnu osnovu i pravilnu uličnu mrežu. U pogledu podrijetla tog načina gradnje rimskog logora poznato je pričanje Frontina, da je rimska vojska prigodom pobjede kod Beneventa nad kraljem Pirom i prigodom zauzeća kraljeva logora uzela sebi za uzor uredbu Pirova logora. Ta jednostavna i zgodna rasporedba upotrijebljena je od Rimljana vrlo rado i kod kolonija i kod novih gradova. Takvu je rasporedbu imala na primjer vojna kolonija *Colonia agrippinensis* (danas Köln), koja se je razvila na mjestu prijašnjega vojnog logora, pa različne druge vojne kolonije, kao Akvileja na vratima Italije ili Timgad u sjevernoj Africi i t. d.[10] Gradovi Aosta i Turin u sjevernoj Italiji sačuvali su do danas pravilnu mrežu ravnih ulica od osnova

[9] Sr. *Durm J.*, Baukunst der Etrusker und Römer o. c. str. 18. i 39. i sl. 38. (plan).

[9a] *Novaesium:* Bonner Jahrbücher, Bonn 1914. str. 111.—12. mit Tafelband; *Carnuntum:* Der römische Limes in Österreich Wien 1900. ss. Bde I.—XII.; *Lambaesis:* Gsell, Monuments antiques de l' Algérie 1901. Paris I. str. 76. ss.

[10] Sr. *Colonia Agrippinensis* u Bonner Jahrbücher 1925. Heft 130. str. 254. ss. sl. 1.; *Aquileja* u *Reisch* (Dalmatien hg. v.

rimskih vojnih kolonija *(Augusta Praetoria* i *Augusta Taurinorum)*, kojima ta dva današnja grada zahvaljuju svoj postanak.[11] Ali pravilne ulice, što se pod pravim kutom sijeku, imale su i druge rimske naseobine, kojih podrijetlo nije nikako vojničko. Spomenut ću kao primjer rimske gradiće u Engleskoj *Venta Silurum* (Caerwent) i *Calleva* (Silchester) pa *Emona* i *Flavia Solva* (Leibnitz u Štajerskoj).[11a] Na sl. 90. donosimo plan stare Emone, na mjestu današnje Ljubljane, u koje je osnova pravokutna a zidni perimetar učvršćen četverougaonim kulama i otvoren po sredini svake strane jako utvrđenim vratima, i u koje ravne ulice vode s tih vrata na trg *(forum)* u sredini grada; sve na vlas isto kao u Dioklecijanovoj palači u Splitu.

Ovaj mali ekskurs na polju historije gradnje gradova u starom vijeku mogao nas je uvjeriti, da sličnost između splitske palače i rimskog *castruma* — koju ne mislim zanijekati — imade širokih analogija u svemu graditeljstvu staroga vijeka i svoj izvor, u prvom redu, u jednakim uvjetima i potrebama gradnje. Potvrdu ovom mišljenju nalazim u činjenici, da se i gradovi srednjeg vijeka i renesanse vraćaju pravokutnoj osnovi s pravilno ukrštenim ulicama ondje, gdje nije takvu jednostavnu i naravnu dispoziciju spriječio neravan teren, odabran zbog obrambenih razloga,

Brückner) o. c. str. 118. i (plan) sl. 34., *Schneider* o. c. str. 26.; Timgad u *Noack F.* Baukunst des Altertums o. c. str. 133. sl. 17. 7., *Cagnat—Chapot* Manuel d'archéologie romaine Paris I. 1917. str. 58. ss. sl. 27.

[11] Sr. plan Aoste *Durm* o. c. str. 432. sl. 486. i *Frothingham A. L.* Roman cities in northern Italy and Dalmatia, London, 1910. str. 209. (Torino) i str. 225. ss. tabla 38. (Aosta).

[11a] Sr. Silchester i Caerwent u Archäologischer Anzeiger Berlin 1909. str. 247. sl. 15. (plan Calleva) i 1911. str. 307. sl. 9. (plan Venta Silurum) i Bonner Jahrbücher 1913. H. 128. str. 91. sl. 9.; Flavia Solva i Emona sr. Jahreshefte des österr. Inst. Bd. XIX.—XX. 1919. Beibl. 155.—160. sl. 72. i *Schmid W.* Römische Forschung in Österreich 1912.—24. u Sonderabdruck aus dem XV. Berichte der römisch-germanischen Kommission 1923.—24. sl. 6. i sl. 19.

i gdje je sretnim slučajem prvotna osnova grada podignuta po stalnoj osnovi ostala netaknuta od kasnijih promjena. Navodim kao primjere, po Brinckmanovoj knjizi o historiji gradnje gradova, francuski sredovječni gradić Ste Foyla-Grande i talijanski grad iz doba renesanse Gattinara.[12]

Zeiller u svojem djelu o Dioklecijanovoj palači, upozorava na kupke i časničke stanove, pa na trijemove uzduž ulica i na svetišta, koja se nalaze u rimskim logorima, a kojih, naravno, ima i u splitskoj carevoj palači, kao na druge značajne dodirne točke između Dioklecijanove palače i rimskih vojnih logora pored prije spomenute sličnosti u općoj dispoziciji.[13] To znači ići predaleko i izvraćati realni odnošaj u traženju i isticanju analogija. Ako naime u vojnim rimskim logorima nalazimo kupke, bolje uređene stanove za časnike, pa sjenate trijemove uzduž ulica, to nam samo pokazuje, da Rimljanin iz carskog doba nije ni u vojnici, usprkos vojničke stege, lako zaboravljao neke udobnosti i higijenske potrebe, na koje je bio navikao u građanskom životu. U isto je doba njegov religiozni formalizam tražio, da ga svuda, pa i u logoru, prate objekti i zgrade sakralnog karaktera. Ali to su sve elementi jamačno preneseni iz građanskog života i iz civilne arhitekture u vojničke logore, a nikako obratno. Baš zato su rimski carevi, na primjer Hadrijan, i ustajali protiv uvlačenja gradskog komforta u strogi logorski život i u to ime tražili, da se iz logora odaleče *triclinia et porticus*, to jest raskošni časnički stanovi i, u logoru, suvišni trijemovi uzduž ulica (Spartian, Hadrian c. 10.).

Uopće uzrok sličnosti u dodirnim točkama između vojnih objekata i gradova, njihovoj uredbi i njihovim gra-

[12] Sr. *Brinckman* A. E. Städtebaukunst, Berlin 1920. str. 16. ss. i 40. ss. te sl. 20. i 48. Zanimivo je, da i palača mongolskih careva kraj Pekinga u Kini iz g. 1290. prikazuje istu geometrijsku shemu sr. *Diez E.* Die Kunst der islamischen Völker, Berlin 1915. sl. 38. A svakome je poznata i geometrijska pravilnost amerikanskih gradova s ravnim i okomito presijecanim ulicama.

[13] Sr. *Hébrard-Zeiller*, Spalato o. c. str. 157.

đevinama valja tražiti po pravilu u zavisnosti vojnog graditeljstva od civilnoga. Takvu zavisnost uzimlje većina istraživača kao prosječno pravilo,[14] a u pogledu rimskoga logora utvrđuju takvu zavisnost i stari pisci. Polibij opisujući uredbu vojnog logora rimske legije ističe, da se u njemu vojnik lako snalazi, jer je logor uređen kao grad; a Flavije Josip kaže, da logor, u rasporedu svoje unutrašnjosti i u jednakom smještaju *praetoriuma*, to jest zgrade vojnog zapovjedništva usred logora, i *foruma*, to jest gradskog trga u sredini grada, sliči gradu.[15]

Realnije su naprotiv, kao što je i razumljivo, dodirne točke palače i fortifikacione arhitekture antike kod uređaja perimetralnog zidovlja palače.

Na debelo perimetralno zidovlje palače u Splitu, koje zatvara i brani od napadaja palaču, naslanja se iznutra neprekinut niz malenih prostorija: u prizemlju valjda skladišta, a u gornjem katu sobe za stanovanje vojske. Prama vani vire iz zidovlja, u stalnim razmacima, kule različita oblika i veličine (sl. 17.—19.). Osobito je jak bio obrambeni uređaj vrata, pa bi se neprijatelj, kojemu bi uspjelo, da probije glavna gradska vrata, našao u četverokutnom dvorištu opasanom tvrdim i visokim zidinama, a smještenom između glavnih vrata i drugih nutarnjih vrata, koja su vodila na glavnu ulicu palače. Branioci palače, zgodno porazmješteni u visokim obrambenim hodnicima ovog dvorišta, zatvorili bi, brzim spuštanjem vratne rešetke, provalnike u ovo dvorište; tu bi ih napali sa sviju strana i lako ih savladali. Ovo unutrašnje dvorište gradskih vrata *(propugnaculum)*, već od Homerovih vremena tipičan elemenat gradske obrane, i odvajkada poznato i italskim i rimskim utvrđenim gradovima,[16] ponavlja se u istoj formi u svim trima vratima splitske palače.

[14] Sr. *Swoboda* o. c. str. 154. i *Oelmann* u Bonner Jahrbücher 1922. H. 127. str. 191.

[15] Sr. *Daremberg-Saglio*, Dictionnaire des antiquités s. v. castrum str. 954.

[16] Sr. *Durm* o. c. str. 32. i 437.; *Noack* o. c. str. 84. ss.; *Cagnat-Chapot* o. c. I. str. 70. ss.

Između opisane rasporedbe perimetralnih zidova splitske palače i fortifikacionog sistema poznatog klasičnog tipa rimskih vojnih logora (sr. plan Novaesiuma sl. 89.) nema mnogo podudaranja. Ovi su logori pravokutnici zaobljenih uglova, kojih perimetar ne prekidaju prama vani izbočene kule; u ovim logorima kule su naime bile uvijek okrenute prema unutrašnjosti, a osim toga nutarnji prostor tik do perimetralnih zidova logora slobodan je i nezapremljen zgradama, da se vojska može lakše kretati i izlaziti iz logora *(intervallum)*.[17]

No vanjske kule i niz prostorija preslonjenih tik uz okolno zidovlje, dakle sistem perimetralnog zidovlja palače u Splitu (sl. 18., 25.), nalazimo u drugom tipu rimskih vojničkih objekata. Upozorilo se je naime, da identičan uređaj perimetralnog zidovlja nalazimo u kastelu Mogorjelo u Hercegovini (sl. 93.), i u nekim vojničkim kastelima *(astellum)* u Siriji. U toj zadnjoj okolnosti htio je Strzygowski vidjeti dokaze za svoju tvrdnju, da su sirski majstori gradnjom splitske palače prenijeli umjetnost i tipove Sirije na Jadran,[18] dok je opet Zeiller bio sklon, da u Mogorjelu vidi osobit tradicionalan domaći tip ilirskog kastela, koji da je inspirirao Dioklecijanova arhitekta.[19] Istina je međutim, da kasteli iz Sirije i Mogorjelo nijesu svojom konfiguracijom osamljene pojave ili specijalan tip jednoga kraja. Oni nam radije prikazuju tip vojne utvrde, koji se u ranije doba carstva tek sporadično ovdje i ondje javlja, ali koji je već početkom četvrtog stoljeća po Kr. postao općenitom tipičnom pojavom u čitavom teritoriju rimske države.[20] Nalazimo ga

[17] Sr. bilješku 9a.

[18] Sr. *Strzygowski* Spalato o. c. str. 333.

[19] Sr. *Hébrard-Zeiller*, Spalato o. c. str. 157.; Mogorjelo sr. Glasnik Zemaljskoga muzeja za Bosnu i Hercegovinu, 1914. sv. 1., 2. str. 158. ss. sl. 14—18.

[20] Veća srodnost opće rasporedbe Dioklecijanove palače i rimskog kastela u Mogorjelu leži u okolnosti, što čitavu južnu stranu kastela zaprema skup građevinskih objekata, koji su po svoj prilici služili za stanovaje časnika, kao što u Splitu istu stranu zaprema carev stan. Sr. *Swoboda* o. c. str. 154.

naime od to doba nesamo u Africi[21] i na germanskoj granici,[22] već u brojnim primjercima i na Balkanu, u Albaniji i Crnoj Gori,[23] u bizantinsko doba u Dobrudži[24] i t. d. Preokret u sistemu gradnje vojnih logora, čini se, da nije nastao time, što je jedan regionalan tip — u našem slučaju navodno sirski tip — s vremenom obvladao po čitavom carstvu, već ova promjena imade prije svoj uzrok u izmijenjenim strategijskim uvjetima, što je napokon i shvatljivo kod objekata namijenjenih u prvom redu vojnim svrhama. U ranijem klasičnom tipu logora ocrtava se ofenzivni duh rimske legije iz prvog doba carstva, uvijek spremne na provalu iz logora i napredovanje, dok je kasniji kastel posljedica promijenjenih prilika i nužde pojačanja obrane.[25] Logori ranijeg carstva bili su u prvom redu namijenjeni ukonačivanju vojske i prvoj zaštiti u slučaju iznenadnog napada, pa su zato bili relativno slabo utvrđeni i uređeni na način, da se iz njih vojska lako krene. Kasnije, kada se Rimljanin povukao u obranu pred učestalim provalama barbara, pretvoriše se logori u prave tvrđavice, u kojima je posada, a do potrebe i okolno pučanstvo, tražilo zaštite u čvrstim zidinama, koje su pojačane vanjskim kulama, i u kojima je vojska, razmještena po gornjim prostorijama, prislonjenima tik uza zidine, bila uvijek budna na straži.

Logori i kasteli, postavši sada u neku ruku utvrđenim gradićima, preuzeše od gradova i njihov davni obrambeni sistem: vanjske su kule i pomješća za vojsku i skladišta tik uz zidine, naime, od starine uobičajeni elementi obrane gradova. To je poznata stvar, pa ću se ovdje zadovoljiti time, da navedem jedan primjer iz

[21] Sr. *Gsell* o. c. I. str. 74. ss. i II. str. 344. ss.

[22] Sr. Bonner Jahrbücher 1912., sv. 122. str. 146. ss.; *Praschniker-Schober*, Archaeologische Forschungen in Albanien und Montenegro 1919. Wien str. 55.

[23] Sr. *Praschniker-Schober*, o. c. str. 54. i passim.

[24] Sr. *Netzhammer:* die christlichen Altertümer der Dobrudscha, Bukarest 1918. sl. 50., 52., 66.

[25] Sr. *Swoboda* o. c. str. 155.

najstarijega doba starog vijeka i jedan iz doba vrlo blizog splitskoj palači. Već u predantikno doba u Sindžirli u sjevernoj Siriji nahodimo na zidnom perimetru grada izbočene kule i niz pomješća za vojsku i skladišta. U daleko kasnije doba za cara Aurelijana (III. v.) podignute su u Rimu zidine oko grada i učvršćene su kao palača u Splitu izbočenim kulama; zidni perimetar prati u prizemlju niz skladišta, dok je u gornjem katu bila razmještena straža (sl. 91., 92.).[26] Nepotrebno je prema tome, u sličnosti palače i *castelluma* vidjeti nekakovu izravnu zavisnost palače od čisto vojničkih građevina kao što su kasteli. A i vrata pojačana unutrašnjim nepokrivenim dvorištem *(propugnaculum)*, što ih susretamo u splitskoj palači, češće nalazimo kod fortifikacije gradova negoli kod čisto vojničkih objekata,[27] kao što su logori i kasteli.[28]

Dioklecijanov je arhitekt dakle, suglasno s potrebama svoga nemirnog doba, učvrstio carevu rezidenciju slobodno iskoristivši pri tome općenito uobičajeni sistem fortifika-

[26] Sr. *Swoboda* o. c. str. 155., *Durm* o. c. str. 433.; Sindžirli sr. Jahrbuch. d. kais. Arch. Inst. 1921. str. 87. sl. 1.; Aurelijanove zidine u Rimu sr. *Durm* sl. 489. (izvani); *Rivoira* o. c. II. izd. 1908. sl. 372. (iznutra).

[27] Sr. Bonner Jahrbücher 1912. Sv. 118. str. 322.

[28] Interesantna je i osmokutna osnova kula, što flankiraju tri ulaza palače sl. 17. i 20. Osnova kula kod logora, kastela i gradova obično je četverokutna ili obla, rjeđe poligonalna (ovo potonje na primjer u Turinu). Osmokut nalazimo naprotiv u više primjeraka u rimskoj Dalmaciji. Nalazimo ga naime još kod kula, što flankiraju gradska vrata iz ranijeg rimskog doba u starom Solinu, pa u starom Zadru, te kod kule vojnog logora Burnum (Ivoševci kraj Kistanja). Inače susrećemo osmokut kod gradskih vrata u Como u Italiji. Značajna je svakako relativno česta pojava osmokuta kod obrambenih kula u Dalmaciji. Solin sr. Forschungen in Salona v. *Egger, Gerber, Abramić* I. Wien 1917. str. 133. ss.; Zadar sr. Jahrbuch für Altertumskunde IV. 1910. Wien str. 196.; Burnum Jahrh. d. oest. arch. Inst. XVI. 1913. str. 132.; Como sr. Notizie degli scavi di antichità. Roma 1915. fasc. 9. str. 297. sl. 1. Tornjeve u obliku polu osmokuta nalazimo kod gradskih vrata iz III. vijeka u Es Šuhbe (Philippopolis) sr. *R. Schulze*, Römische Stadttore u Bonner Jahrb. sv. 118. str. 334. Prema tome je netočna Schulzeova tvrdnja (o. c. str. 341.), da se poligonalni gradski tornjevi javljaju tekar pod Dioklecijanom.

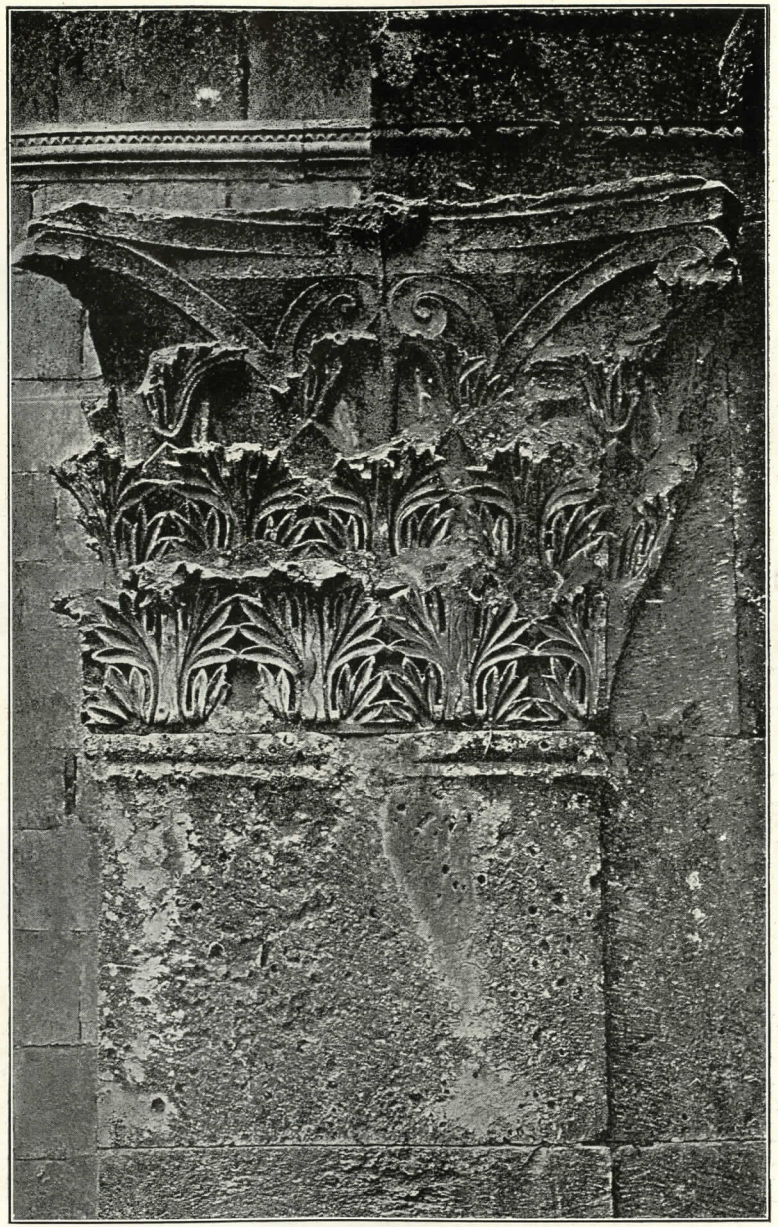

Slika 58. Kapitel na pilastru u pročelju Maloga Hrama Palače.

Slika 59. Sarkofag s prikazom Meleagrovog lova na kaledonskog vepra (muzej u Splitu).

Slika 60a. Vestibul Palače prije popravka kupole.

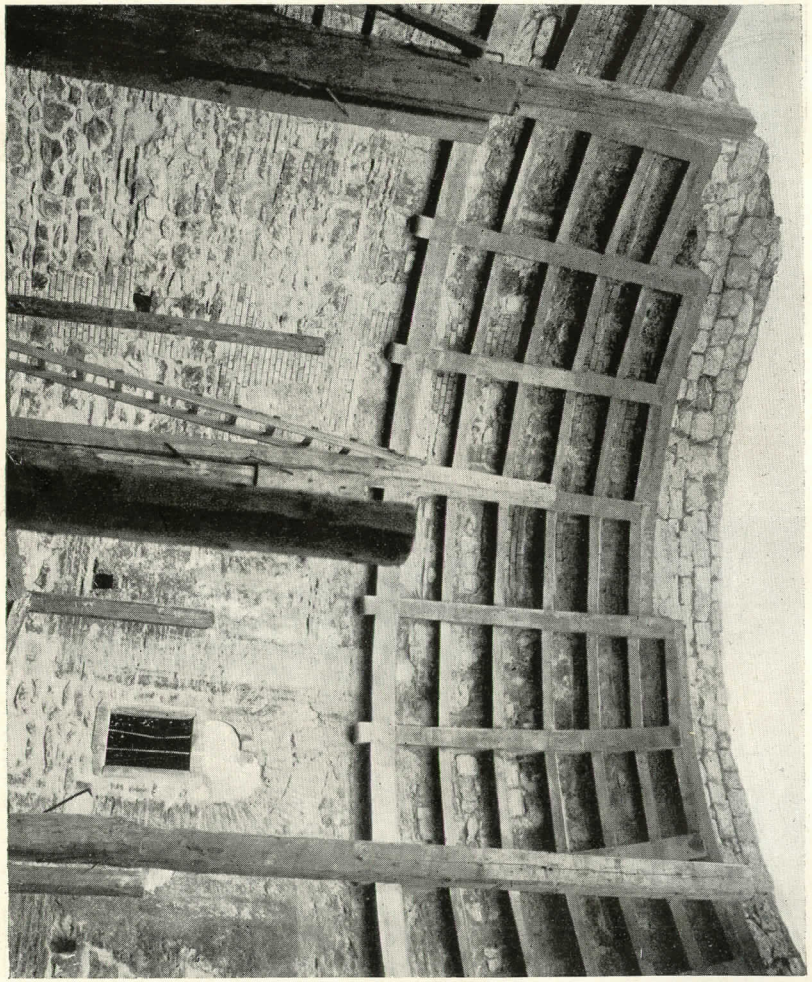

Slika 60b. Vestibul Palače poslije popravka kupole.

cione arhitekture kasne antike. Periferija palače podsjeća svojom obrambenom rasporedbom toliko na kastele koliko i na gradove onoga vremena (sl. 20., 21., 91.). Ali splitski arhitekt stvorio je, prema jedinstveno zamišljenoj osnovi fasade, stroge monumentalne ljepote,[29] koje teško imaju para u ostaloj vojnoj arhitekturi onoga vremena, gdje je redovito uređaj vanjštine podređen i zavisan od slučajnih potreba i lokalnih zahtjeva vojne obrane.

U unutrašnjem rasporedu palače (sl. 17.—19.) dominiraju dvije glavne široke ulice, flankirane dugim otvorenim trijemovima ili porticima na stupove. Neprekinuti niz visokih trijemova na stupove uzduž glavnih gradskih ulica karakterističan je elemenat helenističkih gradova. Ova dispozicija ugodno oživljava ponešto monotonu shemu geometrijski pravilne ulične mreže novoosnovanih gradova, a donekle ju je iziskivala estetski neizrađena i beznačajna kućna fasada klasične antike, koja je tako bar u glavnim ulicama iščezavala pred nizom stupova tih trijemova. Napokon, u sjeni ovih trijemova, u zaštiti od žege, prašine ili kiše, mogao se udobno razvijati antikni gradski poslovni život. Zato su ovi trijemovi i tako česti u antiki i postadoše općim rekvizitom i obilježjem helenističkih ili po helenističkom uzoru sagrađenih gradova.

Ostaci ovih, često i preko kilometar dugih trijemova, najbolje su nam sačuvani u sirskim gradovima (sl. 94.). U Palmiri, Gerazi, Apameji u Siriji, pa u afrikanskom gradu Timgadu[30] nalazimo još *in situ* (t. j. na svojem izvornom mjestu) duge redove visokih stupova, iz kojih razabiremo

[29] Upozoravamo na zgodan izbor oblika i veličine kula; na njihov razmještaj u ritmičkim razmacima; na kontrast donje zatvorene zidne plohe i gornjeg dijela zidina, valjda i preveć rastvorena za utvrđeni grad; te na uveličani sjaj koncentriran na središnja vrata, sl. 20.

[30] Sr. *Noack* o. c. sl. 177., 178., 183. i Jahrbuch des kais. deutschen archaeolog. Inst. XVII. 1902. str. 117. ss.

oblik i veličinu ovih trijemova. Ali bilo ih je i drugdje, kako zaključujemo po tragovima otkrivenim u ruševinama gradova, po prikazama u mozaičnim slikama[31] ili po pomenu historikâ. Osim Sirije (Antiohija, Philadelphija, Bosra, Philippopolis)[32] napominjem — jer se je često jednostrano isticao tobože isključivo sirski karakter ovih trijemova — i Malu Aziju (Nikomedija, Efes, Side, Perge, Olba, Hierapolis, Termesos, Kremna),[33] Carigrad (Mese),[34] sjevernu Afriku (Kartago, Seresita)[35] i t. d. Pače i u Rimu opažamo pokatkad nastojanje, da se ta arhitektonska forma udomi. Tako znamo za cara Nerona, da je poslije velikog požara naredio, da svaka kuća mora imati na ulici portik, kojoj će s terase biti olakšano gašenje vatre.[36] U Ostiji, luci Rima, više je ulica također bilo flankirano trijemovima.[36a] A u Trieru je otkriven dugi red kuća, koje zajednički trijem na stupove i pilone spaja s ulicom.[37])

Na raskrižjima ovih ulica u helenističkim gradovima stajao je obično osobit građevni objekt nalik na slavoluk s četvorim vratima sučelice četiriju ulica, što su se tu stjecale, ili pak stup ili skup od četiri stupa. Ovi su *tetrapiloni* (t. j. četvora vrata) i stupovi estetski isticali osobita mjesta gradskoga plana, služili su reguliranju prometa i olakšanju

[31] Vidi mozaičnu topografsku kartu u Madabi ili mozaik apside Sta Pudenziana u Rimu sr. *G. de Beylié*, L'habitation byzantine. Paris 1902. str. 41. sl. 71.—76.

[32] Sr. *Swoboda* o. c. str. 250.

[33] Sr. *Swoboda* o. c. str. 250.; *Gurlitt*, Geschichte o. c. I. str. 303.; Forschungen in Ephesos. Wien. 1906. Bd. I. str. 132.; Jahreshefte des oesterreichischen archaeologischen Institutes 1915. Beiblatt sl. 17.—19.

[34] Sr. *Wulff*, Altchristliche und byzantinische Kunst. Berlin I. str. 262.

[35] Sr. *Gurlitt*, Geschichte o. c. I. str. 280., 282.

[36] Sr. *Suetonius*, **Nero** c. 16. i *Swoboda* o. c. 251.

[36a] Sr. Die Antike 1926. Bd. II. str. 212. u članku *Noack F.*, Ostia.

[37] Sr. *Swoboda* o. c. str. 253., tabla XI. a.

orijentacije u gradu.[38] Drugačije je u splitskoj palači. U njezinu planu nije dominirao prometni čvor, t. j. raskrižje glavnih ulica, već carev stan, smješten na jugu čitave palače. Prema njemu je moralo sve nesmetano[39] konvergirati; na isticanje careva stana moralo je sve biti upravljeno. Zato niski trijemovi dviju glavnih ulica — koje po primjeru etruščanskih gradova obično nazivljemo *cardo* i *decumanus* — ustupaju iza raskrižja, u pravcu prema carevu stanu, mjesto visokim arkadama kratkog ali veličanstvenog predvorja (Peristil sl. 17.—19., 38.).

U ovome se splitska palača značajno podudara s carskom palačom u Philippopolisu [Filip Arapin 244.—249. po Kr.] i s palačom, što ju je na otočiću rijeke Orontesa kod Antiohije započeo graditi car Galijen a dovršio Diokleci-jan.[40] Ova potonja palača poznata nam je samo po opisu retora Libanija. Njegov opis, koji se u mnogočem podudara s osnovom splitske palače, iskoristio je najprije Strzygowski za svoju tvrdnju, da su majstori iz Sirije oponašali i prenijeli u Split antiohijski prototip carske palače. Palača u Antiohiji imala je, naime, također kao i splitska pravilan križ ulicâ, urešen pokrajnim trijemovima, a jedan krak ovoga križa pretvarao se pred carevim domom kao u Splitu u sjajan i kratak propilej (pristup k glavnom ulazu);

[38] Više nam je takovih tetrapilona sačuvano u sirskim gradovima, u Palmiri, Gerazi, Philippopolisu, Bosri; jedan u Tebesi u Africi i t. d. (Sr. Jahrbuch d. kais. deutschen archäol. Inst. XVII. 1902. str. 119.; *Gsell* o. c. I. str. 180. Pl. XLIII.; *Baumeister*, Denkmäler des klassichen Altertums 1888. III. Bd. str. 1871.). Drugdje opet nalazimo na raskrižjima stup na visokom podnožju s udobnim sjedalima, kao u Apameji (sr. Jahrbuch kais. deutschen arch. Inst. 1902 str. 119.); u Efesu su pače bila na raskrižju ulice »Arkadianè« četiri visoka stupa s lijepim skulptiranim podnožjem i s kipom na vrhu (sr. Forschungen in Ephesos o. c. I. str. 132. sl. 59.).

[39] Po nekoj mutnoj tradiciji stajala je tobože u sredini palače u Splitu česma ili stup, što međutim nije potvrđeno iskopinama, učinjenim na mjestu. (vidi i sl. 7.).

[40] Sr. *Strzygowski*, Spalato o. c. str. 333.; *Hébrard-Zeiller*, o. c. str. 158.

glavna fasada, urešena stupovljem, ogledala se u vode Orontesa, kao što tako zvani kriptoportik s nizom stupova u Splitu u plave vode Jadrana. Podudaranje u glavnim crtama osnove obiju palača dakle je prilično veliko.[41]

Istina je međuto, da pravilno ukrštavanje ulica, urešenih trijemovima, upoznasmo već kao općenito uobičajeni motiv helenističkih gradova, i da je s druge strane odvajkada stupovlje bilo tradicionalna dekoracija antiknih pročelja. Ostaje ipak napadna i značajna sličnost u veličanstvenom i kratkom propileju pred ulazom u carev stan u splitskoj palači i u palačama Antiohije i Philippopolisa. No mi na žalost poznajemo premalo carske palače iz kasnijeg rimskog doba, a da bismo mogli bez daljega prihvatiti tvrdnju Strzygowskoga, da je baš antiohijska palača bila izravni uzorak splitskoj palači, pače da su isti majstori gradili jednu i drugu. Nema li sličnost u monumentalnom prilazu k carevu stanu u Splitu i u Antiohiji svoj izvor možda u sličnim okolnostima gradnje i u jednakoj potrebi uveličanja carskog stana? Ili ne nalazi li ta sličnost svoje tumačenje već u suvremenosti gradnje i istovjetnosti umjetničkog kruga, kojoj pripadaju splitska i antiohijska palača? Mislim, naime, na mogućnost, da je motiv monumentalnog propileja pred carevim stanom bio već prije općenito ustaljen za carske rezidencije bilo u Siriji bilo u širem krugu helenističke umjetnosti kasnijeg rimskog doba. Činjenica, da je nama taj motiv dobro poznat tekar u spomenutim dvjema gradnjama cara Dioklecijana u Antiohiji i u Splitu, ne znači mnogo kraj pojave tog motiva već u ranijoj gradnji u Philippopolisu i kraj okolnosti, da su nam carske palače iz III. i početka IV. vijeka vrlo slabo poznate. Jedva nam je, naime, nešto sačuvano u mršavim i nesigurnim ostacima Dioklecijanove palače u Nikomediji i palače njegova druga u carstvu Maksimijana u Milanu ili u pjesničkim i zato nepouzdanim opisima Konstantinove palače u Carigradu.[42] Iz njih možemo samo izvesti zaključke o kolosalnom opsegu i unutarnjoj raskoši ovih palača, ali malo ili ništa ne doznajemo o njihovu stilu i dispoziciji.

[41] Možemo naravno zabilježiti i razlike između palače u Splitu i palače u Antiohiji: u sredini grada u Antiohiji stajao je tetrapilon na četiri luka, a sam grad imao je oblik kruga odgovarajući konformaciji otočića, na kojemu je grad ležao (splitska palača nema prvoga; a osnova joj je četverokut).

Pomanjkanju sačuvanih primjeraka carskih palača iz kasne antikne periode zahvaljuje Dioklecijanovo djelo u Splitu svoju osobitu važnost za historiju umjetnosti, a istoj okolnosti, to jest rijetkosti suvremenog materijala za uporedbu, možemo pripisati, što se nije prije uočio tip kasnoantiknoga ladanjskog zaselka u sklopu zgrada, što zaprema južni dio splitske palače (sl. 17.—19.). U pomanjkanju materijala za uspoređivanje iz Dioklecijanovog doba posezalo se, naime, uvijek za starijim palačama careva na Palatinu u Rimu ili za Hadrijanovom vilom u rimskoj okolici u Tivoliju. Ovo ispoređenje moglo je, naravno, dati samo negativan rezultat. Te ranije palače ne pripadaju samo posve drugačijem tipu carskog boravišta, već je i razmak od više stoljeća između palače u Rimu i Tivoliju i palače u Splitu donio pored toga sa sobom i radikalnu stilističku promjenu antiknog stana.

Carske su zgrade na Palatinu stanovi za članove carskih obitelji usred drevnog grada Rima. To nijesu vladarski dvori, gdje uz vladara stalno boravi njegova

[42] Nikodemija sr. *Barth*, Konstantinopel u »Berühmte Kunststätten str. 9.; Milan sr. *Gurlitt*, Geschichte o. c. I. str. 341.; Carigrad sr. *J. Ebersolt*, Le grand Palais de Constantinople. Paris 1910. str. 160. ss. Veličanstvene ruševine rimskih građevina iz kasne antike u Trijeru, smatrane većinom ostacima carske palače Konstancija Klora i sina mu Konstantina, utvrđene su po novijim iskopinama kao carske kupke, te prema tome ne pružaju materijal za isporedbu u naše svrhe, sr. Vorbericht über die Ergebnisse der Ausgrabung des sogenannten römischen Kaiserpalastes in Trier von *Krüger-Krencker*, Berlin 1915. U romanskoj katedrali u istom mjestu sačuvani su ostaci jedne same dvorane carske palače, i to iz nešto kasnijeg doba, sr. Bonner Jahrbücher H. 127., 1922. str. 130. ss.

brojna pratnja, dvorjanici, birokracija, garda i t. d. To su radije privatni domovi prvog i najmoćnijeg rimskog građanina *[princeps senatus]*. U svom povećanom opsegu, umnoženom sjaju i monumentalnoj adaptaciji, što ih izazvaše potrebe carske reprezentacije i ceremonijela, palatinske palače ne skrivaju, osnovom i rasporedom odaja, svoje bliske podrijetlo od ondašnje građanske rimske kuće.

Hadrijanova vila je opet, kako je prije rečeno, skup raznovrsnih zgrada i objekata, dvorišta, trgova, vodoskoka, široko i slobodnom grupacijom razasutih u otvorenoj i mirnoj ladanjskoj okolini. To je zaseban tip golemoga ladanjskog zaselka, nastala za udovoljenje časovitog romantičnog hira cara Hadrijana, određena samo za privremeni boravak. Slikovito podređenje arhitekture okolnom pejzažu podaje — kao što i sličnim zaselcima cara Tiberija na Capriju — osobiti čar i karakter.[43]

Splitska palača naprotiv nije ni privatan stan u velikom gradu, ni romantičan ljetnikovac, već mala, trajna rezidencija carskog penzionirca, osamljena i utvrđena u burno vrijeme političkih i vjerskih borba; u njoj je bilo mjesta i za brojnu pratnju dvorjanikâ, vojske i služinčadi: odatle, pored careva stana u južnom dijelu, o kojem ćemo sada govoriti, pâs njezinih vojnički utvrđenih zidina, i odatle u njoj prije spomenuti elementi gradske arhitekture (portici glavnih unakrštenih ulica).

No i sam carev stan u južnom dijelu splitske palače nema ništa zajedničko u svojoj osnovi s ranijim palačama Rima i Tivolija. U ovima prevladava još raniji tip helenističke privatne arhitekture. Nju poznamo dobro po kućama sačuvanim na Delu i Pompejima ili po kraljevskoj palači u Pergamu, gdje se različne odaje stana ili palače grupiraju oko središnjeg četverokutnog dvorišta, urešena stupovljem *(peristil)*. Kuća se razvija u unutrašnjosti. Na dvorište se otvaraju sve odaje i prostorije, u njemu je koncentriran i arhitektonski ukras stana. Naprotiv vanjsko je

[43] Sr. *Gurlitt*, Geschichte o. c. str. 264., 268., 307., 325.

pročelje kuće prema ulici zatvoreno i umjetnički relativno irelevantno. Ista je shema, u kolosalno uveličanim razmjerjima i uz izvjesno jače isticanje fasadne dekoracije, pridržana u više puta spomenutim carskim palačama prvih vjekova po Krstu [Palatin i Tivoli]: grupiranje oko središnjeg dvorišta urešena stupovljem, t. j. oko peristila (njem. *Peristilbau)*, očito je vodeći motiv njihova građevnog sistema. Obratno, carev je stan u Splitu kompaktan građevni blok bez unutarnjih dvorišta. Da li on odgovara tipu kuće ili zaselka iz četvrtog vijeka, kao što spomenute palače na Palatinu i u Tivoliju odgovaraju prosječnom tipu ranije helenističke privatne arhitekture?

Postepeni razvoj rimske privatne arhitekture kroz različite vjekove carstva bio je, zbog oskudice dobro sačuvanih spomenika, do nedavna slabo poznat. Tek u novije doba sistematično su istražene brojne ruševine ladanjskih zaselaka razasutih po svim pokrajinama rimske imperije. Istina, redovito se radi samo o temeljima, koji nam pokazuju samo tlocrtnu osnovu; ali pompejski afreski iz prvoga stoljeća i afrikanski mozaici iz kasnijeg doba (sl. 95., 98.) pomažu nam doći do jasnije predodžbe o vertikalnoj strukturi i o evoluciji fasadne dekoracije privatne kuće, dok nam suvremena literatura pruža podataka za razjašnjenje namjene pojedinih prostorija. Tako je uspjelo s priličnom vjerojatnošću rekonstruirati evolucioni proces privatne kuće i zaselka kroz srednju i kasnu antiku. Rezultat je bila suglasna konstatacija, da je u drugom stoljeću većinom napušten helenistički peristilni tip i zamijenjen novim tipom (sl. 95.). Ovaj novi tip kasnijeg rimskog doba ne pozna unutarnjih dvorišta, već je u širini razvijen, kompaktan blok, kojega se pročelje redovito prema vani otvara prizemnim trijemom [zaselak na trijem, njem. *Portikusvilla*]. U daljem razvitku rimskog zaselka izbija karakteristična težnja za sve većom masivnošću i zatvorenošću cjelokupne zgrade nesamo u tlocrtnoj osnovi već i u rasporedu fasade. Najprije jaki ugaoni ispadi ili risaliti u obliku kula čvrsto zatvaraju pročelni trijem, a zatim se trijem diže u gornji kat

ostavivši prizemlju oblik zatvorene neraščlanjene zidne mase (njem. *Portikusvilla mit Eckrisaliten*)[43a] U ovakvom su stadiju od prilike afrikanski ladanjski zaselci reproducirani na mozaicima iz četvrtog stoljeća (sl. 95.). I baš ovakav rimski zaselak kasnijeg rimskog doba predočuje nam i carev stan na jugu splitske palače.[44] O tome će nas uvjeriti uporedni pogled na jednu od tih mozaičnih slika iz sjeverne Afrike (sl. 95.) i na južnu fasadu Dioklecijanove palače (sl. 20.). I ovdje i ondje vidimo u dužinu protegnutu fasadu, sa zatvorenim prizemljem i gornjim spratom, koji je rastvoren arkadnim trijemom; fasada je, u jednom i drugom slučaju, stisnuta između dvije visoke ugaone kule, a jedna središnja zgrada strši, u sklopu zaselka na afrikanskom mozaiku odnosno u općoj slici splitske palače, nad završnom linijom fasade. Samo što ugaone kule u Splitu nijesu povučene u fasadnu liniju, već prilično ispadaju, da se prilagode općem vojno-obrambenom sistemu palače, i što je ritmično akcentuiranje fasade carskog stana u Splitu provedeno prema jedinstvenoj osnovi i samo po estetskom kriteriju (vidi na primjer s koliko su smisla i ukusa postavljene u kompoziciji fasade splitske palače tri *loggie* i dva

[43a] Novija komparativna istraživanja, koja po mojem mnijenju idu predaleko u iznalaženju i isticanju zavisnosti na temelju analogija, stavljaju u jednu genetičku seriju stare orijentalne »hilani«, rimske zaseoke s ugaonim risalitima, sredovječne crkve s dvostrukim pročelnim zvonicima, pače i neke građevine u Indiji i u Kini, u kojima da se kao nit provlači motiv »hilani«ja, to jest motiv pročelja s visokim trijemom na stupove između pokrajnih zatvorenih krila ili kula. Sr. Bonner Jahrbücher 127., 1922. str. 189. ss.

[44] Sravni za sve ovo piše puta navedeno djelo *Swoboda* o. c. passim. Swoboda u tom djelu suptilnim ispitivanjem stila južnog pročelja Palače u Splitu, koje ide, po mojem mnijenju, nešto predaleko, fiksira to pročelje kao tipični primjer umjetnosti iz samog konca srednje rimske epohe (II.—III. v. po Kr.), jer da zaseoci prikazani na afrikanskim mozaicima odavaju odmakliji stadij u evoluciji rimske kuće to jest sasma dozrelu epohu kasnog rimskog carstva (IV.—V. v. po Kr.). U tome Swoboda vidi i osobitu važnost Palače u Splitu, jer nam ova popunja prazninu između ranijih rimskih zaselaka i onih najkasnije epohe na mozaicima u Africi.

Slika 61. Vestibul Palače iznutra.

Slika 62. Komadići mozaika nađenog na kupoli Vestibula.

Slika 63. Vrata, koja su vodila u kriptoportik Palače.

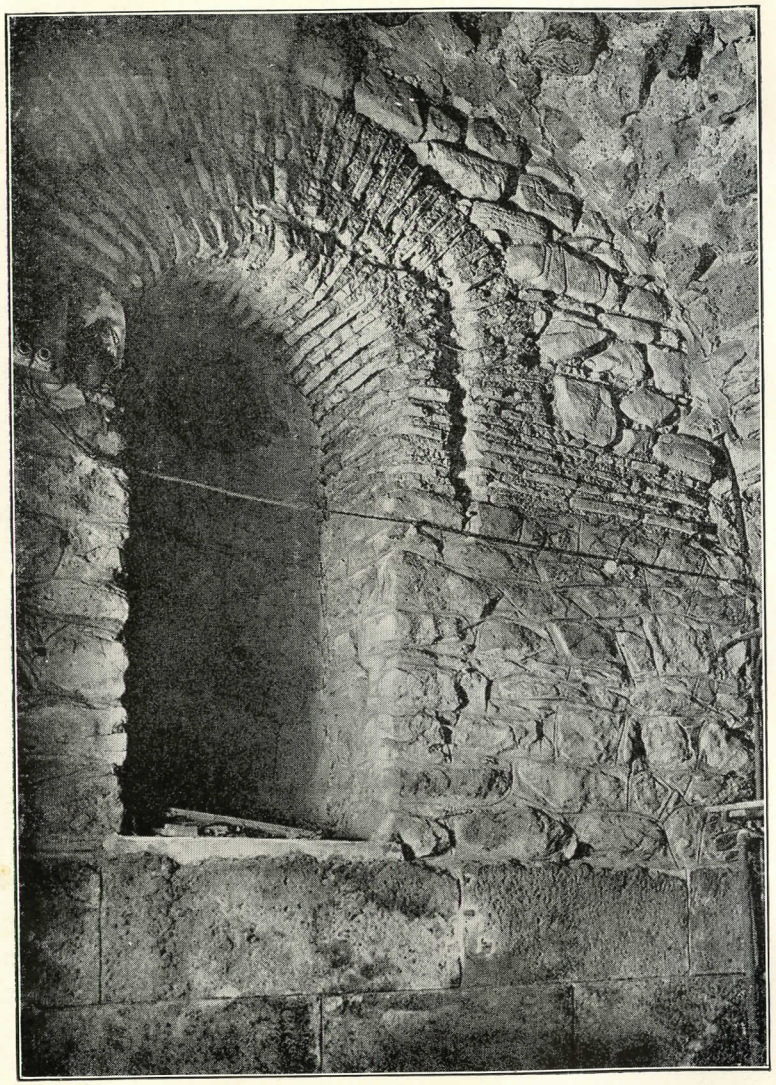

Slika 64a. Podzemna prostorija Dioklecijanove Palače.

luka, što prekidaju u stalnim razmacima seriju arkada kriptoportika, a kojima odgovaraju iza fasade nadvišene zgrade), dok se kod afrikanskih zaselaka — kako se iz mozaičnih slika razabire — smještaj i oblik otvorâ, prozorâ, vrata, vanjskih stepenica i t. d. morao bar djelomice ravnati prema praktičnim potrebama kućanstva i gospodarstva.

I tlocrtna osnova careva stana u Splitu podudara se s uobičajenom osnovom rimskih zaselaka iz kasnijeg doba. Naravno, ovdje se ne može raditi o identičnosti u detalju, jer osnovu privatne kuće određuje u prvom redu slučajna potreba obitavaoca. Radi se o podudaranju u glavnim crtama, o suglasnosti rasporednog sistema, koji je u Splitu samo shodno uveličan i umnogostručen. Carev stan u Splitu pokazuje, kao i prosječni tip zaselaka iz kasnijega rimskog doba,[45] duguljasti građevni blok u obliku pačetvorine; u jednom kao i u drugim, u carevu stanu u Splitu i u spomenutim zaselcima, neprekinuti trijem prati pročelje u svoj duljini (to je u Splitu tako zvani kriptoportik); unutrašnjost bloka zauzimlju naizmjenično velike dvorane u čitavoj dubini bloka (to su u Splitu tako zvani tablinum, biblioteka) i skupovi pomanjih odaja; između tih većih dvorana i manjih odaja posreduju tipični uski koridori.[46]

---

[45] Primjerice zaselak u Kirchbergu a. d. Aare, u Saalburgu, Nenningu, Fliessenu i t. d., kojih su osnove reproducirane u *Swoboda* o. c. sl. 43., 45., 47., 66. (vidi i našu sliku 72.).

[46] Amerikanski arheolog *Fronthingaam* o. c. str. 309., držeći se zastarjele i netočne Adamove rekonstrukcije (sl. 9.), pretpostavlja identičnu rasporedbu odaja u zapadnom i istočnom krilu careva stana u Splitu; on postavlja careve odaje u jednoj polovici, a odaje njegove žene i kćeri u drugoj, posve jednakoj polovici, i vidi u toj tobožnjoj strogoj odijeljenosti spolova orijentalan biljeg Dioklecijanove palače. To znači ipak ići predaleko. To je isto tako samovoljno i nategnuto kao i dedukcija osnove palače od sirske privatne kuće, gdje su pojedine prostorije nanizane uzduž ogradnog zida četverokutnog dvorišta (sr. Beyliea o. c. str. 32.): u carevu stanu u Splitu na jugu palače nema naime unutarnjih dvorišta, a predvorje pred stanom (Peristil) nema ništa zajedničko sa spomenutim sirskim kućnim dvorištem. Sva ova natezanja oko tobožnjeg izrazito orijentalnog karaktera splitske palače karakteristična su za pravac i

Toliko o osnovi i općoj dispoziciji palače, a sada da vidimo njezinu arhitekturu i da ponajprije osvijetlimo pitanje, znači li palača dekadencu u umjetnosti ili ne.

Arhitektura Dioklecijanove palače nailazila je tijekom prošlog stoljeća, kao i čitava umjetnost kasnije antike, na podijeljeno i nejednako shvaćanje. Stariji klasični arheolozi i čistim klasičnim duhom prožeti historici umjetnosti priznavali su, istina, kolosalnost rimskih arhitektonskih pothvata, hvalili solidnost rimskih građevina kao dokaz velike tehničke vještine i praktičnog duha starih Rimljana, ali su inače u rimskoj arhitekturi vidali samo polagano izumiranje klasične helenske tradicije, koja da se još prvih vjekova po Kristu bar u arhitektonskoj dekoraciji kojekako podržavala, a da je u kasnijoj periodi — koja se baš započinje splitskom palačom — popustila sve većoj podivljalosti i anarhiji oblikâ. Novi svijet arhitekture, sadržan u golemim amfiteatrima, monumentalnim slavolucima i sjajnim kupkama, novi umjetnički ideal, izražen kupolom Panteona i smjelim svodovima rimskih kupki i Maksencijeve bazilike i t. d., nije bio u svom značenju dovoljno proniknut, jer je gledan kroz sve bljeđu i slobodniju imitaciju klasične grčke dekoracije, koja je, po duboko uvriježenom umjetničkom atavizmu, izvanjski zaodijevala rimske građevine. Pogotovu arhitektonske novine kasne antike nailazile su na oštar sud. Dekorativni stupići na konzolama ili bapcima, koji se vide u Splitu na glavnim vratima, Porta Aurea (sl. 23.), bili su ismjehivani, jer da ovi stupići vise u zraku,[47] a luk postavljen izravno na stup, koji se u monumentalnim dimenzijama javlja u Peristilu Palače (sl. 28. do

tendencije historije umjetnosti najnovije dobe, koja mnogo puta bez dostatne opravdanosti hoće da dovede sve u vezu i odvisnost od Istoka.

[47] Sr. *Adamy*, Architektonik der altchristlichen Zeit, Hannover 1884. str. 43.

32.), smatrao se »žigom barbarstva« ili »nastranim motivom razuzdane istočnjačke mašte«.[48]

Tek postepeno javljaju se objektivniji sudovi o rimskoj arhitekturi uopće, pa i onoj kasnijeg doba napose. Osobito je bečki profesor Riegl bio uvjeren branitelj kasne antike i duhovit tumač njezinih posebnih estetskih ciljeva.[49] Postavivši se na više, univerzalno historijsko stajalište, on je nastojao shvatiti i kasnu antiku prema ciljevima, što ih je ona sama sebi postavila.

Promatrajući kasnu antiku, a slobodan od dogmatičnih predrasuda, što nam ih i nehote narivava naše moderno shvaćanje, kome je klasično doba i njegova umjetnost bliža i pristupačnija od umjetnosti kasne antike, Riegl i njegova škola ne vide u ovoj dekadencu ili nazadak umjetnosti, izazvan vanjskim utjecajem političkih okolnosti (to jest provalom barbarâ) već u njoj radije nazire dosljednu promjenu antikne umjetnosti, nužno izazvanu novom estetskom voljom *[Kunstwollen]* onog doba. Kasna antika — koje je tipično djelo splitska palača — također je nužna karika u lancu neprekinutog historijskog razvijanja umjetnosti; ona je potrebita etapa na putu evolucije antike u sredovječnu i noviju umjetnost. Riegl zgodno upozorava u ovom pitanju na analogan položaj umjetnosti kasne antike i političko-socijalnih prilika Dioklecijanova doba pred očima moderne kritike. Oštra centralistička Dioklecijanova i Konstantinova reorganizacija carstva čini se nama danas kao nazadak u uporedbi s demokracijom Perikla ili u doba Grakhâ; ona nam se u mnogočem pričinja kao povratak ličnim despocijama Istoka, premda je ta autokracija bila posve potrebit preduvjet, da se iz temelja preokrene nepravedna socijalna i politička struktura antiknog svijeta, a jednako podlanje svakoga pod samovolju vlastodršca bio je prvi korak

[48] Sr. *Kraus F. X.*, Realenzyklopädie der christlichen Altertümner 1880. I. str. 214.; *O. Mothes*, Baukunst des Mittelalters in Italien, Jena str. 18.

[49] Sr. osobito *Riegl*, Spätrömische Kunstindustrie, Wien 1901. passim.

k socijalnom izjednačenju sviju. I u umjetnosti u mnogočem danas ispravnije naziremo svijesno odalečenje kasne antike od ideala klasičnog doba. Tako se na primjer priznalo, da je brižljivo dotjerana detaljna dekoracija postala sporednom i suvišnom u umjetnosti, koja računa na promatranje iz veće daljine, koja teži u prvom redu za skladnim i jakim dojmom cjeline i koja se poput Dioklecijanove palače — vidi vanjska pročelja palače sl. 21. — voli izražavati krupnim crtama i djelovati jakim kontrastima širokih masa. Nije nemoć i siromaštvo invencije arhitekta, ni utjecaj vojničkog duha cara Dioklecijana ona jednostavna kompozicija vanjskih fasada palače sa njezinim ravnim i dugim linijama i mnogostrukim ponavljanjem istih motiva, već je to odraz novog ukusa u umjetnosti. Tipična težnja kasne antike za masivnošću, kako je već poznato, i krupnim obrisima izazivlje i opravdava također i napuštanje kanelira (t. j. oblih žljebova uokolo stupova: u Splitu su gotovo svi stupovi glatki[50]).

Ovdje ću spomenuti i upotrebu fragmentarnog arhitektonskog materijala preuzetog iz ranijih zgrada, koja se u većoj mjeri u antiki valjda po prvi put javlja u Splitu.[51] Istina, pljačka rimskih pokrajina drevne kulture, bogatih umjetninama, davna je praksa osvajačâ: Emilije Paulo je još g. 167. prije Krista donio u Rim iz Macedonije 250 kola krcatih umjetničkim plijenom.[52] No od ove ponovne upotrebe čitavih umjetnina, osobito skulptura ili, da bolje rečemo, od sposobnosti uživanja u umjetninama drugog doba moramo razlikovati pojavu, koju susretamo u Dioklecijanovoj palači i u starokršćanskim bazilikama: u ovima su pojedine

[50] Jedini kanelirani stup, valjda uzet iz kakve starije zgrade, nalazi se u Peripteru Mauzoleja, sr. *Niemann* o. c. str. 67.; *Hébrard-Zeiller*, o. c. str. 90.

[51] Veći dio stupova Peristila u Mauzoleju iz skupocjenog materijala nije izrađen *ad hoc* za palaču, već je preuzet iz drugih zgrada, sr. *Hébrard-Zeiller*, o. c. str. 148., Bull. dalm. o. c. 1908. str. 86. ss.

[52] Sr. *Gurlitt*, Geschichte o. c. I. str. 255.

arhitektonske česti, kao kapiteli, baze, stupovi, i t. d. preuzeti iz drugih zgrada i na brzu ruku adaptirani kao materijal u novim zgradama. Pripisati ovu pojavu samo ponestajanju materijala i oskudici sposobnih radnika, ne dopušta nam — bar u Dioklecijanovo doba — živahna graditeljska djelatnost i živi građevni interes onog doba. Vjerojatnije je, da je u ovo prvo vrijeme upotrebu fragmentarnog materijala iz ranijih zgrada, ako ne izazvao, a ono barem omogućio optičko-koloristički smjer kasno-antikne umjetnosti, po kojem i arhitektura računa promatranjem iz veće daljine i po kojem izradba i suglasnost pojedinih česti iščezava pred efektom cjeline.

Ali estetski teoretici idu i dalje. Za Riegla nema uopće nazatka ni u historiji ni u umjetnosti, kao što ni zastoja; on poznaje samo vječitu mijenu prema unutarnjim zakonima razvijanja. On nam dosljednom logikom iznosi suptilne umjetničke intencije, što su izazvale napuštanje proporcija kod figura i opadanje relijefne obradbe u skulpturi, dovedavši plastiku do bezobličnih plitkih crteža koptskih kamenih stela. U svijetlu takva razmatranja kasne antike nalaze i vrlo surovo izrađeni relijefi mauzolejeva friza (sl. 43., 47., 48.—49.) simpatično tumačenje i opravdanje.

Tako daleko ne mogu ipak slijediti branitelje kasne antike. Prihvaćam njihovo dokazivanje, da umjetnost nije prost mehanički produkat svojih materijalnih preduvjeta [Semperova teorija] i vanjskih okolnosti, već u prvom redu odraz unutarnje volje, ukusa ili ideala izvjesnog doba. Ali je isto tako neosporno istinito, da izvanjski faktori, to jest politički događaji, ekonomsko stanje, sređene ili nesigurne životne prilike utječu na duševni život nekoga doba, dosljedno i na umjetničke ciljeve toga doba: i baš zato neke periode umjetnosti imaju skromnije, niže zahtjeve. Velika historijska peripetija, poznata pod imenom seobe narodâ, bez sumnje je nepovoljno utjecala na kulturne prilike pri izmaku staroga svijeta; prve sjene barbarizacije, da tako kažem, života zapažaju se u umjetnosti, kao što i u duševnom životu, već u Dioklecijanovo doba. Zato nalazimo u

palači pokraj svijetlâ i sjena: pokraj velike konstruktivne solidnosti, bogate i raskošne dekoracije i arhitektonike, što kroči k novim ciljevima, nalazimo naime u njoj na očite znakove opadanja zanatlijske vještine.

Građevna izvedba palače, i ako tehnički solidna, površna je i zanemarena. Podsjetit ću ukratko na osnovu palače, koja zapravo ima oblik nepravilnog trapeza mjesto pravokutnika (sl. 17.); na nejednakost širine ili zijeva arkada u kriptoportiku i perimetralnim zidinama palače; na nejednake razmake interkolumnijâ u Peristilu; na često različitu visinu stupova, kapitelâ i baza; na razmimoilaženje [u osima] arhitektonskih česti, koje bi se morale apsolutno podudarati [korniža nad ulazom u Hram ne leži u osi portala (sl. 53.), a prozorčići u prizemlju južne fasade postavljeni su nezavisno od arhitekture kriptoportika nad tim prizemljem sl. 20.];[53] na posve nespretan i neorganski spoj arhikolonata na Peristilu s Protironom (ulaz u carev stan) i t. d. A imade i drugih nedostataka i propuštanja. Izradba korniže ili vijenca nad ulazom u Mauzolej samo je na jednoj strani dovršena; čvorovi na balvanima krepidome ili podnožja Mauzoleja i Hrama, kojima se s pomoću užeta kamenje dizalo i prenosilo, nijesu naknadno isklesani; prema Hébrardu i Schulzu i niša kod Porta Aurea nije do kraja izvedena[54] (sl. 23.).

[53] *Swoboda* o. c. str. 151. hoće da i u ovome vidi kasnoantikni stilistički biljeg, naime hotimično sprečavanje tradicionalne vertikalne suglasnosti u klasičnoj arhitekturi za volju nezavisnog horizontalnog ritma u svakom katu. A za Stratimirovića (Bull. dalm. 1890. Prilog str. 6.) je spomenuta nejednakost i smanjenje zijeva interkolumnija u Peristilu hotimično odabrana za postizavanje perspektivnih efekata. Ovi su razmaci stupova međutim u splitskoj palači bez reda i pravila sad veći a sad manji; osim toga antika nije uopće poznavala čisto prostorno promatranje spomenikâ, koje je tek mnogo kasnije, u baroku, izazvalo Berninijeve perspektivne majstorije (sr. na pr. *scala regia* u Vatikanu, gdje su stupovi pri kraju sve to bliži, čime duljina stepenica biva za oko povećana).

Sve se ovo često, a bez dovoljnoga razloga, pripisuje hitnji, kojom se gradila palača, da bi u određen rok mogla primiti cara Dioklecijana.[55] Potreba da u određenom roku zgrada bude dogotovljena — a radilo se na njoj kojih desetak godina — ne opravdava međutim nikako činjenicu, što razmaci stupovlja nijesu točno odmjereni ili što okvir ulaza u Hram ne leži u osi portala i t. d.; za to je sigurno bilo dosta vremena. Pogotovu ništa nije sprečavalo graditelje palače da i po dolasku carevu u Split otuku čvorove na balvanima ili izvedu do kraja nišu kod Porta Aurea i izgrade tobože projektiranu edikulu ispred niše. To su prije značajni dokazi, da je u četvrtom vijeku obrtna stega u graditeljstvu popustila, i da oko onovremenih promatralaca nije bilo vrijeđano spomenutim omaškama. Da je to tako, vidimo i po tome, što se slični propusti javljaju u ono doba i drugdje, [56] i ako ne u onolikoj mjeri kao u Splitu. To ćemo moći vjerojatno pripisati suradnji domaćih provincijalnih majstora pri izgridnji palače.

Time smo se dotakli pitanja udjela lokalnih majstora pri gradnji palače.

Susjedni Solin bio je cvatući provicijalni grad, gdje su zastalno radili brojni graditeljski majstori, a i oko rimskih kamenoloma na Braču i kod Trogira — odakle je uzet materijal za palaču — sigurno su se okupile kle-

[54] Sr. za sve ovo *Hébrard-Zeiller* i Niemann passim; za nišu Portae Aureae sravni osim toga Jahrbuch des kais. deutschen archäol. Inst. 1909. str. 46. ss.

[55] *Eitelberger* (o. c. str. 356.) a po njemu i *Schneider* (o. c. str. 48.) pripisuju pače i novi lakši konstruktivni sistem mauzolejeve kupole te upotrebu fragmentarnog starijeg materijala i čestu upotrebu svrdla kod klesane dekoracije žurnoj gradnji palače, za koju da je arhitekt odabrao nove jednostavnije tehničke procedure. O pojavi fragmentarnog materijala u palači rekoh već svoje mišljenje naprijed, a o sistemu konstrukcije mauzolejeve kupole, odavno uobičajenom na Istoku te o značenju, plastike obrađene svrdlom, tipičnog biljega kasnog antiknog ukusa, bit će kasnije govora.

[56] Neistučene čvorove na balvanima nalazimo češće kao znakove zanemarene izrade, koja, rekao bih, u to doba, nije nikome smetala, sr. *Sittl'* Archäologie der Kunst o. c. str. 296.

sarske radionice. Ipak, gradnja kolosalne carske palače bila je u provinciji izuzetan pothvat, i po svom opsegu i po svom značenju; za ovaj pothvat nijesu dostajale radne sile, a valjda ni sposobnost domaćih ateljea. Ovi su usto imali pune ruke posla, kako zgodno opaža Weigand, da namire svagdašnje potrebe u samom Solinu, gdje je okolnost, što je Solinjanin zasio na carsko prijestolje, pa gradnja carske rezidencije u neposrednoj blizini grada, po svoj prilici, dala većeg zamaha intenzivnom javnom životu samoga grada.[57] Arhitekt i štop rutiniranih majstora sigurno su stoga došli izvana, kako će kasnije biti o tom govora. Njihovo je djelo koncepcija palače i izvedba dotjeranijih njezinih česti. Ali pri izvedbi goleme palače zastalno su zaposlene i spomenute lokalne radionice. Proizvode ovih radionica poznamo i inače po nalazima rimskih skulptura u Dalmaciji, sarkofagâ, relijefâ, natpisâ i t. d., koji nose dojam osrednje, provincijalne, ponešto rustikalne umjetnosti.[58] Ovim čednim lokalnim klesarima držim, da se može na primjer, pripisati friz s predstavama lova erotâ u Mauzoleju u gornjem redu stupovlja, jer nam prikazuje odmakliji stadij izopačenosti od suvremene relijefne plastike na Galerijevu slavoluku u Solunu ili od skulptura na bazi stupa na »*forum romanum*«.[59]

[57] Sr. *Weigand* u članku u Strena Bulićiana str. 91.

[58] Sr. *Dvořak* u Dalmatien hg. v. *Brückner* o. c. str. 169. ss.

[59] Za Solun sr. Bull. de correspondence héllenique 1920. Pl. II., i *Wulff*, o. c. sl. 157., 158.; za bazu u Rimu sr. *Riegl*, Spätröm. Kunstindustrie sl. 18. i 19. Često je istaknuto mnijenje, da su ovi relijefi proračunano tek abocirani (škicirani) u krupnim konturama zbog visine i tame, u kojoj se nalaze. Ne usvajam ovo mnijenje, već radi činjenice, da u neposrednoj blizini ovih relijefa, dakle u identičnim okolnostima smještaja i svijetla, nalazimo kapitele gornjeg reda stupovlja, koji nas zadivljuju preciznošću i finoćom izrade, i sigurno su najsavršeniji dio klesane dekoracije u palači.

A teško je pretpostaviti namjernu nedovršenost ovih skulptura, ako imamo na umu sistem i podiobu rada u graditeljstvu starih Rimljana, što je bilo skroz različito od načina rada novijega doba. Danas građevni majstor i klesar rade pod oštrim nadzorom i uputama arhitekta i točno izvađaju nacrt,

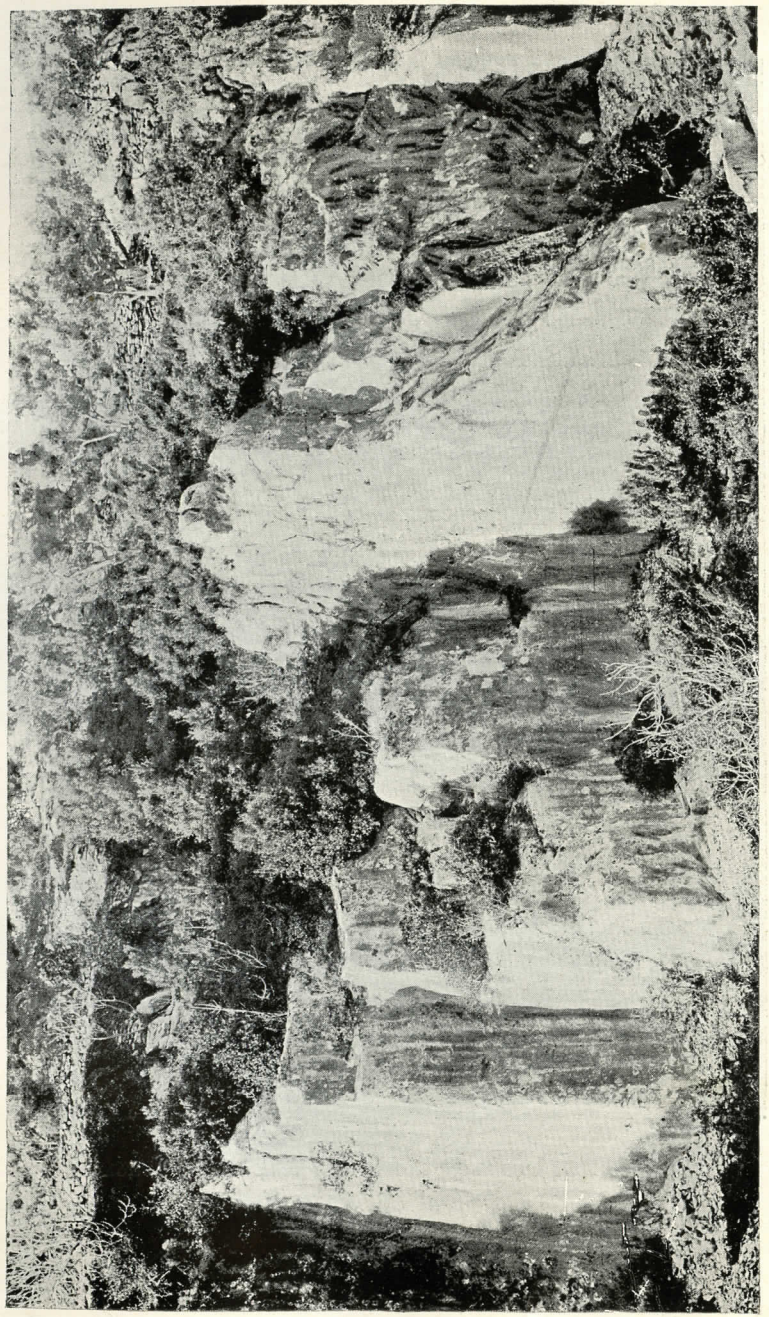

Slika 65. Rimski kamenolomi na otoku Braču, odakle se je vadio materijal za Palaču u Splitu.

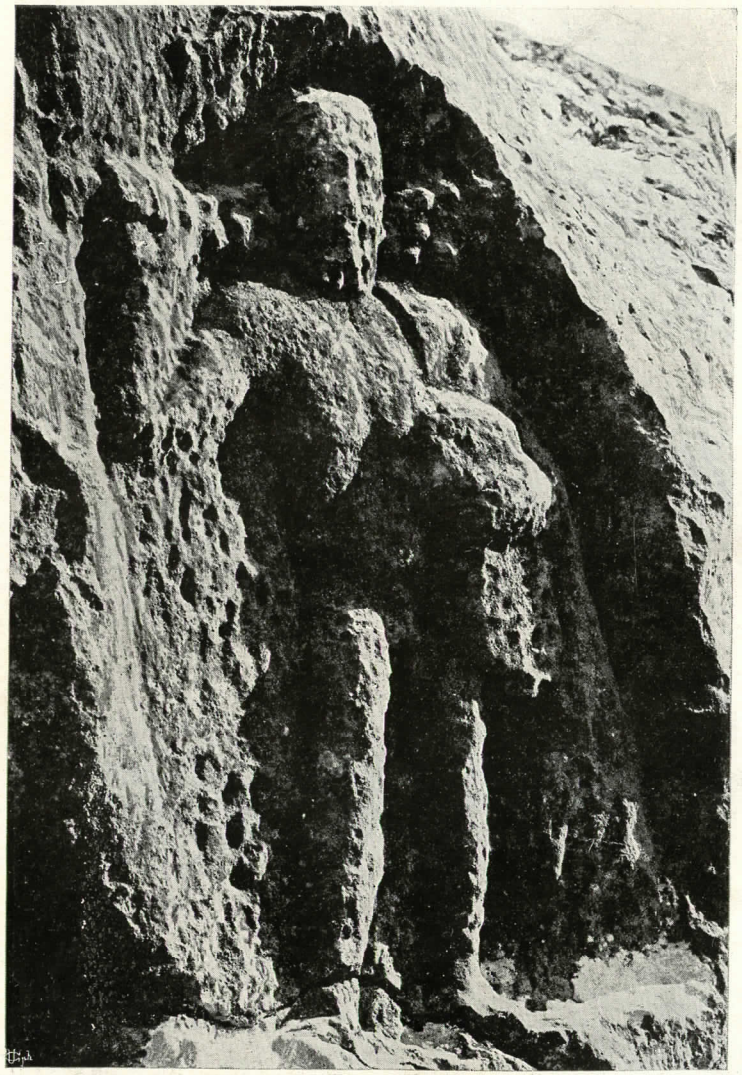

Slika 66. Kip Heraklesa uklesan u kamenu u rimskim kamenolomima na otoku Braču.

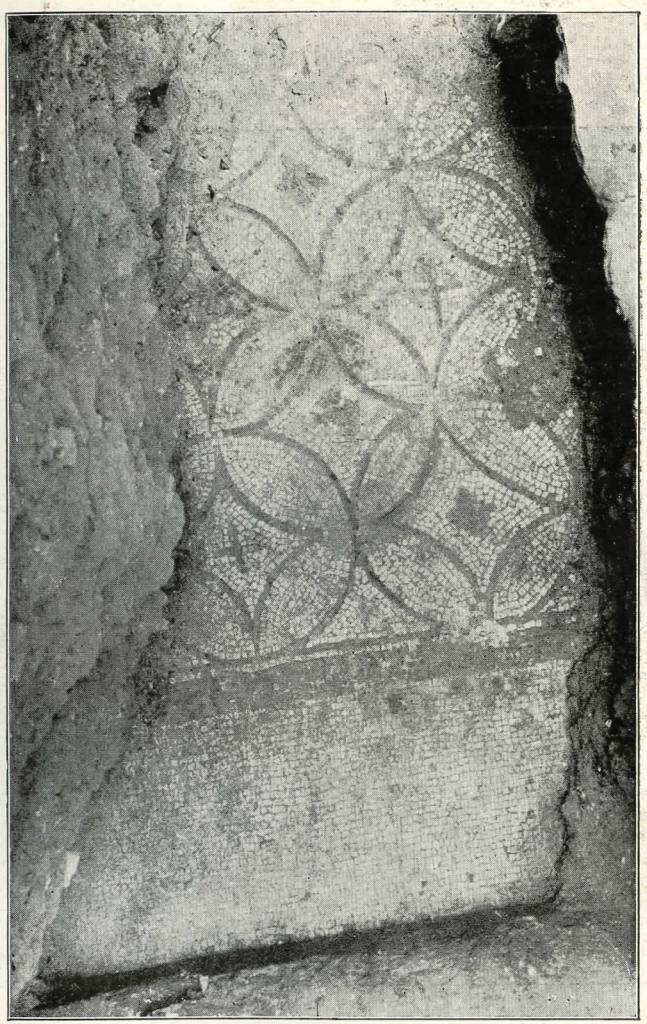

Slika 67. Mozaik sa pločnika Dioklecijanove Palače, otkriven na današnjoj Poljani Grgura Ninskog.

Slika 68. Mozaik sa pločnika Dioklecijanove Palače, otkriven na jugu današnje Bulićeve Poljane.

Dioklecijanova palača izazivlje još danas u svojim ostacima naše priznanje i divljenje kao tehnički pothvat. Dijelovi njezini, koje je kasnija upotreba u javne svrhe (Mauzolej, Hram, zidine) spasila od nasilnog uništavanja, prkose još zubu vremena i opravdavaju riječ, da su Rimljani gradili za vječnost.

Nema u njoj ni traga malaksanju građevne volje. Baš obratno, dizanje splitske palače pada u početak umnogostručene građevne djelatnosti posljednje faze antike, koju karakteriziraju dva imena: Dioklecijan i Konstantin; Dioklecijan, čija dalekosežna reorganizacija carstva vidi u svestranom dizanju gradova, građevina i spomenikâ javne koristi, tom davno oprobanom državničkom sredstvu, integralni dio svog političkog programa i Konstantin, s kojim se započinje bogata graditeljska era slobodne kršćanske crkve.[60] Ovu gorostasnu građevnu djelatnost na početku četvrtog vijeka, kao i gradnju palače u relativno kratko vrijeme, možemo razumjeti samo predočenjem onodobnih prilika rim-

---

u kojem je u tančinama određen svaki detalj. U rimsko doba naprotiv arhitekt je, istina, upravljao radnjom, izrađivao opći plan u tlocrtnoj i vertikalnoj osnovi te u perspektivnom izgledu (Vitruvova *ichnographia, ortographia, scenographia),* pače pravio i malene modele zgrada *(exemplar)* — ali je u detaljnoj izradi majstor bio ipak daleko slobodniji od današnjega. Različne vrste radnika podijeljenih u specijalne kolegije i kategorije radili su, primivši narudžbu, po vlastitoj inicijativi i nastojali, da im naručeno djelo bude o sebi bez obzira na određeno mu mjesto što bolje i ljepše. Odatle i česti slučaj u rimskoj antiki, da i zidovlje prekriveno žbukom ili inkrustacijom mramora pokazuje u svojoj gradi ukusne dekorativne uzorke; odatle ljubav i brižljivost, koju antikni majstor, prema svojoj vještini, ulaže u izradu skulptura i ornamentike za mjesta oku nepristupačna. Sr. *Choisy,* L' Art de bâtir chez les Romains, Paris 1873. str. 171., 202., *Durm* o. c. str. 368., Jahreshefte des oesterr. archäol. Inst. 1902. str. 175.

[60] Još gotovo stoljeće kasnije, u mnogo nepovoljnijim prilikama, živa graditeljska djelatnost u rimskom carstvu izazivlje sv. Jeronima, velikog Dioklecijanova zemljaka, na značajan usklik: v i v i m u s q u a s i a l t e r a d i e m o r i t u r i e t a e d i f i c a m u s q u a s i s e m p e r i m h o c s a e c u l o v i c t u r i. (Hier. Epist. II. 18.)

skog carstva. Autokratsko i centralističko preustrojenje carstva na početku IV. vijeka dalo je na raspolaganje vladaru — još većma nego dotada — sve ono, što se iziskuje za gradnju: novca, materijal i radnu silu.

Financijske reforme cara Dioklecijana [reforma novca, poreza, porezno izjednačenje Italije i provincija, stapanje vladareva *fiscusa* i državnog *aerariuma*][61] koncentriraše goleme svote i vrijednosti u ruke vladara. Građevni materijal, koliko ga nijesu dali domaći kamenolomi ili koliko ga nijesu davale pojedine provincije kao uobičajen porez u naravi,[62] oduzimao se bezobzirno iz pokrajina, bogatih znatnim spomenicima. Svekoliko ladanjsko pučanstvo bilo je do potrebe podvrgnuto besplatnim robotnim radnjama »*munera sordida*«;[63] ono je davalo radnu snagu za niže pomoćne službe. Jeftine, a pouzdane i stručno izobražene majstore za različite vrste radnja i konstrukcija pružali su caru zanatlijski cehovi *(collegia)*. *Collegia*, baš u ovo doba, od privilegiranih slobodnih društava bjehu pretvorena u prisilne cehove, kod kojih je nasljedstvo od oca na sina bilo obligatno;[64] ovim despotskim postupkom htjeli su vladari, makar i pod silu, uzdržati tradiciju i rutinu u obrtu. Pripomoći za javne građevine davala je također i vojska; ona se odvajkada za to upotrebljavala, da se u miru i dokolici ne razlijeni i ne uzobijesti.[65] Najniže i najteže poslove, kao one u kamenolomima obavljali su napokon robovi i osuđenici; da je između ovih potonjih za cara Doklecijana bilo i mnogo kršćana, naslućujemo po bolnom odjeku, što njihove patnje nađoše u Laktancijevim opisima progona kršćana.[66]

[61] Sr. *Schiller*, Geschichte der römischen Kaiserzeit, Gotha 1887, III. Bd. str. 68. ss.

[62] Sr. *Choisy*, L' art de bâtir o. c. str. 208. Tako su primjerice etruški gradovi morali davati carskom Rimu stalnu godišnju kontribuciju klaka (maltera), a druga mjesta izvjesnu količinu kamenja ili opeka.

[63] Sr. *Choisy* o. c. str. 209.

[64] Sr. *Choisy* o. c. str. 187.; Schiller o. c. III. str. 82.

[65] Sr. *Choisy* o. c. 205. ss.

Materijal i tehničke procedure, upotrijebljene pri gradnji palače, također odgovaraju ondašnjim građevnim običajima.

Glavni materijal je kamen i opeka: učetvoreni tesanci vapnenca kod zidina, vrata, sakralnih zgrada; opeka i nepravilno lomljeni krševi kod Vestibula, ogradnog zida mauzolejeva temenosa i podzemnih supstrukcija (sl. 64. a i b); sadra kod svodova kripte sakralnih zgrada i u supstrukcijama ispod careva stana. Svodovi su različni po konstrukciji i materijalu: kupole, bačvasti svodovi, unakrsni svodovi, a građeni su od tesanaca vapnenca (Hram), opeka (Mauzolej) i lake sadre (kripte i t. d.).

Opeka leži ili bolje reći utapa se u debelom sloju klaka (maltera) (sl. 61., 64.). Rimska opeka uzima u prvo doba rimskog graditeljstva za spajanje tanak sloj klaka, koji u kasnijim periodama rimskog graditeljstva postepeno raste i doseže u palači debljinu opeke, pače je gdjegdje i prekoračuje.[67] Takav odnos između opeke i spoja tipičan je za kasnu antiku, a ostaje i u svom bizantinskom graditeljstvu.[68] Malter je pomiješan sa smrvljenim komadićima opeka.

I naizmjenična upotreba horizontalnih slojeva opeka i nepravilnih krševa (sl. 60., 61.), značajna za palaču, česta je i tipična pojava za graditeljstvo IV. stoljeća po Kr. Svrha je ovih lanaca od opeka učvršćenje i uravnoteženje nepravilno nabacanih krševa, pa zato se ta procedura, bar u zametku, zapaža u svako doba, koje se kod gradnje ujedno služi kršom i opekom. Tako je susretamo na primjer u Italiji već u kasno republikansko doba i to u Pompejima [kod

[66] Sr. *Lactantius*, de mortibus persecutorum o. c., na naš jezik prevedeno od Lovrića: Laktancije, Kako umriješe progonitelji crkve, Đakovo str. 9. i 10.

[67] Prosječna je debljina opeke i klaka u palači oko 4 cm, sr. *Niemann* o. c. str. 110. i *Durm* o. c. tabla na str. 185. i str. 215.

[68] Sr. *Leclercq*, Manuel d' archéologie chrétienne, Paris 1907. II. str. 45.; *Diehl*, Manuel d' art o. c. str. 158.

gradskih vrata i drugdje], pa kasnije u Veroni [amfiteatar III. v. po Kr.], u Rimu [Karakaline kupke i Minerva Medica III. v. po Kr.] i t. d.; sjeverno od Alpâ — također prije Dioklecijanova doba — u Kölnu [gradska vrata]; pa u Maloj Aziji u Aleksandriji Troas [kupke iz II. v.), u sjevernoj Africi u kupkama iz II. i III. vijeka i t. d.[69] Ipak do četvrtog vijeka, pojava lanaca od opeka, što se povlače kroz lomljeno kamenje, sporadična je, većinom sužena samo na jedan ili dva reda opeka i ograničena na izvjesna mjesta u zgradi, gdje to iziskuju konstruktivni obziri. Tek s četvrtim vijekom po Kr. postaje ona običajnim tehničkim postupkom, upotrijebljenim u mnogo većem opsegu i u većem broju slojeva, a pored toga sada izbija već i dekorativno iskorišćivanje ove gradnje — i ako je takva ziđevina još često prekrita žbukom. Kao primjerke ove tehnike iz četvrtog vijeka po Kr. napominjem ruševine carskih kupki u Trieru, ostatke Julijanovih kupki u Parizu, zidine i tornjeve gradskih utvrda u krajevima sjeverno od Alpâ, okruglu građevinu danas crkvu sv. Jurja u Solunu i t. d.[70] I srednji vijek pridržava ovu tehniku: izmjena opeke i kamenja — sada i pravilno tesanog kamenja — daje prigode bizantinskoj arhitekturi osobito onoj kasnije periode, kao što i graditeljima sredovječnih srpskih zadužbina, za efektno i slikovito dekoriranje zidnih platna (na zapadu Evrope ističemo srodnu dekoraciju merovinških crkava u Francuskoj i drugdje).[71]

[69] Za Pompeji sr. *Mau*, Pompei, Leipzig 1908. str. 33. i 249., sl. 5., 118., 126.; za Veronu sr. *Durm* o. c. sl. 215.; za Rim sr. *Durm* o. c. sl. 220.; za Köln i uopće za građevine srednjorimske epohe sr. Bonner Jahrbücher Heft 118. str. 320; za Aleksandreju Troas sr. Mitteilungen des kaiserlichen deutschen archäol. Inst. Athenische Abtlg. 1884., 1. Heft str. 37. Tab. III. sl. 1.; za sjevernu Afriku sr. *Osell* o. c. I. str. 211. ss., Pl. LIII. ss.

[70] Za Trier sr. *Krüger-Krencker*, Vorbericht itd. o. c. passim, *Durm* o. c. sl. 212.; za Pariz sr. *G. Riat*, Paris u »Berühmte Kunststätten« No. 6. str. 8.; za gradove sjeverno od Alpâ sr. Bonner Jahrbücher Heft 118. str. 348. i Comptes-rendus des Séances de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, Bulletin Juillet-Octobre 1921. str. 288.; za Solun sr. Bulletin de corréspondence hellénique 1920. str. 22.

Osobito je interesantna u splitskoj palači tehnička konstrukcija kupole u Mauzoleju (sl. 43.). Ta je kupola izidana po metodi različitoj od običajne svodovne konstrukcije Rima i Zapada. Rimljanin obično gradi svod od opeka ili od drugog lakšeg materijala, koji on utaplja u obilat klak, pa podržava ovu masu drvenim svodnim skelama (njem. *Lehrgerüst)*, dok otvrdne i pretvori se u masivan monolit.[72] Mauzolejeva kupola u Splitu izidana je, naprotiv, u glavnom bez drvenih skela, kao što je od davnine bio običaj u Orijentu. Postepeno zidanje kupole u visinu omogućeno je u Splitu ingenioznim rasporedom opeka; opeke su najprije složene u obliku lepezastih obrazaca, koji se nižu jedni na drugima do dvije trećine visine kupole, a tek odavle slijede do vrha kolutasti slojevi vodoravno položenih opeka. Slično su konstruirane i neke kupole iz istog ili malo kasnijeg doba u Maloj Aziji [Dioklecijanove terme u Nikomediji], u Solunu [mauzolej sv. Dimitrija] i u Macedoniji.[73] Sve su to krajevi helenističkoga područja carstva; tu ćemo okolnost morati držati na umu kod pitanja, odakle su došli anonimni graditelji palače [vidi kasnije].

Upozorujemo još na jednu malu osobinu u gradnji svodova od opeka, koju Durm i Niemann, dobri poznavaoci antikne tehnike, nazivlju napretkom konstruktivne metode: polukružne niše u Vestibulu (sl. 61.) imadu donji dio svodine [njem. *Wölbung*] izidan vodoravnim opekama, dok sam vrh svodine, a ujedno čeoni luk [njem. *Stirnbogen*], sačinjava red opeka, što stoji okomito na prvima, čime je pri-

[71] Za Bizant sr. *Leclercq* o. c. II. 45. i *Diehl*, Manuel o. c. str. 158., 425. i 722.; za Srbiju sr. *Millet*, L' art ancien serbe, Paris 1919. passim; za Zapad sr. *Haupt*, die älteste Kunst der Germanen itd. 1909. str. 104. passim.

[72] Nedavno je sretnim slučajem nađeno nekoliko ostataka *in situ* takvih skela od drva, i to u jednoj podzemnoj supstrukciji iz rimskog doba u Vienne (u Francuskoj), sr. Comptes-rendus des Séances Acad. Inscr. et Belles Lettres o. c. 1921. Juillet-Octobre str. 286. ss.

[73] *Wulff* o. c. II. str. 369.; *Hébrard-Zeiller*, Spalato o. c. str. 167.

štedena gradnja posebnog čeonog luka, i čitav je svod čvršći.[74]

I postupanje kamenim materijalom pokazuje u Splitu zanimivih ili rijetkih odlika. Leclercq, u svojem udžbeniku kršćanske arheologije, napominje, da su stupovi u palači bili položeni na tankom olovnom listiću, koji svojom rastegljivošću jednolično dijeli pritisak odozgo; takav postupak pozna i rado upotrebljava i kasnije bizantinsko graditeljstvo.[75] A kod zapadnih i sjevernih vrata palače (sl. 23., 24.) imademo arhitrave, ili da točnije kažemo, vodoravne lukove [njem. *scheitrechter Bogen*] složene od tesanaca, koji zupčastim profilom zahvaćaju jedni u druge. Time je sklizanje pojedinih dijelova luka oteščano. Inače se zazubljeni tesanci ne javljaju prvi put u Splitu. Možemo na primjer zabilježiti pojavu takvih tesanaca kod teatra u Orange-u, kod jednog groba na Via Appia, u amfiteatru u Sirakuzi i na Istoku carstva u Palmiri; iz kasnijeg doba napominjem Teodorihovu grobnicu u Ravenni i manastir iz Justinijanova doba na Sinaju kao primjere sa sličnim postupkom zidanja.[76]

Ovdje ću još spomenuti ugaone kapitele mauzolejeva periptera s petokutnim abakusom (sl. 45.).[77] Problem adaptacije kapitela raznolikom položaju stupa u zgradi [uzdužni red, fronta, ugao i t. d.] odvajkada je interesirao antikne graditelje. Nastojanje, da se nađe tip kapitela, koji će se lakše snaći sa svakim položajem stupa, zastalno je kumovalo, pored težnje za većim dekorativnim efektom, i pri postanku korintskog kapitela, a ista je okolnost zastalno pridonijela i kasnijoj sve većoj upotrebi i prednosti toga

[74] Sr. *Niemann* o. c. str. 57. i *Durm* o. c. str. 290. sl. 311.

[75] Sr. *Leclercq* o. c. II. str. 49.

[76] Za orange sr. *Choisy* l'art o. c. str. 135., *Durm* o. c. sl. 236.; za Rim sr. *Durm* o. c. sl. 248.; za Sirakuzu sr. *Durm* o. c. sl. 237.; za Palmiru sr. *Durm* o. c. str. 236.; za Ravennu sr. *Schulz*, Das Grabmal des Theodorichs, Würzburg 1911., passim na slikama; za Sinai sr. *Hébrard-Zeiller*, Spalato o. c. str. 169.

[77] Sr. *Niemann* o. c. str. 110. sl. 83.; *Hébrard-Zeiller* Spalato o. c. str. 75.; *Durm* o. c. str. 395. sl. 436.

kapitela pred kapitelom jonskog tipa. Arhitekt Dioklecijanove palače je na uglovima osmokutnog periptera uokolo Mauzoleja jednostavno naturio korintskim kapitelima, inače nepromijenjenim u formi i dekoraciji, petokutan abakus mjesto običnog četverokutnog (abakus je ploča, koja se postavlja poviše kapitela).

No razmatranjem ovih kapitela prešli smo donekle u polje arhitektonske dekoracije, na koju se moramo također osvrnuti.

U grčkoj umjetnosti arhitektura i njezina dekoracija odrazuje uvijek unutarnju strukturu zgrade i njezinih dijelova, a svaki je arhitektonski član ili čest izrazom izvjesne struktivne funkcije. Zato su se ove česti i upotrebljavale u nepovredivom i nepromijenjenom obliku, mjestu i veličini.

Obratno je kod rimskog graditeljstva. Njemu je grčka dekoracija samo izvanjski plašt, kojim ono zaodijeva sve svoje građevine, pa bilo one koje su bliže helenskoj tradiciji, bilo njegov novi arhitektonski svijet presvođene gradnje. Masivne rimske arkade i pilone uokviruje lako grčko stupovlje bez ikakve struktivne funkcije i potrebe (primjer: kriptoportik u Splitu sl. 20.—22.); arhivolt se svija u polukrug tradicionalnom profilacijom vodoravnog arhitrava i trabeacije (primjer u Splitu Peristil sl. 28., Porta Aurea sl. 23.), dok bačvasti svod naprosto prisvaja kasetiranu dekoraciju helenske ravne tavanice (primjer: hram Venere i Rome u Rimu, hram palače u Splitu sl. 55.). Rim prisvaja i *slobodno* primjenjuje motive ranije helenske arhitekture. Razumljivo je stoga, da je često po koji tradicionalni član arhitekture jednostavno ispušten, samovoljno preinačen u obliku, u razmjerjima ili da je posvema izgubio svoj struktivni karakter. Kao uvijek u sličnim slučajevima, stvaralačko iznalaženje novih motiva nadomješta težnja za bogatim dekorativnim efektom. U tu svrhu pojedini motivi, krupno i na brzu ruku izvedeni, gomilaju se i množe: obilje uresa, rekao bih, hoće da naknadi savršenstvo izrade; davni, tradicionalni motivi samovoljno se interpretiraju, njihove se linije i pro-

fili lome i svijaju, primaju fantastičke oblike, što ih supsumiramo pod pojmom *baroka*.

Ove značajne pojave rimske arhitektonske dekoracije izbijaju s odmicanjem vremena sve to jače na površinu. Naravno je, da ih u splitskoj palači iz početka IV. vijeka u jakoj mjeri zapažamo, te da nam nije teško iznijeti primjera za naprijed opisani proces barokne transformacije tipične za dekoraciju rimskog graditeljstva osobito srednjeg carskog doba. Trabeaciji ili gredu (njem. *Gebälk*) nad stupovljem kriptoportika palače fali na primjer friz (sl. 22.); a stupovi gornjeg reda u Mauzoleju nemaju bazâ (sl. 43.). Arhitravi su redovito (Mauzolej, Hram, Peristil) povećani na račun niskih friza; donji član vijenca ili korniže (gejzon, njem. *Hängeplatte)* iščezao je, naprotiv, posvema ili je sužen na tanku pločicu. Konzole sa strane ulaza u hram nijesu struktivno spojene s kornižom, koju tobože podržavaju (sl. 56.—57.). Još veću dekorativnu rasipnost susretamo u Mauzoleju: dvostruki red stupova strši u vis ispred zida bez ikakve aktivne uloge i svrhe (sl. 41., 43.).[78]

Barokno gomilanje ornamentike nalazimo kod krasnog portala Hrama (sl. 56.—57.). Tip ovoga portala — bogato urešen okvir vrata nadvišen kornižom, što počiva na postranim konzolama — uveden je u umjetnost još od graditelja atenskog Erehtejona (V. v. pr. Kr.), a ponavlja se i kasnije kroz čitavu antiku kod svečanih ulaza u hramove i druge građevine. U Splitu je ovaj tip portala pretočen u barok: gotovo čitava riznica antikne ornamentike zastupana je na njemu, kao što i u nešto ranijem sličnom portalu Bakhova hrama u Balbeku (sl. 96.).[79]

[78] Sr. za sve ovo *Niemann* i *Hébrard-Zeiller* o. c. na tim mjestima.

[79] Ovaj tip portala podržava se i u starokršćanskoj umjetnosti. Napominjem Adaliu i Kodža-Kalesi (Mala Azija), Spoleto te Teodorihov mauzolej u Ravenni. Bogatstvo i raznolikost motivâ portalâ u Splitu i Balbeku ne dosižu ipak ovi kasniji primjeri, sr. za spomenute portale iz Male Azije *Strzygowski* Kleinasien 1903. Leipzig, str. 163. ss. sl. 128. i 133.; za Spoleto sur *Rizzo-Toesca*, Storia dell' arte Italiana Vol. III. 1. Torino, sl. 86.; za Ravennu *Schulz*, das Grabmal des Teodorich o. c. str. 21. sl. 22.

Slika 69. Mozaik otkriven u jednoj prostoriji Palače do Mauzoleja g. 1925.

Slika 70. Pregradnja kućica na obali ispod južnog pročelja Palače prema novom projektu arh. Kellera.

Slika 71. Vodovod Dioklecijanove Palače prije restauracije g. 1878. u Dujmovači na desnu ceste iz Splita do Solina.

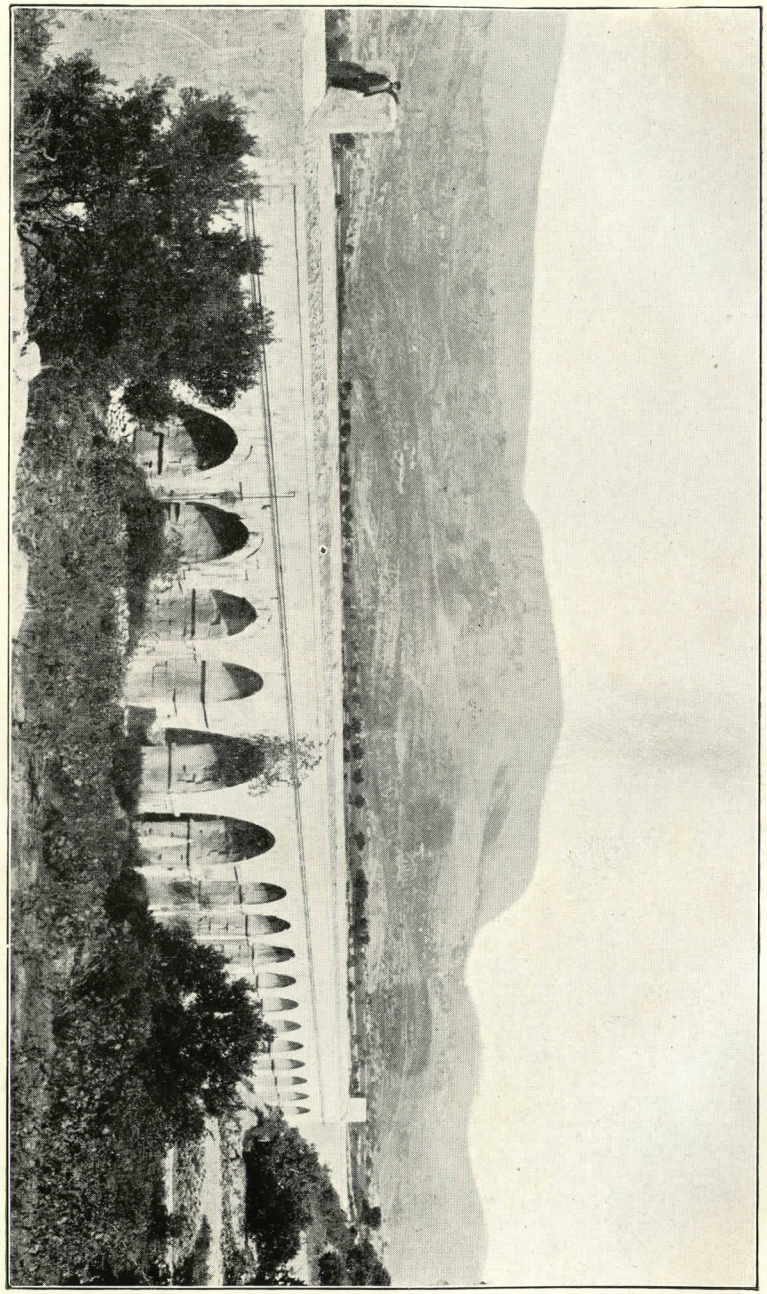

Slika 72. Vodovod Dioklecijanove Palače iza restauracije g. 1878.

Baroknu notu u arhitekturu palače unosi nadalje friz, koji je ponovno ispupčen, kao da se pod teretom svija (sl. 27. i t. d.). Ovaj detalj, oštro ožigosan od dogmatičkih purista historije umjetnosti kao neopravdana i neukusna kaprisa, javlja se inače već rano u rimskoj antiki na Zapadu i na Istoku, i ako u ovoj potonjoj ranije i češće.[80] O arhitravu slomljenom u luk, također karakterističnom motivu rimskog baroka, bit će kasnije govora.

Pored toga javljaju se u arhitektonskoj dekoraciji u Splitu i prvi ili rani tragovi novih putova, ka kojima kroči kasna antika. Novi ciljevi ocrtavaju se u Splitu još čedno, sada u jednom novom arhitektonskom detaljnom obliku [zvonasti kapitel], a sada opet u neobičnoj interpretaciji kojeg starog ornamentalnog motiva [sr. čestu i neplastičnu upotrebu pletenice]; sad u iznošenju novih uresnih motiva

[80] Navest ću po nekoliko primjera ispupčenog friza, da se vidi općenitost ove pojave. Sirija: okrugli hram u Balbeku, slavoluk i kolonat glavnih ulica u Palmyri (sr. *Hébrard-Zeiller* o. c. str. 169., *Noack* o. c. sl. 133. i 190.) Mala Azija: nadgrobni spomenik u Milasi (sr. Reise im Lykien und Karien v. *Benndorf, Niemann* 1884. Wien tabla XLIX.); Faustinine kupke u Miletu (sr. Archaologischer Anzeiger 1911. str. 249.), grobni hram u Miri, heroon kod Saradžika (sr. Reise in Lykien, Milyas und Kybiriatis v. *Petersen, Luschan*, Wien 1889. tabla XI. i sl. 67.); luk u Celenderisu (sr. *Baumeister*, Denkmäler des klass. Altertums III. Bd. sl. 1995.); hram u Sagalasu, grobnica u Termesu, nimfej u Sideu, portal u Adaliji (sr. Städte Pamphyliens u. Pisidiens, *Lanckoronski* Wien 1890. I. sl. 18., 112., II. Bd. sl. 83., 118., 124. Tab. 25.); korintski hram u Efezu, u Labrandi, Sikinu, Melu itd. (sr. *Woermann*, Geschichte der Kunst aller Zeiten und Völker I. Bd. str. 437., *Sittl* o. c. str. 318.). Afrika: slavoluk u Zami (*Gsell* o. c. I. Pl. 39.). Rim: Arcus argentariorum, Neptunov hram na Piazza Pietra i Hadrijanov slavoluk u Via Flaminia, porušen u XVII. v. (sr. *D. Angeli* Roma u Italia Artistica, Bergamo 1908. str. 91., 98. i 114.). *Balkan:* dva hrama u Doclea-Podgorici u Crnojgori (sr. *Sticotti-Jelić-Iveković*, Die römische Stadt Doclea, Wien 1913. sl. 32. i 47.). Primjeri iz nešto kasnijeg doba: lateranska krstionica (sr. *Rizzo-Toesca* o. c. sl. 89. [1]); Porta Aurea u Carigradu (sr. *Weigand* u Mitteil. d. kais. deutschen archäol. Inst. Athen. Abtlg. 1914. str. 32. taf. I. 3.); crkva sv. Sergija i Bakha u Carigradu (sr. *Wulff* o. c. II. sl. 322.).

[81] Sr. notu 59. i *Mothes*, Baukunst d. Mittelalter in Italien o. c. str. 23.

(sr. cik-cak), a sad opet u drugačijoj stilskoj obradi dotad poznate klesane ornamentike (sr. stilizaciju lišća kapitelâ i tehniku bušenja svrdlom). Nove tendencije prodiru tekar postepeno u umjetnost: kao da najkasnije prevladaju dekoracijom, koje izvedba nije direktno u rukama vodećih arhitekta, već je obično prepuštena obrtnim klesarskim udrugama, kod kojih je tradicija jače uvriježena.[81]

Na južnom pročelju palače u kriptoportiku nalazimo kapitele neobičnog oblika: izvrnuti kusasti čunj, što donekle podsjeća na preokrenuto zvono, sačinjava njihovu tektonsku jezgru, koja ostaje gola, neobložena nikakvim uresom (sl. 22.). Ovi kapiteli djeluju samo svojim jakim, teškim obrisima, suglasno s estetskim karakterom čitavog pročelja jednostavnih, strogih crta. U njima se očituje ideal posljednje faze antike, što voli masivnost i materijalnu glomaznost. Slični su im kapiteli, što rese ozbiljnu i ponešto mrku arhitekturu Portae Nigrae u Trieru od prilike iz istog doba;[82] a srodni su im, u stilskoj tendenciji, prosti sarkofazi bez uresa, reducirani na golu tektonsku jezgru grobnog kamenog kovčega, što ih susretamo pri izmaku starog vijeka u staroj Saloni (sl. 76.), te u provincijalnoj umjetnosti rajnskog područja, južne Francuske, Španije i Italije.[83] I u sredovječnim kockastim kapitelima (njem. *Würfelkapitel*) romanike očituje se ista estetska tendencija.

Drugi karakteristični biljeg kasne antike je geometrizacija ornamentike: relijef pada i sploštava se, motivi uzeti iz naravi koče se i preobrazuju u geometrijskom smislu, čisto geometrijski motivi dobivaju, u ornamentici, veće značenje i opseg.

[82] Doba gradnje ovih vrata nije još točno određeno, ali ono svakako nije daleko od Dioklecijanove vlade. Pretpostavka, da su vrata u izradi nedovršena i da ovoj okolnosti duguju svoj sadašnji izgled, suvišna je, ako ispravno uočimo stilske tendencije umjetnosti onoga vremena.

[83] Sr. *Dvořak* u *Brückner*, Dalmatien o. c. str. 171. i isti, Beiträge zur Kunstgeschichte, F. Wickhoff gewidmet, Wien 1903. str. 20.

Pletenica — vrlo čest motiv u splitskoj palači — izvorno je mezopotamski ornamenat, ali odavna udomaćen u svoj grčkoj i rimskoj antiki. Njezina pojava u splitskoj palači ne može prema tome u Dioklecijanovo doba biti znakom orijentalizma, kako hoće Strzygowski. Od značenja može biti samo njezina stilistička interpretacija ili način i mjera njezine upotrebe: a ove baš u Splitu odavaju kasnu antiku. Pletenica igra, naime, u klasičnoj antiki samo sporednu ulogu, ona se obično upotrebljava samo kao bordura.[84] Tek pri koncu starog vijeka pletenica prevladava mozaičnom dekoracijom, te se širi i u klesanoj ornamentici. I u Splitu se pletenica ponovno uvlači — kao već na nekim ranijim spomenicima u Poli i Balbeku — između uresa trabeacije ili uokviruje vrata (sl. 63.) ili prima, napokon, sploštени, neplastički izgled, koji već nagovješćuje ranu srednjevjekovnu geometrijsku pleternu ornamentiku.[85]

Motiv na cik-cak spada u red primitivnih jednostavnih ornamenata, koje pozna gotovo svako doba i svaki kraj.[86] On se javlja najprije kao ures neolitskih posuda,[87] a potom ga susretamo u ornamentici starog Orijenta i prve periode helenske umjetnosti, dok ga klasično doba zadugo potiskuje u pozadinu. Ali već u srednjoj periodi rimskog carstva javlja se cik-cak sporadično, ponajprije u provincijalnoj umjetnosti sjeverno od Alpâ.[88] U Splitu se pak cik-cak tako rado i napadno upotrebljava,[89] da je u više prilika

[84] Sr. *A. Riegl*, Stilfragen, Berlin 1893. str. 268.

[85] Pletenica u trabeaciji kod korniže nad vratima Mauzoleja i kod unutarnjeg stupovlja Mauzoleja; pletenica u okviru vrata kod Vestibula i tablinuma (kod ovog potonjeg u opisanoj sploštenoj obradi), sr. odnosna mjesta u *Niemanna* i *Hébrard-Zeillera* o. c. Za Polu sr. *Canina* L' architettura romana, Tav. 186., za Balbek sr. Archäol. Anz. 1906. str. 231. sl. 1.

[86] Sr. *Strzygowski* u Jahrb. der kgl. preuss. Kunstsaml. 1904. str. 263.

[87] Sr. *Hoernes*, Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa 272. ss.

[88] Sr. Mitteilungen d. kais. deutschen archäol. Inst. Athen Abtlg. Bd. XXXIX. 1914. str. 58.

[89] Sr. *Niemann* o. c. sl. 58., 82., 84., 85., 93.; *Hébrard-Zeiller* o. c. sl. 66., 67., 74., 79., 83., 84., 85., 110., 113., 114.

ubrojen u broj »izumâ« Dioklecijanova arhitekta. Međutim, njegovu pojavu u Splitu ne trebamo s Rivoirom[90] tražiti u nekom egzotičnom utjecaju daleke afrikanske umjetnosti Mašonalanda; radije ćemo u njoj vidjeti simptom opće antinaturalističke, geometrijske evolucije umjetnosti, koja ovaj dugo zabačeni motiv ponovno iznosi na površinu. S istih razloga možemo u splitskoj palači vidjeti, kako se i motiv lezbijskog kimatijona (ures na lišće) u svom izgledu gotovo izjednačuje s cik-cakom (sl. 56.).[91] A isto tako možemo pratiti i dalje prodiranje i širenje cik-caka u kasniju arhitektonsku dekoraciju: mnogi kapiteli V. i VI. vijeka po Kr. pokazuju tradicionalnu vegetabilnu dekoraciju uokvirenu dvostrukom cik-cak linijom; pače neki su kapiteli iz istog doba urešeni isključivo mnogostrukim nizom cik-caka.[92]

Slična se tendencija stilizacije i geometrizacije zapaža i u prosječnom tipu kapitelâ splitske palače (sl. 40., 45., 58.)[93] Kapiteli su u Splitu — osim spomenutih prostih zvonastih kapitela u kriptoportiku i krasnih kompozitnih kod gornjeg reda u unutrašnjosti Mauzoleja (sl. 46.) — listom korintskog sloga. Oni se ističu oporom, ponešto suhom stilizacijom i oštrim konturama akantusova lišća, kojega se vršci katkad dotiču zatvarajući između sebe — tipičan potez kasne antike! — pravilne geometrijske likove. Sve su ovo obilježja, koja se u zametku opažaju već prije u tipu korintskih kapitela sa helenističkog Istoka, a koja s četvrtim vijekom prodiru i na Zapad i istiskuju stariji zapadno-rimski kapitel plastičko-naturalističke strukture lišća.[94]

[90] Sr. *Rivoira*, Le origini dell' architettura lombarda, Roma.

[91] Sr. *Hébrard-Zeiller* o. c. sl. str. 39., 82, 101.—103. Pl. XIV., XV.; *Niemann* sl. 21. (gore) 95., 109. T. XVII. 1901. I. str. 235.

[92] Sr. *W. v. Alten*, Geschichte des altchristlichen Kapitels str. 74. Taf. IX. sl. 2., 3. Istodobno prodire i prije spomenuta pletenica u ornamentiku kapitela, sr. *Alten* o. c. T. IV. 1.; VI. 1.

[93] *Niomann* o. c. sl. 20., 54., 63.—65., 82.—84., 93., 128.; *Hébrard-Zeiller* o. c. sl. str. 37., 49., 50., 62.—65., 74, 75., 83.—85., 110., 111., Pl. XV.

[94] Sr. Athenische Mitteilungen d. kais. deutschen Inst. 1914. str. 18. ss. Zapadnom tipu kapitela bliži su svojom strukturom

Plastičnu oblinu, kako vidjesmo, zamjenjuje u kasnoj antiki ravna ploha: ova, naravno, zahtijeva drugačiju stilsku i tehničku obradu. Mjesto polaganih prijelaza antiknog relijefa i fine igre plastičnih udubina i ispada, kasna antika voli efektniji, koloristički kontrast svijetlih i tamnih ploha i točaka [njem. *Hellkundel*] u ravnini. U vezi s ovim stoji u posljednoj fazi antike pojava plastike obrađene svrdlom. Djelomična upotreba svrdla za dotjerivanje skulptura bila je poznata, istina, već otprije, čak u doba aleksandrinskog helenizma, ali još nikada nije ova tehnika tako virtuozno i tako dosljedno prema novim koloristićkim intencijama upotrijebljena kao u nekim skulptiranim čestima Dioklecijanove palače.[95] Kapiteli gornjeg reda stupova unutra Mauzoleja (sl. 46.) zahvaljuju obilatoj preradbi svrdlom svoje izrezuckane obrise, kojima podsjećaju na tako zvane teodozijanske kapitele V. vijeka po Kr. A friz u nišama Mauzoleja, te osobito listići, što vise sa konzola na ulazu Hrama (sl. 57.),[96] djeluju gotovo kao čipke, izrađene u kamenu, i preteče su tipične rane bizantinske klesarske dekoracije, osnovane na opreci crne i bijele boje (sl. 97.) [crno: svrdlom probušena rupa; bijelo: kamen].

i oblikom lišća kompozitni kapiteli gornjeg reda stupovlja u Mauzoleja (sl. 46.). Kod ovog gornjeg reda stupova i trabeacija se više drži tradicionalnih oblika: arhitrav nije veći od ravnog (ovdje ne ispupčenog) friza, a u vijencu je mjesto konzolicâ normalno velik gejzon, sr. *Niemann* o. c. str. 25, 111. sl. 94., Athen. Mitteilungen o. c. 1914. str. 44, *Jackson*, Dalmatia o. c. II. str. 31. — O kapitelima u splitskoj palači pisano je, u najnovije doba u *Alten* W. v Geschichte des altchristlichen Kapitels str. 60. i 94., *Ginhart* K. Das christliche kapitel 1923. str. 11. i *Weigand E.* Die Stellung Dalmatiens in der römischen Reichskunst in Strena Buliciana str. 91. ss.

[95] Sr. Athen. Mitteilungen 1914. o. c 113. ss. i *Alten*, Gesch. d. Kap. str. 61. ss.

[96] Za kapitele gornjeg reda Mauzoleja sr. *Niemann* o. c. sl. 94 i *Hébrard-Zeiller*, o. c. sl. str. 86.; za friz u nišama Mauzoleja sr. *Niemann* o. c. sl. 95. i *Hébrard-Zeiller* o. c. sl. str. 82.; za konzolice hrama sr. *Niemann* o. c. T. XVII. i *Hébrard-Zeiller* sl. str. 102. i 103.

U dosadašnjem razmatranju palače imali smo više puta prilike istaknuti znamenovanje palače u razvitku umjetnosti. Mogli smo naime konstatirati, da evolucioni proces antikne umjetnosti prima početkom četvrtog vijeka, t. j. s Dioklecijanovim vremenom, brži, pojačan tempo. Neko su doba pače držali, da je baš Dioklecijanova palača bila kolijevka kasnije arhitekture u Evropi [sr. Vodja po Splitu i Solinu str. 81.], jer se istom u Splitu iznenada javljaju prve klice »najvećeg preokreta u graditeljstvu« (sr. Freemann o. c. 49.); mislilo se naime u prvom redu na arhikolonat, koji bi starokršćanska bazilika imala preuzeti iz splitske palače. Poznije, dublje i treznije ispitivanje donijelo je pravedniju i stvarniju ocjenu značenja palače.

Već sama okolnost, da se palača nalazi u provinciji daleko od velikih stvaralačkih središta carstva, što daju impuls i određuju smjer razvoju umjetnosti, nije pravila vjerojatnom pretpostavku, da je Split bio polazna točka za preokret umjetnosti pri izmaku starog svijeta.[97] A pogotovu imala se je s izvjesnom skepsom primiti tvrdnja, da su Dioklecijan ili njegovi arhitekti uveli u umjetnost posve nove motive, kojima da nema traga ni preteča u staroj arhitekturi. Rimska antika, naime, ne pozna iznenadnih revolucija, ona ne ide naprijed na preskoke genijalnim utjecajem umjetničkih individualiteta — odakle i njezina prosječna anonimnost. Njezina postepena evolucija, naprotiv, rezultat je nastojanja, kušanja i usavršavanja čitavih generacija. Nikakvo čudo zato, da se moglo naći starijih primjera za tobožnje »izume« splitskih arhitekta. Time je palači oduzeta aureola apsolutnog primata i ona je izgubila značenje odlučnog prototipa u umjetnosti, ali ona svejedno zadržava

[97] Za utjecaj palače na kasniju dalmatinsku umjetnost srednjeg vijeka i renesanse vidi protiv jednostranih teorija, što ih je diktirao lokalni patriotizam (*Iveković*, o. c.) ili nacionalni šovinizam (*Dudan* o. c.), treznije razmatranje *Folnesicsa* u (Kunsthist. Jahrbuch 1914. str. 176.) i *Kutschera-Woborskog* (Kunsthist Jahrbuch 1918. passim), a sravni također što sam pisao u Bull. dalm. 1917.—1919. str. 142., Vjesniku za arh. i pov. dalm. 1922. str. 10. ss.

odlično mjesto u historiji arhitekture. Ostaje, naime, istina, da se motivi novi i moderni — »moderni« u smislu nastojanja onog doba — koji se u starije doba susretaju tek sporadično, slučajno ili u nerazvijenom zametku, u palači upotrebljavaju skupnije, intenzivnije i konzekvetnije. Time nam palača pomaže, osobito s obzirom na rijetkost sačuvanih spomenika iz Dioklecijanova doba, popuniti prazninu i rekonstruirati neprekidan slijed razvoja i prijelaza srednjorimske umjetnosti u zadnju fazu antike i rani srednji vijek.

U redu novotarija palače prva je upotreba luka neposredno na stupovima u Peristilu (sl. 28.—32., 38., 39.). Poznat je tipičan raspored rimske arhitekture: lukovi i arkadni svodovi počivaju na jakim pilonima ili stupcima (njem. *Pfeiler)*, a iz zidne mase ispadaju kao dekoracija stupovi ili polustupovi, što podržavaju bez izuzetka horizontalne arhitrave (sr. Kriptoportik u Palači, sl. 20.—22.). Kod toga su arkade i piloni aktivni, rimski elementi, a stupovi i arhitravi tek ukrasni, iz helenske arhitekture preuzeti elementi. U arhikolonatu Peristila naprotiv lukovi počivaju i to neposredno na stupovima: stupovi su stupili u svoju tektonsku funkciju nošenja tereta. U ovom sretnom rasporedu starokršćanska bazilika našla je elemenat nove ljepote: arhikolonat je njezin estetski biljeg, kao što je arhitrav na stupu značajan za helensko, a arkada na pilonu za rimsko graditeljstvo. Smjelo penjanje arhivolta uvis zamjenjuje sada mirni horizontalizam helenske arhitekture, a vitke potpore, to jest stupovi — obratno od teškog sistema rimskih pilona — donose u arhitekturu neku širokozračnost i lakoću.

Dok se je nedavno tvrdilo, da je arhikolonat izum Dioklecijanova doba i arhitekta splitske palače, htjelo se u novije doba naprotiv utvrditi mnoge primjerke ovog motiva prije Dioklecijanova doba i prikazati po tome arhikolonat gotovo kao običan motiv svekolikog rimskog carskog doba. Po mojem mišljenju to je kod većine navedenih primjera neispravno, barem koliko se radi o sačuvanim i s približnom izvjesnošću datiranim primjercima potpuno razvijenog arhikolonata. Gotovo svi navedeni primjeri ili se samovoljno pri-

pisuju starijem dobu, ili su tek postepeni eksperimenti slobodnijeg spajanja stupa i luka, ili se napokon radi o samoj dekorativnoj reprodukciji ovog potonjeg u relijefu, mozaiku i t. d. Jedini nepobitni primjer još danas sačuvanog arhikolonata iz doba prije Dioklecijana imamo dosad, koliko mi je poznato, u nekoliko kuća u Pompejima iz I. v. prije Krista (sl. 100.).

Tako na primjer fragmenti iz flavijske bazilike u Doclei [Podgorica] u Crnoj Gori, iz kojih se daje naslutiti, da je na zapadnoj strani ove bazilike postojao arhikolonat, a na koji se arhikolonat Sticotti i Iveković pozivlju kao na primjer arhikolonata stariji od splitske palače, pripadaju, naprotiv, po svoj prilici tek kasnijoj rekonstrukciji ove građevine u V. ili VI. v. po Kr.[98] Arhikolonat u bazilici u Doclei je dakle kasnija pregradnja iz VI. vijeka po Kr. Strzygowski navodi nadalje neke nadgrobne spomenike iz jedne nekropole u blizini Girze u tripolitanskoj pustari tobože iz II. ili III. vijeka po Kristu: njihovo visoko, četverokutno podnožje nosi neku vrstu tabernakula, gdje stupovi podržavaju polukružne lukove.[99] No datiranje tih mauzoleja, kako ga je izvršio Strzygowski, skroz je problematično i nedokazano; ti mauzoleji, rekao bih potječu tek iz kasne rimske ili bizantinske periode sjeverne Afrike.[100] Osim toga kod ovih potonjih spomenika radi se samo o prividnom luku, t. j. ne radi se o luku u konstruktivnom smislu, jer stupovi nose samo četverokutne kamene ploče, u kojih je donju stranu jednostavno usječen polukrug. Gsell spominje kao najstariji primjer arkada na stupovima ruševine u polukružnom prostoru m a c e l l u m a u Timgadu iz II. v. po

[98] Sr. *Sticotti*, die römische Stadt Doclea o. c. str. 118. ss. sl. 64.; *Iveković*, Die Entwickelung der mittelalt. Bauk. in Dalm. o. c. str. 15.: dokaze za rekonstrukciju bazilike u kasnijoj periodi nalazi *Jelić* u razlici građevnog materijala u istoj bazilici, sr. Contributo alla storia dell'arte della Dalmazia u Bull. dalm. 1912. Suppl. str. 67.—69.

[99] Sr. *Strzygowski*, Spalato o. c. str. 328 sl. 9., 10.

[100] Sr. Archäologischer Anzeiger 1906. str. 140. sl. 1.

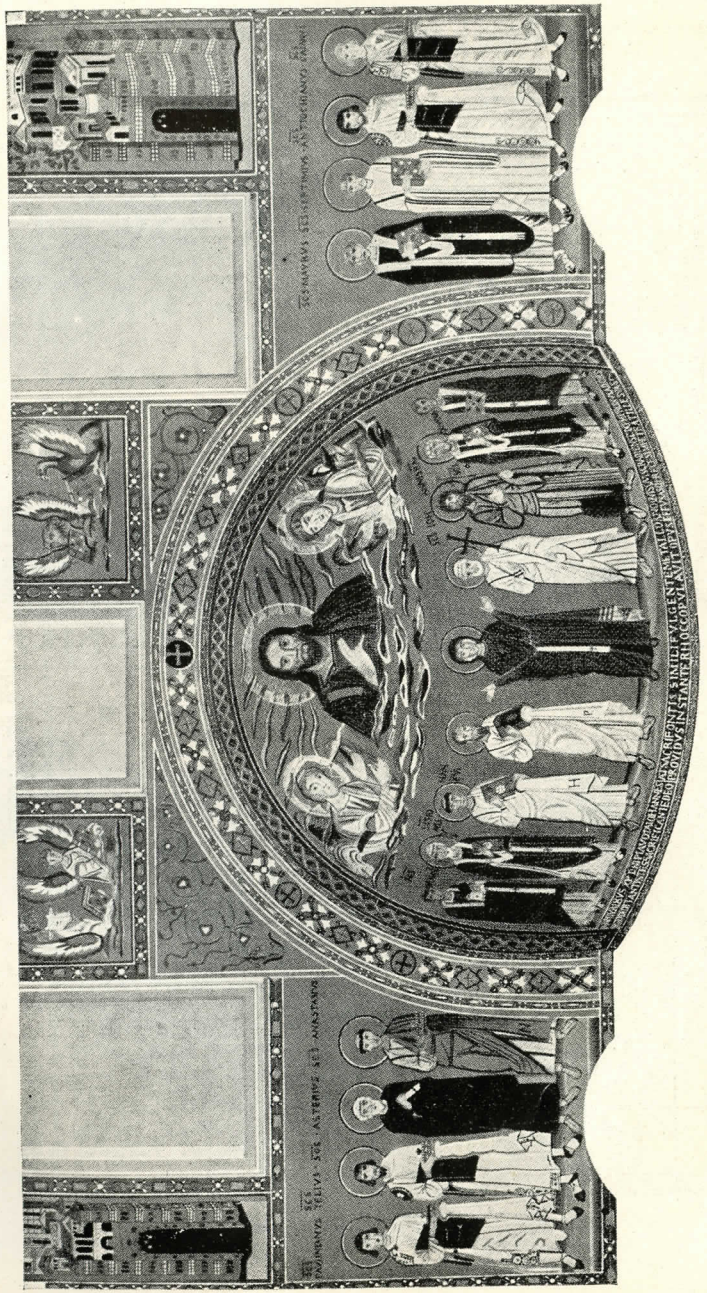

Slika 74. Mučenici solinski u Oratoriju svetoga Venancija u krstionici sv. Ivana Lateranskoga u Rimu.

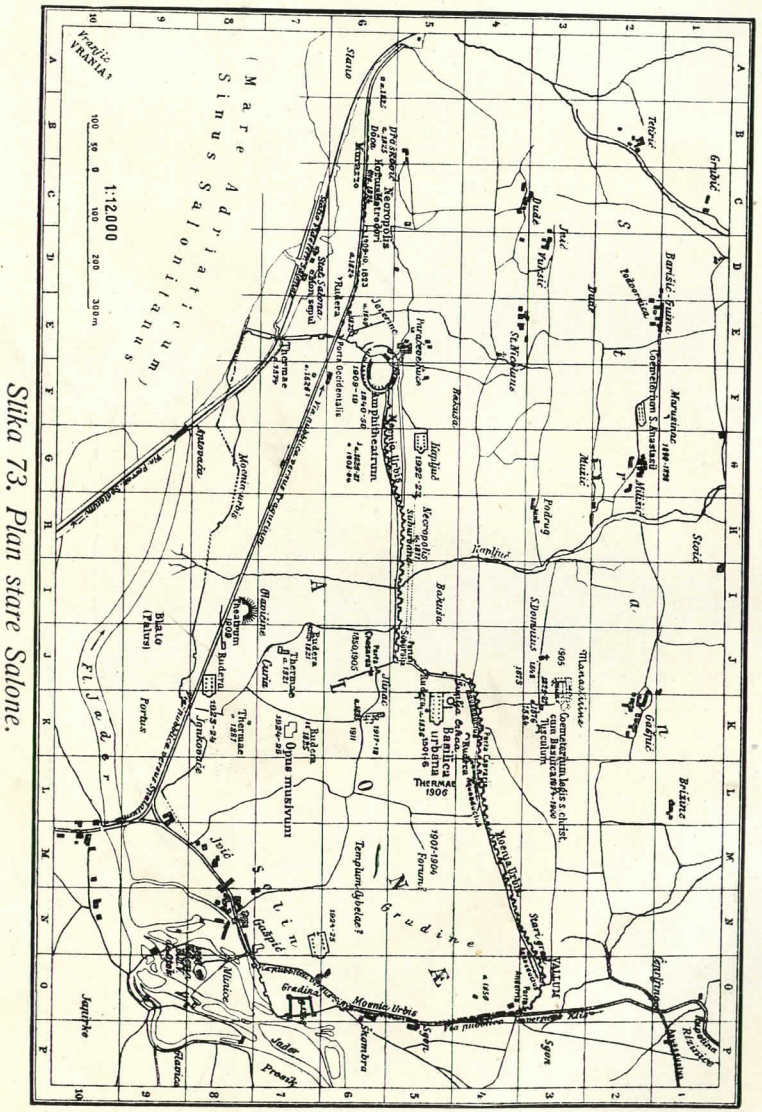

Slika 73. Plan stare Salone.

Kr., i ako se to u slici koju Gsell donosi ne razabire; osim toga ovdje je, po kazivanju istog pisca, između stupa i arkada posredovao kockasti umetak u obliku i s profilacijom trabeacije;[101] ne bi to dakle bio primjer arhikolonata, koji neposredno leži na stupovima.

Po nekim starijim crtežima arhitekta Paladija i Španjolca Oya, čini se, da je jedan arhikolonat nekoć resio i Dioklecijanove kupke u Rimu:[102] u svakom slučaju ovdje bismo imali samo suvremenu, a nikako raniju pojavu ovog motiva.

Sačuvano nam je ipak mnogo primjera postepenog kušanja, da se dođe do arhikolonata. U niz nerazvijenih etapa do arhikolonata uvrštavam ponajprije različne primjerke tako zvanog s i r s k o g u č e l k a (nj. *Syr. Giebel*, sl. 28.). Kod ovoga se vodoravna trabeacija u središnjem interkolumniju lomi i svija u polukrug. Srodne su mu varijante učelak, u kojemu se u središnjem, prekinutom ili slomljenom interkolumniju sam arhivolt diže nad položitim arhitravom [primjeri: Termesos, Atena], ili nad čitavom trabeacijom [primjeri: Orange]. Prilično česte primjere ovog motiva antiknog baroka nalazimo već u prvom početku carstva, ako ne i prije, u Siriji i u Maloj Aziji, a sporadično ga susretamo u sjevernoj Africi i na Zapadu u Španiji, u Pompejima, u Orange-u, u Ateni, pa istodobno s Dioklecijanovom palačom u ostacima Maksimijanove palače u Milanu.[103] Značajna je ipak za Split česta upotreba toga motiva: on resi Protiron Peristila (sl. 28.), tri puta se ponavlja u l o g g i a-

[101] Sr. *Gsell* o. c. I str. 208. Pl. 51.

[102] Sr. *Schneider* o. c. str. 45., *Sittl* o. c. str. 320., *Venturi* o. c. I. 177. *Jackson* o. c. II. str. 30. nota 2. tvrdi ipak, da se u zbirci Paladijevih crteža — na koje se Adam (o. c. str. 25.) pozivlje — kod rimskih terma cara Dioklecijana ne nalazi spomenuti motiv.

[103] Sirija (osim čestih reprodukcija građevina sa spomenutim motivom na novcima): Damask, Balbek, Atil, Musmie (Hauran), Seia (Arabija); Mala Azija: (osim čestih predstava na novcima) više puta u Termesu sr. Vodja o. c. str. 70., *Sittl* o. c. str. 320., *Gurlitt*, Gesch. o. c. 179., 181., 302. *Schneider* o. c. str. 46.; *Lanckoronski*, Städte Pis. u. Pamph. o. c. II. sl. 38., 83. T. IV.; Jahresh. d. oesterr. Inst. 1900. str. 177. ss. sl. 52., 71., 73.; *Wei-*

m a kriptoportika južnog pročelja palače (sl. 20.), a po svoj prilici nalazio se je i na Prostazi Mauzoleja (sl. 39.).[104]

Arhikolonatu približava se nadalje unutarnja arhitektonska dispozicija pretorijuma u Musmije-u (sl. 99.) [Hauran], tobože iz I. vijeka po Kristu.[105] Središnja četverokutna dvorana pretorijuma prelazi na sve četiri strane u malene prostorije zasvođene bačvastim svodom; ovi svodovi počivaju na uzdužnim arhitravima, poduprtim na krajevima dvjema korintskim stupovima. Rezultat je, kako se vidi na slici 99., četiri arkade na stupovima, samo što su one poredane naokolo kvadrata, mjesto da su u dugom nizu kao u Splitu ili u starokršćanskim bazilikama. Delbrück nadalje navodi jednu građevinu na trijem *(Hallenbau)* pokraj Marcelova teatra iz Augustova doba; arhitektura njena nam je poznata po nekim snimkama u starim crtežnim kodeksima Sangalla i Destailleura[106] (dakle ne iz najpouzdanijeg izvora): niz paralelnih bačvastih svodova, što se otvaraju lukom na ulicu, počiva tu na trabeacijama, što ih podržavaju stupovi [u Splitu naprotiv luk počiva na kapitelu stupa bez posredstva trabeacije]. Kod svečanog ulaza u stadijon u Miletu poprečne i uzdužne trabeacije na parovima stupova podržavaju niz arkada.[107] Pa napokon i sami nizovi arkada na pilonima, dakle odavna uobičajeni arhitektonski motiv rimskog graditeljstva, u svom su obličju i utisku

gand u Bulićevu Zborniku (Olbia u Kilikiji) o. c. str. 98. ss.; Afrika: Medeina sr. *Gurlitt*, Gesch. o. c. str. 285.; Španija sr. *Frothingham* o. c. str. 316.; Pompeji (purgatorij Izidina hrama i predstava foruma na jednom relijefu) sr. *Mau* o. c. sl. 23., 91.; Orange (slavoluk) sr. *Woermann*, Gesch. d. Kunst I. T. str. 428.—429.; Atena (Hadrijanov vodovod) sr. *Schneider* o. c. str. 44. sl. 12.; Milan (kolonat kod S. Lorenzo) sr. *Springer-Ricci*, Storia dell'arte 1904. sl. 667.

[104] Tako barem prema rekonstrukciji mauzolejeve prostaze sa strane *Niemanna* o. c. T. XIV.

[105] Zgrada je poznata po snimkama *M. de Vogüe* a kasnije uništena; doba njezine gradnje nije također van svake sumnje ustanovljeno, sr. *Gurlitt* Gesch. o. c. I. str. 181.

[106] Sr. *R. Delbrück:* Hellenistische Bauten in Latium, 1912. II. Bd. str. 144.

[107] Sr. *Springer-Ricci*, Manuale di storia dell'arte I. sl. 1044.

— osobito ondje gdje su piloni izgubili nešto masivnosti — vrlo blizi arhikolonatu. Weigand svraća u ovoj stvari pozornost na arkade na vitkim pilonima u tvornici ulja iz ranijeg carstva u Bir Sgaunu [Alžir];[108] a lako bi mi bilo navesti i daljih sličnih primjeraka [na pr. gradska vrata u Kretopolisu u Maloj Aziji].[109] Vidimo dakle, da arhikolonat u antiknom graditeljstvu nije bio nikakav epohalni izum, već samo konačno realiziranje arhitektonskog sistema, koji je, da tako kažemo, bio odavna u zraku.

S ovog istog razloga nalazimo motiv pojedinačkog luka nad stupom, pače i motiv arhikolonata, prilično rano i u brojnim primjerima, u slikarskim i relijefnim reprodukcijama na rimskim spomenicima. Još iz doba konca republike, pak redom iz raznih vjekova carstva do IV. vijeka po Kr. susretamo ovakve dekorativne reprodukcije.[110]

No o reprodukciji prividnog ili zbiljskog motiva arhikolonata u spomenicima umjetnosti moram da nešto primijetim. Reprodukcija arhitekture u dekoraciji rimskih spomenika može biti samo približan, a nikako točan odraz realnosti. Antiknom umjetniku niti je bilo moguće, kraj njegova ograničenog perspektivnog i prostornog shvaćanja, sa-

[108] Sr. *Weigand* u Bulićevu Zborniku str. 93. i Gsell o. c. II. Pl. LXXVI.

[109] Sr. *Lanckoronski*, Städte Pis u. Pamph. o. c. II. T. XXII.

[110] Na pr. u kasno-republikanskim etruškim pepelnim žarama; u rimskim vazama od terrae sigilatae iz I. v. u Italiji, a kasnije u takvim vazama iz krajeva sjeverno od Alpâ u srebrnoj situli iz Herkulanuma; na jednom mozaiku sa Eskvilina; u poganskim sarkofazima II. i III. v., gdje su često pojedini likovi uokvireni lukom na stupovima, pa u čitavom nizu kršćanskih sarkofaga, kod kojih se pojedini prizori odigravaju u arkadama, odijeljenim od stupova, a koji sarkofazi dosežu unatrag do u III. vijek po Kr.; u afrikanskim mozaicima sa slikama zaselaka; napokon na slavoluku Galerija, Dioklecijanova vršnjaka i suvladara u Solunu. Sr. *Weigand* u Bulićevu Zborniku str. 92. i 93.; za poganske sarkofage sr. Jahresh. d. oest. Inst. I. Beibl. sl. 19., 38., 42.; za Solun sr. *Wulff* Altchr. u. byzant., K. I. sl. 157. i 159.

svim točno reproduciranje zazbiljnih građevina, niti mu je to bio cilj. Tako na primjer, kada na solunskom slavoluku ili drugdje vidimo niz lukova nad stupovima ili polustupovima, moramo se još uvijek pitati, da li to nije samo slikarska abrevijatura arkada na pilonima, uokvirenim naskočenim stupovima ili polustupovima. Pored toga poznata je sklonost arhitekture reproducirane kao dekoracije, da više ili manje slobodnom fantazijom preobrazuje svoje realne uzorke, ili da anticipira realnost prema tendencijama i nastojanju svojeg doba. Barokna transformacija arhitekturâ pompejskih slika nadilazi na primjer svaku realnu mogućnost; osim toga samovoljno slomljene i svinute trabeacije ovih slika javljaju se u arhitekturi tek kasnije u građevinama u Petri, Balbeku i t. d. [I talijanski slikari Quattrocenta prikazuju u pozadini svojih slika okrugle građevine, prije negoli su ove, koncem istog vijeka, prodrle općenito u arhitekturu]. To nam sve nalaže dobru dozu skepse kod izvođenja zaključaka na temelju spomenutih dekorativnih reprodukcija luka nad stupom, pogotovu kada relativno brojnim slikarskim reprodukcijama ne odgovara u sačuvanim spomenicima do splitske palače nego izuzetna pojava arhikolonata u nekoliko privatnih kuća u Pompejima.

Još najuvjerljiviji dojam reprodukcije zbiljske građevine pravi predstava na mozaiku iz Hippo Regiusa (Bonne u Alžiru), gdje je dugi arhikolonat prizemlja jednog zaselka dapače zatvoren u interkolumniju kamenim pregradama, kao što jednom u splitskom Peristilu[111] (sl. 98. i 11.).

Jedini danas poznati sačuvani primjeri arhikolonata jesu, kako rekoh, u Pompejima. U jednoj privatnoj kući (Regio III. 72., sl. 100. gornja slika) iz Sulina doba sačuvan nam je naime, u peristilu kuće, niz od 6 lukova na tankim dorskim stupovima; u blizini ponavljaju se isti motivi u manjem opsegu (sl. 100. donja slika) kod još dviju privatnih zgrada.[112]

[111] Sr. Arch. Anz str. 277. sl. 11.
[112] Sr. *Delbrück*, Hellen. Baukunst II. str. 144. sl. 75. i 76.

Čudno je na prvi mah, da ovaj motiv, koji potpuno realizira antikno rimsko nastojanje slobodnijeg spajanja luka i stupa, mora nakon svoje prve pojave čekati nekoliko stoljeća, dok se je udomaćio u umjetnosti. Tumač toj činjenici možemo nazirati u okolnosti, što je poslije Augusta zavladala u rimskom carstvu, osobito u civilnoj arhitekturi, zasvođena građevina, koja se je iz razloga struktivne shodnosti i opreza mogla služiti samo masivnim pilonima; hramovi pak i portici, i ako većinom bez svodovlja, zadržali su, vezani uz helensku tradiciju, svi bez izuzetka klasični arhitrav nad stupovljem.

Privatna arhitektura u Pompejima, koja se i inače u mnogom detalju stupova i kapitelâ iskazuje slobodnijom od javne monumentalne i, da tako rečemo, službene arhitekture, pretekla je ipak ovim motivom za par stoljeća kršćanske bazilike. Slično je kasnije Dioklecijanov arhitekt u arkadama splitskog Peristila, koje ne podržavaju ni krova ni tavanice, upotrijebio ovaj motiv, dok je u pokrivenim trijemovima uzduž glavnih ulica pridržao tradicionalnu ravnu trabeaciju nad stupovljem. A vjerojatno će se s vremenom utvrditi ili otkriti još po koji rani primjer arhikolonata; ostaje međutim istina, da je istom s četvrtim vijekom, kada je kršćanska bazilika naprečac zabacila antiknorimsko svodovlje i uvela laku drvenu tavanicu, arhikolonat mogao postati, konstruktivno i estetski, dominantnim elementom u arhitekturi.[113]

Primjedbe k pojedinim građevinama u palači.

Porta Aurea. A. Slijepe arkadice.

Arhikolonat nalazimo, i ako u drugačijoj formi i upotrebi, u visećim, ukrasnim arkadama Portae Aureae (sl. 23.)

[113] Ovo napuštanje teškog i masivnog svodovlja za ljubav lakog drvenog krova došlo je svijesno i hotimično s estetskih razloga, a ne radi tehničke nevještine i nazatka majstorâ; ono je prema Dvořaku, odrazom novog kršćanskog spiritualizma,

(i ovo je znak, da je doba bilo dozrelo za ovaj motiv). Tu imamo niz od 6 slijepih arkada, prislonjenih uza zid, samo u dekorativne svrhe. Između luka i stupa pridržana je ovdje ipak tradicionalna antikna trabeacija; u Peristilu, napominjem još jednom, luk se diže neposredno sa kapitelâ stupa. Splitski arhitekt anticipirao je ovdje kasnije česti graditeljski motiv. Viseće slijepe arkade vraćaju se naime u arhitekturi i kasnije: napominjem kao primjere Teodozijeva zlatna vrata u Carigradu, vrata grada Rusafe na Eufratu, pa arkadice na fasadi t. zv. Teodorikove palače u Raveni iz VIII. vijeka; ove posljednje frapantno naliče arkadicama splitskih vrata[114] (sl. 101.). Kasnije u romanici postaju slijepe arkade pogotovu tipičan ukras spoljašnje dekoracije građevina.

B. Dekorirani rasteretni luk i konzolice za stupiće.

Portu Aureu odlikuju još dva interesantna, i u ranijoj antiki rijetka motiva, karakteristična za kasniju, osobito romaničku arhitekturu. To su dekorirani rasteretni luk nad ulazom[115] i konzolice, što vire iz zida za podržavanje stupićâ slijepih arkada. Rimska je antika odvajkada poznavala i upotrebljavala rasteretni luk kao tehničko sredstvo gradnje, ali ga ona obično estetski nije iskorišćivala; luk je ostajao, naime, spolja nevidljiv, utopljen u ziđevini. Tako i s rasteretnim lukom nad ulazom u Vestibul u istoj

dosljedno nastojanja oko dematerijalizacije masâ. Sjetimo se u prilog ovom naziranju gorostasnih posvođenih građevina iz početka IV. vijeka, kao Dioklecijanovih kupaka i Maksencijeve bazilike u Rimu, spomenikâ koji su suvremeni i valjda građeni od istih majstora kao i prve kršćanske bazilike drvene tavanice.

[114] Carigrad sr. *Strzygowski* u Mschatta o. c. sl. 39.; Rusafa sr. *Wulff* o. c. I. sl. 249.; Ravena isti o. c. II. sl. 352. Sličnost ravenske fasade iz doba bizantinskog egzarhata, pod koji su potpadali i dalmatinski primorski gradovi, i splitskih vrata, možda potječe od izravne zavisnosti jedne od drugih; lako je međutim moguće, da se radi i o paralelnoj pojavi kasne antikne ili rane sredovječne umjetnosti.

[115] Otvoren rasteretni luk pokazuju također i Zapadna vrata palače (sl. 24.).

splitskoj palači.[116] Nahodimo ipak i prije Dioklecijanova vremena i ako rijetkih primjera otvorenog luka nad arhitravom, i to ili svedena na golu tektonsku formu poput južnih vrata splitske palače (sl. 20.) — na primjer u Augustovu forumu u Rimu, u jednom hramu u Sufetuli [Tunis], u Medeini (Alžir), na nekim vratima u Husn Suleimanu (Mala Azija) — ili pak bogato dekorirana kao u Porta Aurea u Splitu — primjerice u Siriji u sinagogi Kefr-Birima, u jednom hramu u Seriane iz II. vijeka i u Medinskim vratima u Antiohiji.[117] Kasnije, t. j. poslije Dioklecijanova doba, ovaj motiv dolazi češće nad portalima starokršćanskih bazilika u sjevernoj Africi, Siriji i Maloj Aziji; pače u Carigradu na zlatnim i regijskim vratima dolazi luk, poput romaničkih portala, zatvoren udubljenom lunetom.[118]

A ni konzolice, što nose viseće stupiće, nijesu apsolutna novotarija.[119] Nalazimo ih već prije u Titovim kupkama u Rimu, pa na Trajanovu slavoluku i »macellumu« u Timgadu i na Porta de Borsari iz III. vijeka u Veroni;[120] u primje-

[116] Sr. *Niemann* o. c. T. XIII. i XIV.

[117] Rim sr. *Schneider A.* Das alte Rom 1896. Taf. VIII. 9.; Sufetula sr. Archäol. Anz. 1913. str. 252.; Medeina i Seriane sr. *Weigand* u Bulićevu Zborniku o. c. str. 102.; Kefr—Birim i Antiohija sr. Journal of the Royal Inst. of. Brit. Archeol. 1912. No 1. str. 26.; Husn-Suleiman sr. *Strzygowski* Kleinasien sl. 129. Nahodimo ovaj motiv i prikazan u relijefu: u dekoraciji jedne niše usječene u hridi kod Hadrianopolisa (Mala Azija), sr. *Weigand* u Bulićevu Zborniku str. 103., ili s oblom lunetom nad nadvratnikom u relijefu jednog nadgrobnog spomenika u Aizanoi u Frigiji, sr. *Rivoira*, Le origini dell' architettura lomb. I. str. 140.

[118] Sr. *Gsell* o. c. II. str. 133. Pl. 84., 85., *Strzygowski*, Kleinasien o. c. sl. 15., 126., 137.; *Wulff* o. c. I. sl. 206., 210.; *Rivoira* o. c. I. sl. 191. i 192.

[119] Sr. *Niemann* o. c. str. 111. *Niemann* ubraja amo, to jest u novosti splitske palače, i konzolice, koje ne stoje o sebi podržavajući stup, već ispadaju iz vijenca (korniže), što se povlači ispod čitavog stupovlja kriptoportika (sl. 22.). Ovakvih konzolica imamo međutim već davno prije, na pr. na Augustovim vratima u Nimesu, sr. Bonner Jahrbücher 118. Tab. XIX.

[120] Titove kupke (prema Paladijevu crtežu) sr. *Rivoira* o. c. I. sl. 204.; Timgad sr. *Gsell.*, o. c. I. Pl. 39. 40. i str. 208.; Verona sr. Bonner Jahrb. 118. Tab. XXIII.

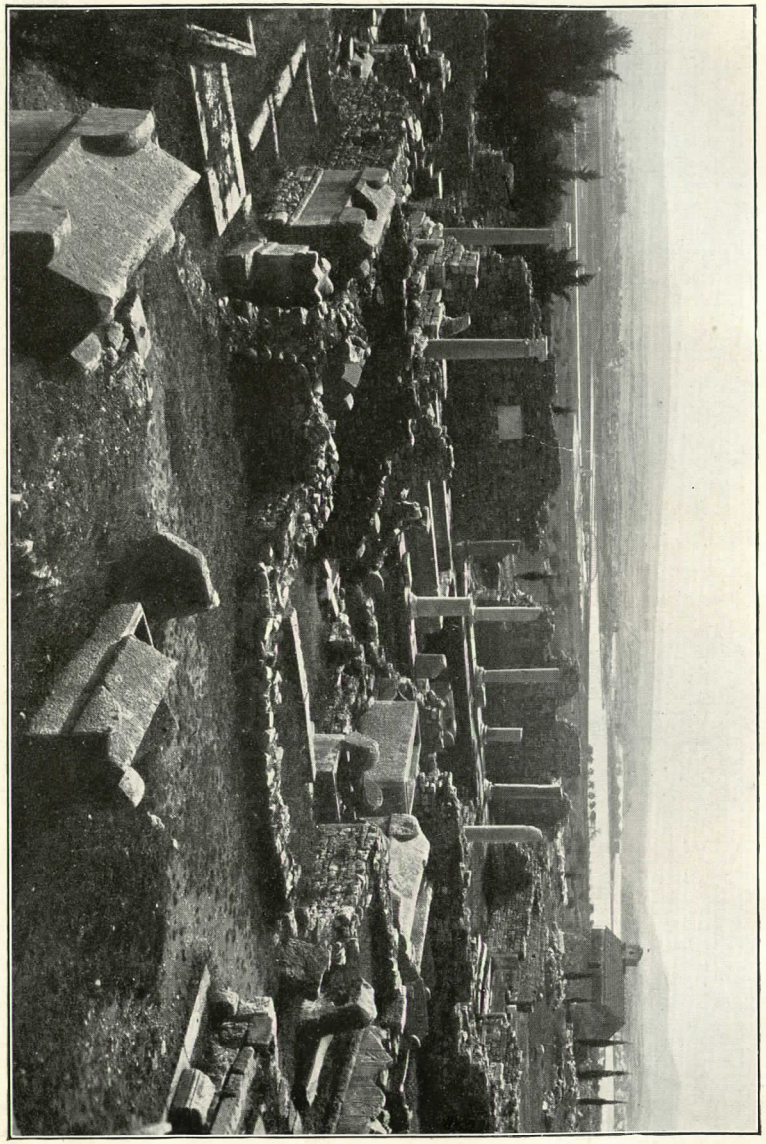

Slika 76. Bazilika solinskih mučenika u Manastirinama u Solinu (pogled na baziliku i grobište sa sjeveroistoka).

sa svodom prekrivenim jednostavnim, bijelim mozaikom.[124] Drugi, s obzirom na doba svog postanka sigurniji, primjer imamo u jednoj dvorani kupki u Aleksandriji Troas [Mala Azija], također iz II. v.: na krstatom svodovlju dvorane našlo se je tragova mozaične inkrustacije.[125] Tragova mozaične dekoracije na svodu našlo se je i u Hadrijanovoj vili u Tivoliju, i u nekoj podzemnoj prostoriji kod Sallustijevih vrtova, također iz doba Hadrijanova. Mozaik je tu bio, čini se, zajedno upotrijebljen sa slikarijama u afresku i pomiješan s malenim školjkama.[126] Mozaik se prema tome još prije splitske palače popeo i osvojio stropni svod, gdje će potom na apsidama i kupolama starokršćanskih i bizantinskih crkava slaviti svoje triumfe.

Ipak mozaična dekoracija u Vestibulu palače dobiva posebno značenje, jer u Vestibulu upotreba mozaika u kupoli nije, da tako rečemo, slučajna, već konzekventno i svijesno koordinirana općoj optičko-kolorističkoj stilskoj tendenciji čitavog unutarnjeg ukrasa ove dvorane. Na glatkim plohama unutarnjeg zida Vestibula nije se našao ni najmanji ostatak kakvog naskočenog pilastra ili polustupa, a nema traga ni rupama, koje bi odavale, da je koja korniža [njem. *Sims*] ili druga arhitektonska čest bila zabijena u zid. Možemo dakle s pravom zaključiti, da se je ukras okrugle dvorane sastojao, osim mozaika, u inkrustaciji mra-

---

[124] Sr. Papers of the British School at Rome 1906. III. str. 105.; u istom se članku napominje i apsida malenog nimfeja oblijepljena mozaikom str. 161. sl. 17.

[125] Sr. Mitteil. d. kais. deutsch. arch. Inst. Ath. Abtlg. 1884. str. 39. i *Weigand* u Bulićevu Zborniku str. 103. Sittl (o. c. str. 741.) navodi još jedan *pasus* iz Spartiana, Pescen. 6 kao dokaz, da je već u jednoj zgradi iz doba cara Komodusa svod bio pokriven mozaikom. Međutim »*in porticu curva pictum de musio*« odnosi se po svoj prilici na stijenu ili zid oble eksedre, urešen mozaičnom slikom a ne na svod kupole.

[126] Sr. Artemis und Iphigenie v. *Studniczka F.* XXVII. Bd. d. Abhandlungen d. philol. hist. Klasse der sachsischen Akad. d. Wissenschaften str. 13. i 14. sl. 7. Sravni članak Cecchelija, koji je napisan pošto sam sastavio ovaj članak u Architettura e arti decorative, Anno II. 1922. Fasc. 1.—2. str. 12.

mora, u dekoriranoj žbuki, štukaturama i sličnom. Zidna su platna dakle bila skroz ravne plohe bez ispada i udubina, a umjetnički život i izraz dobivala su igrom boja a ne plastičnim relijefom. Da uočimo radikalnu promjenu, što ju je koncem antike doživio ukrasni sistem, sjetimo se unutrašnjosti Mauzoleja s njegovim bogatim, dvostrukim redom stupovlja, što bez ikakve konstruktivne funkcije, relijefno iskače ispred zidne pozadine (sl. 12., 43.). Arhitektonsko-plastički ukrasni sistem Mauzoleja zamijenjen je u Vestibulu već slikarskim sistemom polihromije ravne plohe karakteristične za posljednju fazu antike od IV. vijeka dalje. Sv. Costanza u Rimu (IV. v. po Kr.), sv. Sofija u Carigradu (VI. v. po Kr.[127]) predočuju nam virtuozno dotjerane primjere ovog novog polihromijskog smjera dekoracije. (Analogno je ovome napuštanje plastičnog relijefa u klesanoj dekoraciji pred igrom bijele i crne boje, izazvane tehnikom svrdla).

S ovim se slaže i uvedenje dvaju prozora u svodini vestibulne kupole. I prozori unose za promatraoca iz daljine optički kontrast tame i svijetla, ritam crne i bijele boje. Prozora, postavljenih u praktične svrhe, bilo je u antiki odvajkada, ali su oni rijetko u monumentalnoj arhitekturi prije posljednje faze antike iskorišćeni kao estetsko sredstvo, u svrhu da se fasada oživi tamnosvijetlim optičkim ritmom.[128] U splitskom vestibulu probijaju dva otvora svodinu kupole, kao što malo ranije ili istodobno u zgradi Minervae Medicae i u okrugloj ruševini »Tor di Schiavi« u Rimu.[129] Domala će otvori ili prozori, umnoženi u cio niz,

[127] Sr. *Wulff* o. c. I. sl. 291. II. Taf. XXII., str. 376.

[128] Isporedi ipak vanjsku fasadu teatra u Aspendu, *Lanckoronski*, Städte Pis. u. Pamph. I. str. 107. Taf. XXII.; ulicu u Ostii, Arch. Anzegier 1911. str. 179. sl. 10, Die Antike 1926. Bd. II. članak *F. Noacka* str. 204. ss. sl. Tab. 15., sl. 16.; ili novija iskapanja u Pompejima. Iz IV. vijeka napominjemo fasadu kuće sv. Ivana i Pavla na Celiju u Rimu, sr. *Swoboda* o. c. sl. 98. Isporedi također *Riegl*, Spätröm. Kunstind. str. 27.

[129] Minerva Medica (III. vijek) sr. *Durm* o. c. sl. 307.; »Tor di Schiavi« okrugla zgrada na arealu Gordijanova zaselka (pri-

postati tipični estetski elemenat podnožja i tambura bizantinskih kupola.

M a u z o l e j. Tip grobnice. Dioklecijanov Mauzolej u Splitu ide u seriju monumentalnih grobnica, što u svojoj spoljašnjoj i unutarnjoj formi naliče potpuno antiknom hramu (sl. 39.). Zapravo su pravi, stariji mauzoleji grobnice, koje su i po svojem vanjskom obliku i po unutarnjoj strukturi sačuvali čistije i zornije izvorni karakter kolosalnog nadgrobnog primitivnog spomenika *(tumulusa* ili zemljanog humka), u kojega je nutrina zatvorena, teško pristupačna grobnica. Poznate su, pored grobnice kralja Mauzoleja u Halikarnasu, koja je čitavoj vrsti dala ime, brojne grobnice ovog tipa u Africi i Aziji pa u samom Rimu (primjer: grob Cecilije Metele, Augustej, *Moles Hadriani* i t. d.). Nego tijekom vremena monumentalna grobnica usvojila je najprije spoljašnju arhitektonsku dispoziciju, a potom i unutarnji ustroj hrama. Grobnica u obliku četverokutne *cellae* hrama nahodimo već par stoljeća prije Dioklecijana u Rimu i u Maloj Aziji.[130] Nadovezujući na davnu tradiciju okruglih hramova posvećenih kultu podzemnih božanstva i heroja,[131] početkom četvrtog vijeka javlja se čitav sloj grobnica za članove carske obitelji građenih poput hramova s prostranom okruglom cellom (sl. 41.). (Primjeri: »*Tor di Schiavi*« kraj Rima; grobnica Romula, sina Maksencijeva na Forumu u Rimu; »*Tor Pignatarra*«, grobnica sv. Jelene u Rimu; »*Sta Costanza*« u Rimu; Konstantinov mauzolej u Carigradu; a vjerojatno amo ide i okrugla zgrada iz Dioklecijanova doba u Solunu, danas crkva sv. Jurja.).[132]

pada prema tu nađenim žigovima opeka god. 292.—305. po Kr.) sr. Jahreshefte d. oest. Inst. XVI. str. 227. i *Durm* o. c. sl. 292. i 855.

[130] Sr. Rim. *Durm* o. c. str. 778., sl. 853.; Termesos sr. Jahreshefte d. oest. arch. Inst. 1900. str. 177. ss., sl. 80.—81.; Mira sr. Reise in Lykien, Mil. Kybir. o. c. Taf. XI. i t. d.

[131] Sr. Mitteil. d. kais. d. arch. Inst. Ath. Abtlg. 1905. str. 365. ss.

[132] Sr. *Durm* o. c. str. 778. ss.; Jahresh. oest. arch Inst. XVI. str. 227. ss. Raniji primjer grobnice u obliku okruglog hrama

O k t o g o n. Splitski mauzolej razlikuje se od nabrojenih srodnih spomenika ipak time, što mu je spoljašnja osnova oktogon, a ne kružnica (sl. 38., 42.). Oktogon nije sasvim tuđ antiknom graditeljstvu. Oktogon služi često kao temelj konstrukcije termalnih dvorana, i ako je u ovim slučajevima uvijek uklopljen u veći građevni blok i ugaonim nišama zaokružen tako, da se spolja prikazuje kao četverokut. No i čista oktogonalna osnova javlja se, i ako rijetko, u tlocrtu antiknih hramova i dvorana.[133] Ipak tek s četvrtim vijekom postaje oktogon omiljela arhitektonska osnova od centralnih građevina kršćanskog graditeljstva. Sjetimo se samo interesantnih građevnih tipova podignutih na temelju ove osnove u Maloj Aziji, pa brojnih oktogonalnih krstionica Istoka i Zapada iz IV. i V. vijeka;[134] seriju ovih oktogona od IV. vijeka pa dalje otvara Dioklecijanov Mauzolej.[135]

jest tako zvani »Tempio della Tosse« u Tivoliju, sr. Durm o. c. str. 779.

[133] Za oktogonalne dvorane zaokružene u četverokut sr. Archivio stor. lomb. o. c. 1914. I.—II. sv. str. 10., 35.; Jahresh. oest arch. Inst. 1913. str. 124. ss.; *Durm* o. c. sl. 293. Za čisto oktogonalne osnove sr. *Gurlitt*, Gesch. o. c. I. str. 325. (Baje); Papers of Br. Sch. Rome II. 1904. sl. 19. (crteži iz XVI. v. o ruševinama Rima i Italije); *Bramantino*, Le rovine di Roma 1875. Tav. 13., 22., 29., 33.; Arch. stor. lomb. 1914. I.—II. sv. str. 10. i 67. (Rim), str. 69. (2 galorimska hrama) i str. 62. (hram u Kurajbu kod Bosre). *Monneret de Villard* (o. c. str. 17.) i *Hébrard-Zeiller* (o. c. str. 166.) vide i u oktogonalnoj osnovi Mauzoleja utjecaj Orijenta; istina je međutim, kako se iz navedenih primjeraka vidi, da je čisti oktogon do IV. vijeka po Kr. rijetka pojava jednako na Zapadu kao i na Istoku. Ni konstruktivni princip splitskog oktogona nije nikako orijentalan; po naziranju pače orijentalistâ osnovna je razlika između Orijenta i Zapada u tome, što Orijent postavlja okruglu kupolu na četverokutnu osnovu i to s pomoću trompa ili pandantivâ, dok u rimskoj antiki kupola počiva izravno bez posebnih prijelaza na više ili manje okrugli perimetralni zidni kolut (njem. *Ringmauer*), kao što je baš slučaj kod Mauzoleja i Vestibula u Splitu.

[134] Sr. *Strzygowski*, Kleinasien o. c. passim; o omiljelosti i simboličkom znamenovanju oktogona kod krstionica sr. *Venturi*, Stor. ar. ital. o. c. I. str. 102.

[135] *Monneret de Villard* (Adchivio storico lombardo 1914. I. — II. sv. str. 12. ss.) tvrdi na temelju starih crteža i opisa, da je kasnija kapelica S. Gregorio kod S. Vittore al Corpo u Milanu

K r o v. Interesantan je i šatorasti krov Dioklecijanove grobnice, što uklapa i otimlje sa spoljašnje strane vidu svod kupole (sl. 41.). Inače u rimskim građevinama sama kupola služi i kao krov, te je njezin obli profil spolja vidljiv, kao što je još u kupoli Vestibula splitske palače.[136] U Mauzoleju naprotiv kupola se ne ocrtava u spoljašnjoj strukturi zgrade, već iščezava ispod krova pokrivena crijepom, kao malo kasnije u *Sta Costanza* u Rimu ili u ravenskom mauzoleju Gale Placidije i u S. Vitale u Raveni. (Za unutarnju dekoraciju Mauzoleja s dvostrukim redom stupova ispred zida rekosmo već gore, da odgovara baroknom pravcu arhitekture srednjeg carstva; slični, ali raniji, poznati primjeri jesu Nervin Forum u Rimu, Hadrijanova biblioteka u Ateni i t. d. — O baroknom karakteru portala Hrama i o kasetiranom bačvastom svodu ove građevine govorili smo naprijed. — Napomenuti nam je još, da Mauzolej i Hram stoje na visokim podijima poput italskih hramova (sl. 26., 27., 54.).

Pri koncu ne mogu posvema mimoići pitanje mjesta, što ga Dioklecijanova palača zauzimlje i z m e đ u r i m s k o g i o r i j e n t a l n o g s v i j e t a. Pojedini ispitivači odgovaraju na to pitanje prema stavu, što ga zauzimlju u još uvijek strastveno diskutiranom, općem pitanju podrijetla srednjovjekovne umjetnosti. Tako vidimo gdje uz nekoliko branitelja antiknog rimskog karaktera palače (Rivoira, Venturi, Swoboda) većina modernih ispitivača radije ističe orijentalne poteze arhitekture palače i pod sugestivnim vodstvom uvjerenog pobornika orijentalizma, prof. Strzygowskog, traži izravne uzorke, i za cjelovitu koncepciju palače, i za pojedine detalje i motive u prvom redu u umjetnosti Sirije.

izvorno sagrađena početkom IV. vijeka i to kao grobnica cara rimskog u obliku, koji je na vlas sličan obliku splitskog Mauzoleja.

[136] Sr. *Choisy*, L'art de bâtir chez les Romains str. 98., *Durm* o. c. str. 336.; Bull. corresp. héllen. 1920. str. 21. Durm neispravno rekonstruira i Mauzolej sa spolja vidljivom kupolom, sl. 580. i 857.

Ne osporavajući, pače baš vodeći računa o važnoj ulozi i utjecaju helenističkog i daljeg Istoka u prvim vjekovima kršćanske ere mislim, da je tako zvano orijentalno pitanje historije umjetnosti u običnom, oštrom antitetičnom obliku »Orijent ili Rim« nespretno formulirano, jer se ta dva svijeta u doba postanka palače zapravo ne isključuju. [Orijent je tada dobrim dijelom u političkoj vlasti Rima, a Rim je kulturno prožet orijentalizmom]. Isto tako držim, da bi opreke u shvaćanju bile bitno ublažene, da su jasnije određeni pojmovi i nazivi, kojima se operira. Valja nam, naime, s jedne strane oštro lučiti relativno čednu ulogu grada Rima u samostalnom umjetničkom stvaranju od velikog političko-kulturnog faktora, što ga predstavlja rimski imperij. A trebalo bi s druge strane također oštro razlikovati, kad se govori o orijentalnome, između davnog nasljedstva starog Orijenta, odavna asimiliranog i udomaćenog u helenskoj i još većma u helenističkoj umjetničkoj oblasti, i svježih, izravnih utjecaja prednjoazijskog orijentalnog zaleđa na antikni umjetnički krug sredozemnog bazena. Time bi znatno bio uravnan put k nekoj srednjoj liniji.

Neosporna je naime činjenica, da se u ozemlju Sredozemnog mora u krajevima podvrgnutim rimskoj vlasti, u prvim vjekovima po Kr., javlja umjetnost, koja u cjelokupnoj slici svojih spomenika, u svojim umjetničkim ciljevima i u svojim konačnim rezultatima stoji posve samostalno kraj starijih krugova starog Orijenta i aleksandrinskog helenizma. To je — osobito do Dioklecijanova doba — jedna zaokružena, jedinstvena, samo regionalnim nijansama diferencirana umjetnička oblast, koja ima pravo na posebno mjesto i naziv u historiji umjetnosti. Glavna je podloga ove umjetnosti helenizam, dakle grčki klasični svijet prožet orijentalnim duhom; helenistička polovica carstva i njeni majstori su daleko aktivniji i napredniji i u daljem evolucioniranju ove umjetnosti; s vremenom pače jača i strujanje umjetničkih tendencija karakterističnih za dalje, orijentalno zaleđe. Svejedno bi prosto identificiranje i nazivanje antikne umjetnosti iz doba carstva »orijentalnom« ili

»helenističkom« bilo neumjesno i dalo bi povoda nesporazumijevanju. Osim očite udaljenosti i nepodudaranja rimske antike i umjetnosti starog Orijenta — u vremenu, teritoriju i obilježjima —, ne smijemo zaboraviti, da Orijent nije jedinstven pojam, već obuhvata različne, jako diferencirane umjetničke krugove. A i naziv »kasnog helenizma« nije najprikladniji za umjetnost čitavog carstva, te dajemo prednost neutralnom nazivu *rimske antike* ili *umjetnosti rimske imperije*. Samo takav naziv uvažuje udio Rima — makar i čedan — u ranijoj periodi rimske antike; samo taj vodi računa o okolnosti, da se umjetnost u doba carstva jednakim pojavama javlja na Istoku kao i na Zapadu, gdje vlada latinski jezik i kultura; samo on, napokon, daje izraza važnoj ulozi rimskog carstva u kulturnom zbližavanju i umjetničkom posredovanju i izjednačivanju različnih provincija. Analogno ovome govorimo još uvijek o bizantinskoj umjetnosti i danas, pošto je aktivna umjetnička uloga istočno-rimske prijestolnice, Bizanta, svedena na pravu mjeru, te utvrđen jaki utjecaj Orijenta na srednjovjekovnu umjetnost egejskog ozemlja i Balkana. Isto tako i literatura, filozofija i religija rimskog carstva ne prestaju biti i nazivati se rimskim, i ako su, po općem priznanju, prožete duhom Orijenta. U ovom smislu riječi ne žacam se nazivati palaču u Splitu tipičnim dijelom rimske umjetnosti iz početka posljednje faze antike. Ona nije daleki (t. j. orijentalni) import u tudu sredinu, kako se je reklo: u spomenicima Zapada i Istoka prostrane rimske države iz prvih vjekova po Krstu imadosmo prilike naći srodne uzorke ili klice većini njezinih oblika i motiva, dok u starokršćanskoj i ranoj srednjovjekovnoj umjetnosti čitavog sredozemnog ozemlja mogosmo konstatirati dalji razvoj umjetničkih nastojanja, zapaženih u njoj.

Ipak valja priznati, da je palača bliža umjetnosti helenističke polovice carstva. Istina je, da je carev stan na jugu palače uređen prema tipu zaselaka, koji su dosada konstatirani pretežito u zapadnim pokrajinama rimskoga carstva. Ali već visoka podnožja, na kojima su postavljeni

Mauzolej i Hram u splitskoj palači, pa tehnika naizmjeničnih opeka i kamenja, na koje se Weigand pozivlje kao na biljege većma zapadnjačkog karaktera arhitekture palače (sr. članak u Strena Buliciana passim), jesu pojave, koje nijesu tuđe ni umjetnosti u istočnim pokrajinama carstva. No dodirne su točke arhitekture palače s umjetnosti istočnih oblasti carstva realnije; veze s ovima češće i tješnje. Podsjetit ću na motive iz opće osnove palače, kao trijemove uzduž ulica, koje upoznasmo kao značajnu crtu helenističkih gradova; na baroknu tendenciju arhitekture palače, koja se očituje u ispupčenom frizu, u »sirskom« učelku i u tipu portala Hrama, što nas sve podsjeća na umjetnost istočnih pokrajina carstva; podsjetit ću na istočni, grčki tip korintskih kapitela u palači, napokon na tehničku proceduru pri zidanju mauzolejeve kupole bez drvenih skela, koja također ima svoje podrijetlo na Istoku.

Iz ovoga možemo zaključiti, da je car Dioklecijan — kao prije par stoljeća Trajan — odabrao sebi arhitekta u helenističkim pokrajinama carstva. Na to nas također upućuju i grčki klesarski znakovi na balvanima palače; a to je, konačno, vjerojatno i poradi carevoga dugog boravljenja na Istoku.

Iz koje su pokrajine istočnog dijela carstva došli graditelji splitske palače? Car Dioklecijan podigao je sebi novu prijestolnicu u Nikomediji u Maloj Aziji, a dovršio je i carsku palaču, koju je započeo graditi Galijen na otočiću rijeke Orontes kod Antiohije. Prema Schneideru (o. c.) i Weigandu (o. c.) bila bi splitska palača djelo maloazijskih majstora, valjda iz Nikodemije; dok, kako rekoh, većina ispitivača, slijedeći Strzygowskoga, pripisuje palaču graditeljima iz sirsko-antiohenskog kruga, najradije onim istima, što su gradili carske palače na Orontesu. Ja ću iskreno priznati, da me ne uvjeriše argumenti ni jednih ni drugih.

Umjetnost Male Azije i Sirije diferenciraju se jače tek s četvrtim vijekom pod ojačanim utjecajem svojih ori-

Slika 77. Drvena vrata stolne crkve domaćeg umjetnika Andrije Buvine iz g. 1214.

Slika 78. Detalj Buvinovih vrata stolne crkve (navještenje Isukrstovo i rođenje).

jentalnih zaleđa. Osebine i razlike umjetničkih središta ovih pokrajina do to doba još su neodređene, jedva dovoljno ispitane, pače dubljim ispitivanjem spomenikâ izbija sve više činjenica njihova uskog uzajamnog utjecanja i izjednačenja. Teško je dakle pripisivati palaču karakteru umjetnosti pojedine pokrajine samo na temelju stilističkih odlika. Motive istaknute od privrženika sirskog podrijetla palače kao specijalna obilježja Sirije mogosmo naći isto tako često i u Maloj Aziji (to vrijedi za helenistički portikat, obli friz, t. zv. sirski učelak); ili se pokazaše elementima opće poznatim i na Zapadu (na primjer: kastel s vanjskim kulama). O podudaranju splitske palače s Libanijevim opisom carske palače u Antiohiji rekoh već, da se vjerojatno radi o tipu carske rezidencije, koji je bio svojstven helenističkim dijelovima carstva, a ne samo Antiohiji ili Siriji.

A isto tako je i s argumentima iznesenim od Weiganda u prilog protivne tvrdnje. Okolnost, da su kapiteli u Splitu raznoliko obrađeni kao što su kapiteli u efeskoj Arkadianè ili tobožnje veće podudaranje kojeg dekorativnog detalja kao lezbijskog ornamenta ili kojeg profila u Splitu s maloazijskim spomenicima, na koje se podudaranje pozivlje Weigand,[137] ne smatram dosta uvjerljivim ni dovoljnim za atribuciju palače Maloj Aziji.

Mi ćemo se zasada morati zadovoljiti konstatacijom, da je Dioklecijanova palača u Splitu tipična antikna građevina, podignuta na početku posljednje faze antike, od majstora iz helenističkih krajeva carstva.

[137] Sr. Weigand passim, t. j. odnosna mjesta u članku u Bulićevu Zborniku o. c. 167. ss.

VI.

Dioklecijanova palača u toku vjekova.

I poslije odreknuća, koje je bilo učinjeno 1. svibnja god. 305. po Kr., kako smo gore vidjeli, a valjda još prvoga lipnja iste godine, stari Diokles bijaše u svojoj palači, u glavnom već gotovoj, i ako još u pojedinostima nedovršenoj, jer se posljednjih godina na svu žurbu svršavala i uređivala. Koliko se je godina ona gradila, ne može se, već je rečeno, točno ustanoviti. Nigdje nisu nađeni natpisi, osim samoga imena jednog radnika, valjda roba, na glavnim vratima palače. Ali ako promislimo, koliki je silni materijal kamena u njoj uložen, koji se je lomio na otoku Braču, te dovozio u palaču i ondje izrađivao, jamačno je trebalo više godina, i ako je u tom poslu bilo zaposleno na hiljade robova. Ako promislimo, kolika je silna množina plemenitijeg materijala, mramora svake vrste, dovezena iz dalekoga Egipta i valjda još iz Grčke, tada moramo zaključiti, da je gradnja trajala više godina: po našem mnijenju, kojih desetak godina. Znamo sigurno iz historije, da je Dioklecijan, pošto je uređena dijarhija god. 285., a kasnije tetrarhija god. 293., ipak bio odlučio da se odrekne krune nekoliko godina prije negoli se je to zbilo, a na to je prisilio i svoga kolegu Maksimijana, koji je to prije bio obećao, ali se u posljednji čas kolebao da izvede, pače se donekle i pokajao, kako to dokazuju i događaji poslije njegova odreknuća. Ne smiju se na ovu golemu palaču aplicirati u materijalnom smislu one riječi Pseudo-Konstantina u Oratio ad Sanctorum coetum, da je ona bila neki prezreni stan καθειργμὸς μιᾶς εὐκαταφρονήτου οἰκήσεως, u koji se Dioklecijan

kao utamničenik iza odreknuća zatvorio.[1] »Dioklecijan, iza pokolja progonstva, osudivši sam sebe i isključivši se od vlasti, kao suvišni čovjek i priznavajući štetu nanesenu svojom nerazboritosti, zatvori se u tamnicu jednog prezrenog stana«. Prije svega, kritika je dokazala, da ove riječi nisu Cara Konstantina, a ni Euzebija, u čijim se djelima one obično nalaze, nego nekog apokrifnog pisca iz V. v., koji je sto i pedeset godina poslije Dioklecijanova odreknuća, prema duhu onoga vremena, metnuo u usta Konstantinu ove nevjerojatne riječi.[2] Treba primijetiti, da riječ οἴκησις znači i »boravak« i »kuću«, a cijeli kontekst ovih riječi, t. j. »tamnovanje prezrena stana«, odnosi se, istina na carevu palaču u Splitu, ali ne na zgradu kao taku, nego na neko mjesto nepoznato i daleko. Apokrifni pisac stavlja ovdje sjajne careve palače, u kojima je car stanovao u velikim gradovima, kao u Nikomediji, Antiohiji i Rimu, u opreku s njegovim posljednjim stanovanjem, daleko od svijeta, u Dalmaciji, gdje je imao na raspolaganje jedan sami stan μιᾶς οἰκήσεως na dalekoj, malo poznatoj obali dalmatinskoga primorja. *Aspalathos*, prije izgradnje Dioklecijanove palače, bijaše kako smo gore rekli, skromno mjesto, valjda neznatno seoce siromašnih ribara.

U glavnome je dakle ova palača bila gotova za stanovanje poslije odreknuća Dioklecijanova. Kako je poznato, Dioklecijan ne bijaše ostavio državne poslove ni za doba svoga odmaranja. God. 306. ostavlja on za neko vrijeme palaču i mi ga nalazimo u glavnom logoru panonske vojske u Carnuntum — Deutsch-Altenburg, Petronell nedaleko od Beča —, među carevima i prijestolonasljednicima. God. 308. vidimo ga u Srijemu u Fruškoj gori, u državnim kamenolomima, prigodom mučenja četiriju Svetih Okrunjenih *(Sancti IV. Coronati)*, i ako se po dosadanjim pokusnim

[1] *Pseudo-Eussebius*, Oratio od Sanctorum coetum cap. 25. Ed. Heickel.

[2] *Bulić*, Dioklecijan str. 112.; Analecta Bollandiana XXXI. (1912.) str. 331.; Hébrard-Zeiller, Le Palais itd. p. 182.

istraživanjima nije moglo dokazati, da je on što naručio za svoju palaču u tim kamenolomima, u kojima se je radilo nesamo za zgrade ondje nego i za daleki Rim.[3]

Kako smo već vidjeli, stari je Diokles proveo više godina u toj od svijeta i od prometnih putova nešto udaljenoj zabitnoj vili, u kojoj je zaklopio oči negdje u lipnju-listopadu god. 313.[4] Kakvom je smrću umr'o Dioklecijan, da li od starosti, da li naravnom smrću, ili nenaravnom, nasilnom, od otrova, nije nam sigurno poznato. Mnogi pisci, koji su o tome pisali, razilaze se u mišljenju.[5] Još za života bio je apoteoziran, t. j. ubrojen u bogove.[6]

Palača je postala odmah poslije careve smrti krunskim dobrom, državnom domenom, jer je Dioklecijan umr'o bez muškog poroda, a žena mu Priska i kći Valerija bile su smaknute nekako godinu dana poslije njegove smrti.

U Notitia Dignitatum,[7] koja je pisana oko god. 385.—425., stoji, da je ova palača postala *gynaeceum* pod nadzorom jednog pretpostavljenika *procurator gynaecei Ioviensis Dalmatiae Aspalatho*. Dio palače, naime sjeverni, bio je preobraćen u radionicu, u kojoj su ženskinje radile, tkale sukno za rimske vojnike, dok je južni dio bio upo-

[3] *Bulić*, Bull. dalm. 1908. str. 111.; *Delehaye* u Acta SS. mensis novembris dies 8. p. 748.—784.; Analecta Bollandiana g. 1910. str. 205., 345.; 1913. str. 63.

[4] Nije nam ništa poznato, što je on radio ovdje, osim onoga gore navedenog svjedočanstva, da se je bavio sađenjem povrća. O njegovu boravku ovdje napisao je Zschokke lijepu novelu »Diocletian in Salona« u Ausgewählte Novellen Aarau, 1843. III. Theil, p. 357, koja je još god. 1853. bila od Miloša Stojanovića štampana ćirilicom u Oedenburgu, a kasnije od Hartmana u Zagrebu, latinicom.

[5] Tko bi želio potanje o ovome znati, može čitati u Bulićevu »*Dioklecijan*« itd. na str. 153. sl. opširno navedene sve pisce starijeg doba i srednjega vijeka o vrsti smrti cara Dioklecijana.

[6] Codex Theod. XIII. 102.; Pauly-Wissova R. E. Suppl. IV. p. 850.; *Hébrard-Zeiller* nav. dj. str. 185.; *Costa G.* Valerius Diocletianus p. 198.

[7] Notitia Occidentalis cap. X. Ed. *Böcking* II. p. 48.; Ed. Seeck p. 150.

trijebljen za svrhe, kojima je prvobitno bio namijenjen, naime za stanove članova carske obitelji, koji bi amo ili svojevoljno pribjegli ili bi bili u ovu palaču zatočeni. I tako je palača sačuvala kasnije svrhu prema svome prvobitnom arhitektonskom određenju. Čudna je bila sudbina ove palače!

Mali siromašni otok prema Splitu i Marjanu, zvan Čiovo, a u staro doba Boa, Boas, Bavo, bio je od V. v. zatočište državnih prognanika, ponajviše krivovjeraca,[8] a Dioklecijanova palača utočište rimskih velikaša palih u nemilost. Tako je god. 424. bila prognana Galla Placidija, kći cara Teodozija, pa je po svoj prilici u ovoj palači nekoliko vremena stanovala sa svojim sinom Valentinijanom III.[9] God. 461. Marcelin, rodom Dalmatinac, patricij Istoka, pobunivši se proti caru Leonu I. i proglasivši se kraljem Dalmacije, stanovao je u ovoj palači.[10] I idućih je godina ova palača bila sijelom dvorskih spletaka i tragičnih zapletaja.

Glicerij, proglašen rimskim carem g. 473., poslije smrti Olibrija, koga njegov nasljednik Julij Nepos (g. 474.—480.) Marcelinov nećak, zbaci s prijestolja, bi god. 474. posvećen od pape Simplicija za solinskoga nadbiskupa, te pribježe u ovu palaču, prije negoli bijaše zasjeo na nadbiskupsku stolicu u Solinu.[11] Kadno odmah zatim izgubi prijestolje i Julij Nepos, svrgnut od Odovakra, potraži i on utočište u ovoj palači. Nadbiskup ga Glicerij prividno do-

[8] *Pauly-Wissowa* R. E. s. v. *Boa*.

[9] *Cohen*, Description historique des monnaies s. v. ne spominje ovu okolnost. Sr. Vodju po Spljetu i Solinu str. 63.; *Seeck*, Geschichte des Untergangs der antiken Welt, VI. Band str. 37.; *Šišić*, Povijest Hrvata itd. I. str. 161. sl.

[10] *Procopius*, De bello vandalico Lib. I. C. VI.; Seeck nav. dj. str. 375.

[11] *Jordanis Romana et Getica* u Mon. Germ. Hist. Auct. Ant. V. I. 43. »Qui Nepos regno potitus legitimo, Glycerium, qui sibi tirannico more regnum imposuisset, imperio expellens, in Salona Dalmatiae episcopum fecit«.

Isti str. 119.—120. »Quo comperto Nepus fugit Dalmatias ibique defecit privatus a regno, ubi iam Glycerius dudum imperator episcopatum Salonitanum habebat«.

bro dočeka i odredi mu za stanovanje ovu palaču. No pored sve ljubavi, što mu je iskazivaše, potajno mu je radio o glavi, tako da je Julij Nepos god. 480. pao žrtvom potajnih spletaka, skovanih proti njemu u ovoj palači.[12]

Glicerij zatim prisvoji i svjetsku vlast u Dalmaciji, te u onom općenitom metežu, koji je nastao seobom naroda, zamisli da osnuje nezavisno kraljevstvo. No krv, koju bijaše prolio vapijaše za osvetom, koja ga zbilja i stiže, jer ga dva Neposova doglavnika, Viator i Ovida, god. 480., umoriše u istoj palači — »haud longe a Salonis sua in villa». — Od mah nakon toga Ovida se dade proglasiti kraljem Dalmacije, ali ni njega ne posluži bolja sreća, jer jedva što bijaše protekla godina dana, bi on pobijeđen i umoren od italskoga kralja barbarina Odovakra.[13] Nakon Odovakrove pobjede dođe i Dalmacija pod njegovu vlast, te njom upravljaše jedan namjesnik prefekt sa sijelom u Saloni.[14]

Do provale barbara pučanstvo, koje je stanovalo u ovoj palači, bilo je prilično mnogobrojno.[15] U državnoj tkaonici bilo je mnogo radnika i činovnika, a i inače je bilo drugih stanovnika, kako nam svjedoči i grobište nađeno nedavno tik uz sjeveroistočnu stranu ove palače, iz VI.—VII. v.[16]

[12] Excerpta Valesiana in Ammiani Marcellini Rer. Gest. lib. II. p. 289. (Ed. Teubner)..... »superveniens Nepos patricius ad portum urbis Romae deponit de imperio Glycerium et factus est episcopus et Nepos imperator Romae. Mox veniens Ravennam: persequens Orestes patricius cum exercitu metuens Nepos adventum Orestis, ascendens navim fugam petit ad Salonam et ibi mansit per annos quinque: postea vero a suis occiditur; u Vodja po Spljetu i Solinu str. 33.; Kronotaksa solinskih biskupa str. 41.; Šišić, Enchiridion fontium historiae croaticae I. sv. str. 13. sl.; *Isti* Povijest Hrvata itd. I. sv. str. 165. sl.

[13] Jireček, Die Romanen itd. I. str. 17.; Vodja itd. str. 165. sl.

[14] *Šišić* nav. dj. str. 165. sl.

[15] Zo *Sidoniju Apolinaru* — vidi gore navedeno Carm. XXXIII. 495.—96. koncem V. v. čini se da je Mauzolej još bio čitav »cuius bustum dalmaticae vident Salonae«.

[16] Bull. dalm. 1906. str. 2. sl.; 1879. Suppl. str. 20. 23.; 1886. str. 103; 1922. str. 46. sl. A i u novije doba god. 1921., 1922. našlo se

Ni Odovakar, ni za njim nadošli Istočni Goti, nisu porušili starih rimskih društvenih organizacija. Stari je rimski aparat funkcionirao u glavnome u ovo doba u Dalmaciji, pa i u Saloni, i ako se granica ove pokrajine na dunavskoj liniji nije mogla više držati.

Gotska vlast je potrajala u Dalmaciji oko šezdeset godina (493.—555.), od kojih otpada na mirno doba ravno trideset i sedam, a ostalo na ratovanje. Naredbe Teodorikove bile su razumne i pune dobre volje. U administrativnoj organizaciji on je učinio samo toliko promjena, koliko je bilo potrebito zbog vojničke uloge osvajalačkoga gotskoga elementa, pa tako su Dalmacija i Savija sačinjavale jedan obrambeni teritorij, na kojega je čelu stajao comes, kao kraljev namjesnik.[17] Zajamčen je jedan u Solinu i natpisom.[18] Na čelo Dalmacije postavio je Teodorik taktičnoga čovjeka imenom Osvina, pod kojim ostaje i dalje rimski živalj u Dioklecijanovoj palači. To nam jamče i Kassiodorova pisma.[19] Nemamo dokaza, da bi bilo što porušeno u njoj, a nije ni vjerojatno, kada se znade, da je Teodorik asimilirao antiknu kulturu i podizao palače, kao u Veroni, Raveni. Što više nesamo palača Teodorikova nego i grobnica njegova u Raveni podsjećaju na Dioklecijanovu palaču i Mauzolej u Splitu.[20]

starinskih grobova na zapadu Sirotišta Martinis-Marchi u Splitu sada Općinskog Doma, i na sjeveru tvrđave Grippi. Sr. Vjesnik za arheologiju i histor. dalm. 1922. str. 46. sl.

[17] *Nodilo* Historija srednjega vijeka, sv. II. Zagreb 1910. str. 201. sl.; *Šišić*, Povijest Hrvata i t. d. str. 168. sl.; *Isti*, Enchiridion. str. 142. sl.

[18] Poznat nam je na jednom solinskom dvojezičnom natpisu s grčkim i latinskim tekstom *Comes Eufrasius* C. I. L. III. 9534.: Sr. Diehl Ernest, Inscriptiones latinae christianae n. 117.

[19] Sr. *Mayer Ernest*, La costituzione uunicipale dalmato-istriana nel medioevo e le sue basi romane, traduzione italiana di Camillo de Franceschi negli Atti e Memorie della Società istriana di archeologia e storia patria vol. XXII. p. 350. Cfr. Mitis S. Storia di Cherso ed Ossero negli Atti e Memorie ecc. vol. XXVII. (1925.) p. 75. ss.

[20] *Haupt Albrecht*, Die Baukunst der Germanen str. 137. sl.; Schulz Bruno, Zeitschrift der Geschichte der Architectur 1908. Heft 8. s. 197. sl.

Velike provale naroda u V. vijeku rekao bih da su ipak ovu palaču poštedjele.[21] No u ratovima među Istočnim Gotima, vlasnicima Italije i Dalmacije, i Justinijanom, koji je njima ove pokrajine otimao, i to u dugotrajnoj borbi od god. 535. do 555., ne znamo, da li je ova palača stradala. U opisu ovih ratova okolo Solina[22] ona se ne spominje nigdje, što je ipak čudno. Jer nije vjerojatna ona vijest Tome arciđakona, da je u doba Gota Totila uništio Solin;[23] to rušenje Dukljanska Kronika pripisuje Ostroilu, bratu Totile (541.—552.).[24] Arciđakon Toma prenosi ratove istočnog carstva u Dalmaciji (god. 535.—552.) proti Gotima u početak idućega vijeka.[25] U doba borba između Gota i Bizantinaca Solin je padao sada u ruke Gota sada Bizantinaca. Po Tomi arciđakonu nesamo što je Solin tada bio dobrim dijelom porušen, nego je i Dioklecijanova palača bila opljačkana i iz nje su bili odneseni kipovi, uresi i t. d.

No ako Solin i Dioklecijanova palača i nisu postradali u doba Gota, a ono su u VII. v. pod avarskim udarcima.

Da je ova palača barem nešto postradala, ili u doba Gotâ ili u doba Avarâ, moglo bi se izvesti i iz riječi Kon-

[21] Polovicom V. v. rekao bih da je palača bila netaknuta po gore navedenim riječima Sidonija Apolinara (g. 430.—488.). Bit će bio netaknut i carski Mauzolej, »cuius bustum dalmaticae vident Salonae«, vidi gore op. 15. i Bull. 1906. p. 289.

[22] Bull. dalm. 1902. p. 11., 26. sl.; 1903. p. 13.; 1909. p. 10. ss.

[23] Historia Salonit. Cap. VII.: »Gothorum tempore, qui Totila duce de partibus Teutoniae et Poloniae exierunt, dicitur Salona fuisse destructa. Etenim dux ipse, antequam arma inferret Italiae, per partes Dalmatiae uastando transiuit, Salonamque urbem ex parte uastauit, Ipse intrauit prescriptum edificium Diocletiani cesaris et imperiales titulos ibidem sculptos deposuit, atque deleuit, aliquam etiam partem eiusdem edificii destrui fecit«. Po Šišiću, Povijest Hrvata I. str. 28. sl., koji slijedi ovdje sasvim Tomu arciđakona, Dioklecijanova je palača bila za onih provala sasvim opljačkana, ali je ipak pružala još dosta obrane proti barbarima.

[24] *Presbyteri Diocleatis* Regnum Slavorum ed. Crnčić c. II. p. 2.—3.; Sr. Rački nav. dj. str. 24.—25.; Proculiano Antonio nav. dj. str. 31.

[25] Procopii bell. goth. I. 6., 7., 16.; III. 10., 35., 40.; IV. 40., 7., 31.; Bull. dalm. 1902. str. 12. sl.

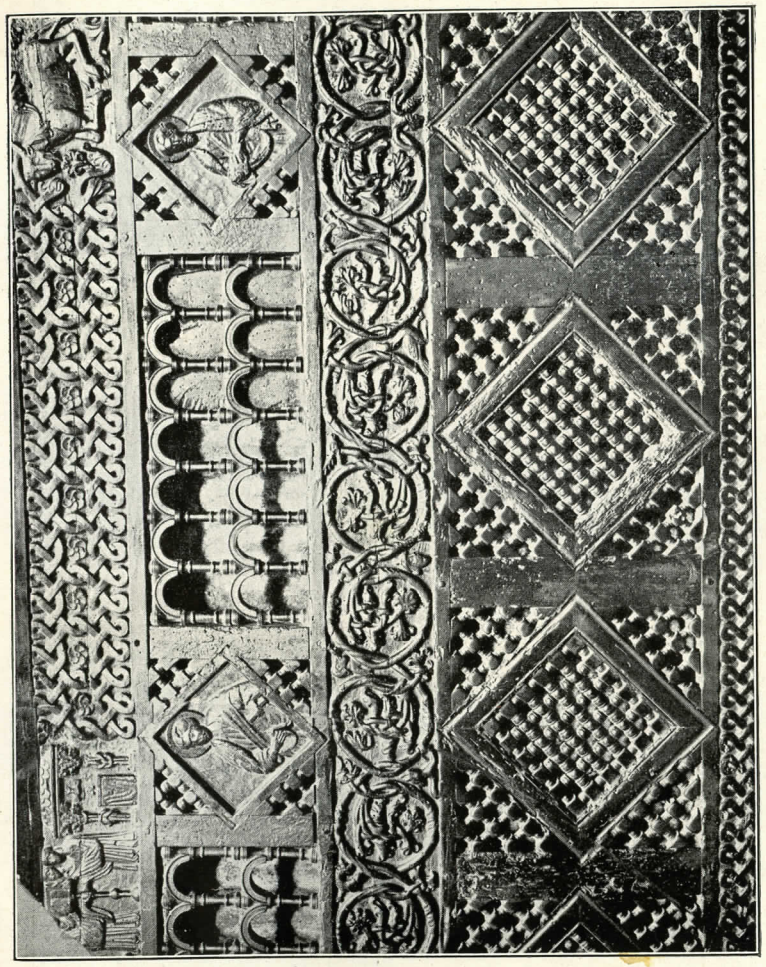

Slika 79. Rezbarije drvenog kora u stolnoj crkvi u Splitu (XIII. v.).

Slika 80. Propovijedaonica stolne Crkve u Splitu (XIII. v.).

stantina Porfirogeneta (g. 949.), koji kaže, da se od stare sjajne palače vide još dandanas ostaci, svjedoci stare veličine.[26]

Kako je već bilo dokazano, Solin je pao oko god. 615.[27] Ni tada, pri padu grada, ne govori se izričito o Dioklecijanovoj palači. Ali nju je, čini se po svemu, stigao udes glavnoga grada. Pače ona se pokriva u povijesti njegovim imenom.[28] Solinjani, po porušenju svoga grada, ne pribjegoše odmah u bližu Dioklecijanovu palaču, koja je, i ako je bila djelomice oštećena, svojim jakim perimetralnim zidovima pružala još dosta sigurnosti proti navalama neprijateljskim, nego na bliže otoke Šoltu, Brač i t. d., odakle se istom jedan vijek i više poslije toga u nju povratiše.[29] Tomino pripovijedanje[30] kićeno je istina i dosta legendarno,[31] ali ne možemo vjerovati, da bi sve bilo listom izmišljeno. Nasljedujući primjer velikoga građanina Severa — m a g n u s S e v e r u s —, koji sa svim ostalim Solinjanima bijaše pribjegao na otoke, bjegunci se povratiše s otoka, ali ne pođoše u Solin, jer u njegovim ruševinama nije bilo sigurno stanovanje, nego se useliše u palaču. Severov stan bijaše, po Tomi, nad kriptoportikom — »c u i u s d o m u s

[26] Constantini Porphyrogenetae nav. dj. p. 125. ss. »Laudatus itaque imperator Diocletianus urbem illam Aspalathum condidit, et in ea palatia omni descriptione maiora extruxit, quorum etiamnum reliqiae supersunt veteris magnitudinis testes quamvis diuturnitate temporum ea consumpta sint«.

[27] Bulić, L' anno della distruzione di Salona u Bull. dalm. 1906. str. 268.—304.; Jireček, Die Romanen itd. str. 9. sl. str. 26.; Strakosch-Grassmann, Geschichte der Deutschen in Oesterr.-Ungarn I. p. 240. sl.; *Šišić*, Povijest Hrvata itd. str. 280. sl.; Nodilo, Historija srednjega vijeka III. str. 309. sl.

[28] *Bulić*, Car Dioklecijan str. 34. sl.

[29] Kronotaksa solinskih biskupa itd. str. 119. sl.

[30] *Thom. Archid.*, Historia Salonitana cap. VII.—XI.

[31] *Šegvić don K.* u članku Tommaso Ácidiacono di Spalato, u Bull. dalm. 1914. I. Suppl. Glede razorenja Solina Toma mora da je imao pred očima koji »carmen miserabile« u stihovima, ulomci kojega čitaju se u pripovijedanju Tominu.

fuerat iuxta columnas palatii supra mare«. — Dogovoriše se, te bogatiji sagradiše sebi stanove, siromašniji zaposjedoše kule i podzemne prostorije.[32] Nadbiskupu je bio određen stan kod južno-istočne kutne kule palače.[33]

Pod ovim kućama, sada sagrađenima, ne smiju se razumjeti nove kuće van perimetralnih zidova palače, nego u njoj, u slobodnim njezinim prostorijama, kakvih je bilo osobito u sjevernom dijelu. Kuće van palače počele su se

[32] Thomas Archid, nav. dj. c. X. »Et tandem placuit hoc consillium nobilibus et popularibus universis: et tale pactum inter se statuerunt, ut ditiores sibi domos propriis sumptibus hedificarent: ceteri uero quibus es non erat sufficiens pro domibus construendis haberent turres circumpositas pro habitaculis suis, reliquum uulgus habitaret in fornicibus et in criptis.« *Šišić* u svojoj Povijesti Hrvata i t. d. sv. I. str. 281., pišući ob ovomu Severu, kaže »da mu je kuća bila — razumije se u bivšoj Saloni — pokraj stupova neke palače pri moru.«

Po nama to ne bi stojalo. Po nama to se ne odnosi na Salonu, nego na Dioklecijanovu palaču u Splitu, gdje je kuća Severova među stupovljem nad kriptoportikom ove palače, koja je temeljima ležala u moru; »*cuius domus fuerat iusta columnas palatii supra mare.*« Prije svega Salona je ležala samo donekle na moru, i to samo južnim dijelom (Vidi sliku 5. na str. 105. Bull. dalm. god. 1915.), a pošto je bila opasana bedemima, ovi su sprečavali i sam pogled na more. Stoga se ne može reći, da je Severova kuća bila u Saloni, pri moru. Što pak Toma arcidakon pripovijeda kasnije u pogl. V. o stanu Severovu oprovrgava po nama Šišićevo mnijenje. Toma kaže: »tunc praenominatus Severus domicilium suum, quod in Spalato sortitus fuerat quando de insulis redierunt, donauit ecclesie cum turri angulari et palatio, episcopium ibi fieri statuens, ibique uenerabils presul Johannes primitus habitare cepit«, naime da je Sever darovao svoj stan, koji mu je u Splitu bio dodijeljen — kada se Salonitani s otoka povratiše — crkvi s kulom na kutu (t. j. palače) i s palačom, odlučivši da tu bude stan za nadbiskupa i gdje je s početka on i stanovao. A ovo je jedno te isto, naime »*domus iuxta columnas palatii supra mare*« i »*domicilium suum cum turri angulari et palatio*«, t. j. stan uz južnoistočnu kulu palače (sada Grisogono) pri moru i sa istočne strane perimetralnih zidova, preko kojih su bili »horti« nadbiskupovi. Ovdje su nadbiskupi stanovali sve do XIV. v. po prilici, kako će se niže vidjeti.

[33] *Thom. Archid.* nav. dj. cap. XI.... (Severus) »donavit ecclesiae cum turre angulari et palatio, episcopium ibi fieri statuens.«

graditi prema zapadu istom u XII. vijeku. Ili još bolje, počele su se prostorije palače adaptirati u nove kuće. I ova bi okolnost govorila za to, da je u unutrašnjosti palače bilo koješta već porušeno.

Stanovnici palače — Romani — življahu kao u tvrđavi, dok Hrvati, koji su u dva navratka nadošli, i pojedini s Avarima, ali u masama odmah za njima,[34] zaposjedoše Solin i svu okolicu tik do zidina palače. Iz početka, po Tomi Arciđakonu, čini se da odnošaji među njima nisu bili najbolji. Ali je trebalo živjeti i jednima i drugima. Građani ne imađahu među zidinama gotovo ništa, sve naokolo bilo je u rukama Hrvata. Jedni su bili upućeni na druge u ekonomskom obziru. Posredovanjem, rekao bih, cara bizantinskoga, oni su se međusobno nagodili i sporazumjeli. Štoviše nešto kasnije stali su se međusobno i ženiti. I ovako se počinje ona infiltracija hrvatskoga življa među Romane u Dioklecijanovoj palači, koja se u IX. i X. vijeku opaža polagano, ali u XII. v. već je dotle doprla, da je u tom vijeku polovica članova gradskih vlasti hrvatska, a XIII. v. većina.[35]

I tako koncem VIII. ili početkom IX. v. Dioklecijanova palača bi pretvorena u grad Split. To je doba njegova utemeljenja. Ovo je jedan od rijetkih primjera u povijesti, gdje se jedna zgrada, najprije tvrđava i raskošna vila jednoga moćnog cara, poslije njegove smrti pretvara djelomice u pribježište detroniranih careva, a djelomice u državnu radionicu, zatim se zapušta, i napokon postaje grad i pruža utočište pučanstvu bliže velike porušene metropole jedne pokrajine, naime Salonae!

[34] *Hauptmann Lj.*, Prihod Hrvatov str. 515.—541. u Strena Bulićiana; *Skok*, P. u članku: Kako bizantinski pisci pišu lična i mjesna imena slovenska u Starohrvatskoj Prosvjeti N. S. I. sv. 1.—2. str. 60. op. 23.

[35] Sr. Jireček, nav. dj. I. str. 44. sl.; Bull. dalm. od god. 1884. str. 103. dalje u člancima »Serie dei reggitori di Spalato.«

No upravo toj okolnosti ima se pripisati, što je ta palača do nas doprla u relativno dobru stanju, što je naime sačuvana od posvemašnjega uništenja. Jer dok su ostale palače careva po Zapadu i Istoku ili sasvim zatrpane, kao carska palača u Antiohiji i valjda ona u Apameji u Siriji, da se od njih ili ne vidi gotovo ništa, kao što se dogodilo s Dioklecijanovom palačom u Nikomediji, i s Velikom Palačom u Carigradu, od koje samo ostaju supstrukcije, nedavno otkopane, ili treba imati dobre arheološke oči, da se snađe među isprepletenim zidovima kao u careve palače na Palatinu u Rimu, dotle su u Splitu perimentralni zidovi palače sa tri strane tako dobro sačuvani, da se posjetilac može odmah lako orijentirati. Za obranu grada od navala trebalo je sačuvati ove perimetralne zidove, koje su jednom i starca Dioklesa branile, a za vjerske potrebe upotrijebiše se najsjajniji spomenici, koje pogansko doba ostavi u baštinstvo srednjemu vijeku. I ovim se načinom spasiše od propasti. Ali istodobno kako su ostali dijelovi palače bili potrebni novim stanovnicima, tako su bili preobrazivani u nove stanove, katkad i vrlo jadne. U tome procesu, naravno, sjajni dijelovi palače bjehu žrtvovani novim potrebama svakidanjeg života. Ova se degradacija, zovimo je ovako, opaža tijekom vjekova sve do naših dana. Čudna sudbina palače, koja je bila njezin spas, provlači se kroz vjekove: eto od VIII. v. dopire do nas, do XX. vijeka.

Bez sumnje od starih vremena, recimo od XII. v. po prilici, grad je Split izišao iz svojega tijesnog prvotnog perimetra. Palača Dioklecijanova kanda je nešto utopljena u masi modernih zgrada, koje je opkoljuju. Ali je ipak glavno ostalo na nogama i usprkos razornog djelovanja vjekova i ljudi, ova sjajna skupina prikazuje nam se kao jedan od najčudnovatijih i najvažnijih spomenika, koji nam ostavi u baštinu rimsko carstvo. Palača Dioklecijanova, kako je duhovito bilo rečeno, komad je okamenjene historije.

Nakon istraživanja posljednjih decenija Niemannovih i Hébrardovih Dioklecijanova palača uskrsava cijela pred

našim očima, malo slična onoj drugoj carskoj vili, u kojoj se zabavlja fantazija cara Hadrijana. Vila u Tivoli (Tibur) — napisa lijepo prof. Zeiller — bijaše raskošni kapric cara umjetnika, slobodan da se širi po miloj volji i u punoj sigurnosti po rimskoj campagni u II. v. Dioklecijanova palača je tvrd kaštel cara vojnika, malo pristupačnog umjetnosti i malo radoznalog za arheologiju, koji je, odrekavši se prijestolja, u času kada se stala opet da otvara era građanskih i izvanjskih ratova, morao pomišljati i na svoju osobnu sigurnost, kada se je za svoga vladanja brinuo očinski i za sigurnost carstva već ugrožena od barbarskih napadaja.[36] Pa kao što car Dioklecijan stoji sa svojim političko-administrativnim reformama među dva historička vijeka, tako i njegova palača u Splitu stoji na raskršću dviju velikih graditeljskih epoha, dviju epoha u historiji umjetnosti: rimske i bizantinske.

Nego s obzirom na sve to — piše god. 1876.—1884. o palači jedan njezin dobar poznavalac, arhitekt Hauser,[37] — i s obzirom na jadni današnji umjetnički ukus moramo smatrati da je Dioklecijanova palača, sa svim onim što joj pripada, i u stanju u kome se sada nalazi, ipak spomenik jedini svoje vrste i jasan svjedok veličanstva njegovih graditelja. Na žalost malo je poznata i istražena i u cjelini i u potankostima,[38] jer se je u njoj ugnijezdio cio jedan grad i jer joj ostaci bjehu uzidani u kućarice, koje ju pokriše kao gljive. Što u početku ne bi srušeno, bi susljedice izloženo polaganom uništenju. Kada zidovi i unutrašnjost palače bjehu zapremljeni, uništenje zidova mogaše se obavljati malo pomalo, bez ikakve zapreke i ništa ne smetaše da kroz vjekove iščezne komad za komadom; a ima se smatrati kao velika sreća, kad se kojom novom zgradom prekrio koji

[36] *Hébrard-Zeiller*, nav. dj. Préface p. 1.—2.

[37] *Hauser*, Zwei Vorträge str. 36.

[38] *A. Hauser* napisao ovo oko god. 1876.—1884. Od god. 1905. dalje ona je bila vrsno istražena i proučena. Vidi literaturu o palači navedenu u II. dijelu, osobito djela Niemanna i Hébrarda-Zeillera.

ostatak spomenika. Ljubav prema umjetnosti i arheologiji bila je iščezla; vladali su samo razlozi koristi: potrebi prostora i položaja bi žrtvovano sve ostalo. Još i danas može se vidjeti, što se je događalo od onih dragocjenih ostataka tijekom onoga vremena, kada je bilo zavladalo mrtvilo. Neprijatelji mali i veliki, polako i na gluho, kao crvi, još i sada rade, uništavajući stari ovaj spomenik. U novije doba bilo je dosta slučajeva, gdje su vlasnici kuća, u kojima je bilo starih ostataka, da izbjegnu zabrani uništenja, obnoć ih preobrazivali i uništavali, za svoje svrhe.[39] Za najveći se dio ovih prestupaka ne doznaje, te tako i uz najveću pažnju nije moguće da ih konservator najstrože nadzire.

I u ovome opisu i pregledu carske palače i njezinih spomenika tijekom srednjega i najnovijega vijeka započet ćemo, po mogućnosti u kronološkom redu, s najsjajnijim među njima, naime Mauzolejem i njegovim Atrijem, predvorjem, t. j. Peristilom, te Hramom palače.

Povijest uzdržavanja ovih najplemenitijih dijelova palače u isto je doba povijest njihova rušenja i preinačivanja, i ako se čini da je to protivuriječje. Bila je velika sreća, što Mauzolej i Hram palače, sagrađeni i posvećeni poganskoj svrsi, bjehu koji vijek kasnije pretvoreni u zgrade posvećene kršćanskoj svrsi. U ono vrijeme Ivan Ravenjanin,[40] prvi splitski nadbiskup, uvidje, da je veličanstvo i sjaj ovih zgrada moralo da odrazi i na novo bogoslužje onaj sjaj i čarobnost, kojim je jednom obavijalo obrede i bogoslužje pogansko. Veličanstveni *Peristil* postade najljepši atrij za svrhe kršćanskoga obreda i kroz malo vremena solinski bjegunci učiniše od njega *Plokatu sv. Duje* (Piazza del tempio).

Po Tomi Arciđakonu, ovo je izveo Ivan Ravenjanin, prvi splitski nadbiskup god. 650. On je, po Tomi, pročistio Mauzolej, uklonivši iz njega sve poganske predmete, te ga nakon nekih promjena unutarnje uredbe pretvorio u crkvu posvećenu Uznesenju Blažene Djevice Marije dne 15. kolovoza, koju puk prozva, a zove se i sada sv. Dujma, tobože prvoga solinskoga biskupa, za čije se moći govorilo da ih je nadbiskup Ivan prenio iz solinskih ruševina u Mauzolej.[41]

Duchesne je tvrdio, da je Ivan Ravenjanin legendarna kreacija, da je to metamorfoza jednog pape u splitskog biskupa, i to pape Ivana X.,[42] koji je, prestavši biskupovati u Raveni, postao papom god. 914. i kao papa reorganizirao dalmatinsku crkvu, uznemirenu zbog dolaska Hrvata. Ovo mnijenje mi nismo mogli prihvatiti u Kronotaksi solinskih biskupa. Naprotiv usvojismo mišljenje o historičkoj eksistenciji ovoga Ivana. Ali i kad bi Duchesneovo mnijenje bilo ispravno, i kad bi netko drugi bio prvi nadbiskup splitski,

[39] Da navedemo samo jedan primjer od najnovijih. Pok. Bure danju je i noću rovao stari perimetralni zid na istok od Porta Aurea, da u debljini zidova učini zahod. Napokon bi ulovljen, ali kada je radnja bila već gotova. Bi mu konfiscirano sve veliko kamenje, a među ostalim i onaj kamen, koji nosi dupina, simbol kršćanstva, sa dva grčka slova, što je gore rečeno Sr. Bull. dalm. 1901. str. 174. i gore više.

[40] *Peristil* je predvorje Stolne Crkve i krstionice. U njemu se i dandanas svršavaju prigodice crkveni ophodi; odavle se Velikog Petka pri noćnom ophodu, baš ispred Protirona daje sakupljenu narodu crkveni blagoslov. Neizbrisiva je uspomena onih triju večeri koncem listopada 1913., kada se u ovom Peristilu, pretvorenu u pozorište, električno rasvijetljeno, davala »Smrt Dioklecijana«, svečani epilog u jednom činu od dra. M. Ogrizovića, (u djelu Spomenknjiga prigodom XVI. stogodišnjice Milanskoga Edikta, Split 1913.)

[41] *Farlati* nav. dj. str. 419., 422., 425.; *Bulić* Dioklecijan str. 54. sl.; *Toma Arciđak.* nav. dj. str. 34.: »Videns ergo populum in divini cultus amore succrescere, statim aggredi cepit opus laudabile, et templum Jouis, quod in ipso augustali edificio excelsioribus fuerat structuris erectum, ab ydolorum mundavit figmentis, ianuas in eo serasque constituens« i t. d.

[42] *Duchesne Mgr.*, Le provincial romain au XI. s. u Melanges d'archéologie et histoire, publié par l'Ecole Française (XXIV.) 1904. p. 106.; Bull. dalm. 1904. str. 78. sl.; Kronotaksa itd. str. 116. sl. 146. sl.; *Šišić*, Geschichte der Kroaten str. 148.; *Isti*, Povijest Hrvata I. sv. str. 290 sl.; *Strohal* Pravna povjest dalmatinskih gradova I. dio str. 21, 203, 285.

ostala bi ipak istina, da je taj prvi nadbiskup, bio koji bio, morao očistiti Mauzolej Dioklecijanov od poganštine, i to po prilici koncem VIII ili početkom IX. v.

U Tominim riječima »eiectis idolis«, »proiectis« izrazi »idola«, »ydolorum figmenta«, et in gmentis«, »ab ydolorum mundavit figmentis«, riječi »idola«, »ydolorum figmenta«. et in templo a se (Ioanne) repurgato et consecrato[43] mogu se lako ticati Dioklecijanova sarkofaga i ostalih poganskih kipova, koji su po svoj prilici stajali u izdupcima Mauzoleja, kako smo gore vidjeli.

Ovome tumačenju i ovim nazorima ne protivi se ni najmanje okolnost, što Toma pripovijeda, da je isti Ivan otvorio vrata u Mauzoleju i postavio na njima priječnice »ianuas in eo serasque costituens«, dok su nekoji učenjaci mnijenja,[44] da su pilastri i arhitrav ovih vrata iz doba poslije IX. v. Vrata, što ih je Ivan otvorio, ne mogu biti druga nego južna vrata sadašnje stolne crkve, jer su druga vrata ulaza glavna, izvorno Dioklecijanova. Lako je moguće, da je Toma pripisao IX. vijeku nešto što se kasnije dogodilo, ili još bolje, da su pragovi i arhitravi vrata otvorenih od Ivana Ravenjanina bili oštećeni tijekom vremena, i da su bili nadomješteni sadašnjim romanskim vratnim okvirom iz XII.—XIII. v.[45] To stoji, da je u ovo doba, najkasnije IX. v., Mauzolej postao stolnom crkvom, a stoji i to, da su u njemu bila otvorena južna vrata i da je, valjda toga vijeka ili nešto kasnije, postavljena u nj tik glavnog ulaza nadesno, kamenica ili škropionica za blagoslovljenu vodu.

No po predaji spomenuti je splitski nadbiskup prenio iz ruševina solinskih u ovu novu stolnu crkvu moći glavnih

[43] U *Lectio* IV. Festi translationis S. Anastasii Martyr. Farlati Illyr. Sacr. III. p. 724.

[44] Sr. Vodja po Spljetu i Solinu str. 94.; Rassegna d'arte, Milano 1910. fasc. 6. p. 92.

[45] U Bulićevu Zborniku *Dr. Karaman* o datiranju i t. d. 462. str.

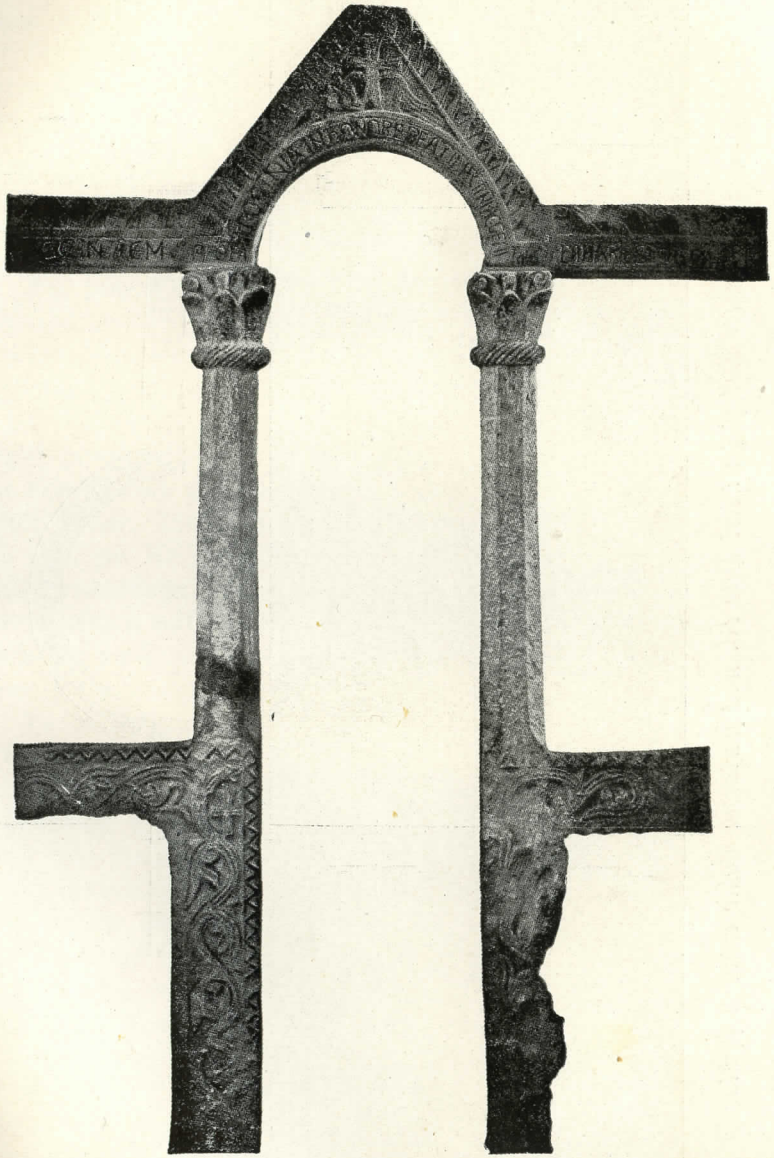

Slika 81. Ikonostas iz starohrvatske crkvice sv. Martina nad Porta Aurea Dioklecijanove Palače.

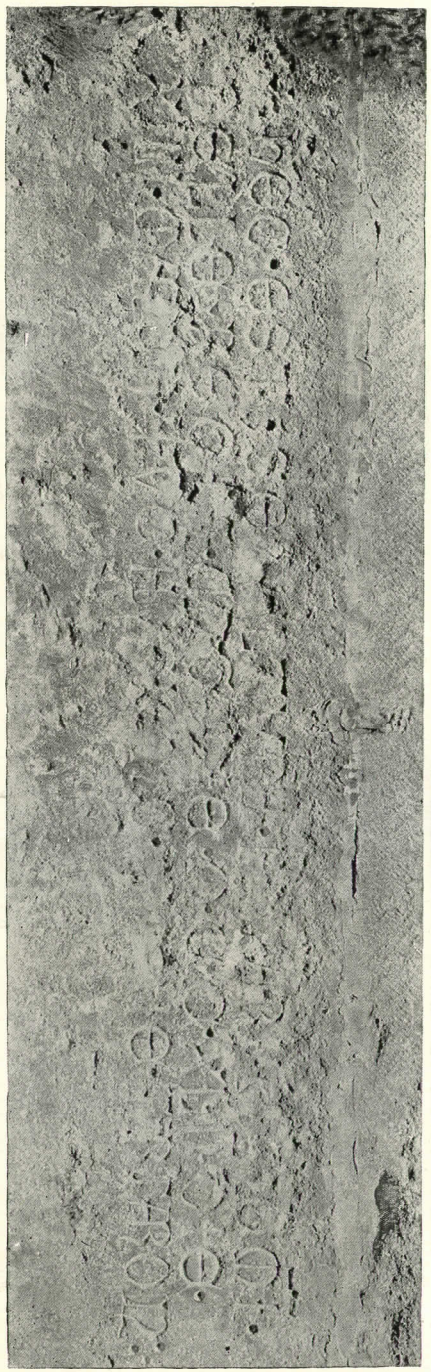

Slika 83. Natpis na sarkofagu kćeri Bele IV. nad portalom stolne crkve u Splitu.

Slika 82.

mučenika solinskih sv. Dujma (Domnius, Domnio) i Staša (Anastasius, Anastazij), te ih postavio na dva pobočna oltara stolne crkve (sl. 42. A., B.).

Ovo pitanje, koje se prošlih decenija, od g. 1896. dalje pretresalo mnogo u Splitu i u tuđini, taknut ćemo ovdje samo koliko ono zasijeca u povijest pretvorenja Mauzoleja u crkvu, i postavljanja novih oltara, upućujući inače čitatelje na bogatu literaturu u Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku.

Po pobožnoj predaji, živoj od X. vijeka u crkvi splitskoj, sv. Dujam je bio zaređen za biskupa od Petra, prvaka apostola, te poslan u Dalmaciju, u isto vrijeme kada je poslan Apolinar u Ravenu i Marko u Aquileju (Oglaj), da propovijedaju vjeru Krstovu. On je došao u Solin u drugoj polovici I. v. i propovijedao novu vjeru, krstio njezine sljedbenike u rijeci Jadru, prepirao se s filozofima o dogmi presv. Trojstva, sagradio crkvu Djevici Mariji, te god. 105. po Kr. pod Trajanom bio mučen. Njegove moći, poslije razorenja Solina, prenio je, po istoj predaji, Ivan Ravenjanin u novu stolnu crkvu u Splitu god. 650. dne 29. srpnja uz moći sv. Anastazija — dne 28. srpnja —, također mučenika solinskoga.

Ta je pobožna predaja bila stvorena, sva je prilika, u X. v., kad su u splitskoj crkvi nastale borbe za staroslovensku službu božju, i kad je nastalo pitanje podređenosti, te se hrvatski kler stao buniti protiv latinskoga jezika ne hoteći biti podređen splitskoj crkvi. Hrvatski je kler htio održati dotadašnji samostalni položaj hrvatske ninske biskupije, koji je ova biskupija imala prema splitskoj crkvi, a koji je nastao stjecajem posebnih okolnosti, t. j. tako, što su u vrijeme osnutka hrvatske ninske biskupije, podložne papi, splitska crkva i ostale dalmatinske biskupije pristajale uz Carigrad u političkom i crkvenom pogledu. No čim se je Splitska crkva povratila god. 923. u krilo rimske crkve, nastojala je ona pod svaku cijenu oživotvoriti svoju tradicionalnu težnju, da sebi podvrgne cijeli teritorij negdašnje

solinske metropolije. Da se otpornost Grgura ninskoga biskupa u ovomu pogledu utuče, splitska se crkva uteče ambicioznoj legendi, baš tada, uoči sabora splitskoga god. 925., koji je imao to pitanje urediti, pa proglasi, da je ona utemeljena od biskupa Dujma, učenika Petra apostola, i da njegove moći, prenesene iz ruševina solinskih, počivaju u Stolnoj Splitskoj Crkvi.[45a] Naprosto sv. Dujam iz početka IV. v. bi prenesen u I. vijek, kako je to dokazano, osobito u već navedenoj Kronotaksi solinskih biskupa. Budući da se nije smio ni mogao zanijekati fakat, da je živio koncem III. i početkom IV. v. jedan Dujam, rodom Antijohenac, biskup i mučenik solinski, mučen dneva 10. travnja god. 304. pod carem Dioklecijanom sa četiri vojnika tjelesne straže samoga cara, i da je iste godine bio mučen u Solinu i Anastazij, rodom iz Akvileje; budući da se nije moglo zanijekati, da je ova dva mučenika opat Martin po nalogu pape Ivana IV. god. 641., prenio u Rim sa svim ostalim solinskim mučenicima, gdje im je bila sagrađena u krstionici sv. Ivana Lateranskoga kapela, zvana sv. Venancija, po prvom biskupu solinskom, misionaru, isto mučeniku oko polovice III. v. i to u Delminium,[46] kako sve to svjedoči krasan monumentalan mo-

[45a] Consilium Spalati (anno 924.) sub Chroatorum rege Tomislavo et Chroatorum duce Michaele, praesentibus legatis Papae Joannis X. episcopis Joanne Anconitano et Leone Praenestino (Charta retractata) *Rački* Docum. p. 190. Capitula Concilii; *(Šišić*, Enchiridion str. 211., 217.; Povijest Hrvata str. 418. sl. *Dvornik F.*, Les Slaves, Byzance et Rome au IX. siècle. Paris, Champion 1926. str. 319. sl.) »Quo quum peruenientes dicti episcopi, Dalmatiarum peragrantes ciuitates et cum Chroatorum atque Serborum proceribus conuenientes, congregatis in Spalato episcopis et iudicibus, celeberrimum concilium peragere. Ubi diuino iuuamine freti haec quae sequuntur capitula observare censuere.« »I. Quum antiquitus beatus Domnius ab Apostolo Petro praedicare Salonam missus est: constituitur ut ipsa ecclesia et ciuitas ubi sancta eius membra requiescunt, inter omnes ecclesias prouinciae huius primatum habeat, et metropolis nomen super-omnes episcopatus legitime sortiatur«...

[46] *Bulić*, Sv. Venancij prvi solinski biskup, a mučenik duvanjski u Vjesniku hrv. arheol. društva u Zagrebu. Nova Serija XV. 1915.—1926.) str. 55.; Sr. Delehaye u Analecta Bollandiana 1899. str. 402.; Bull. dalm. 1900. str. 98. »La passione di S. Doimo,

zaik iz ovoga doba nad oltarom istih mučenika u ovoj kapeli; budući da se nisu mogli zanijekati ovi historički fakti, poznati u IX. v. u Splitu, zato se naprosto poslužilo nekom — nazovimo je — svetom prijevarom — p i a f r a u s — kako je krste hagiografi.[47] Podvostručio se naime sv. Dujam i sv. Staš: bio je jedan Dujam, učenik sv. Petra, biskup u Solinu i mučenik pod Trajanom g. 105.; bio je jedan Anastazij, tangar, mučenik solinski pod Dioklecijanom, ali bio je i jedan Dujam biskup i mučenik pod Dioklecijanom a jedan Anastazij, komornik ovoga cara, također mučenik. Po razorenju Solina, Dujam biskup i mučenik pod Dioklecija-

nella sua forma primitiva, si riferiva tutt'intiera alla persecuzione di Diocleziano. Essa fu redatta in un tempo, che noi non siamo in istato di precisare, ma avanti l'epoca, nella quale la chiesa di Salona cominciò a condividere le piccole ambizioni delle chiese vicine, cercando di dare a se stessa le origini apostoliche. Come ciò avvenne dapertutto altrove, dove non si resistette al desiderio di procurarsi titoli di nobiltà, che più non si possedevano ed ai quali aveasi perduto ogni diritto, si fece ricorso a documenti già esistenti e raffazzonandoli a modo proprio si fece loro dirne quello che faceva al caso proprio. La passione di S. Dojmo fu scelta a Spalato per essere oggetto di una pia frode. Il martire celebre, il patrono principale della città non potea essere, agli occhi del popolo, che il primo vescovo di Salona e siccome questa cattedra illustre rimontava all'epoca degli Apostoli, si mise S. Dojmo in relazione con S. Pietro. Questo il classico procedere, che ci ha prodotto la Passione incoerente, che ha dato tanti imbarazzi agli storici e, per una inevitabile consegnenza, il raddoppiamento di S. Domnio. Sr. *Cabrol*, Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie IV. Tome litt. D. pag. 231. III. Saint Domnio«; pag. 39. ss. IX. Anastase le Foulon: »Cependant on a infligé a ce personage la même operation de dedoublement qu'eut à subir Domnio: on l'a dedoublé et les mêmes textes qui ont permis l'imbroglio de Domnio-Domnius ont procuré l'imbroglio Anastase le Foulon-Anastase le Corniculaire, avec le même Jeanne de Ravenne fouillant les ruines de Salone et y decouvrant les reliques du corniculaire«.

[47] *Delehaye*, Analecta Bollandiana 1899. (XVIII.) p. 402.; Bull. dalm. 1900. p. 98. »La Passion de S. Domnio fut choisie a Spalato pour etre l'objet de la fraude pieuse«. Forschungen in Salona II., Der altchristliche Friedhof Manastirine, nach dem Materiale Bulić, bearbeitet von Rudolf Egger, veröffentlicht vom oesterreichisch-archeologischen Institut Wien 1926. passim.

nom bio je g. 641. prenesen u Rim; Anastazij, komornik Dioklecijanov, bio je također prenesen u Rim, ali su ostala u Solinu u ruševinama bazilike grobišta, tjelesa Dujma, učenika sv. Petra, i Anastazija, tangara. To su oni, koji su kasnije bili preneseni u Split od nadbiskupa Ivana Ravenjanina i štovani na posvećenim im oltarima u stolnoj crkvi. I tako se je za koji vijek spasio položaj doista neugodan, u koji je došla splitska crkva. To podvostručenje mučenika, — ta p i a f r a u s, — koja je izbijala na površinu, svaki put, kada se radilo o ovom pitanju, naime o najstarijoj evangelizaciji crkve solinske, i koja je izbila snažnije u XVIII. vijeku i nedavno, bi konačno razjašnjena i riješena posljednjih godina.

Sjajni naime rezultati iskopina u grobištima mučenika solinskih Dujma i drugova mu u *Manastirinama*, a *Anastazija* u grobištu u *Marusincu*, razjasnili su i riješili ovo pitanje; dokazali su očevidno čistu nepatvorenu historiju, po kojoj je bio jedan biskup solinski imenom Dujam, zvao se Domnius ili Domnio, i jedan Anastazij, tangar, oba mučenika pod Dioklecijanom. Njihova su tjelesa prenesena god. 641. iz Solina u Rim; ondje počivaju u mramornoj raki pod oltarom, nad kojim je krasni mozaik njihov i ostalih solinskih mučenika. A budući da je Ivanu Ravenjaninu, kada je pretvorio IX. vijeka mauzolej u stolnu crkvu, trebalo moći svetaca, on je s klerom i pučanstvom pohrlio dne 28. srpnja u Solin, te iz jedne grobne jame izvadio — po legendi — sarkofag, za koji se, kad je bio prenesen u Split i otvoren, pokazalo, da je sv. Anastazija, tangara. Idućega dana, 29. srpnja, ista povorka, kojoj je na čelu bio nadbiskup, pohrlila je u Solin, te je iz iste jame bio izvađen kameni sarkofag, i to od nevine djece — jer ga stariji ljudi nisu mogli maknuti — te prenesen u Split. Na putu u Dujmovači, zbog silne žege ožednjela su djeca te zavapila vode od sv. Dujma. Živica voda izbila je iz kamena. Na uspomenu ovoga čuda, bi kasnije sagrađena ondje, u Dujmovači, crkva posvećena sv. Dujmu.[48] Pošto bi u Splitu otvoren

[48] Sr. Bull. dalm. 1903. str. 89.

sarkofag, na kojega pročelju da je bio basrelief Dijane, božice lova, bi u njemu nađeno tijelo sv. Dujma, biskupa i mučenika pod Trajanom, učenika sv. Petra, poglavice apostola. Po istoj je priči na njegovim prsima nađen evanđelistar, njegovom rukom napisan[49] (sl. 73., 74., 75., 76.).

Nad grobovima u Solinu, odakle su po spomenutoj priči bila dignuta ova tobožnja dva sarkofaga Dujma i Staša, bi god. 1695. podignuta crkvica Sv. Dujma i Staša.[50] Ova dva tijela, prenesena ovako legendarno u Split, jesu sigurno tjelesa dvaju kršćana, pokopanih u grobištu mučenika u Manastirinama 40 m daleko od narteksa bazilike, ali to nisu nikako tjelesa mučenika, jer se mučenici nisu gdjegod pokapali, već jedino u k o n f e s i j i (confessio) bazilike; to su kosti prostih kršćana, koji mogu biti sveci, ali nisu mučenici.

Ovo je pobožna legenda, poezija života svetaca, koja je okitila prve mučenike solinske. Ali historija je historija a legenda je legenda.[51]

Po starim vjerodostojnim dokumentima, pokrijepljenima rezultatima solinskih iskopina, prijenos ovih mučenika iz Solina u Rim zbio se je na ovaj način:

[49] Bilo je dokazano, da je ovaj Evanđelistar iz VIII. v. Sr. Bull. dalm. 1893. Suppl: L'Evangeliario Spalatense nell'Archivio Capitolare di Spalato di G. Devich; V. Novak u Vjesniku arheol. dalm. 1923. Prilog I. Najstariji dalmatinski rukopis: Evangeliarium Spalatense, Paleografijska studija i t. d.

[50] Sr. Bull. dalm. 1903. str. 90.

[51] Sr. Bull. dalm. 1898. str. 113. sl.; 1900. str. 95. sl.; str. 273. sl.; 1901. Suppl. al No 12. »Storia e leggenda di S. Domnione o Dojmo vescovo e martire di Salona e delle sue reliquie« i inače p a s s i m u Bull. dalm; *Delehaye* u Analecta Bolland. 1899. str. 369. sl.; 1904. str. 5. sl.; 1908. str. 75.; *Zeiller*, Les dernières fouilles de Salone u »Melanges d'arch. et histoire XXII. (1902.) p. 430. sl.: *Isti* »Les relations de l'ancienne Eglise de Salone avec l'Eglise romaine u Bessarione 1903. p. 239. sl. *Isti*, Les origines chrétiennes dan la Province romaine de Dalmatie, Paris 1906. Cijela je literatura o tome navedena u brošuri Furio Lenzi, San Domnio vescovo e martire di Salona str. 15.—22. u Bull. dalm. 1913.; Cabrol, Dictionnaire i t. d. slovo D. str. 23. sl. str. 39. sl.; Bulić, Razvoj arheol. istraživanja i t. d. str. 107. sl.

Nakon razorenja Solina postade g. 639 papom Ivan IV.,[52] rodom Dalmatinac. Čuvši on za krutu sudbinu glavnoga grada pokrajine, u kojoj se on bijaše rodio, posla u Dalmaciju i u Istru vjernoga opata Martina s velikom svotom novaca i s nalogom, da od Avara (g e n t e s) otkupi zarobljene kršćane i da tjelesa mučenika prenese u Rim. Opat Martin izvrši časni nalog, te god. 641.—642. donese u Rim moći solinskih mučenika, a s njima i kosti Mavra, porečkoga biskupa. Naime opat Martin, bilo na polasku, bilo na povratku, bijaše se svratio i u Poreč (Parentium, Parenzo) u Istri, da odanle digne moći biskupa Mavra. Solinskim mučenicima u počast papa Ivan IV. sagradi kapelu u krstionici sv. Ivana Lateranskoga, koju dovrši njegov nasljednik Teodor.[53] Pod oltarom ove kapele počivaju u mramornoj raki solinski mučenici,[54] a nad oltarom je veliki krasni mozaik (sl. 74.). U gornjem dijelu mozaika, u vrhu, među prozorima, četiri su evanđelista, u njihovoj simboličkoj predstavi, a sa strane su dva mistična grada, Jeruzolim i Betlem. U izdupku apside u vrhu je poprsje Spasitelja Pantokratora u slavi nebeskoj, koji je među anđelima i dijeli blagoslov. Pod Spasiteljem se vidi kor svetaca, a u sredini Bl. Djevica Marija, raskriljenih ruku, u odijelu stisnutu pojasom i bijelim palijem, u položaju molitve, predstavlje-

[52] Bio je papa od Božića g. 640. do 12. listopada g. 642., dakle jednu godinu, devet mjeseci i 19 dana. Sr. *Lobkovitz*, Statistik der Päpste 1905.; *Ferrari*, Sommi Pontefici da S. Pietro a Pio IX. Milano 1903. p. 24., 81. Gotovo svi su pisci mnijenja, da je bio rodom Solinjanin.

Duchesne u Liber pontificalis p. 330.: »Johannes natione Dalmata ex patre Venantio scolastico sedit ann. I. menses VIII. dies XVII. Hic temporibus suis misit per omnem Dalmatiam seu Histriam multas pecunias per sanctissimum et fidelissimum Martinum abbatem propter redemptionem captivorum qui depraedati erant a gentibus. Eodem tempore fecit ecclesiam beatis martyribus Venantio, Anastasio, Mauro et aliorum multorum martyrum quorum reliquias de Dalmatias et Histrias adduci praeceperat et recondidit eas in ecclesia suprascripta iuxta fontem Lateranensem«.

[53] Bio je papa od 24. studenoga 642. do 14. svibnja 649.

[54] Sr. sliku i opis u Bull. dalm. 1900. str. 216. sl.

na ovdje kao posrednica i idealna personifikacija crkve svetaca. Desno i lijevo od nje stoje dvije poglavice apostolske: sv. Petar držeći ključeve u desnoj, a u lijevoj ruci štap, na vrhu koga je križ, i sv. Pavao s knjigom na prsima. Desno sv. Petru stoji sv. Ivan Krstitelj, a desno sv. Pavlu sv. Ivan Evanđelist. Za ovim je sv. Venancij desno, a s druge strane lijevo sv. Dujam, oba u biskupskom odijelu s palijem. Jedan i drugi nose u lijevoj ruci, pokrivenoj krajem planite, knjigu evanđelja, kao dokaz njihove vjere i njihova apostolata. Zatvaraju red, po stalnom običaju na mozaicima, desno papa Ivan IV. (g. 639.—642.), koji je počeo graditi ovu kapelu u počast sv. Venanciju, kojemu on prikazuje njezin model, a lijevo papa Teodor (642.—649.), koji je ovu kapelicu dovršio. Oba su bez nimbusa oko glave, kako se to običavalo već od vremena pape Grgura Velikoga († 604.) za žive osobe, dok su svi ostali s nimbusom. Nadesno su i nalijevo s kraja: Gajan, Antiohijan, Paulinijan i Telij, obučeni u hlamidu, t a b u l u t. j. u odijelo vojničke tjelesne careve straže, sva četiri mučena g. 304., kada je car Dioklecijan na povratku iz Rima, gdje je bio da slavi dvadesetgodišnjicu (v i c e n n a l i a) vladanja (g. 284.—304.), ostao nekoliko vremena u Aspalathosu, da vidi, kako teku radnje njegove palače, u koju se on povukao godinu dana kasnije. Stoga svi ovi nose krunu mučeništva. Do njih je nalijevo Septimij u dalmatiki kao đakon, i Mavar porečki u biskupskom odijelu, a s desne strane Anastazij tangar u građanskome odijelu s krunom mučeništva, mučenik solinski god. 304., i Asterij u kazuli svećeničkoj (sl. 74.).

Ispod slika u sredini, u prostoru između pape Ivana i pape Teodora, nalazi se ovaj natpis:

M a r t y r i b u s C h r i s t i D o m i n i p i a v o t a J o h a n n e s, R e d d i d i t a n t i s t e s s a n c t i f i c a n t e D e o. Ac s a c r i f o n t i s s i m i l i f u l g e n t e m e t a l l o, P r o v i d u s i n s t a n t e r h o c c o p u l a v i t o p u s. Q u o q u i s q u i s g r a d i e n s e t C h r i s t u m p r o n u s a d o r a n s, E f f u s a s q u e p r e c e s m i t t i t a d a e t h r a s u a s.

To bi u slobodnom prijevodu glasilo: Papa Ivan izvršio je s blagoslovom božjim pobožni zavjet i s ustrajnim zauzimanjem dao je načiniti ovaj spomenik, koji sja poput dragocjenih kovina na Krstionici. Tkogod amo pristupa i duboko se Krstu klanja, taj neka uzdiže vruće svoje molitve k nebu.

Na počasnom mjestu u mozaiku desno Djevici Mariji jest Venancij, čije je ime na prvom mjestu u Liber Pontificalis.

I dok je Iv. Krs. De Rossi, otac kršćanske arheologije, mislio da Venancij stoji na ovome mozaiku na počasnome mjestu stoga, što se je otac pape Ivana IV. zvao Venancij »ex patre Venantio scolastico«, izneseno je u posljednje vrijeme mnijenje, da je Venancij na počasnome mjestu stoga, što je prvi poznati nam vjerovjesnik kršćanske vjere u našim zemljama i što je bio prvi biskup solinski, stariji od samoga Dujma, koji stoji njemu nalijevo, na drugome počasnome mjestu.[55]

Kada je Mauzolej bio pretvoren u stolnu crkvu, tada je u istočnom ovalnom izdupku prema glavnim vratima ulaza bio postavljen glavni oltar. Kojega je oblika bio ovaj oltar, ne zna se, ali se može nagađati, da je bio prema liturgičnim obredima onoga vijeka, koliko je to dopuštao tijesni prostor Mauzoleja i njegov oblik, koji se nije dao lako primijeniti za žrtvenik onog doba. Možda nam je dopušteno nagađati, da je ovaj prvobitni oltar bio bogato iskićen, ako ćemo vjerovati vijestima dvaju kataloga splitskih nadbiskupa, koji kažu da je prvi nadbiskup Ivan Ravenjanin načinio srebrni tempal.[56] Već je Farlati tumačio »templum argenteum« kao srebrni ciborij nad glavnim oltarom. Srebrnih ciborija nad oltarom bilo je odvajkada u starokršćanskim crkvama; kao najstariji spominje se srebrni ciborij

[55] Sr. *Bulić*, Sv. Venancij, prvi biskup solinski i t. d.

[56] *Farlati* o. c. III. str. 19., 41.; »Iste« (t. j. Ivan Ravenjanin) »fecit templum argenteum«.

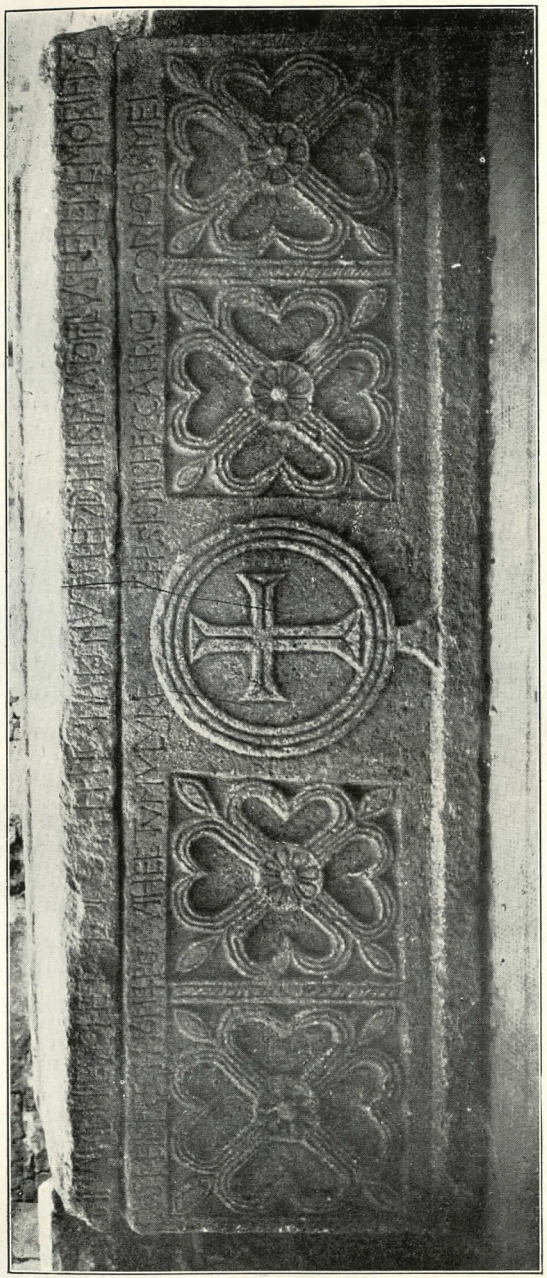

Slika 84. Sarkofag priora Petra iz starohrvatskog doba u Peripteru okolo Dioklecijanova Mauzoleja.

Slika 85. Sarkofag nepoznate osobe u Peripteru Mauzoleja, u natpisu kojega se spominje splitski nadbiskup Martin (o. g. 1000).

(f a s t i g i u m, c y b o r i u m), što ga je Konstantin Veliki darovao početkom IV. v. bazilici Lateranskoj[57] (sl. 42. c).

Dva tijela mučenika Dujma i Staša bila su u ovo doba odjelito u stolnoj crkvi pokopana, i to sv. Duje prema jugu, a sv. Staš prema sjeveru. Da li su već u ovo doba bila postavljena i kada su bila postavljena dva posebna oltara, posvećena ovim svecima, u dva ovalna izdupka prema istoku, nije jasno iz pričanja Adama Parižanina, koji je po nalogu Lovre, nadbiskupa splitskoga, prvi napisao oko god. 1059. život ovih svetaca.[58] Oltar sv. Staša bio je god. 1209. za nadbiskupa Bernarda (g. 1198.—1217.) promijenjen. Toma arciđakon kaže, da je ovaj nadbiskup izvadio tijelo sv. Staša iz staroga oltara, te ga postavio na istom mjestu u novi oltar[59] (sl. 42. A., B., 43.).

U petnaestom vijeku međutim, kako ćemo niže vidjeti, ovi su oltari bili zamijenjeni novima. Mi mislimo, da su ostaci ovih oltara i njihove ograde one ploče, koje dandanas služe kao oplata krstionice sv. Ivana. Ove su iz X. do XI. vijeka.[60]

Time se počinju promjene i preinake u unutrašnjosti Mauzoleja, sada već stolne crkve grada Splita.

Treba priznati, da je Mauzolej mogao prvih vjekova služiti za novu svoju svrhu i bez bitnih preinaka u njegovu obliku. Nego s umnožavanjem pučanstva postade i hram odviše tijesan, otud nastadoše nove i znatne promjene.

---

[57] *Cabrol*, Dictionnaire i t. d. s. v. ciborium str. 1589.

[58] *Farlati* Illyr. Sacr. I. str. 473., 736.; Thomas Archid., Hist. Salonit. cap. XI. Sr. u ovom pitanju mnijenje Jelićevo (Bull. dalm. 1895. str. 120. sl.), koji samovoljno datira gradnju ovih pobočnih oltara. Sr. Vjesnik hrv. arheol. društva I. god. str. 76.

[59] »Iste (Bernardus) extraxit corpus beati Anastasii ab altari ueteri et colocauit in eodem loco iu altari nouo anno domini millesimo CCIX-o«.

[60] *Farlati* nav. dj. I. str. 473.; III. p. 238.; Thomas Archid. nav. dj. c. XI. str. 33. sl.; Bull. dalm. 1896. str. 110. sl.; *Bulić*, Hrvatski spomenici u Kninskoj okolici i t. d., Zagreb 1888. str. 38. sl.; *Jelić*, Zvonik stolne crkve u Splitu u Vjesniku hrv. arheol. društva 1895. str. 70. sl.; *Jelić* u Bull. dalm. 1895. str. 81.; *Karaman Lj.*, Basrelijef u splitskoj krstionici u Vjesniku za arh. i hist. dalm. g. 1924.—25.

Treba napomenuti, da barem prve promjene, koje su se izvršile u srednjem vijeku, imadu djelomice i umjetničke i monumentalne vrijednosti. Ono, što je u ovo doba u XIII. vijeku bilo pridodano starom hramu, ima se ubrojiti među najbolja djela toga vremena. Pri gradnji se opaža nesamo namjera, da se zadovolji liturgičnim potrebama, da se poveća hram, nego da se usto i poljepša i ukrasi.

Trinaesti vijek ostavlja nam u baštinu u stolnoj crkvi tri lijepa spomenika, i to baš naših domaćih umjetnika.

Velike drvene vratnice stolne crkve romanskoga sloga bijahu građene od kipara i slikara Andrije Buvine iz Splita god. 1214. (sl. 77., 78.).

Vratnice na vratima Mauzoleja bile su po svoj prilici, po primjeru u starim rimskim zgradama, građane od masivne kovine, valjda bronca. Kada ih je nestalo, ne znamo. Ali lako je moguće, da se je to zbilo prvih vjekova srednjega vijeka, kada je bila svugdje, pa i u nas, opća nestašica kovine.

Sadašnja su drvena vrata od orahovine, visoka 5 m, široka 3.34 m, a bijahu pozlaćena barem djelomično, jer se još danas vide tragovi od pozlate na još gdjegdje uzdržanom miniju. Ukusno su zaokvirena te sadržaju u 28 polja, horizontalno poredanih, život i muku Isukrstovu. Prizori idu od vrha lijeve vratnice i svršavaju u vrhu desne, a to su: Navještenje Gospodinovo, Rođenje njegovo, Dolazak kralja sa Istoka, Tri kralja u spilji betlemskoj, Pokolj mladenaca, Bijeg u Egipat, Isus u templu, Krštenje Iusovo, Pir u Kani Galilejskoj, Kušnja Isusova (to bi imali ići prije), Ozdravljenje čovjeka zaposjednuta od đavla, Samaritanka, Ozdravljenje paralitičnoga i slijepca, Uskrsnuće Lazara; zatim na vratnici desnoj od dolje prema gore: Poslanstvo sedamdesetidvojice učenika, Isus plače nad Jeruzalemom, Posljednja večera, Pranje nogu, Agonija u vrtu Getsemanskom, Izdajstvo Judino, Isus pred Pilatom, Bičevanje Krstovo, Razapinjanje na križ, Snimanje

s križa, Položenje u grob, Uskrsnuće ili Uzašašće Gospodinovo, Posljednji sud.

Radnja je veoma interesantna i zbog rijetkosti materijala — orahovina — i zbog izvedbe i veličine.[61] Po nekojim mišljenjima ova su vrata donekle slična vratima crkve sv. Sabine u Rimu, koja je iz VI. v., s kojima ipak imaju malo sličnosti, i ranoromanskim vratima crkve sv. Marije na Kaptolu u Kölnu iz XI.—XII. v.[62]

U ovo doba padaju bez sumnje i Sjedala svećeničkoga kora iza glavnog oltara u stolnoj crkvi. Od nepoznata su kipara, i ako je Kukuljević mislio, da su Buvinina.[63] Ukrašena su motivima kao pleterom u stilu doba hrvatske narodne dinastije, pa lozicama ispremiješanim životinjama, nizom apostola i evanđelista s njihovim simbolima po sredini, nizom životinja u donjem dijelu, različnim prizorima lova, ratarskoga života, liturgičnog obreda u gornjem dijelu. Interesantna su četverokutna polja, ispunjena rešetkastim tokarskim radnjama, što začudo podsjećaju na drvene rešetke prozorâ, na pr. u Kairu (sl. 79.).

Eitelberger misli,[64] da su ta sjedala prvobitno bila izrađena za koji samostan benediktinaca. Ovo je mnijenje

[61] *Toesca P.*, Storia dell'arte italiana I. vol. Il Medio Evo p. 800.: »Nelle imposte delle porte del Duomo di Spalato (1214.) lo Spalatino Andrea Buvina intagliò cornici a fitti ornati romanici, avvicinandosi alla decorazione propria dell'oreficeria e del bronzo con giusto aprezzammento della capacità plastica del legno come l'anonimo intagliatore degli stalli nella stessa cattedrale; ma nei molti scomparti istoriati con la Vita del Cristo, valendosi di esemplari iconografici svariati ed anche bizantini, trattò il rilievo con semplificazioni che richiamano le lombarde del secolo XII.«

[62] *Farlati*, Illyr. Sacr. III. p. 239.; Eitelberger nav. dj. str. 274.; Vodja po Spljetu i Solinu str. 95.; Bull. dalm. 1912. str. 72.; *Ehrhard*, u Ephemeris Spalatensis p. 9.; Wiegand, Die Sabinathüre in Rom p. 142. ss.

[63] *Kukuljević-Sakcinski*, Sbornik umjetnika jugoslovenskih pod riječi Guvina. Kukuljević, Putne uspomene iz Hrvatske Dalmacije i t. d. str. 53. Grafija *Buvina* mjesto Guvina dokazana je: Sr. Bull. dalm. 1912. str. 72. sl.

[64] *Eitelberger*, nav. dj. str. 283.; Bull. dalm. 1912. str. 75.

vjerojatno, i mi držimo, da su bila priređena za samostan sv. Stjepana pod borovima (sub pinis) 1 klm na jugozapad grada Splita, na kojega je ruševinama od god. 1821. općinsko grobište, koje je već prepuno, a koje se već napušta. Otud su bila prenesena, kada je god. 1602. nadbiskup splitski Markantun Dominis sagradio kor kanonika. Ta opatija benediktinaca, u kojoj je živio neko vrijeme posljednji kralj hrvatski Stjepan II. (odnosno III.), cvala je u doba hrvatske narodne dinastije, pa sve do XVII. v. kada je prestala.[65] Sjedalice su, i za prosto oko, kratke za ovaj od Markantuna Dominisa sagrađeni kor, te i ta okolnost govori za to, da su one negdje drugdje prije bile i da su starije od XVII. v. t. j. od doba kora. One su bile popravljene na državne troškove god. 1914.[66]

I krasna Propovijedaonica ove crkve ide u ovo doba, u XIII. v.[67] Predaja je pak, da je bila sagrađena kada se započela gradnja zvonika, i to novcem darovanim god. 1257. od Kolafize, udovice kneza Ivana Frankopana, u svrhu, da se uljepša hram[68] (sl. 42. b, 80.).

Ova je *Propovijedaonica* nalijevo od ulaza glavnih vrata i počiva na šesterokutnoj podnici, podržavana od šest vitkih stupova. Unutarnji joj je promjer od 1.70 m. Stupovi su od šarenoga mramora, te su šesterokutni i počivaju na običnim bazama romanskoga-atičkoga sloga s karakterističnim kutnim listom; visoki su usve 1.60 m a od ove visine otpada na kapitel 0.26 m. Na kapitelima, koji bijahu iz početka pozlaćeni, ima uresa u potpunom relijefu složenih s li-

[65] Dvije Opatije sv. Petra Gumajskoga i sv. Stjepana de Pinis i t. d. u Bull. dalm. 1890. Prilog.

[66] Bull. dalm. 1916. str. 140.

[67] *Eitelberger* nav. dj. str. 277.; *Jackson* nav. dj. II. str. 44.; Vodja po Spljetu i Solinu str. 95. sl.; Bull. dalm. 1883. str. 117.; *Rohault de Fleury*, La Messe p. 33.; *Ranjina*, Starokršćanski romanički slog str. 108. Nekoji su učenjaci mnijenja da je ova Propovijedaonica iz XIV. v.

[68] Bull. dalm. 1883. str. 117.

šćem, zmijama i fantasničnim zvijerima, a sve je to izrađeno s izrazitim nacrtom i zamjernom točnošću. Povrh svakoga kapitela leži po jedan mali nadglavnik, a nad njima se uzvisuje šest obluka gornjeg kata, kojima su vanjska polja glatka. Na ovome katu leži najgornji dio ili prava propovijedaonica, također šesterokutna, visoka 1.48 m. Među donjim i gornjim okvirom branika nahodi se ono šest polja, od kojih je svako razdijeljeno imitiranim arkadama u tri omanja polja. Tu su uklesani simboli četiriju evanđelista, pa anđeli i ružice. Kao naslon knjige za evanđelje stoji raskriljen orao,[69] koji među čaporcima stiskuje nekoliko ptičica. Pod njim se nahodi jedan zavijeni stupić, što na čudan način počiva na hrptu malog lava, koji u šapama drži krilata zmaja.

Cijela naime izradba svjedoči, da je ova *Propovijedaonica* iz splitske škole XIII. v., a ništa se ne protivi mnijenju, da je i ovo djelo Buvinovo ili kojega njegova učenika. Toga vijeka postade Split važnim umjetničkim središtem. Škola splitskih graditelja i kipara, nadahnuta onim načelima, što se najprije na polju umjetnosti pojavljuju baš u Dioklecijanovoj palači, ostavila je potomstvu znamenitih spomenika, kao splitski zvonik, započet nastupom XIII. vijeka, te trogirsku (god. 1242.) i zadarsku stolnu crkvu (god. 1285.—1324.). Najglasovitiji predstavnici ove škole jesu slikar i kipar Buvina i kipar Radovan, koji god. 1242. izradi veličajni portal trogirske crkve. Romansko graditeljstvo, zasnovano tom školom, tradicionalno je idućih vjekova cvalo u Splitu i po cijeloj Dalmaciji. Pokroviteljem toga bujnoga rascvata lijepih umjetnosti bijaše Domaldo Kačić cetinski, splitski, trogirski, zadarski, šibenski i omiški knez (umr'o god. 1243.). Ova propovijedaonica prelijepo je djelo romanskoga sloga, plemenito nacrtano a izvedeno s najvećom točnosti, savršeno umjetničko djelo i s obzirom na li-

[69] Vodja po Spljetu i Solinu str. 95.; Revue de chant Gregorien XI. (1902.) p. 69: »cantatur in pulpito super aquilam a tribus clericis«.

jep utisak postignut skladom boja mramora. Bez sumnje ljepše je izrađena negoli trogirska, a Eitelberger naročito opaža, da se posjetioci stolne crkve, pod jakim dojmom veličanstvene njezine unutrašnjosti, pak onda začarani od starog spomenika s njegovom krasnom kubom, ne dive propovijedaonici onoliko, koliko ona zaslužuje.

U dva polukružna izdupka lijevo i desno od glavnog oltara prema istoku, u kojima, kako gore vidjesmo, vjerojatno stajahu već od IX. v. dva pobočna oltara, nastade promjena XV. v. Ostaci starih oltara bjehu razneseni, a nekoji uzidani i u zvonik, koji se je tada gradio. Desni oltar, posvećen sv. Dujmu do god. 1770., kada je za svečevu raku — kako ćemo niže vidjeti —, podignuta nova kapela a potom sv. Arniru (Rainerius), bi sagrađen god. 1427. od majstora Gašpara Bonino iz Milana, kako to svjedoči natpis urezan u mramornoj ploči, koja se nahodi na desnoj strani. Opis gornjega dijela ovoga oltara sačuvan nam je iz god. 1682.[70] Nad oltarom je sveden šiljasti baldakin, visok u šupljini 4.37, podržavan od četiri osmokutna stupa, lijepo ispunjena trolistima od crnog cementa. Prednja ploča oltara u reljefu razdijeljena je na pet odjela, u kojima su Djevica Marija sa djetetom Isusom, sa strane sv. Dujam s biskupskim znakovima, i sv. Staš sa žrvnjem o vratu, pak sv. Marko evanđelist s lavom i sv. Petar s ključima. Svod je

[70] *Cosmi Stephani* (splitski nadbiskup g. 1682.—1707.) Visitatio generalis a. 1682.—83. i t. d. str. 2. (Original u arhivu splitske biskupije; rukopis u biblioteci arheološkoga muzeja u Splitu): »Visitavit (t. j. nadbiskup Cosmi) altare saneti Domnij. Iconam non habet, sed formam sepulchri cum figura eiusdem sancti in ipso iacentis, utrumque ex marmore, sed deaurato, et depicto (labore profecto non tantum inutili, sed marmoris etiam ipsius pretium occultante)«. Sada je ova ploča u krstionici. »Altare ipsum dicitur excauatum in forma arcae et est lapideum, habet a latere ostiolum, et dicitur intra ipsum esse Corpus Beati Domnij. De quo diligenter inquirens Dom (inatio) sua Ill(lustrissima et Re(verendissi)ma inuenit ad latus sinistrum altaris in proximo pariete sequentem inscriptionem Gothicis litteris exaratam«. Sr. Folnesics nav. dj. str. 69., 76.

baldakina načinjen kao zavjesa uzdržavana od anđela; jedan je od njih, kao što i sv. Dujam, načinjen od štuka. Lijevi oltar posvećen sv. Stašu, djelo je šibenskoga graditelja Jurja Orsini, izvedeno god. 1448., i ide među najbolje skulpture ovoga umjetnika, inače glasovita kao graditelja šibenske katedrale. Ističe se svojim realizmom energičan lik sv. Staša, što leži nad rakom, i prizor Isusova bičevanja, pun života i kretnje na oltarskoj retabli.[71]

U isto ovo doba bila je pretvorena i Kripta Mauzoleja, koja nije imala druge svrhe, kako smo gore vidjeli, nego da uzdržava gornji tavan, u neku vrstu kapele. U nju je naime s istočne strane postavljen oltar, posvećen sv. Luciji, koji je ondje bio do god. 1860. od prilike.[72] Bio je sagrađen građevnim ulomcima X. v. Kao podstavak služaše mu timpan ciborija, obrubljen uresom na arkade; os oltara s četvornim grobom bijaše načinjena od komada starijega nekog oltara, što nose nakita i jedan natpis iz X. v.

Netom Mauzolej bi pretvoren u stolnu crkvu, njegov *Peripter* okolo ćelije hrama bi udešen za grobište i to ponajviše za nadbiskupe i odličnije građane.[73] Od različitih spomenika, što tu bijahu i što se zbog popravljanja crkve moradoše ukloniti ili srušiti, vrijedi da se spomene stara jedna grobnica u sjeverozapadnom kutu periptera, do zvo-

[71] *Venturi* A. L'Arte. Anno XI. (1908.) Fasc. I. p. 33.; *Folnesics H.* Studien für Entwickelungsgeschichte der Architektur und Plastik des XV. Jahr. in Dalmatien u Jahrbuch des Kunsthistorischen Institutes der Zentralkommission für Denkmalpflege Band VIII. — 1914. — p. 71., 75.

[72] Od pamtivijeka sve do godine 1860. opstojao je ovdje oltar, na kome se je na blagdan sv. Lucije (13. prosinca govorila misa. Pošto je te godine kapela zapuštena, ovi oltarski fragmenti bjehu preneseni u arheološki Muzej. Sr. Vodja po Spljetu i Solinu str. 109. U sredini kripte izdubena je jama za vodu, koja se slijeva iz same palače. U nju vodi žica munjovoda sa zvonika. Ova se je voda držala čudotvornom protiv bolesti očiju, te se zvala »voda sv. Lucije«.

[73] Sr. Vodja po Spljetu i Solinu str. 108.

nika, lijepo sagrađena, kasnije od god. 1767. već uništena. Eitelberger nam je sačuvao njezinu sliku.[74] Ta se grobnica sastojala od sarkofaga s ravnim pokrivalom, sprijeda urešena sa pet arkada, te zaklonjena u vrsti aediculae sa timpanom. Ne zna se, čija je bila, ali po svoj prilici bila je nekoga nadbiskupa ili gradskoga priora. Zatim, i to još u svome prvobitnom položaju, nahodi se drugi sarkofag, također bez natpisa, urešen arkadama i pokriven zaklopcem, sličnim krovu. Gotovo prema ovome leži sarkofag splitskoga priora Petra Dujma s ravnim pokrivalom.[75] Prednja strana spomenika ima pet odjela sa uresima u basrelijefu: u sredini latinski križ u krugu, a u četiri pobočna odjela uresi su na kosi križ, što se dovršuje nalik na liljan. Na rubu pokrivala čita se natpis slovima kapitalnim kutnim, od kojih su mnoga u svezi: † Inn(o)m(ine) D(omi)-ni. Ego Petrus do...e prior natus nutrit(us) erudit(us) in Spalato filius bene memoriae do(mini) Cosme inclito priori, q(ui) posui hec tumul(um) recepsionis peccatrici corporis mei«[76] (sl. 84.).

Prema tome znamo za dva priora t. j. načelnika grada Splita iz konca IX. v. ili početka X. v., t. j. za Kuzmu i sina mu Petra. S druge, sjeverne strane Petriptera leži najprije sarkofag, uklesan u jednom komadu arhitrava, što pripadaše Peripteru, i što nam opet dokazuje, da su se upotrebljavale one česti Mauzoleja, koje su se rušile. To je sarkofag Franice de Judicibus, matere biskupa Dujma (g. 1409.—1420.), s grbom, koji se ponavlja na jugozapadnom potpornjaku prvog kata zvonika, s natpisom: Hic nobilis Francisca iacet piissima mater — Doimi

[74] *Eitelberger* nav. dj. str. 273., Slika 83.; Po *Adamu* Tabla XXVIII.

[75] Ovaj sarkofag bio je pripisan prioru Petru Dujmu. Sr. Vodja po Spljetu i Solinu, str. 109. Nego kasnija istraživanja (sr. Kronotaksa solinskih i spljetskih biskupa str. 128. sl.) dokazaše, da se ovaj prior zove samo Petrus.

[76] Vodja po Spljetu i Solinu str. 108. sl.

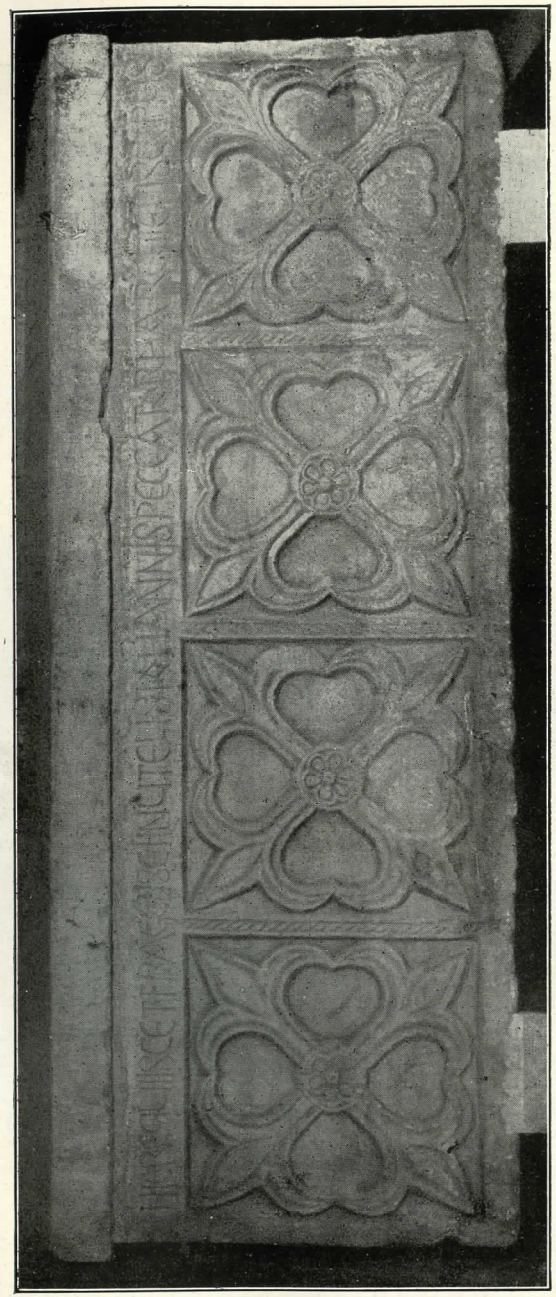

Slika 86. Sarkofag prvoga splitskog nadbiskupa Ivana Ravenjanina (o. g. 780).

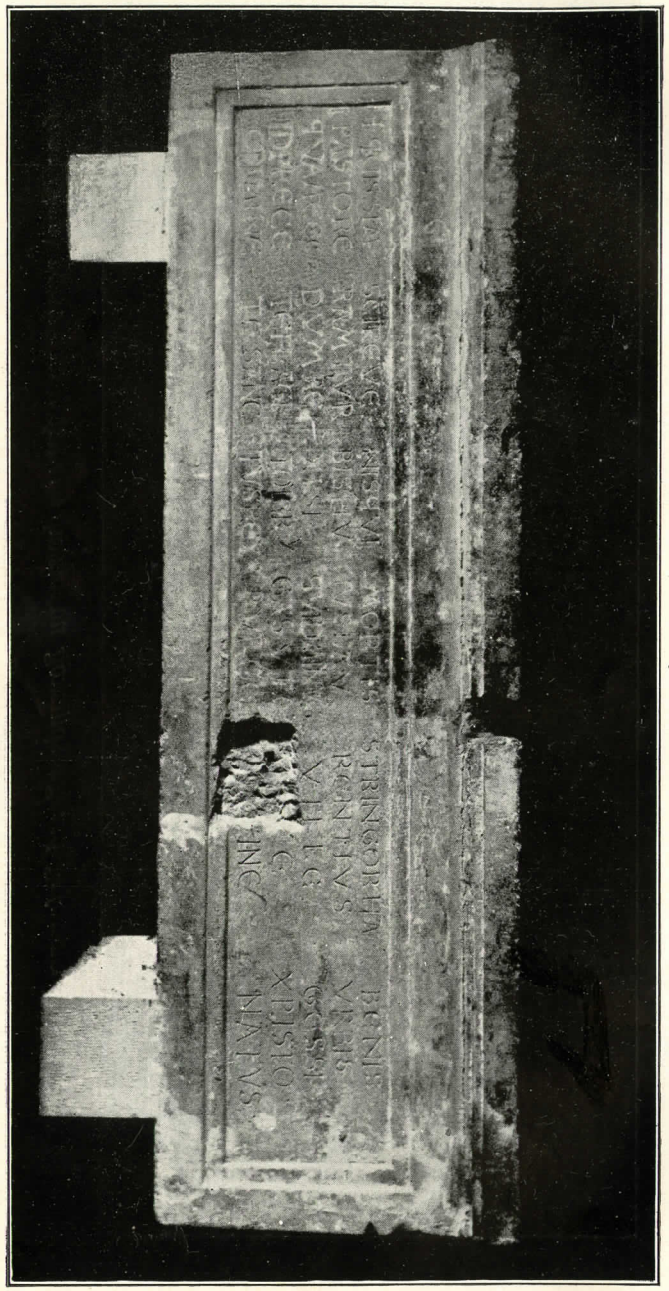

Slika 87. Sarkofag s natpisom splitskog nadbiskupa Lovre, savremenika i prijatelja kralja Zvonimira.

quierat presul venerandus in urbe — A(nno) D(omini) MCCCCXXIX die XXV aprilis.[77]

U sjeveroistočnoj strani Periptera ima još jedan sarkofag, koji spominje nadbiskupa splitskoga Martina (god. 970.—1000.)[78] (sl. 85.).

Kada je godine 1924. bila povučena kapela sv. Duje, o kojoj će biti govora kasnije, iz Periptera u unutrašnjost Mauzoleja, tada u razmaku dvaju stupova Periptera, koji se do te godine nisu vidjeli, bi postavljen po srijedi onaj ulomak arhitektonski, obli, o kome je naprijed bilo govora, a dalje u razmacima ostalih stupova sve do sjevernoga ulaza u kor bjehu postavljena tri stara sarkofaga, donesena iz arheološkoga muzeja, dva s ravnim poklopcima, a treći, zadnji, do vrata kora s poklopcem na sedlo. Trabeacija Periptera bila je nešto popravljena na sjeveru god. 1908.[79] a pred glavnim vratima god. 1926.

Kada Peripter bi pretvoren u grobište ili nešto kasnije, pod crkve bi upotrijebljen za istu svrhu. U njemu nalazimo više grobova. Napomenuti je onaj grob pokraj propovijedaonice, gdje su se sve do novijega vremena pokapala praecordia, t. j. srca nadbiskupa splitskih, dok su se tjelesa sahranjivala u kaptolskom Koru. U lijevom je izdupku grobnica s lijepom ukusno izrađenom nadgrobnom pločom obitelji Capogrosso. Nedaleko od južnih vrata nalazi se grobnica junaka *Marka (Žarka) Dražojevića*, koji je pao pod Klisom god. 1508.[80], pokrivena pločom s njegovim likom,

[77] *Farlati* nav. dj. III. p. 367.; Vodja po Spljetu i Solinu str. 109.

[78] Sr. Bull. dalm. 1908. str. 147. sl.; Kronotaksa solinskih biskupa str. 166. sl.; *Šišić*, Priručnik i t. d. 130. sl.; *Skok P.*, Pojave vulgarnog latinskog jezika i t. d. str. 46. sl. Op. 2.

[79] Mittheilungen der Zentrakommission 1909., Beiblatt str. 525., 5.

[80] Il Conte Žarko Dražoević u Bull. dalm. 1881. p. 84. ss.; p. 116. ss.; p. 151. ss.; p. 164. ss. p. 179. ss.; *Pavić Alfons*, Prinosi povijesti Poljica, Sarajevo 1903. (str. 65.).

i grobnica *Ivana (Janka) Alberti*, ne glasovitog junaka, koji je umr'o također pod Klisom 27. svibnja god. 1596., nego Janka Alberta sina Nikolina, umrla god. 1493., brata Dobrice, majke Marka Marulića.[81]

Sve te promjene u Mauzoleju Diokleeijanovu od IX. do XVII. v. mogu se još i trpjeti: one nisu promijenile graditeljski oblik mauzoleja, a pridodale su mu nekoje lijepe spomenike.

Mnogo su lošije preinake učinjene u drugom razdoblju, što se počinje početkom XVII. v., jer su one uzrokovale nesamo znatnih šteta cijeloj zgradi, već su i u svakom pogledu bez ikakve umjetničke vrijednosti. To nam pruža žalostan dokaz o začecima tih preinaka, koje su bez ukusa i bez sloga, i koje svjedoče, da se tada nije imalo pravog shvaćanja znamenitosti i vrijednosti ovih spomenika. Nije se tu više radilo kako da se ukrasi sjajno i artistički jedan spomenik, posvećen kršćanskom bogoslužju; svaka im je preinaka bila pravo nagrđenje.[82]

Ovo žalosno doba za naš hram započe se baš god. 1602., kadno glasoviti fizičar Marko Antun Dominis postade splitkim nadbiskupom (god. 1602.—1616.). Crkva u ono vrijeme bijaše postala odviše tijesna; ali mjesto da se on pothvati da sagradi novu katedralu,[83] dostojnu Splita, probi samo

[81] Ovo proizlazi iz *Cicarelli Don Andrea*, Opuscoli risguardanti la storia degli uomini illustri di Spalato, Ragusa 1811. p. 20. i još neobjelodanjene oporuke ovoga Janka Alberti od god. 1493. u spisima konservatora br. 139. god. 1927. Natpis je već sasvim izlizan, a glasio je:

Jancius hic situs est, Vemetus cui clara Senatus
Detulit auratae munera militiae,
Ut sua quanta foret pariter virtusque, fidesque
Testaretur honos talis et ultra datus.

Sliku donosi Klaić u Povijesti Hrvata svez. III. Dio I. str. 415.

[82] Vodja po Spljetu i Solinu str. 99. sl.

[83] Prvi pokušaj da se gradi nova katedrala učinio je nadbiskup splitski Stjepan Cosmi g. 1710. i to produženjem sadašnje na istok. Ovo nije uspjelo. Ozbiljni korak u ovom smislu

na istočnoj strani hrama zid glavnog izdupka (niche), te ispod luka postavi glavni oltar (sl. 42. C.) Odstrani dalje dva stupa Periptera[84] i njihovu trabeaciju, te napokon u samom basrelijefu friza među prvim i drugim redom stupovlja u unutrašnjosti stolne crkve otvori *prozor*, da dade više svjetlosti crkvi. Dalje od glavnog oltara na istok sagradi on pravokutni K o r, koji bijaše još god. 1579. zamišljen od apostolskoga vizitatora u Splitu Avgustina Valerio, biskupa Verone[85] (sl. 42. D). U otvoru probijenom u izdupku bi položen lijepi glavni oltar s ciborijem držanim od dvaju krilatih anđela od drva »c i s m o l o« (vrsta areža). Već onda su kudili takav postupak nadbiskupa Dominisa, koji je žrtvovao vrlo plemenitih česti zgrade za neznatan kor, tako da se govorkalo, da je nadbiskup htio da tim započne potpuno razorenje staroga hrama.[86] U ovaj kor bjehu metnuta tada drvena

učinjen je god. 1893., utemeljenjem u Splitu »Društva za gradnju nove stolne crkve« s posebnim statutom. Društvo se brine da sakuplja novac, dok je zemljište, napokon, nađeno van grada, na jug teološkog i dijecezanskog Sjemeništa.

[84] Mislilo se je jednom, da se dva stupa s kapitelima i jedan stup koji fali u Peripteru na jugu, sada nalaze u grobišnoj crkvici Sv. Stjepana pod borovima — Općinsko Grobište — jer su od crvenog granita i od prilike od iste visine; a tri ostala stupa u ovoj crkvi da su iz Prostaze Mauzoleja, amo prenesena kada je ova bila porušena ili nađena porušena, da se tu sagradi u XIII. v. Zvonik. Sr. Protokoll der ersten Sitzung der Palast — commision iz god. 1903. s. 24.; Bull. dalm. 1908. str. 96. sl.; Vodja po Spljetu i Solinu str. 215.

Nego rekao bi, da to nije točno, jer su razlike visine stupova i kapitela prilično velike. A i nije vjerojatno da su ti stupovi dospjeli u Samostan Sv. Stjepana tekar iza doba gradnje kora u XVII. v., kada je samostan Sv. Stjepana građen mnogo prije u doba hrvatskih vladara. Prvi je spomen ovomu samostanu u dokumentima god. 1020., ali je stariji (Rački, Docum. p. 36.). Ovi stupovi u crkvi u Sustjepanu mogli bi lako biti iz koje druge zgrade u palači Diokleeijanovoj, na pr. Prostaze malog hrama, ili Triklinija.

[85] Sr. *Jelić*, Raccolta di documenti relativi ai monumenti artistici di Spalato e Salona, u Bull. dalm. 1894., str. 33. XXXI.; Bull. dalm. 1906. str. 88.

[86] Vodja po Spljetu i Solinu, str. 99.; Vjesnik hrv. arheol. društva 1895. s. 42.

sjedala kanonička iz XIII. v., koja gore opisasmo, a po stranama slike domaćih slikara Mateja Ponzonija, brata splitskoga nadbiskupa Sforza Ponzonija (g. 1616.—1640.) i Petra Ferrarija. Ove se slike odnose na apostolsko poslanstvo Sv. Dujma (sl. 42. D).

Nije čudo, da je od toga vremena unaprijed sve više nestajalo uvažavanja ovoga hrama kao rimskog spomenika. Nakon prvoga koraka djelo rušenja nije prestalo. U istom vijeku nadbiskup Sforza Ponzoni, ne obaziruć se na vanjski Peripter, sagradi Sakristiju naslonjenu na hram s južnoistočne strane, bez sloga i nepravilnu prema raspoloživosti prostora (sl. 42. E). U njoj je Riznica crkve. U sakristiji ostadoše uzidana dva stupa Periptera s trabeacijom. Na izvanjskomu zapadnom zidu Sakristije, ispod prozora prvoga kata, uzidan je mali basrelijef, iz god. 1508., koji predstavlja Isukrsta, kako izlazi iz sarkofaga. Radnja je »a rilievo schiacciato«.

Bogata je bila Riznica crkve splitske, nekoć solinsko-splitske nadbiskupije (od god. 1828. biskupi nose u naslovu »nekoć solinski«), nesamo u posjedu, ponajviše darovanu joj od knezova i kraljeva hrvatskih počevši od god. 830., nego i u crkvenom ruhu, u liturgičnim predmetima, u moćima svetaca i t. d. Godine 1342. pod biskupom Dominikom Luccarijem (god. 1328.—1348.) i pod nadbiskupom Andrijom Gualdijem (1388.—1402.) posjedovala je stolna crkva zamjernu zbirku crkvenih liturgičnih predmeta, moći svetaca i t. d.[87] Sada je prilično siromašna.

Kaptolski Arhivi jedan dio crkvenoga pokućtva nahodi se u Riznici na prvom katu sakristije; drugi dio crkvenih predmeta u ormaru blizu južnih vrata crkve, izdubenu u debljini zida Mauzoleja. U vrijeme najvećih svečanosti

[87] *Farlati* Illyr. Sacr. III. p. 317., 349.; Bajamonti Giulio, Memorie della città di Spalatro ecc. (rukopis) str. 85., 91., 102.; Vodja po Spljetu i Solinu str. 103.

jedan se dio predmeta izlaže na oltarima. Najveća je dragocjenost crkve splitske latinski Evanđelistar — *Evangeliarum Spalatense* — rukopis na pergameni poluuncijalom iz VIII. vijeka, veličine 32 × 24 cm, domaće splitske škole, kako je to dokazao prof. V. Novak.[88] Ovaj je Evanđelistar osim toga vrlo znamenit spomenik splitske crkve, stoga što su baš na njemu polagali prisegu vjernosti svome Primasu svi podčinjeni biskupi splitske metropole, izričući, po običaju srednjega vijeka, prvu perikopu evanđelja sv. Ivana u grčkom jeziku, koja je u našem Evanđelistaru, što je pisan u cjelini latinskim jezikom, prepisana u grčkom, ali latinskim slovima s jotacizmom (list 243.). Osim ostalih kasnijih dokumenata uvrštenih u ovoj knjizi, nahodi se osam obrazaca zakletve za podčinjene biskupe od god. 1054. do 1200. (list 135.—136., 245.—246.).

U istom Arhivu nahodi se još drugih obrednih knjiga, među kojima imade ulomaka staroslovenskih misala, pa izvornih povelja o posjedima crkve splitske. — U istom Arhivu čuva se još znameniti jedan spomenik povijesti splitske: izvorni kodeks djela Historia Salonitanorum pontificum od Tome arciđakona († 1268.), po svoj prilici njegov vlastoručni rukopis, pisan t. zv. langobardskim slovima; svakako najpozniji uzorak ovoga pisma.

Od liturgičnog odijela vrijede da se spomenu ovi komadi: Jedna *kazula* četrnaestoga vijeka, izrezana u crvenom baršunu, zlatom izvezena, s pojasima izvezenim na slike, što stoje pod baldakinima držanim od lozovih stupova. Obličja likova, sa crvenom svilenom postavom i svjetlijim dijelovima u boji pūti u istinu su izvrsne radnje.

[88] *Viktor Novak*, Najstariji dalmatinski rukopis — *Evangeliarium Spalatense*. — Paleografska studija o nepoznatoj školi poluuncijale osmoga stoljeća. Prilog Vjesniku za erheologiju hist. dalm. god. 1923. *Isti:* Pitanje pripadnosti splitske nadbiskupije u vrijeme njezine organizacije, u istom Vjesniku str. 41.; Vodja po Spljetu i Solinu str. 103. sl.; *Folnesich Hans*, Die illuminierten Handschriften in Dalmatien, Leipzig, 1917. S. 99. Archiv des Domkapitels.

— Druga *kazula* i dvije *tunicele* šesnaestoga vijeka od crvenog baršuna i zlatom izvezena.

U Sakristiji se čuva jedna dobra slika »Pietà« u krasnim bojama, radnja slikara Savolda iz Brescie, i pseudoportrait splitskoga historika Tome arciđakona († 1268.), koji je po svoj prilici portrait jednog svećenika iz kraja XIX. ili početka XX. v.

U Riznici nad sakristijom čuvaju se još ovi kodeksi: Rukopisni *Evanđelistar* na pergameni XI.—XII. vijeka, od 100 listova 0.24 × 0.18 m s početnim slovima u različnim bojama i čistom zlatu. Korice su pokrivene srebrnim limom s urezanim likovima. Na prednjoj je korici urezan Spasitelj, sjedeći na dúzi, a sa strane monogrami IC, XC; osim toga znamenja četiriju evanđelista i imena im u slovima na gotički način. Na stražnoj je korici B. Djevica s djetešcem, sa strane sv. Mihovil i Gabrijel. — Rukopisni *Misal* u pergameni XII. vijeka, od 213 listova, velik 0.17 × 0.23 m isto tako obložen srebrom s urezanim likovima; sprijeda Spasitelj u mandorli sjedi i blagosliva, a u četiri kuta znamenja četiriju evanđelista; straga je Raspelo s rastavljenim nogama, a sa strana mu Bl. Djevica i sv. Ivan. Druga minijatura, nešto oštećena, na listu 2. prikazuje Propeće i na listu 2′ dva lijepa početna slova; na listu 211. i 214. nekoliko molitava iz XII. vijeka; na str. 251.—76. muzikalnih bilježaka s neumima. — *Matrikula* bratovštine sv. Staša, rukopis u pergameni 0.285 × 0.185 m iz god. 1442., s jako lijepim koricama od utiskane kože; na listu 2. minijatura sa slikom sv. Staša i bratima. — *Matrikula* bratovštine sv. Dujma isto u pergameni 0.23 × 0.165 m iz god. 1688.; na listu 2′ minijatura što prikazuje sv. Dujma u glorijama na oblacima, a pod nogama mu Split gledan s mora; jako je važna zbog oblika grada u to doba. U koru su dva Psalterija iz XV. v.

Bolje je zastupana zlatarija, većim dijelom domaćeg obrta. *Ostensorij* srebrni Žarka Dražojevića, junaka pala

pod Klisom, držan od dvaju anđela, i ciborij Markantuna Dominisa na glavnom žrtveniku. Ostensorij je lijep, s odijelima u emaillu i nosi natpis: M.D.XXXII Victor de Angelis fecit Venetiis sumptibus d(ominae) Chat[erinae] ux(oris) q(uondam) d(omini) Zarch(i) Drasoevic. — Zatim *kopča* gotička za plašt sa slikarijama u emaillu i s kamenjem umetnutim na senima. Dvije *gosterice* XV. vijeka sa natpisima: A(qua) S. Anastasius i V(inum) S. Domnius, dva pokrovitelja splitska; na dnu ljuštura s početnima slovima nadbiskupa P(etrus) F(oscari), (1476.—9.).

Poprsje od srebra jednog biskupa sa štapom u ruci XV. vijeka; a radnjom u potankostima slično gostericama nadbiskupa Petra X. Foscari. — *Velika glava* od srebra sv. Dujma; dvije *mišice* od srebra iskićene dragim kamenjem, izrađene prije XV. vijeka.

Osam *kaleža* od pozlaćenoga srebra. Pred 80 godina stavljeni su u vatru od nevješta zlatara i donekle oštećeni. 1. kalež nadbiskupa Petra X. Foscari, s osobitostima gosterica i biskupskog poprsja već spomenutog, s čvorom na šest oka; 2. kalež u istom slogu na pet oka: Ave Mar(ia); 3. opet kalež u istom slogu, donekle oštećen; 4. kalež XV. v. sa širokom čašom na šest oka, čvora; Bl. Djevica Marija, Djetešce, Spasitelj među slovima: Mar(ia) i s posvetom: Pro a(n)i(m)a p(at)ris; 5. kalež s podnožjem, rađen u filigrani, XV. vijeka; 6. kalež s podnožjem iz XV. vijeka i čaša iz kasnijeg doba, mrežasto urešena pod čvorom i na podnožju; 7. kalež iz početka XV. vijeka, najljepši od sviju, s plavetnim grbom na čvoru i s dva srebrna pasa; držak je urešen lijepim medaljonima, a podnožje s četiri znamenja evanđelista, Bl. Djevicom u mandorli i jednim svecem; 8. drugi slični primjerak sa šest medaljona na podnožju, plavetnih u crvenom i zelenom emaillu izmjenice, što sadrže znamenja evanđelista i likove sv. Dujma i Staša.

Zbirka *križeva* najznamenitiji je dio blaga. 1. križ s draguljima iz X. v. od jelovine, obložene mjedenim limom

0.26 × 0.19 m; sprijeda Propeće s kolobijem (tunikom), a povrh njega osoba što sjedi s okruglim vijencem; odstraga je urešen po srijedi sa 6 kristalnih oka, od kojih su još samo 3 sačuvana; 2. *križ* s draguljima, od maslinova drva, obložena limom od pozlaćene mjedi, s dvostrukom priječkom 0.15 × 0.08 m. Sprijeda je po sredini Propelo s kolobijem (tunikom) a sa strane mu Marija i Ivan; odstraga je urešen pri krajevima sa 6 velikih zrna od kristala, od kojih je ostalo samo jedno, od 5 u sredini 3 manjkaju. Oba su ova križa, kojima se blagosivljalo pri obredima, iz XI. v.; 3. *Encolpion* od pozlaćenog livenog tuča s likovima u reljefu 0.075 × 0.025 m, osmog ili devetog vijeka. S prednje je strane Propelo s kolobijem (tunikom), s dugim i uskim rukavima, s druge strane Marija Blacherijanska kako moli, sa strane joj po dvije glave s vijencem i natpis Θεότ(οκος). — 4. *Encolpion* od bakra 0.10 × 00.45 m po prilici IX. vijeka s urezanim likovima. Sprijeda Propelo s kolobijem i natpisom HCAHCA ' Ιησ(οῦς) Α(ὐτοκράτωρ), odstraga Marija s djetešcem u naručju, povrh glave joj ΠΑΝΑΗ (Παναγία). — 5. Na jednom *encolpionu* od kristala ima koptički natpis, što s jedne strane nosi ime vlasnika a s druge strane riječ milosrđe.

Između ostalih dragocjenosti manje vrijednosti spomenuti je crnu staklenu pastu 0.025 × 0.02 m, što prikazuje propeće s Marijom i Ivanom postrance, iz XI. vijeka; *pečat* od pozlaćena srebra 0.09 × 0.05 m, urešen sa strana sa dvije urezbine s gornjim dijelom trupa od bika i s lavom koji se propinje. Na pečatu samom urezan je već rečeni trup i natpis: † Ave Maria gratia plena, i to gotičkim slovima XV. vijeka; napokon *mali grob oltara* od olova s pomičnim pokrivalom.

U stolnoj crkvi čuvaju se još predmeti izvađeni god. 1881. iz dva sarkofaga Ivana Ravenjanina (konac VIII. v.) i Lovre Dalmatinca († 1099.), koji tom prigodom bjehu preneseni iz crkvice sv. Matije u današnju Krstionicu. U sarkofagu Lovre Dalmatinca nađeni su ovi predmeti, koji

Slika 88. Lik hrvatskoga vladara u splitskoj krstionici.

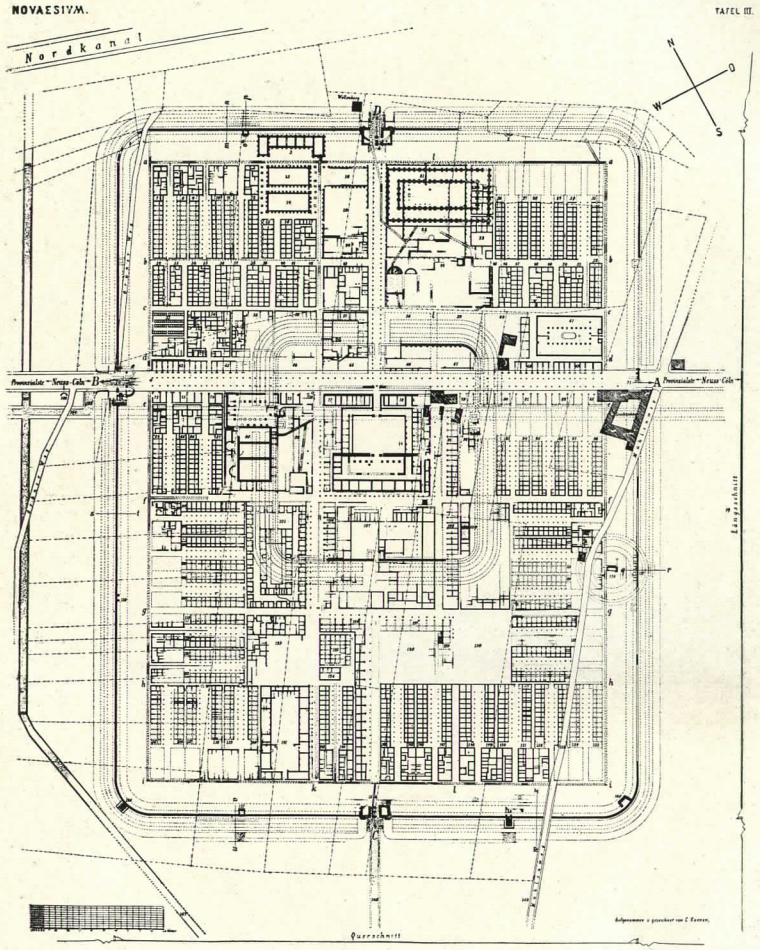

Slika 89. Tloris vojnog logora Novaesium; danas Neuss u Njemačkoj.

pripadahu mrtvacu kasnije od XIV. v. ondje pokopanu u ovaj isti sarkofag, valjda splitskomu nadbiskupu Dinariću.[89]: 1. Ploča od staklenine s likom Isusa Krsta, iz konca XIV. vijeka; 2. Prsten bez ikakve znamenitosti; 3. Kopča, također bez ikakve znamenitosti; 4. Svilene rukavice izvezene, XIV. vijeka s likovima Spasitelja, Blažene Djevice, sv. Katerine i sv. Jelene; 5. Više komada svilenih tkanina izvezenih zlatom iz istoga doba; 6. Nestva svilena.

Napokon god. 1770. nadbiskup Ivan Luka Garagnin probi sjeverni izdubak u Mauzoleju, da u nj smjesti *kapelu sv. Dujma* i zapremi na taj način jedan dio Periptera, t. j. sjevernu stranicu, tako da se kroza nj nije moglo više proći. Gornji dio mramornog oltara majstora Morleitera, sagrađen za oltar Boninov, nadesno od glavnoga, bi ovdje postavljen, a u njemu je raka s moćima sv. Duje[89a] (sl. 42. F). Dio srebra potrebita za ovu raku darovala je g. 1409. Jelena, žena Hrvoja, vojvode Splita. (Sr. Bull. dalm. 1891.str. 74.).

Mauzolej Dioklecijanov već je bio koncem VIII. ili početkom IX. v. pretvoren u stolnu crkvu grada Splita, kako je gore rečeno, a nije imao z v o n i k a potrebita za službu božju. Pače još X. v. nad unutarnjim lukom južnih vrata Vestibula Dioklecijanove palače bila je sagrađena — kako ćemo niže vidjeti u debljini zidova — crkvica Pohođenja Gospina (2. srpnja) i nad njom podignut zvonik. Trebalo je dakle da i stolna crkva ima *zvonik*. I ovaj je bio na prekide od XIII. do XVII. v. sagrađen (sl. 26.). Položaj, na kome je bio zvonik podignut, t. j. na podnici Prostaze mau-

[89] *Bulić*, Dva sarkofaga Ivana Ravenjanina i Lovre Dalmatinca, splitskih nadbiskupa, Zadar 1882. str. 111.; Mittheilungen der Zentralcommission etc. 1887. s. LXXXVII. ss.

[89a] Ova kapela bi god 1924. povučena u nutrašnjost izdupka stolne crkve, radi čega je Peripter ostao prost i sada se može prolaziti sve okolo Mauzoleja, kroz sakristiju i Kor. *Farlati* nav. dj. I. (god. 1751.). Tabla medu str. 290.—391., gdje se vidi Peripter Mauzoleja na sjeveru nezapremljen još kapelom sv. Duje.

zoleja, nije najpodesnije izabran. Da je ovdje bila u staro doba Prostaza, svjedoče perpendikularni komadi trabeacije, koji još vire nad portalom stolne crkve, odsječeni od ostalih komada. Zbog toga morao se je nesamo uništiti jedan vanjski dio mauzoleja, t. j. Prostaza, nego tim je bio donekle zatvoren onaj polukružni prozor nad glavnim vratima mauzoleja — jedini u cijeloj zgradi — kroz koji je prodiralo ono malo svjetlosti u unutrašnjost.[90] Donji dio zvonika postao je tako vestibulom crkve, u kome se otvara ulaz u hram (sl. 42. 1—6).

Da li je Prostaza bila ovom prigodom porušena, ili je već nađena porušena, da u tijesnom prostoru među Mauzolejem i istočnim krilom Peristila bude usađen zvonik, ne zna se.[91] Vjerojatnije je, da je baš ovom prigodom Prostaza bila sasvijem odstranjena, jer u iskopinama posljednjih godina okolo Mauzoleja nije nađen ni jedan cigli komad ove Prostaze, što bi bilo dokazom, da se je Prostaza malo pomalo rušila i padala. K tome bi, da se Prostaza tijekom vjekova pomalo rušila, a da nije bila najedamput odstranjena, njezini otpali komadi bili zatrpali ulaz u crkvu, što se ne da pomisliti. Našlo se je dosta ulomaka arhitrava i kasetiranih ploča Periptera Mauzoleja, koji se je malo pomalo rušio, a od Prostaze nije se našlo, što znači, da je u jednom mahu bila dignuta, a ne da je tijekom vjekova malo pomalo propadala.

Da se pripravi jako podnožje Zvoniku, bi uklonjeno šest stupova Prostaze; a dvije sfinge čuvarice mauzoleja

[90] Kada je gradnja zvonika doprla do visine ovoga polukružnoga prozora, tada se je sagradila t e r a s a među Zvonikom i ovim prozorom, a to zato, da se može kroz unutarnje stepenice zvonika i terasu proći kroz ovaj prozor na trabeacije prvoga i drugoga reda stupovlja Mauzoleja, na koje su trabeacije bile oko god. 1520. — po nekim piscima g. 1497. — podignute sve naokolo drvene galerije, da mogu stajati vjernici. God. 1880. ove su drvene galerije i orgulje bile odstranjene. Iste godine 1520. bjehu smještene i orgulje u usječenoj trabeaciji prvoga reda stupovlja. Sr. Jelić, Vjesnik hrv. arheol. društva str. 38.; Vodja i t. d. str. 98.

[91] Kakva je bila Prostaza, sr. članak prof. *Weilbacha:* Die Prostasis des Mausoleums u Strena Bulićiana str. 119.

bjehu položene nešto na stranu i metnute s jedne i s druge strane Peristila, pod svodovima stupovlja. Tothmesova sfinga leži još i danas na tome mjestu, razbijena po polovici, po svoj prilici od kamenja, što je padalo sa zvonika, kada je više puta bio od groma udaren, dok sfinga Amenhotepa, nakon lutanja dospije konačno u Arheološki Muzej, gdje je i sada.

Povrh podnice Prostaze, još dosad sačuvane, diže se zvonik na pet katova i završnim oktogonom, razlučenih jedan od drugoga razitim vijencima; svih ovih pet katova ukrašeno je lukovima i stupovima uzetim iz starih zgrada. Četiri su gornja urešena lijepim otvorima. U debljini dvaju masivnih pilona, koji podržavaju zvonik, nalaze se stube uzlaza u prvi kat i dalje do vrha, odakle je lijep pogled na grad Split i okolicu.

Površje je podnice 10 za 7½ metara; visina je zvonika bila prije popravka (god. 1890.—1908.) 51 metar. Ovaj lijepi zvonik sjajan je dokaz za čvrstoću stare gradnje, jer je podignut u zamjernoj visini, a leži na podnici, kojoj je čvrstoća bila proračunana samo za zgradu, koja, kao Prostaza, nije dopirala nego do petine njegove visine.[92]

Zvonik je jedino djelo svoje vrste, a sagrađen je u razmaku od četiri vijeka od različitih graditelja. Ipak je gotovo sav u onome prelaznom domaćemu romaničko-gotičkom slogu, u kojemu je od XIII. do XIV. v. građena i zborna crkva u Trogiru, u doba njezina krasnoga portala izgrađena od majstora Radovana, god. 1242.

Jednakost dvaju lavova, čuvara ulaza u crkvu trogirsku, i lavova čuvara ulaza u prvom katu splitskog zvonika, te jednaki stil bas-relijefa rođenja Gospodinova u pročelju

[92] *Jelić*, u Bull. dalm. 1887. str. 158. sl.; Vodja po Spljetu i Solinu, Zadar 1894. str. 110. sl.; *Jelić*, Zvonik spljetske stolne crkve, u Vjesniku hrv. arheol. društva N. S. God. I. 1895. str. 29.—95.; *Eitelberger*, Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens, Wien 1884. II. Aufl. S. 259. ss.; *Jackson*, Dalmatien etc. II. p. 254. ss.; *Farlati* Illyr. Sacr. III. p. 365.

trogirske crkve i u basrelijefu splitskog zvonika na stražnjem pilonu prvog kata upućuju nas na to, da i početak splitskoga zvonika pada oko polovice XIII. vijeka.

Obadva su ova lava na splitskom zvoniku desno i lijevo istesana u čisto romanskom slogu, kao što i lavovi u Trogiru. Jedan od njih drži u pandžama janje, a zvijer, koju je ščepao drugi lav, bila je uništena, ali je godine 1890. nanovo popravljena. Na njihov hrbat naslanjaju se potpodnice romanskih stupova, urešene likovima u visokom relijefu, većinom također popravljene.

Pobuđuju pažnju osobito neki od ovih kipova, što su na način onih najljepših u Trogiru, jer imaju za obuću neku vrstu papuča s debelim potplatom. Na ovim podnicama podižu se stupovi, nad kojima se nadvijaju široki lukovi (arhivolt), što zahvaćaju cijelu širinu ulaza zvonika. Obli okvir pročelja urešen je s deset različitih likova: ljudî priprosto obučenih, strijelaca, rvača, zvjeradi svake vrste. Nespretnost radnje i smeteni način, na koji su poredane slike, čine ih, da se sasvim razlikuju od ostalih klesarija zvonika, ali su ipak udešene prema položaju, što ga zauzimlju.[93]

Na suprotnoj strani zvonika, što je okrenuta prema crkvi, vidi se zanimivi basrelijef majstora Otona — *Magister Otto Hoc Opus Fecit — Scs Domnius* — sv. Dujma, sv. Staša, pokroviteljâ splitske crkve, i apostola Petra *(Scs Petrus)* (vidi sliku). Likovi su ovdje maleni, zbijeni i bradati. Po srijedi stoji sv. Duje, u potpunom biskupskome odijelu, te blagoslivlje desnicom. Nalijevo mu je sv. Petar s ključem, koji oslovljuje sv. Dujma riječima, što se čitaju na gornjem okviru basrelijefa: † Accipe primum Salonae pontificatum Dalmatiaeque regnum plebique lucrare... Sv. Staš, prema kome su oba prijašnja okrenuta, nosi obješen o vratu veliki žrvanj, atribut svoga mučeništva. Kako proizlazi iz

[93] Sr. *Karaman Lj.*, O datiranju dvaju sredovječnih relijefa u stolnoj crkvi i zvoniku u Splitu, u Bulićevu Zborniku (Strena Bulićiana) 1924. str. 157.

manjkavoga natpisa, ovaj relijef prikazuje poslanstvo sv. Dujma i apostolsko podrijetlo splitske crkve. Radnja je, kako je rečeno, iz XIII. vijeka, te je izvorno ova ploča mogla biti sastavni dio koga žrtvenika u crkvi, a pošto je ovaj odstranjen, bi uzidan u zvonik, koji je baš gradnjom bio tada dotle dopr'o.[94]

Više ovoga stoji relijef, na kojemu je u dva prizora prikazano Isukrstovo rođenje. U prvom leži Marija na odru i pruža ruke Isusu, koji leži u jednom košiću nad njim, a poviše njega vide se glave vola i tovarčića, koji svojim dahom djetešce griju. Nad glavom je Marijinom MPΘ t. j. M(ήτηρ) Θ(εοῦ). Prema Mariji sjedi sv. Josip, naslanjajući lice na desnu ruku, u položaju pobožne sabranosti. Iza sv. Josipa prikazuje se, kako novorođeno djetešce Isusa kupaju. Treći relijef prikazuje u trim arkadama Navještenje Marijino.[94a] U srednjoj arkadi između dva svijećnjaka, postavljena na jednom žrtveniku, stoji kalež, a nad njim viseći svijećnjak. U lijevoj je arkadi krilati anđeo u položaju hoda, s nimbusom, a nosi vijest Mariji; u desnoj Marija sjedi na prijestolju, glava joj je pokrivena maramom, kao što nošahu matrone.

Sve su ove radnje djelo splitske domaće škole XIII. v., što potvrđuje i jedan pisani spomenik. Predaja, sačuvana u Splitu, priopćena od nadbiskupa Cupilli,[95] a i od Farlatija,[96] koja pripisuje početak gradnje ovoga zvonika Jelisavi Kotromanović, Bošnjakinji, ugarskoj kraljici († 1387.), rekao bih da nema temelja. Isto tako pada i druga predaja, po kojoj se je gradnja počela novcem Ma-

[94] *Jelić*, Zvonik stolne crkve itd., u Vjesniku hrv. arheol. društva str. 74.—78.; *Jelić*, Il campanile del Duomo di Spalato, u Bull. dalm. 1887. p. 158. ss., 175. ss.

[94a] *Toesca P.*, Storia dell' arte italiana, I. vol. Il Medio Evo p. 800.: »Due altorilievi dell' Anunziazione e della Natività nell' atrio del Duomo di Spalato, rifondono caratteri bizantini e robustezza lombarda non meno di quelli del Radovano.«

[95] *Cupilli* nadbiskup god. 1713. »Campanile pulcherrimum, a quadam ut fertur, Bosniae regina erectum«.

[96] *Farlati*, Illyr. Sacr. III. p. 365.

rije, sestre Vladislava, supruge napuljskoga kralja Karla II. Hromoga i majke Karla Martela (1270.—1323.),[97] te nastavila od Jelisave, žene Karla Roberta ugarskoga (umrla 1388.). Nego iz natpisa, što bijaše jednom uzidan u kruni prvog kata zvonika, proističe, da je do onoga položaja radnja bila već načinjena troškom Kolafize, žene Ivana Frankopana, kneza splitskoga, od god. 1241. do 1243.[98] Gradnja je dakle morala biti započeta mnogo godina prije, oko sredine XIII. v., kojem vremenu pripadaju i gore opisani basrelijefi.

Gradnja je zvonika zapinjala, te je bilo izabrano osobito Povjerenstvo u XV. v. za dalje radnje, koje je imalo da unaprijed vodi posao darovima, nametima i pobožnim ostavštinama građana.

Kad se sabrala znatnija svota, nadbiskup Dujam de Judicibus (god. 1409.—1420.) sklopi god. 1416. ugovor sa splitskim nadstojnikom gradnje — »operarius et suprastans Campanili Ecclesiae s. Duymi et fabricae eiusdem« — Nikolom Tvrdojem Splićaninom — (obitelj Tvrde, Tvrdić opstoji još u Velikom Varošu u Splitu) — koga Farlati nazivlje »izvrsnim graditeljem toga doba«.[99] Tvrdoje započe

[97] *Eitelberger* nav. dj. str. 267.; *Ranjina*, u Hrvatskoj Vili 1886. str. 31.; *Jackson* nav. dj. II. vol. pag. 154. u Monumenti d' architettura in Dalmazia 1888. u Ateneo Veneto No. 22.

[98] *Farlati*, Illyr. Sacr. III. sl. 365.; Bull. dalm. 1885., Serie dei reggitori di Spalato p. 74.; Rukopis Spalatensia et Sibenicensia vol. 7., 96., sada u državnom arhivu u Zagrebu: »Colafiza uxor domini Joannis Spalatinorum comitis pro anima viri sul iam defuncti in hac opera centum Romanatus exposuit. Anno Domini 1257.« Questa istessa iscrizione si ritrova nel campanile di questo Duomo«. Bilješka na rubu: »Etiam hoc; inscrittione nel muro del campanile di S. Doimo dalla parte sinistra sopra un presepio scolpito di pietra qual il giorno d' oggi si ritrova.«

[99] *Farlati* nav. dj. str. 366.; *Jelić*, Raccolta di documenti relativi ai monumenti artistici di Spalato e Salona u Bull. dalm. 1894. Veći dio dokumenata sabranih u ovoj zbirci odnosi se na gradnju zvonika XV. i XVI. vijeka; Sr. Libro d' oro della Comunità di Spalato dall' anno 1341. all' a. 1778. u Terminazioni pod god. 1483., 1496., 1547. — U sjeverozapadnom kutu drugoga kata Zvonika stoji jedna baza od skupocjenog zelenog mramora »verde antico.«

radnju pojačanjem izvana sjeverne i južne strane prvog kata, koja je već tada bila rasklimana pod teretom gornjih katova, umetnuvši u oble romanske svodove gotičke šiljaste pilastre ili potpornice. Po grbovima, koje je on dao umetnuti u svoju radnju, može se točno opredijeliti doba radnje. Umetnuti potpornjaci nose grbove nadbiskupa Dujma de Judicibus i gradskog načelnika Lovre Ivana de Grisogonis.[100]

No političke prilike u Dalmaciji baš ovih godina, naime zaposjednuće dalmatinske obale od strane republike mletačke god. 1409. do 1444., i kojekakve druge prigode, osobito nestašica zaklada novčanih, loše administriranih, oteščaše svaku radnju na zvoniku za duže vrijeme, jer se nisu mogli obavljati ni popravci.[101] Nešto se maklo ovo pitanje pod duždom Avgustinom Barbadigom i Leonardom Lauredanom na zauzimanje kaptolskog vikara Thome de Nigris, čija lijepa nadgrobna ploča i klasični portret od

[100] U ovo doba, kada je gradnja zvonika bila prvim katom doprla do visine poluobloga prozora u zapadnom zidu Mauzoleja, bila je po svoj prilici — kako je gore rečeno — sagrađena »t e r a s a«, koja spaja zvonik s Mauzolejem. A tada, u ovo doba i dok je još postojala prostaza, ili pošto je ona bila odstranjena, morao je biti postavljen nad kornižom, preostalom od nekadašnje Prostaze, mali sarkofag dviju kćeri ugarskoga kralja Bele IV. Katarine i Margarite. Bela je god. 1242. pribjegao ispred Mongola i Tatara u Klis, gdje su ove dvije djevojčice umrle te su prenesene iz većega sarkofaga s natpisom u ovaj manji. Za radnja na portalu stolne crkve god. 1885. ovaj sarkofag bi prenesen u Krstionicu te pregledan sadržaj. God. 1908. bi opet povraćen na svoje mjesto. Na sarkofagu natpis glasi: † H a e c e s t s e p o l t u r a f i l i a r u m D o m i n i B e l l e r e g i s H u n g a r i e MCCXLII., d i e XIII. M a r t i j, h u c f u g i e n s [a b a] c i e T a r t a r o r (u m); *Thomas Archid.*, Historia Salonitana cap. XXXIX.; *Farlati*, Illyr. Sacr. III. 262.; *Lucius*, De Regno Dalmatiae etc. p. 473.; Bull. dalm. 1906. p. 27. sl.; 1908. str. 171. sl.; 1909. p. 97.; Vodja po Spljetu i Solinu str. 121.; *Jelić*, u Vjesniku hrv. arheol. društva g. 1896. str. 34.; *Jackson*, Dalmatia II. pag. 71. (Vidi sliku br. 83.).

[101] *Bulić*, Govor izrečen prigodom svečanog blagoslova obnovljenog Zvonika stolne crkve dne 2. decembra 1908. u Bull. dalm. 1908. str. 6. Farlati Illyr. Sacr. III. p. 400.

Lorenza Lota (g. 1527.) čuvaju se u samostanu franjevačkome u Poljudu, i drugih, tako da je zvonik bio popravljen i dovršen početkom XVI. vijeka. U vrijeme nadbiskupa Sforza Ponzonija (god. 1616. do 1641.) bude na njemu postavljen završni oktogon u slogu renesance. Na ovom su zvoniku god. 1473. nešto izradili majstori Nikola Fiorentinac i Dračanin Andrija Alekši.

Do šest puta radnja je ovoga zvonika bila prekinuta, a do šest puta je zvonik bio popravljan. Gradnja je stajala 30.000 zlatnih dukata, a valjda se toliko potrošilo i za popravak. Grom je više puta udario u zvonik i oštetio ga, osobito god. 1751.

Ali netom je zvonik bio potpuno dovršen, u svim radnjama na njemu opažalo se je dosta kvara, prouzrokovana nešto od svakojakog starog materijala, kojim je građen — našlo se je i natpisa i basrelijefa iz rimskog doba koji su u različno vrijeme u nj uzidani —, nešto od morske posolice, nešto radi toga što u ovoj visini nije onaj materijal mogao odoljeti djelovanju zraka i vjetra, osobito sjevernjaka i južnjaka.

Već godine 1789. arhitekt J. N. Vojnović Nakić bijaše popravio dva gornja kata, a godine 1818. poslije pohoda cara Franje I. bi doznačena neka svota novca za popravak zvonika. Bi ograničeno istodobno i suvišno zvonjenje. Arhitekt Andrić, konservator spomenika, dignu godine 1822. s vrha križ s kuglom od kovine, a namjesti munjovod, zamijeni nekoje stare stupiće novima, te premjesti zvona s viših katova na donji prvi kat. Sve je ovo bilo malo. Godine 1853. morade se promijeniti munjovod i bi popravljen svod — terasa — među zvonikom i crkvom. Među godinama 1830.—1836. bijahu izvedeni manji popravci. Zauzimlju se živo za sve ove poslove muzejski direktor dr. F. Carrara i arhitekt Andrić, koji naiđoše na dosta poteškoća među samim splitskim građanstvom.

Godine 1855. bi ustrojeno naročito povjerenstvo, koje ne uradi ništa. Godine 1872. maklo se i Crkovinarstvo, da

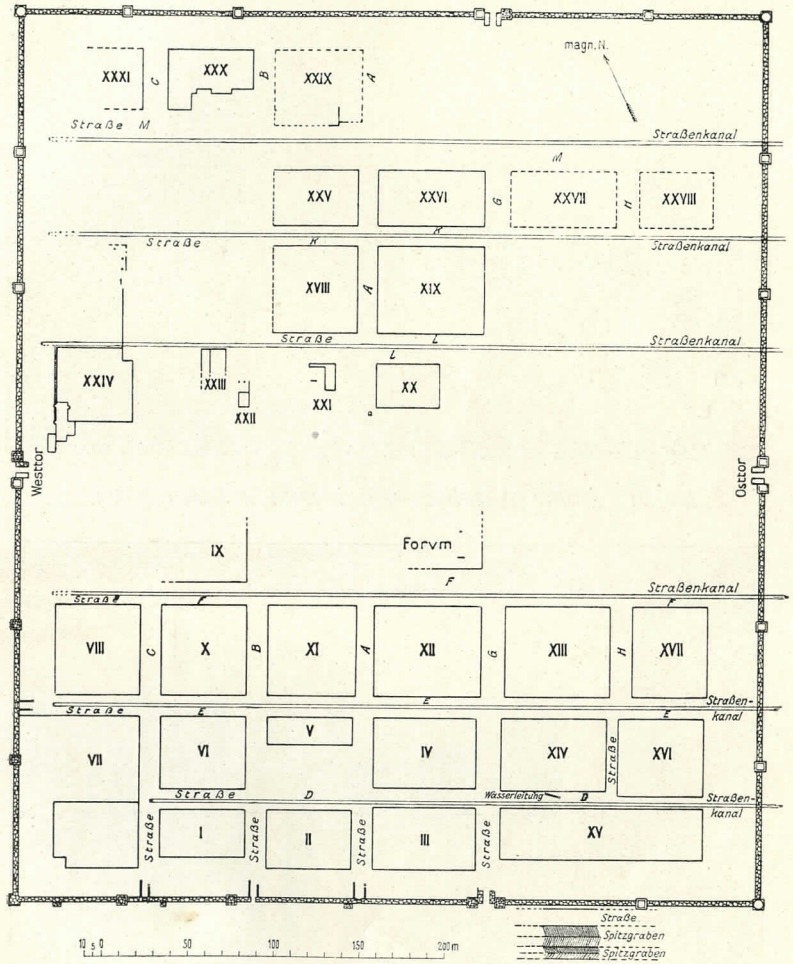

Abb. 6. Plan von Emona. Maßstab 1 : 3000.

Slika 90. Plan grada Emone (Ljubljana).

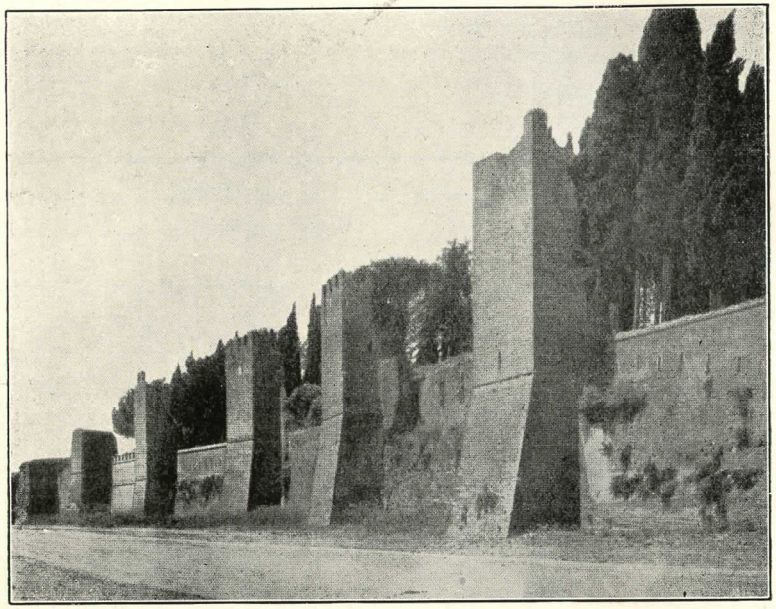

Slika 91. Zidine Aurelijanovih utvrda u Rimu (izvana).

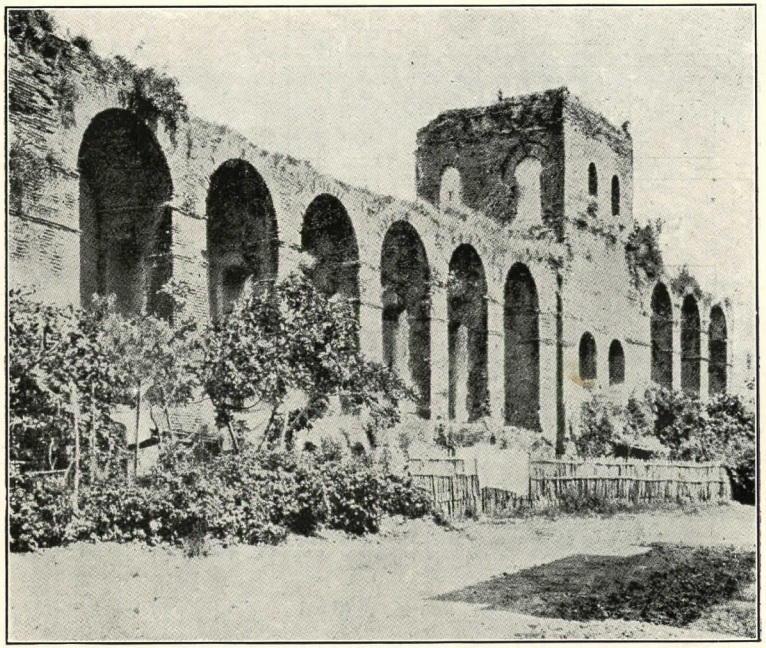

Slika 92. Zidine Aurelijanovih utvrda u Rimu (iznutra).

predloži starijim vlastima da se poduzmu potrebite mjere za popravak i crkve i zvonika.

Godina 1873. bila je odlučna za popravljanje zvonika, crkve, i za sve ostale spomenike u Splitu i u Solinu.

Na povratku sa znanstvene ekspedicije iz Samotrake, po nalogu Ministarstva Prosvjete, ostadoše više dana u Splitu prof. arheologije na bečkom sveučilištu Aleksandar Conze, arhitekt Hauser, profesor na obrtnoj školi u Beču, te profesor na Akademiji lijepih umjetnosti u Beču arhitekt Niemann, da vijećaju s mjesnim splitskim odborom o našim spomenicima. Njihovi prijedlozi u Beču bijahu uvaženi a od ove godine počinje se novo razdoblje u historiji uzdržavanja, čuvanja i popravljanja spomenika u Splitu i otkapanja stare Salone, razdoblje okrunjeno usješnim radom.

Poradi ovoga bi imenovano novo mješovito Povjerenstvo, u komu je bio i tadašnji konservator M. Glavinić. Povjerenstvo predloži u potankostima radnje, što se imađahu izvršiti, a potom bi utanačeno da se zvonik popravi, ali zadnji po redu.[102]

No nije bilo tako. Budući da zvonik prijećaše da se sruši, bi već god. 1882. naloženo splitskomu majstoru Andriji Perišiću, da ga opaše jakom drvenom ogradom, koja je morala da služi nesamo da uzdrži zvonik, nego i poslije za popravne radnje.[103] Ona je stajala 45.000 forinta a bila je i ona, po sudu vještaka, umjetničko djelo, jer je bila udobna, čvrsta proti vjetrovima, koji običavaju katkad i bjesniti u Dalmaciji, a omogućivala je radnju na zvoniku kroz čitavu godinu, osim nekoliko preveć vjetrovitih zimskih dana (sl. 44.).

Ali međutim od god. 1880. do 1885. bi popravljena unutrašnjost Mauzoleja. Bjehu naime izmijenjeni svi kapiteli prvoga i drugoga reda i sva trabeacija. Sve je ovo bilo

[102] Bull. dalm. 1878. str. 6.—11.; 1879. god. 1885. pag. 84.
[103] Vodja po Spljetu i Solinu str. 115. sl.

odavna trošno,[104] a pojedini komadići bilo kapitela bilo štukature, kojom su bili pred jedan i dva vijeka ispunjeni, počeli su padati na glave vjernika. Sve je ovo bilo popravljeno prema izvornim kapitelima i trabeacijama, od kojih su se mnogi sasvim istrošili, a neki, bolje sačuvani, čuvaju se u arheološkom muzeju.[105]

Kroz osamnaest godina radnje na Zvoniku nije se dogodila nikakva ni najmanja nesreća radnicima. Kameni materijal za prva četiri kata zvonika bio je uzet — za doba nadgledanja radnja Andrije Perišića — iz rimskih kamenoloma na otoku Braču, za dva zadnja kata s oktogonom — za doba nadgledanja radnja Ivana Betice — iz kamenoloma s otočića Vrhnika, nedaleko od Korčule. Drvena ograda bila je dvaput popravljena; trajala je dvadeset i šest godina, od 1882.—1908.

[104] *Cosmi Stephani.* Visitatio generalis itd. str. 1. »ecclesiam« (stolna crkva), »contemplatus est viditq. aedificium firmissimum, circulare, adhuc integrum perseverans (quod forte unicum est ex vetustis Romanorum fabricis) ornatum duplici columnarum ordine, altera alteri inhaerente; capitella tamen columnarum aliaq. monumenta temporis iniuria corrosa ac proinde plurimum indigere reparat(ione).

[105] Sr. Bull. dalm. 1880. p. 117.; *Hauser*, Il ristauro del Duomo di Spalato; *Isti* u Bull. dalm. 1885. p. 81. sl.: La riapertura del Duomo di Spalato. Prigodom dovršenja popravka Mauzoleja bi god. 1885. nad glavnim vratima iznutra u kamenu urezan ovaj latinski natpis: Auspiciis Francisci Iosephi I. — Austriae imperatoris Dalmatiae regis — Adnitente Marco Calogera Eppo Spalat. et Macar. olim Salonitano — Curam agente architecto Aloysio Hauser Vindobonensi — Operi instante Andrea Perišić Spalatino — Templum hoc — Olim Imperatoris Diocletiani Mausoleum — Nunc Mariae Virgini sideribus receptae sacrum — Vestustate corruptum et per annos continuos quinque clausum — Aere publico interius in pristinam faciem splendoremque restitutum — Praesentibus et opus admirantibus — archiducibus Rudolpho imperii herede et Stephania-Mense martio an. MDCCCLXXXV. — Exsultantibus ordd. universis cleri populique — Culti divino sollemniter redditum est. Bull. dalm. 1886. p. 11.

Godine 1886. bi imenovano Povjerenstvo od pet članova i izrađena osnova, te se zvonik popravljao, počevši od donjih katova; loše je kamenje izmijenjeno novim. Delikatna, duga i skupa bila je ova radnja, koja je počela g. 1890. Poslije popravljanja prvog kata uvidjelo se je, da se ovom metodom ne može do kraja, te bjehu točno nacrtani i fotografirani svi gornji katovi, zatim odstranjeni, da se izvorno kamenje, još dobar materijal, upotrijebi opet na svome izvornome mjestu. To se na žalost nije dogodilo, jer državni inženjer, nadziratelj radnja, nije pazio, nije pobrojio i nije poredao stare dobre komade, da se na svoje vrijeme uspostave i povrate na svoje iskonsko mjesto. Tim bi poremećen red u radnjama i stotine komada, koji su mogli opet služiti, bjehu odstranjeni. Zvonik bi sasvim obnovljen. Zaludu su bili prigovori konzervatora Bulića, čija je djelatnost i utjecaj u gradjevnom Odboru bila navlaš ograničena, sužena.[106] God. 1908. nakon osamnaest godina rada zvonik bi dovršen, sa zadnjim oktogonom nešto višim, te u prosincu 1908. svečano povraćen službi božjoj.[107] Visok je 59.60 m, uračunavši križ, visok 2.63 m; a ukupni trošak za popravak iznosio je 844.000 kruna, a sa skelama drvenim, dvakrat popravljenim, do milijun kruna.[108] Splitska je općina pridonijela za ovaj popravak u 10 godina 30.000 for. po 3000 for. na godinu.

»Istina ovaj novi, ili bolje preporođeni zvonik«, reče prigodom svečanog otvora Don Fr. Bulić, »nema više one slikovite starinske smeđe boje; iščezla je pod novim odijelom, što zazire od onoga daha posvećene starine, iz koje piri pobožnost i poštovanje prošlosti. Minut će još nekoliko decenija, za kojih će ova hladna bijela boja neskladno prko-

[106] Bull. dalm. 1917.—1919. str. 148. sl.

[107] *Bulić*, Govor izrečen prigodom svečanoga blagoslova obnovljenog zvonika i t. d.

[108] Bull. dalm. 1892. str. 200.; 1893. str. 184.; 1894. str. 261.; 1895. str. 225.; 1896. str. 187.; 1897. str. 208.; 1898. str. 221.; 1899. str. 242.; 1900. str. 305.; 1901. str. 158.; 1902. str. 217.; 1903. str. 216.; 1904. str. 184.; 1905. str. 191.; 1906. str. 312.; 1907. str. 164. sl.; 1908. str. 169.

siti ozbiljnomu čelu Diokleci janova kamenja, koje duši našoj progovara svojim mirnim linijama i bojama. Ali, ako za buduća pokoljenja nije ostavljena zgrada sa svojom smeđom bojom i prvobitnom žućkastom mrkom koprenom, da ova pokoljenja gledaju danomice, kako se ruši i obara, a ono im je barem uskrsla kao fenič ptica nova zgrada, koja im doduše ne može dati ono, što je jednom bilo, ali će ih barem krepko sjećati na umjetnost i sjaj romanskoga sloga domaćih naših umjetnika«.[109]

Kako što Mauzolej, tako i *Hram palače* bi zarana pretvoren od kršćana u zgradu za vjersko bogoslužje i to za krstionicu. Kada se je upravo to zbilo, ne zna se. Ali pri ovome mora se uzeti u obzir okolnost, da kršćani nisu mogli dugo ostati u Diokleci janovoj palači bez ove vjerske zgrade. Krstionica, ma kakvog oblika i ma koliko malena, ne da se lako zamisliti u kojemu kutu Mauzoleja, sada preobražena u stolnu crkvu, jer tamo nema dosta prostora. Svaka bi krstionica bila zapremila nešto prostora, a toga nije bilo u crkvi, osobito ako pomislimo, da je schola cantorum ili kor dopirao prvih vjekova daleko prema samim vratima ulaza.[110] Budući da je opstojala nedaleko od stolne crkve, u njezinoj osi, prema zapadu, jedna mala zgrada, prikladna za ovu svrhu, naime hram palače, i ako ne u stilu kršćanskih krstionica prvih vjekova, možemo lako pomisliti, da su kršćani Diokleci janove palače upotrijebili ovu zgradu i prilagodili je za svrhe krstionice. I to je bilo lako. Iz sredine krstionice bi uklonjen kip bilo Jupitera bilo Eskulapa, koji je valjda još ondje stajao, a na njegovo mjesto bi po-

[109] Bulić, Govor i t. d. str. 7.

[110] Po jednoj vijesti iz god. 1579. Kor je iz X.—XI. v. do ove godine pred velikim oltarom bio od drveta: »Est Ecclesia Cathedralis Spalatensis admodum angusta, in arcto et globoso fornice, in antiquis Diocletiani Caesaris structuris locata. Illius chorus, licet exiguus, totam fere Ecclesiam occupat, ita ut ligneae machinae in altum extructae sint, in quibus, quo ad divina audienda coveniunt, praecipueque Rector urbis quem Comitem dicunt, aliique Primores continentes in choro saeculares passim cum clericis assident Sr. Bull. dalm. 1900. str. 86. sl.

stavljena kamenica za krštenje, na grčki križ, po običaju u VIII. do IX. v., provizorno možda načinjena i od drva.

Kada pak u X.—XI. v. bi iz stolne crkve uklonjena ograda oko velikoga oltara, sastavljena od više mramornih pluteja, od kojih je jedan s basrelijefom, a jedan s pleternom ornamentikom, tada ovi komadi bjehu vjerojatno preneseni u krstionicu i od njih bi napravljena kamenica za krštenje, u obliku grčkog križa, za uronjivanje tijela — baptisma per immersionem —, kakva se sada vidi.

Ovaj basrelijef (sl. 88.) predstavlja čovjeka odjevena širokim plaštem i s krunom na glavi, što sjedi na niskome prijestolju bez naslonjača i drži u lijevoj ruci kuglu zemaljsku, a u desnoj kratak križ. Do njega stoji osoba odjevena pripasanom tunikom, a ispred njega ispružio se klečeći ili leži potrbuške bradat čovuljak s ispruženim rukama. Ovaj relijef nalazi u svim svojim detaljima analogne motive u onim sredovječnim spomenicima (novcima, pečatima, minijaturama), koji prikazuju svjetovnog vladara, pa je prema tome najvjerojatnije, da ovaj splitski relijef prikazuje kakva vladara, a ne Spasitelja u slavi, kako se jednom mislilo. Vrlo je interesantan oblik krune na glavi vladara, koji odgovara zapadnom franačkom tipu a ne bizantinskom. Kako u Splitu nije bilo franačkih vladara, to smo ovlašteni — per exclusionem — nagađati, da je u toj kruni sačuvan oblik krune hrvatskih vladara. Ovi su naime rado i često zalazili u Split i darivali splitsku crkvu.[111]

[111] *Rački*, Documenta str. 4., 16.; *Šišić*, Priručnik izvora hrvatske historije str. 192. sl. 196. sl. »Trpimirus dux Chroatorum construxi monasterium ibique catervas fratrum adhibui... Cum autem non sufficeret in argento ipsa vasa perficiendum: accomodavit nobis Petrus salonitanae ecclesiae archiepiscopus et dilectus compater XI. libras argenteas. Hac de re ei duximus hilari animo dare quiduis... quidquid proprio emi pretio vel quod donatum est in immobilibus et mobilibus in sancta matre ecclesia, id est in Lasani et Tugari... sanctae salonitanae ecclesiae dictae mancipata in aeternum permaneant.... et per comodatum argentum detis ecclesiae beati Georgii in loco qui dicitur Putalo«.

Poznato je naime, s kakvom su odanošću, s kakvim su sinovljim pijetetom hrvatski knezovi i kraljevi častili nadbiskupe splitske, pošto od ovih bijahu oko početka IX. v. primili krštenje, te kako su njihovim željama dolazili u susret i njima se u svakoj potrebi obraćali. Osim ovih odnošaja i veza religiozne naravi, koje su Hrvate sa Splitom vezivali, bili su po srijedi i kulturni odnošaji. Stari Solin, i ako u ruševinama, ali tada još prilično dobro sačuvanim, svojim nijemim kamenjem bedemâ, amfiteatra, teatra, bazilikâ, nekropola, progovarao je uzvišenim glasom starim Hrvatima, koji su svojim pokrštenjem stupili u kulturni doticaj s Romanima u Dioklecijanovoj palači. Golema ova palača, tada još dosta dobro sačuvana, morala je silno djelovati — a djeluje i dandanas na nas — na Hrvate, koji su iz bliže okolice dolazili na poklone nadbiskupima splitskim, na molitve i zavjete u crkvu Sv. Dujma i Staša. Knez Trpimir, »*piissimus dux*« uvede god. 852. Benediktinski red u Solin — u R i ž i n i c e —, a pošto mu nije doteklo novaca za crkveno posuđe, uzajmi od nadbiskupa splitskoga Petra jedanaest librica srebra, a na uzdarje potvrdi mu posjed, darovan mu već od kneza Mislava (god. 830.), u Putalju nad Sućurcem. Knez Mutimir god. 892. potvrđuje ovu darovštinu, a iste godine dne 28. rujna dolazi u Split, te povelju ove darovštine polaže na oltar Sv. Dujma, uz mali dar što njegove »ruke mogoše naći«. Zato se nije čuditi, da je kakvom prigodom jedan pobliže neodređeni hrvatski vladar — valjda Tomislav ili Petar Krešimir — darovao splitskoj stolnoj crkvi ogradu oko oltara, od koje su komadi potom bili upotrebljeni za kamenicu krštenja u krstionici.[112] I ploča s protivne strane s pleterom i pentagramom ili pentalfom (Salamunovo slovo) a i treća ploča sprijeda lijepe su radnje.

»Sequenti autem die qui est tertio calendis octobris, veniens ego (Muntimirus) saepefatus dux, in ciuitate Spalati ante sanctorum dictorum altaria et priuilegii paginulam manu propria inter caetera munuscula, quae manus nostrae inuenire ualuerunt super sacro sancti Domnii altario obieci et donatione praedicta mancipata (ecclesiae) sancti Domnii abii«.

[112] *Karaman Dr. Lj.*, Basrelijef u Splitskoj Krstionici u Vjesniku za arheol. i hist. dalmatinsku 1924.—25.; *Bulić*, Hrvatski spomenici u kninskoj okolici, uz ostale suvremene spomenike u Splitu izd. Jugoslavenska akademija u Zagrebu 1888. str. 38. sl.

Tako se po prilici mora zamisliti ovo preobraćenje hrama Dioklecijanova u kršćansku krstionicu. O njoj ima u pisanim dokumentima spomena tek u XII. v., i to baš god. 1144., u kojemu se ova crkva zove *Sancti Joannis de fonte*.[113]

Za ovo preobraćenje u crkvu čini se da još ne zna Toma arcidakon († 1268.), barem o tome u svojoj *Historiji* ne govori;[114] ono nije poznato ni Konstantinu Porfirogenetu (god. 949.).

U četrnaestom vijeku budu u ovu crkvicu — sudeći po dvjema gotičkim natpisima, urezanim na dva praga ulaznog portala —, metnuta dva oltara, jedan posvećen sv. Bartolomeju, a drugi sv. Antonu;[115] prema vratima ulaza opstojao je već otprije oltar, posvećen sv. Ivanu Krstitelju, koji je bio istrošen, te je god. 1886. izmijenjen novim mra-

[113] *Smičiklas*, Codex diplomaticus II. 54., str. 55.; *Šišić*, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara 1925. I. sv. str. 205. Op. 61. sklon je da vjeruje, da se je ovo preobraćenje moglo dogoditi prije, naime nakon potpune pobjede kršćanstva u V. vijeku. Ako se ovo mnijenje prigrli, tada bi se moralo pretpostaviti, da je Mauzolej carev bio već V.—VI. v. preobraćen u crkvu.

Mi smo na drugom mjestu (Bull. dalm. 1919., Mučenici Solinski i t. d. (str. 19.) dokazali, da su Dioklecijanova palača i njezina okolica bile napučene od kršćana. U Dioklecijanovoj palači imamo V.—VI. vijeka izobilja stanovnika i okrunjenih glava, kao bivši car Glicerij, Galla Placidija sa sinom Valentinijanom II. i t. d. Okolo palače nađeno je kršćansko grobište, pa se ima pretpostaviti, da su ovi kršćani imali zgrade za bogoslužje, dakle crkvu i krstionicu. Ne protivi se nipošto ovomu mnijenju, da je istom koncem VIII. v. pod Ivanom Ravenjaninom Mauzolej bio konačno pretvoren u stolnu crkvu, kako se gore reklo.

[114] *Thomas Archid.*, Historia Salonitana cap. IV. i XI. Ed., Rački str. 11.

[115] *Eitelberger* nav. dj. str. 285.; Jelić, Bull. dalm. 1895. str. 117.; Vodja po Spljetu i Solinu na str. 82.

mornim oltarom, s novom slikom sv. Ivana Krstitelja i sv. Mihovila od bečkog slikara Riesera.[116]

Više puta je konservator spomenika predlagao, no dosada bezuspješno, da bi se mjesto onoga modernog oltara, koji bi mogao biti darovan kojoj kapelici u gradu ili vani, i koji s obzirom na svoj stil ne pristaje u ovu krstionicu, kamenica krštenja, onako u vrhu neugledna i malo pristojna, pokrila lijepim drvenim pokrivalom u stilu hrama. To bi se pokrivalo otvaralo za potrebe krštenja, i načinilo tako, da otvoreno može služiti kao oltar za misu, koja se u ovom hramu služi jedan put na godinu.

I polubačvasta kripta ovoga hrama bila je upotrijebljena za crkvicu posvećenu sv. Tomi apostolu.[117]

Kada pak god. 1880., zbog uređenja okoline Mauzoleja, bi porušena stara mala kapela sv. Matije,[118] vis-à vis južnih vrata stolne crkve, u kojoj su od vajkada počivali sarkofazi prvog splitskog nadbiskupa Ivana Ravenjanina i Lovre Dalmatinca († 1097.), budu ti sarkofazi preneseni u krstionicu, prvi s lijeve a drugi s desne strane oltara sv. Ivana[119] (sl. 86., 87.).

Doba prvoga sarkofaga, koji nosi natpis: † *Hic requiiscet fragelis et inutelis Johannis peccator harchiepiscopus*, ide u konac VIII. ili početak IX. vijeka, kako je kritički utvrđeno. [120] Na drugomu sarkofagu Lovre Dalmatinca, koji

[116] Vodja po Spljetu i Solinu str. 121. Sarkofag, koji leži na desnu stranu ulaza, jest sarkofag kanonika Jakova Selembria iz god. 1544., koji je bio čuvar ove krstionice.

[117] *A. Cutheis*, de Gestis civium Spalatinorum c. III. u Lucii de Regno Dalmatiae et Chroatiae p. 383.: »Ecclesia s. Thomae sub ecclesia Sancti Johannis Baptistae de Spalato«.

[118] Ova crkvica opstojala je već u doba prvoga splitskog nadbiskupa Ivana Ravenjanina (konac VIII. počet. IX. v.). Sr. Kronotaksa solinskih biskupa str. 116.; *A. Cutheis* De Gestis i t. d. u Lucii de Regno i t. d. str. 385. 62.

[119] *Bulić*, Dva sarkofaga Ivana Ravenjanina i Lovre Dalmatinca, spljetskih nadbiskupa, Zadar 1885.; Vodja po Spljetu i Solinu str. 121.; *Jelić*, Vjesnik i t. d. str. ...

[120] *Bulić-Bervaldi*, Kronotaksa solinskih biskupa i t. d. str. 116. sl.; *Dr. Karaman*, Sarkofag Ivana Ravenjanina u Splitu i

PLAN DU CASTRUM DE MOGORJELO (HERZEGOVINE)

Slika 93. Rimski Castellum Mogorjelo kod Čapljine u Hercegovini.

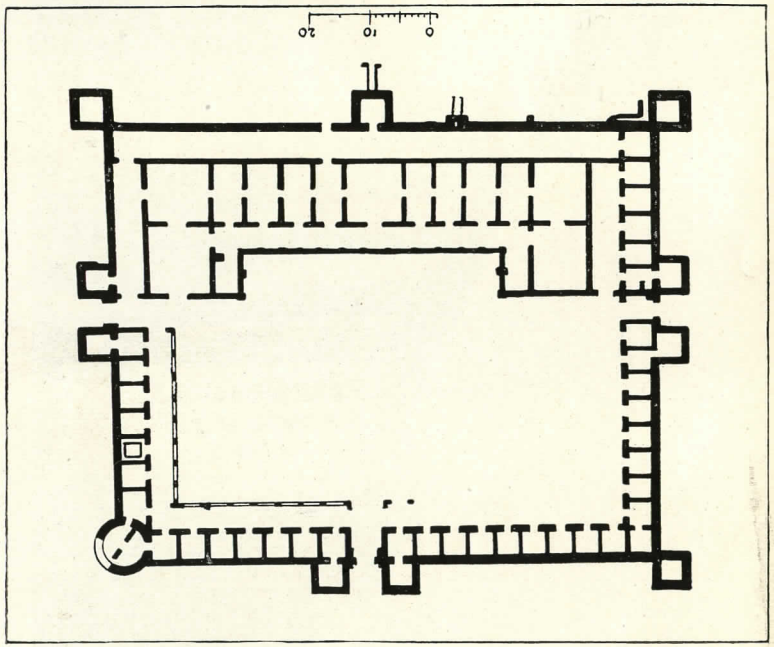

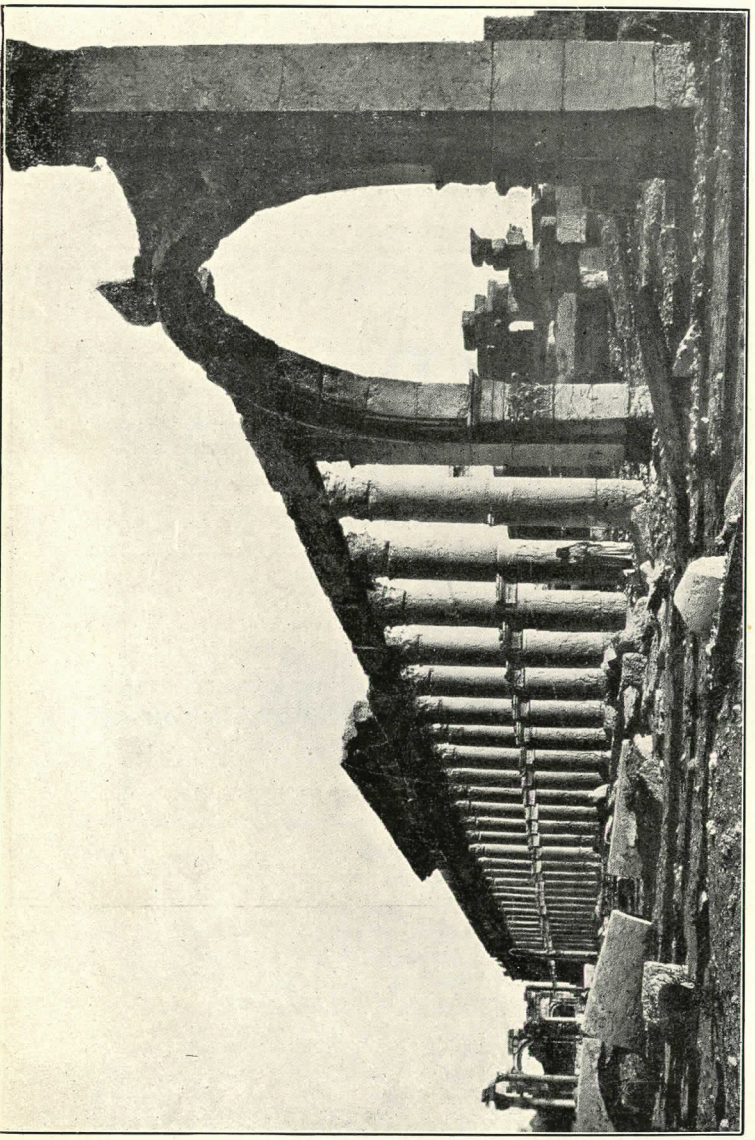

Slika 94. Ostaci portikata u Palmiri.

je igrao vidljivu ulogu u svim javnim poslovima u doba Zvonimira, čita se ovaj natpis u leoninskim stihovima:

Qui sim, scire venis, qui mortis stringor habenis — Pastor eram turbis huius Laurentius urbis — Quam ego dum rexsi, si quid minus utile gessi — Id prece, te flagito, tergas ut opifice Christo-Crimine te sanctus rex purget, virgine natus.[121]

Ovaj hram imao je jednom i zvonik, kako to proizlazi iz jednog dokumenta XVII. vijeka,[122] dok se sada na kraju bačvastoga krova, gdje je bio timpan, vidi samo nekoliko povećih kamenih balvana.

Nego kako što carev Mauzolej i Hram njegove palače bijahu tijekom vjekova upotrijebljeni za vjerske potrebe, — a ovako nam bjehu barem sačuvani izvanjštinom u svojem iskonskom obliku, — tako se dogodi i s dvorištem među ovim dvjema sakralnim zgradama, naime s *Peristilom*. U nj su se ugnijezdile za srednjeg vijeka četiri male kapelice (sl. Peristila 28.).

Zapadno krilo Peristila bi tijekom vremena u svoj dužini zagrađeno novim kućama. Sadašnje nisu baš stare, iz XVI.—XVII. v., ali na mjestu ovih kuća lako su mogle nekad stajati starije, baš ugniježdene u kolonatu Peristila. Najveća kuća među ovima, ona po srijedi, valjda je bila navlaš uzidana, da podrži masivnu trabeaciju, koja je tako tereti, da su dva kapitela i dva stupa od bijeloga kapulastoga mramora *(cipollino)*, rekao bi, prema dnu popucali. Poradi toga bi trebalo, kad bi se te kuće uklanjale, popraviti stupove i trabeacije.

---

ranosredovječna pleterna ornamentika u Dalmaciji u »Starinaru« Beograd, Ser. III., knj. III. za god. 1924.—1925. str. 43. sl.

[121] *Bulić*, Dva sarkofaga i t. d.; *Šišić*, Priručnik str. 134.; *A. Cutheis*, De Gestis i t. d. str. 386.

[122] *Cosmi Stephan:* nav. dj. str. 9.: »Tandem se contulit archiepiscopus ad ecclesiam sancti Joannis de fonte, ex adverso cathedralis existentem. Locus est antiquae structurae... Turris sacra sine campanis, ea enim quae in ipsa turri erat, usui inepta. Mittheilungen der Zentralcomm. 1909. Beiblatt s. 526. (sa slikama rekonstrukcije).

U interkolonat Protirona bijahu u XVI. i XVII. v. uzidane dvije male kapelice; ona nadesno jest kapela Djevice Marije Neoskvrnjenog Začeća, kasnije sv. Karla, sagrađena od Splićana, kako natpis kaže, god. 1650., za zahvalnost, što su bili oslobođeni od kuge; ona nalijevo, posvećena također Djevici Mariji, sagrađena je također od Splićana god. 1544.[123] Ove dvije kapele napuštene odavna, zatvaraju lijepo izvanjski zid Vestibula, koji je ovuda loše sačuvan, te su sada u njima male prostorije za znanstvene i karitativne svrhe. God. 1912. bi ovaj Protiron popravljen: pojedini balvani bjehu među sobom vezani brončanim kvakama, a Vestibul, pri vrhu u posve lošu stanju, bi radikalno popravljen armiranim cementom u mrežastom obliku.

Nešto prije, početkom XVI. vijeka, bi u istočnome krilu Peristila na uglu sagrađena od Splićana god. 1516. crkvica sv. Roka — kako se čita u natpisu — s polukružnim pročeljem, omiljelim motivom dalmatinske crkvene renesanse, koja harmonično uokviruje monumentalni Peristil; i za njezinu gradnju pridonio je novaca splitski pjesnik Marko Marulić.[124] Po prilici u isto doba do kapele sv. Roka bila je sagrađena u luku Portikata palače crkvica sv. Sebastijana,[125] kasnije prozvana sv. Barbara. No ona je bila već pred jedan vijek i više zapuštena, te je na njezino mjesto i nešto dalje bila god. 1805. sagrađena od Kaptola stolne

[123] Bull. dalm. 1910. str. 180. sl.; *Cosmi*, Visitatio generalis i t. d. str. 14. zove ovu kapelu »Centuratorum«. Ovo ime dolazi od c e n t u r a, u mletačkom dijalektu mjesto c i n t u r a, t. j. m a d o n n a d e l l a C i n t u r a. Ovo je jedna poznata slika Gospina po gradovima u Italiji. C e n t u r a t o r i su dakle bratimi ove kapelice Bl. Djev. Marije. Sr. Salonitana et Spalatensia Varia VIII. (IV.) p. 34. Rukopisa u državnom Arhivu u Zagrebu. Ovo je rukopisni materijal sakupljen od Farlatija i Coletija za Illyricum Sacrum.

[124] Bull. dalm. 1910. str. 180.; Oporuka M. Marulića u Starine (Jug. Ak.) XXV. str. 155.: »partem meam accipiant commissarii mei, acceptam impendant in fabricam sacelli S. Rochi in plateam S. Domnii«. Sr. Cosmi nav. dj. str. 14.

[125] Sr. Izvješće Konservatorskog Ureda u Vjesniku arheol. god. 1922. str. 21. Ova je kapelica Sv. Sebastijana bila sagrađena god. 1609. Cosmi nav. dj. str. 15.

crkve kuća jednokatnica, koja je bila za cijelo vrijeme kavana »Al tempio«. Rekao bih da je ova kuća bila navlaš sagrađena među stupovljem, ovoga krila, da uzdrži ove stupove,[126] koji su bili u lošem stanju, i koji su god. 1907. istodobno kada i cijela gornja trabeacija ovoga istočnoga krila Peristila popravljeni. Pri ovom popravljanju bijahu pobilježeni brojevima svi komadi trabeacije, zatim fotografirani, pa svi dignuti s mjesta i zatim pregledani, a ona dva zadnja stupa Peristila zakrpana mramorom (cipollino) iste vrste i vezana brončanim obručima. Potom svi balvani trabeacije bijahu povraćeni na svoje prvobitno mjesto i vezani među sobom cementom, ali tako da se ovaj nigdje ne vidi. Kuća, u kojoj je bila kavana »Al Tempio« bude g. 1880. uklonjena[127] (sl. 32., 30.).

Nešto kasnije, naime god. 1675. bi u kolonatu od zapadnih do istočnih vrata palače, u nastavku kapele sv. Roka, sagrađena pod nadbiskupom Albanijem (g. 1668. do 1678.) biskupska palača, na mjestu gdje je stajala starija, izgorjela oko god. 1527.[128] Ta je Albanova zgrada, s lijepom i ako prostom fasadom, bila nastavana od splitskih biskupa do godine 1840., a zatim, jer je bila trošna, zapuštena, pa je služila za svakojake gradske potrebe, u novije doba za knjižaru, štampariju, skladište pokućtva i t. d. U noći od 14. na 15. siječnja god. 1924. postade ona žrtvom požara. Što oganj nije uništio, bi do temelja odstranjeno. Ostala je jedino kapela sv. Roka, i u njoj uzidana dva stupa stupovlja, koje iđaše od istočnih do zapadnih vrata palače.

[126] Na prvim dvjema granitnim stupovima — odnosno na trećemu i četvrtomu — bivše kavane M. Solitro (Niemann nav. dj. Tabla VI.) vidi se nekoliko brazgotina, i do 5 cm dubokih, — a isto tako i na jednom granitnom stupu do ulaza u sakristiju. Brazgotine su urezane nekim oštrim predmetom. Kaže se da su se po tim brazgotinama oštrili mačevi XIII. v., i time posvećivali, za bitke među Splićanima i Trogiranima zbog granica posjeda u Kaštelansko-Trogirskomu polju. Bull. dalm. 1912. p. 60. sl.

[127] Bull. dalm. 1878. str. 9.

[128] *Farlati*, Illyr. Sacr. III. str. 511.

U staroj biskupiji bila su uzidana još dva stupa ovoga stupovlja, i dva od nekoliko loše sačuvanih pilona od kamena, postavljenih valjda kada se Albanova biskupija gradila, mjesto dobrih izvornih stupova ovoga kolonata. I dok se ovo piše, traje još pitanje — a što u Dioklecijanovoj palači nije pitanje! — kako da se ova sjeverna okolina Mauzoleja uredi, a međutim se stupovi popravljaju.[129]

Kako je gore rečeno, prvo obitavalište splitskog nadbiskupa bilo je nad kriptoportikom, naslonjeno nad južnim i istočnim perimetralnim zidovima palače. Kada je ovo bilo zapušteno, te se nadbiskup preselio na sjever Mauzoleja, ne zna se. Ali se to imalo zbiti najkasnije za nadbiskupa Dominika Lucarisa (g. 1328.—1348.). *A. Cutheis* u svojoj historiji De gestis Spalatinorum izdanoj u Lucii de regno Dalmatiae i t. d. na str. 386. kaže, da je »hic (t. j. nadbiskup Lucaris) aptavit archiepiscopium«. Da se ovdje radi o preudešenju starije nadbiskupske zgrade kod jugoistočne kule palače, proizlazi iz dokumenta iz g. 1397., u kojemu se spominje nadbiskupska palača u ovoj kuli. A dalje na istoj strani piše, da je nadbiskup Lovre Zane (g. 1452.—1473.) istu palaču popravio »archiepiscopale Palati(um) aliqua ex parte restauravit«. Da je pak Lovre Zane popravio novu palaču, sagrađenu poslije god. 1397. kod stolne crkve, proizlazi iz jednoga natpisa, nađena u ruševinama stare biskupije u ožujku 1927., koji se počinje: Lau(rentius) Za(ne),... Kada je zapravo podignuta nova biskupska palača, ne zna se točno, valjda za nadbiskupa Petra iz Paga (god. 1413. do 1426.), jer se o njemu (kod Lucija str. 386.) piše, da je »domos et possessiones archiepiscop. erexit«.

Ispod ruševina ove biskupije, u dubini od 1.50 m po prilici, bio je god. 1925. prigodom arheoloških istraživanja ovdje nađen dio pločnika u mozaiku, jedne odaje ove palače.[130] Ovakih mozaika pločnika bilo je nađeno još god.

[129] Mittheilungen der Zentralkommission i t. d. Beiblatt s. 524.

[130] Sr. *Niemann*, Der Palast des Kaisers Diocletian in Spalato str. 86.—87.

1905.—1906. prigodom istraživanja palače sa strane arhitekta Niemanna i Hébrard-Zeillera pred crkvom sv. Filipa na sjeveru mauzoleja — Poljana Grgura Ninskoga — i na jugu Mauzoleja ispod Poljane Bulićeve.[131] Ispod cijele bibiskupije bi nađen u maloj dubini pločnik palače (sl. 67. do 69.).

U ovo doba u XVII. v. bile su na istok stolne crkve dalje od Dominisova kora — gdje su ležali jednom nadbiskupovi vrtovi — sagrađene neuredno kojekakve kuće i kućice, koje, i ako trošne, još opstoje, i to sve do perimetralnih istočnih zidova palače. U jednoj od ovih opstoje stari zidovi unutarnjeg portikala Dioklecijanove palače.

I dio Vestibula zapadnih vrata palače — zvan u srednjem vijeku *inter ambas portas* — bio je davno upotrijebljen za vjerske svrhe. Na njegovu drugome unutarnjem luku bi X. v. po prilici sagrađena crkvica posvećena sv. Todoru,[132] kasnije Pohođenju Gospinu (2. srpnja), a zvana obično G o s p e o d Z v o n i k a po najstarijem zvoniku nad njom sagrađenu. Zvonik ima bifore sa svake strane razdijeljene od stupića, koji nose pločaste kapitele, urešene pleternim ornamentom, koji se je u nas upotrebljavao u doba hrvatskih vladara. Zvonik je dakle iz X.—XI. vijeka.

U sakristiji ove crkve uzidan je mramorni basrelijef, koji predstavlja Gospu od Milosrđa, a ispod nje natpis iz god. 1480., koji sadrži zavještaje nekih pobožnih građana crkvama u Splitu: Gospi od Zvonika, samostanu sv. Dominika, crkvi Gospe od Poišana (s. Maria do Polcano).[132a]

Ako se i ne zna točno doba gradnje ove crkvice Gospe od Zvonika, zna se točnije za gradnju interesantne crkvice s v. M a r t i n a, sagrađene u debljini perimetralnih zidova

[131] *Bulić*, Razvoj arheoloških istraživanja i nauka u Dalmaciji kroz zadnji milenij, u Zborniku Matice Hrvatske o tisućgodišnjici hrvatskoga kraljestva. Knjiga Prva, Svezak prvi, Zagreb 1925. str. 220.

[132] *Cosmi*, Visit., gener. str. 15.; Vodja po Spljetu i Solinu str. 200.

[132a] Bull. dalm. 1889. p. 100.

na sjevernim vratima palače (Porta Aurea). Najstariji pisani dokumenti, koji govore o ovoj crkvici, jesu iz XIV. vijeka. Ali njezina arhitektura, i to stil ikonostasa u njoj sačuvanog na prvobitnom mjestu, i dva natpisa dokazuju, da je i ona iz IX. v.

Crkvica je sastavljena od maloga predvorja, na koga se arhitravu vidi Kristov monogram u veoma primitivnom obliku u kružnici sa natpisom svećenika Dominika, koji ju je sagradio[133] (sl. 81., 82.).

Crkvica je duga 10 m a široka 1.64 m, koliko je bio širok po prilici hodnik u debljini zidova palače, u kojemu su vojnici palače stražu stražili. Pred oltarom stoji još na prvobitnom mjestu ikonostas, na kojem je natpis: *Hoc in templo patrocinia in honorem beati Martini ac genitricis Dei Mariae (San)c(t)i(que) G(regorii) P(a)p(ae).* Cijeli ikonostas, osobito dva stupića s kapitelima, koji podržavaju luk ikonostasa, po sudu stručnjaka i arhitekta potječu iz IX. v. A budući da se u natpisu spominje svećenik Dominik, vjerojatno kao graditelj, i budući da se baš za kneza Trpimira spominje njegov kapelan tim imenom, a drugi njegov kapelan zove se Martin,[134] to se dolazi do nagađanja, da je ovaj Dominik dao sagraditi ovu kapelu u počast sv. Martina, biskupa tourskoga, velikog franačkog sveca, koji je uz druge franačke svece bio uvelike štovan u IX. v. u ondašnjoj primorskoj Hrvatskoj, sadašnjoj Dalmaciji, koja je bila do god. 878. pod franačkim vladarima. Split je naprotiv,

[133] *Vodja po Spljetu i Solinu* str. 201.; Bull. dalm. 1908. str. 120.; 1915. str. 140. 1920. str. 205.; *Bulić*, Crkvica sv. Martina nad sjevernim vratima (Porta Aurea) Dioklecijanove Palače u Spljetu u Vjesniku hrv. arheol. društva Nove Serije sv. XIV. 1914.—15. str. 1.—18. Zamršeni latinski natpis u formi starinskih crkvenih *laudes* nad ulaznim vratima glasi: »Rex benedicte Deus! Laudis decus imperiu(m)q(ue) ac n(omen) constituit sub onore beati Martinis limites ec(clesiae) atq(ue) poset p(res)b(i)t(e)r Dominicus. Salve p(ater)... tibi p(er) n(ost)ri pectoris antra coli«. Po *Cosmiju* u Visit. gener. god. 1682.—83. str. 17. ova se crkva zove »capella sancti Martini de Coccia nuncupata, custodita a quibusdam Tertiariis S. Dominici«.

[134] *Rački*, Documenta str. 5.

osim par godina za Karla Velikoga, kao dio dalmatinskog temata, pripadao Bizantu, a ne Franačkoj državi, pa je prema tomu štovanje ovoga franačkoga sveca vjerojatno uneseno u Split dodirom sa susjednim Hrvatima. Ova je kapelica najstarija sačuvana crkvica u Dioklecijanovoj palači i to iz doba hrvatske narodne dinastije.

Već je gore na pojedinim mjestima bilo rečeno, kako se je, osim zgrada posvećenih kršćanskom bogoslužju, sačuvalo posve malo Dioklecijanovih pomješća među perimetralnim zidovima palače.

U cijeloj južnoj polovini palače, koja se, kako je rečeno, zbog razlike terena penje prema kopnu, da se u sredini postigne niveau, velike su supstrukcije na svodove, i to ispod Kriptoportika od 8 m visine; one se umanjuju i gube u sredini palače. Od ovih podzemnih prostorija mnoge su postale tijekom vjekova crni bunari gornjih kuća; neke, i to južne, preobraćene su u skladišta dućana malih kućica na obali. Odvajkada je živo pitanje u Splitu, kako da se iz tih prostorija odstrane nečisti, čime bi se omogućilo zdravo stanovanje u onom dijelu grada, dosad izbjegavanom.

Od zgrada povrh zemlje, osim imenovanih, ostalo je nešto malo. Spominje se u srednjem vijeku osim *Archiepiscopium*, nadbiskupska palača do jugoistočne kule palače, naslonjena na istočne i južne perimetralne zidove do ove kule, još i Synagoga u nekadašnjem unutrašnjem atriju carskih odaja od prilike, zvana također *Sdorium*, pa *curtis Sabbacorum* do jugozapadne kule palače.[135] Ali da

[135] Vodja po Spljetu i Solinu str. 54.; *Farlati*, Illyr. Sacr. III. str. 343.: I. Et primo incipiendo in ipsa civitate Spaleti est *Curia* ipsius Archiepiscopatus, cum omnibus palatiis, domibus, Turri et domo cum volta sive camera Archidiaconati et synagoga *Sdorium* vocatum, cum capellis et camera inhaerente ipsius *synagogae* sub domo Q. Radovani Clementis cum omnibus et singulis eius Curiae juribus et partinentiis, bugnis seu voltis et aliis quibuscumque sub se a fundamentis supra et juxta se positis, ubique habens pro metis ex parte Orientis et Austri murum ipsius Palatii Archiepiscopalis qui est etiam pro muro

bi se od ovih preinaka u palači što sačuvalo, osim položaja, zvana u dokumentima *Maceriae*, t. j. ruševine, malo pozitivno znamo. To su ostaci vidljivi u ulici *Dosuda*, naime dvije velike visoke polukružne eksedre od opeka. Ovim poluokružnim eksedrama odgovaraju podzemno neke male lijepe prostorije posvođene u Restaurantu »Slavija« Jozevića. I uzduž ulice Grotâ od Peristila do južnih vrata palače još su ostaci starih zidova, koji su pripadali podzemnim prostorijama.

A u sjevernom dijelu palače vidi se jedan veliki luk u Ugarskoj — Bizantinskoj ulici, i jedan manji, ali masivniji, u Papalićevoj ulici, koja odgovara staroj *Via quiantana* palače. U Bizantinskoj ulici, nedaleko od Porta Aurea, vidi se jedan pilon, a dva s lukom u Pretorijanskoj ulici. Sadašnja Papalićeva i Žarkova ulica bile su u srednjem vijeku aristokratski dio grada. U XV. v. baš oko god. 1476. bi ovdje sagrađena lijepa palača Papalića, s lijepim portalom i triforom (kasnije Dalla Costa, Dalbello, Katalinić, sada Vlahović),[136] pa malo dalje u Žarkovoj ulici kuća pjesnika Marka Marulića iz XV. v. s portalom ulaza, obiteljskim grbom i triforom.[137] A u Rimskoj ulici *via prae-*

ipsi Civitati, incipiendo ex parte Aquilonari a turri sive domo Cipriani Zannini per directum versus meridiem cum tota turri, quae est in angulo ipsius Curiae et Civitatis usque ad mare et ab ipsa turri; ex parte maris per directum versus occidentem murus ipsius Curiae et civitatis usque sicut de directo versus Aquilonem respiciendo... stat ipsa domus Archidiaconalis et *synagoga*, circa viam vicinalem, qua itur ad *macerias:* ex parte vero Aquilonis est domus dicti Cypriani Zannini et via comunis qua itur ad Curiam Archiepiscopalem et de ipsa ad Civitatem versus macerias«.

Statuti di Spalato str. 269.: Item statuito et ordinato e che la curte o il podesta il quale per lo tempo sera in la dicta citta sia tenuto fare muro del muro de la curte de sabachi verso meçodi in mare come sta il muro sotto la torre delo arcivescovado siche ne homo ne bestia possi inde passare«. Valjda je *curtis sabbacorum* dvor ribara, koji su ovuda imali svoje stanove ili bolje skladište mreža. Danas *šabakuni* znači vrstu mreže.

[136] *Venturi*, L'Arte 1908. fasc. 1.—2. p. 38. ss.; Vodja po Splju i Solinu str. 203., 200.

[137] Bull. dalm. 1901. Suppl. br. 10.—11.

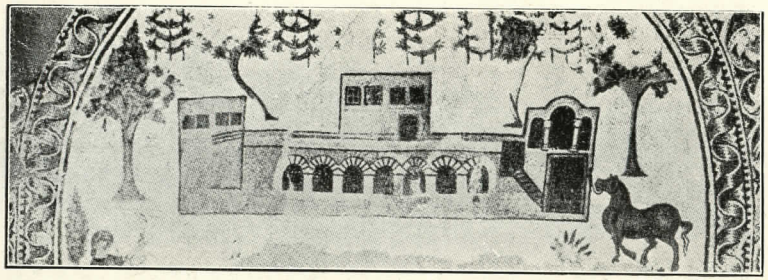

Slika 95. Mozaik u sjevernoj Africi s prikazom rimskog zaselka.

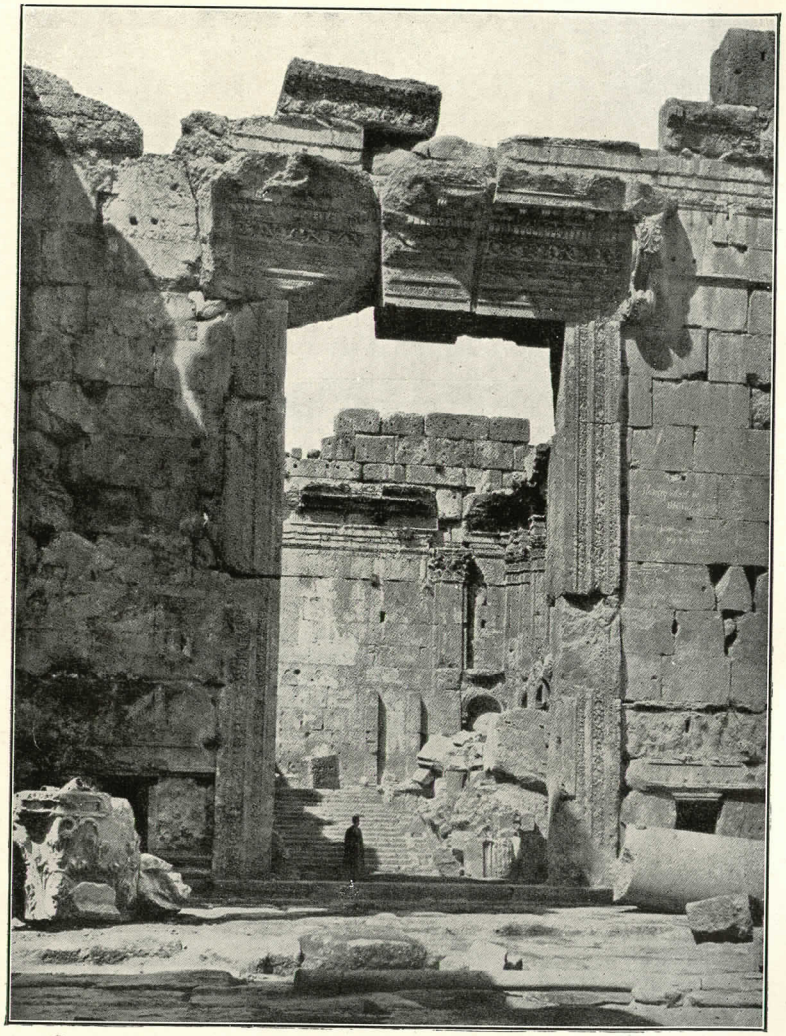

Slika 96. Portal hrama u Balleku.

toria — palača d' Agubio s lijepim portalom iz XV. v. (kasnije Ivellio, sada Matković). U Krešimirivoj ulici, staroj *via principalis*, konstatiralo se više pilona kolonata od zapadnih do istočnih vrata, koji su uzidani u unutrašnjosti palače Cindro iz god. 1714.—1720., s lijepom fasadom renesanse. A dva luka s jedne i s druge strane Vestibula zapadnih vrata Porta Ferrea vide se u Dukljanovoj i Tvrdojevoj ulici. Dalje u ulici Dosuda vidi se u jednoj kući jedna bifora, valjda dio najstarije kuće u Splitu srednjega vijeka.

Perimetralni zidovi Dioklecijanove palače, sastavljeni od velikih pravilno usječenih kamena, usuho vezani bez cementa, imaju također svoju povijest tijekom ranijega i kasnijega srednjega vijeka. I ti su zidovi bili, ponajviše od privatnika, koji imaju svoje kuće na njima naslonjene, uzurpirani, te dobar dio kuća na južnim, istočnim i sjevernim zidovima ima svoj pristup na zidine palače. Ni Tatari i Mongoli u XIII. vijeku, pa ni kasnije u XVI. i XVII. v. Turci, ugniježđeni u nedalekom Klisu, i provaljujući često kroz solinsko-splitsko polje do samoga Splita, nisu nikad zauzeli palače. Provalili su samo u XVII. v. i oštetili dio istočnih perimetralnih zidova i istočna vrata palače, kako je na drugom mjestu već rečeno.

Ali najgora šteta, nanesena izvanjskim perimetralnim *zidovima istočnim i sjevernim*, jest ona iz god. 1629., kada providur mletački Alvise Zorzi dade porušiti četverokutne kule, naslonjene na ovim zidovima među kutnim kulama i vratima, te osmokutne kule, koje su flankirale sjeverna i istočna vrata, svega sedam kula. Kule su bile valjda već u lošem stanju, te su smetale podignuću novih utvrda (bastioni) okolo grada.[138]

[138] Od ovih utvrda (talij. *bastione*, odakle hrvatski *baščun*) opstoje još na istoku Dicklecijanove palače *bastion Contarini*, sada vlasništvo Paparella-Rismondo; na sjeveru *bastion Corner*, na kojemu je sada pokrajinska bolnica; *bastion Priuli*, sada Pavlović, na komu je više kuća. Svi su ostali *bastioni* porušeni. Sr. Ephemeris Spalatensis, Zadar 1894. Tav. I. Pianta storica di Spalato.

Kamenje od porušenih kula, koje nitko od Splićana ne htjede kupiti, dade njegov nasljednik Ciprijan Civrano (god. 1629. do 1632.), prenijeti u Mletke, gdje je bilo upotrijebljeno za crkvu Gospe od Zdravlja, koja se je baš onih godina gradila.[139] Osma od ovih kula, i to baš ona posredna među južnoistočnom kulom i istočnim vratima — Hrvojeva kula —, bila je već prije god. 1413. porušena.[140] Na perimetralnim istočnim zidovima bile su malo pomalo naslonjene kojekakve kućarice, među ovima god. 1821. i zgrada — sada zapuštenoga — arheološkoga muzeja — ali srećom tako, da nisu dopirale do gornjih lukova.

Isto se je po prilici zbilo i sa *sjevernim zidovima*. Do njih je bilo, pa i u novije doba, sagrađeno nekoliko kuća, ali radi zabrane konservatora nešto su udaljene od zida palače.

Davno, već u XI. v., za doba nadbiskupa Lovre Dalmatinca, oko god. 1069., bi na sjevernim perimetralnim zidovima prema zapadu sagrađen samostan benediktinaka, zatvoren sada u vojničkoj bolnici, koji je kasnije bio prozvan samostanom sv. Eufemije, sa lijepom crkvom na tri broda i unakrst poprečnom središnjom čunjastom kubom s rimskim stupovima i kapitelima.[741] U ovoj je crkvi Juraj Orsini god. 1446.—1448. sagradio kapelu Sv. Arnira (Rainerius), nadbiskupa splitskoga, od koje se ostaci vide u mrtvačnici vojne bolnice, dok je raka svečeva dospjela god. 1835. u župsku crkvu Kaštel Lukšića kod Splita. Ova je

[139] *Jelić*, Raccolta di documenti i t. d. u Bull. dalm. 1894. str. 35.; Bulić, Car Dioklecijan str. 148.

[140] Osmokutna kula van palače na zapadu, nije Hrvojeva, i ako se njemu pripisuje, nego mletačka iz XV. v. Vidi Vodja po Spljetu i Solinu str. 55. sl. *Alačević* u Ephemeris Spalatensis str. 30.

[141] Eitelberger nav. dj. str. 293. sl. sačuvao je uz opis ove crkve i njezin tloris. Sr. Vodja po Splitu i Solinu str. 200. sl. Ova crkva, jer je u nju kasnije iz stolne crkve prenesen oltar sv. Arnira (Rainerius), nadbiskupa mučenika crkvenog posjeda g. 1175.—1180., zove se također crkvom sv. Arnira. I kutna kula Dioklecijanove palače u blizini zove se sada Arnirova, prije se zvala kula sv. Petra.

crkva izgorjela sva god. 1878. Njoj je pripadao jednostavni vitki zvonik iz doba renesanse, što i danas stoji pokraj bolnice.

Perimetralni zapadni zid palače sav je uzidan u modernim kućama, a samo su pojedini dijelovi vidljivi u magazama i konobama kuća, pa nešto pokraj jevrejske sinagoge i na trgu sv. Mihovila, prema južnozapadnoj kutnoj kuli, koja je XVI. v. bila srušena. Tik uz zapadna vrata nalijevo od ulaza bi XV. v. u mletačko doba sagrađena četverokutna kula za sat, a sprijeda *Loža* (Sudište), od koje ne opstoje nego modernizirani stupovi u dućanu E. Ševeljevića. Nadesno pak u modernoj kući, na uglu, uzidan je basrelijef sv. Antuna opata, učinjen prema samom natpisu god. 1394. od Ciprijana de Ciprianis, kneza otoka Korčule.[141a]

I stara crkvica sv. Mihovila, još iz početka IX. v., bila je savim trošna i porušena god. 1890. U njoj se je po svoj prilici čuvao glasoviti misal Hrvoja, bosanskoga velmože i vojvode splitskog, krasno djelo s minijaturama prvoga decenija XV. v.[141b]

Perimetralni južni zid palače sačuvao je još prilično ostatke veličanstvenog Kriptoportika i dijelove po-

[141a] Ovaj natpis u gotičkim slovima glasi: Vir. nobilis Ciprianus.de Ciprianis.tu(n)c Comes.Curcule. ha(n)c imaginem beati Antonii fieri fecit in Ciurcula an. M. CCCXXXXIIII. O tome knezu Ciprijanu de Ciprianis sr. Farlati Illyr. Sacr. III. p. 343. col. 1.; p. 345.; Ephemeris Bihaćensis p. 7.; Bull. dalm. 1888. p. 158.; 1895. p. 117.; *Jireček*, die Romanen etc. II. Teil S. 29.

[141b] Missale glagoliticum Hervoiae ducis Spalatensis-recensuerunt *V. Jagić, L. Thallóczy, J. Wickhoff*, auctoritate et impensis Regiminis publici Bosniae et Hercegovinae-quadraginta una picturis ornatum. Vidobonae. 1891. Na str. 4. ovoga djela pišući pok. Jagiću o crkvi, u kojoj se mogao čuvati ovaj glagoljski Misal, izrazio sam mnijenje, da je to mogla biti župnička crkva sv. Mihovila u Omišu. No sada pridodajem, da je vjerojatnije, da je ta crkva mogla biti ova sv. Mihovila, u rukama Benediktinskoga reda, u Splitu.

krajnjih *Loggia* u današnjim kućama. Donji dio ovog zida bio je od vajkada do god. 1925. prekriven malim kućicama, koje su god. 1925. i sl. bile porušene, da dadu mjesta isto malim novim kućicama, kako će se niže vidjeti.

Ne će biti na odmet, da pri kraju iznesemo historijat ovih kućica, projekata i planova u vezi s njima, jer se u njima ogleda razvitak načela čuvanja starinskih spomenika s obzirom na Dioklecijanovu palaču.

»Kako je rečeno,[142] južno pročelje palače spuštalo se izvorno neposredno u more. More je plákalo podnožje palače, čime je bila ojačana njezina obrana i jače istaknuta ladanjska osamljenost rezidencije, koju je sebi carski penzionirac Diokles, sit državnih briga, odabrao za posljednje dane života, nedaleko od rodnog Solina. Tekar kasnije promet u luci i trgovačke potrebe Splićana — potomaka solinskih pribjeglica, što se početkom srednjega vijeka skloniše u opustjelu palaču, da tu žive životom pomoraca i trgovaca — izazvaše postepeno nasipanje obale pred palačom. Ali strah pred neprijateljskom zasjedom silio je Splićane, da i dalje ljubomorno drže bilo kakve zgrade daleko od gradskih zidina. Još god. 1592. isposlovalo je gradsko vijeće u Splitu od mletačke vlade poništenje sviju koncesija zemljišta ili dopuštenje gradnje kuća na obali ispod zidina palače. Međutim je baš iste godine 1592. dovršena u splitskoj luci gradnja Lazareta za karavane s robom sa Balkana, i to baš na mjestu, gdje su danas tamnice i carina. Time postade Split važnim pomorskim emporijem na Jadranu, i valjda u to doba izmilješe ovdje i ondje pod rimskim tvrdim zidinama, oprezno i obazrivo, prve male kućarice na obali: siromašne zgrade, podignute bez reda i plana za časovite potrebe, većinom privremena skladišta za robu, prosti du-

[142] Dr. Lj. Karaman, Historijat osnova za reguliranje južnog pročelja Dioklecijanove palače u Splitu, II. Prilog Vjesnika za arh. i hist. dalmatinsku god. 1922. str. 23. do 31.

ćančići za pomorce i trgovce i t. d. Interesantnu sliku postajanja ovih kućarica u romantično-slikovitoj viziji arhitekta umjetnika XVIII. vijeka pruža nam crtež iz djela Engleza Adama, prvog istraživača palače (god. 1764.). U to doba red kućica, prislonjenih na zidine palače, još nije bio sasvim zatvoren«.

»Nego još kratko doba iza toga mogle su se ove kućarice nesmetano širiti podno carevih zidina: klasično raspoloženje prve polovice XIX. vijeka domala navijesti rat kućicama, što se bezobzirno prisloniše i oteše vidu ostatke Dioklecijanove palače. I tako zaredaše projekti, koji hoće da uklone kućice, jer da profaniraju i iznakazuju tobože sačuvano veličje rimske arhitekture«.

»Prvi projekat u ovome smislu potječe još iz doba francuske vlade u Dalmaciji početkom XIX. vijeka. To je doba, kada je grandiozna Napoleonova vojna epopeja dala maha svakojakim smionim osnovama i na drugim poljima. (Projekat konala između splitske luke i Poljudske uvale). Marmont, zauzetni guverner francuske Dalmacije (god. 1808.) bavi se — kako je gore rečeno — mišlju evakuacije čitave Dioklecijanove palače. On pomišlja na rušenje svega onoga, što unutar perimetralnih zidova palače nije rimsko, a to je sredovječni Split sa svojim umjetničkim spomenicima, venecijanski Split sa svojim slikovitim ambijentom, i novi Split s potrebama i uvjetima modernog, živog, prometnog grada. Ono, što je kasnije, istina, u mnogo manjem razmjeru, na korist nauke ostvareno od Francuza u Delfima, gdje je čitavo selo — Palaecastrum — premješteno, da prijedio starog proročišnog grada ostane slobodan naučnom traganju, to se je snovalo i u Splitu: čitav stari grad imao je biti žrtvom naučne klasične prerevnosti i nastojanja, da se palača cara Dioklecijana obnovi. Kao prvi korak ove historijske obnove tražilo se je što skorije odalečenje kućica na Obali. Međutim odlaskom Francuza brzo je zaboravljena ova monstruozno grandiozna osnova«.

»Tek polovicom stoljeća vraća se Splićanin arhitekt Vicko Andrić, kasnije konzervator starina u Splitu, k ideji

bar djelomične uspostave Dioklecijanove palače. Odgojen u Rimu kod Akademije sv. Luke, oduševljen obožavatelj klasične antike, on ne vidi u Splitu drugo do li carevu palaču: ovu hoće, u što moguće većem opsegu, da obnovi. On traži u to ime radikalno izoliranje glavnih sačuvanih dijelova Palače — zidina, vrata, Hrama i Mauzoleja — vrlo širokim rušenjem okolnih poznijih građevina, pače snuje konsekventnu *purifikaciju*, — kako se onda kazivalo — klasičnoga ambijenta negdašnje careve grobnice a sadašnje stolne crkve. U tu svrhu imali su se ukloniti iz nutrine crkve sjajna romanička propovijedaonica i gotski oltari, pače imalo se rušiti remek-djelo domaćeg romanskog graditeljstva, zvonik ispred crkve. Naravno, da ni kućice na Obali nijesu mogle naći milosti u Andrićevim očima. On je pače baš oko toga najživlje radio, da se ove kućice odmah poruše, a da se južno pročelje, primjereno obnovljeno, ukaže opet u svojoj negdašnjoj ljepoti«.

»Nego, poučen neuspjehom Marmontova plana, nastojao je Andrić svoj plan postaviti na solidniju financijsku bazu. U tu svrhu spojio je on pitanje kućica na obali s iskapanjem podzemnih prostorija u južnom dijelu palače. Ove su podzemne, još neiskorišćene prostorije, prema historičkoj dokumentaciji, što ih je baš tom prilikom Andrić iznio, neosporno javno dobro, pa će Općina, kada ih iskopa i uredi, prihodom njihova najma, namaknuti sredstva za razvlaštenje privatnih vlasnika malih kućica nad njima«.

»Ovaj plan, poduprt brojnim grafičnim snimkama — prvim i jedinim detaljnim snimkama palače sa strane domaćeg sina — podastro je Andrić god. 1850. Općini grada Splita na odobrenje. Protiv ovog plana ustadoše konservator splitskih starina i muzejalni direktor dr. Franjo Carrara, te kotarski inžinir Clocchiatti. Carrara, vječit protivnik Andrićevih osnova, osporavao je s jedne strane financijsku provedivost razvlaštenja mnogobrojnih kućica na Obali prema Andrićevu projektu, a s druge je strane — i s pravom — sumnjao, da li je još moguće, da se ogoljena fasada palače restaurira u originalnom izgledu, zbog pre-

mnogih rana, što su joj ljudi i vrijeme zadali. Nego i on je, dakako, tražio, da se kućice namah uklone; on je htio prisiliti vlasnike, da ih nadomjeste nizom novih prostih zgrada na terasu, prema stalnom propisanom uzorku. Monotoni niz jednokatnica s krovom na terasu do visine kornižuna ispod kriptoportika imao je, prema njegovu planu, u jednu ruku udovoljiti praktičnim potrebama i interesima vlasnika, a u drugu ruku ostaviti ipak vidljiv čitav arhitektonski izgrađeni dio fasade, koji današnje zgrade dijelom prekrivaju. Clocchiatti, napokon, tražio je samo da se pošto poto maknu kućice, a vlasnicima kuća neka je slobodno pregraditi ih po unaprijed određenoj shemi do koje visine hoće bez daljih obzira na rimski kriptoportik«.

»Borba oko ovih projekata vodila se riječju i štampom, žučljivo i strastveno, a k tome sa jakom primjesom osobne i političke note, koja nas podsjeća na nedavnu polemiku oko »stare biskupije«. Godine 1850. Općinsko Vijeće u Splitu prihvati Andrićevu osnovu, ali već par godina kasnije opozicija, predvođena kasnijim načelnikom drom Antom Bajamontijem, zabaci njegove planove. Andrić međutim ostade i nadalje vjeran svojoj omiljeloj ideji, da se ogoli južna fasada palače. Još iz god. 1857. sačuvao nam se projekat kolosalne rekonstrukcije ove fasade. Kriptoportik palače po ovom je projektu u svoj cjelini obnovljen, donji dio fasade — oslobođen od kućarica — široko je rastvoren mnogobrojno probijenim vratima i prozorima, kojih u carskoj tvrđavi-palači nije ni bilo, a nad atiku same palače naturena su još tri ogromna kata, koji svemu davaju izgled modernog, amerikanskog nebodera (»sky scraper«). U Andrićevoj zamisli ova je gornja gorostas-palača imala prihodom najma mnogobrojnih stanova namaknuti valjda sredstva za izvedbu skupih nerentabilnih radnja obnove niže stojeće Dioklecijanove palače«.

»Nego, par godina kasnije sve ove osnove i polemike, što su za neko vrijeme bile silno raspalile nemirne duhove ondašnjih naših sugrađana, legoše ponovno polako u zabo-

rav — kao što se je često, i onda i kasnije, dogodilo s mnogobrojnim drugim splitskim pitanjima«.[143]

»Međutim se je vani u svijetu spremao, postepeno ali odlučno, preokret u načelima njege starinskih spomenika, što naravski nije ostalo bez utjecaja na tok pitanja, koje nas ovdje zanima. Gorko iskustvo, doživljeno neuspjelim historijskim obnovama spomenika, dokaza bjelodano nemogućnost, da se spomenici, crkve ili palače, uspostave u obliku i duhu prošlih perioda; ne u o b l i k u, jer nam nikada nije u detalju poznat točan izgled negdašnje zgrade, niti u d u h u, jer se uvjeti i prilike umjetničkog stvaranja tijekom vremena skroz izmijeniše. Pored toga širokogrudnije historijsko shvaćanje novijeg doba, što s pravom zamijeni ranije ekskluzivno klasicističko raspoloženje, stalo je da jednako cijeni spomenike antike, kao što sve ono, što nam svjedoči o životu i predočuje kulturna nastojanja poznijih vremena. Odraz ovog novog raspoloženja nalazimo u zaključcima Sjednice mjesnog splitskog Odbora starina, držane g. 1873. u Splitu u prisustvu od tri strana naučenjaka (Hauser, Conze, Niemann). Kako je bilo već rečeno, ovom su prigodom zabačene i osuđene Andrićeve osnove rekonstrukcije palače i povratka Mauzoleja u prvotno stanje uz žrtvu sredovječnih kasnijih ugradnja, a zaključeno je samo i z o l o v a n j e ostataka Palače od podrtina, što je u stvari skrivaju i izobličuju. Značajno je, da između ovih nema spomena o kućicama na Obali; bilo da je sav interes zaokupilo uređenje i popravak crkve i zvonika — izvedeno god. 1880.—1885., odnosno 1890.—1908. — bilo da je sebi već krčilo put blaže prosuđivanje jadnih kućarica«.

[143] Interesantno je naći u *Lago, Memorie sulla Dalmazia*, Venezia, II. v. str. 155. još iz godine 1869. napomenute kao najpreče potrebe i preduvjete za razvitak Splita, ove: gradnja željezničkog spoja sa Balkanom, izrada regulacionog plana grada, izgradnja nove katedralke, dovoljna opskrba vodom i zaštita luke od uzburkanog mora, sve sama pitanja, koja — osim željezničkog spoja sa Evropom god. 1925. — i danas čekaju svoje ostvarenje.

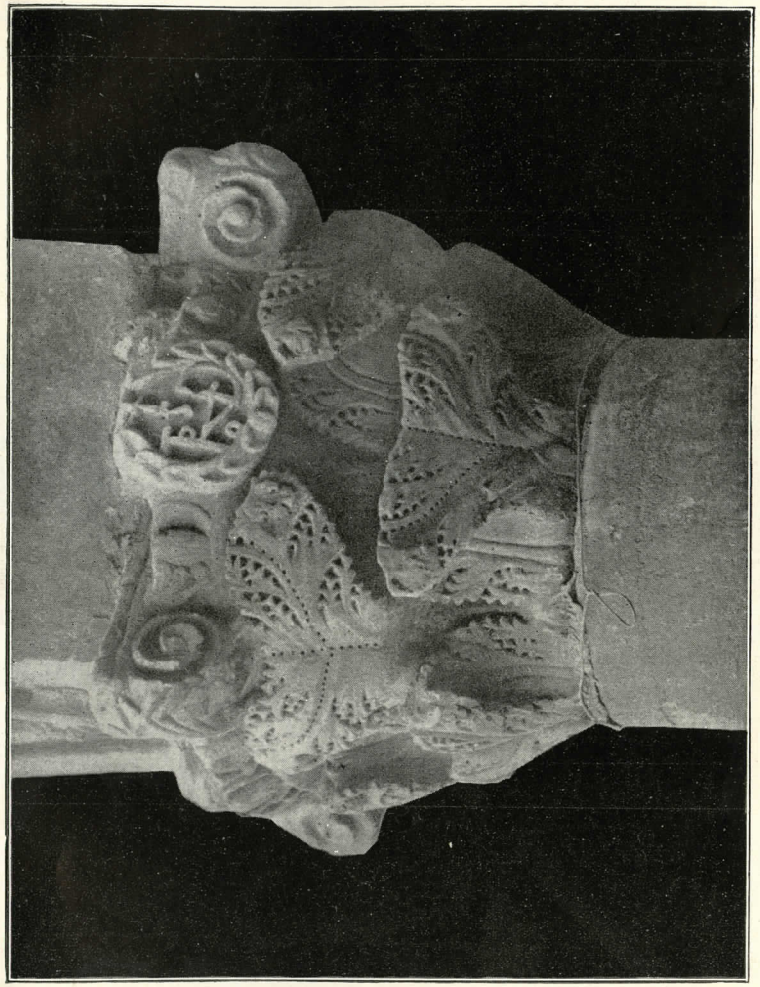

Slika 97. Kapitel iz VI. vijeka u jednoj crkvi u Raveni.

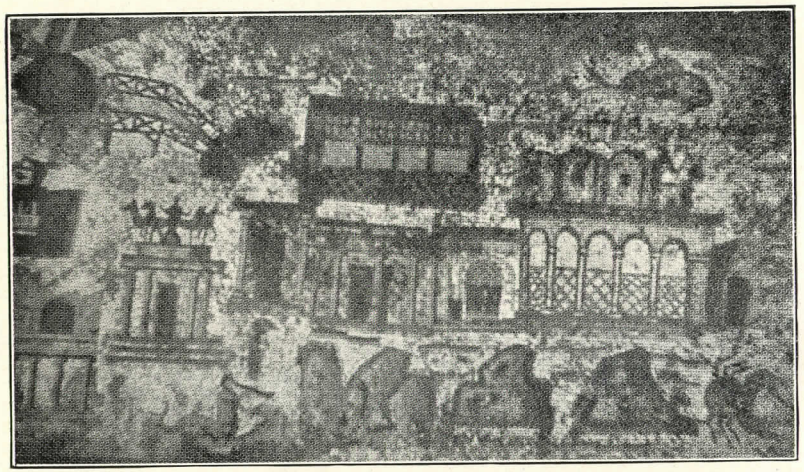

Slika 98. Mozaik iz jednoga zaselka u sjevernoj Africi.

»God. 1891. pozvan je arhitekt Hauser, da pregleda palaču i izjavi se o njezinu stanju i o potrebitim popravcima. U pogledu fasade na Obali i on se izjavljuje protivnim svakoj historijskoj obnovi, kao preskupom i više ili manje arbitrarnom postupku; a r u š e n j e k u ć i c a smatra poželjnim ali ne b e z u v j e t n o p o t r e b i t i m. Glavno je po njegovu mišljenju da njihova eventualna pregradnja ne preseže preko kornižuna Kriptoportika«.

»U nov stadij stupaju sva ova pitanja, koja se tiču palače, osnutkom stalnog Povjerenstva Dioklecijanove Palače god. 1903. Ovo je Povjerenstvo od prvog dana svog djelovanja — kako je rečeno — bilo glasnikom novovjekih nazora o čuvanju spomenika. Pored odlučne protivštine protiv historijskih rekonstrukcija spomenika ono naglasuje osobito značenje m i l i e u a, ističući svakom prigodom posebnu draž, što ga podaje Splitu, gradiću od vjekova ugniježđenu u palači, intiman spoj i sraslost antike s ostacima srednjeg i novog vijeka, mješavina veličanstvenog i čednog, kontrast monumentalnog i slikovitog«.

»Posljedicom novih nazora bilo je stvarnije shvaćanje estetskog karaktera današnje južne fasade palače i ispravnije prosuđivanje uloge naših kućarica. Povjerenstvo palače je u ovom pitanju postupalo vrlo oprezno. Kada se je radilo o tome, što će se učiniti s rasklimanom kućicom Voltolini-Allegretti podno zapadnog kraja južne fasade, Povjerenstvo je najprije zatražilo da mu se skicom predoči alternativno izgled ovog dijela fasade, ako se ona ogoli rušenjem spomenute kućice, i ako se ona prekrije pregradnjom kućice. Tekar potom u posljednjoj sjednici pred ratom g. 1912. Povjerenstvo se je načelno izjavilo za to, da se po mogućnosti uzdrži sadašnje stanje, k u ć i c e d a s e d a k l e n e r u š e v e ć č u v a j u«.

»Istom prigodom usvojilo je Povjerenstvo zaključak, što ga je u ime građanstva iznio ondašnji splitski načelnik Petar Katalinić, a koji je glasio, da eventualna nužna pregradnja kućica na Obali ne smije ići preko donjeg korni-

žuna Kriptoportika, te da krovovi kućica moraju biti na jedan nagib; sve u svrhu, da arhitektonski dio fasade ostane vidljiv«.

»Ovaj preokret u shvaćanju u pogledu kućica na Obali bio je nuždan i opravdan. Mi se, naime, ne podajemo više obmani da pred sobom još imamo izvornu rimsku arhitekturu. Mi danas dobro znamo, da nam je ovdje zub vremena ostavio monumentalnu ruševinu, kojoj značenje određuju skroz drugačiji estetski faktori od onih negdašnjeg pročelja palače, pa prema tome udešavamo i naše postupanje«.

»Ljepota arhitekture negdašnje južne fasade ležala je naime izvorno u strogoj jednostavnosti njezinih linija i grupiranja masa. Bitan uslov njezina djelovanja bio je kontrast između neraščlanjenog i donekle mrkog donjeg dijela fasade, zatvorenog i nepristupačnog poput obrambene tvrđave, i gornjeg širom rastvorenog Kriptoportika, namijenjenog razonodi i šetnji najmoćnijeg cara. U prostoj arhitektonskoj kompoziciji fasade zgodno su uvršteni motivi, koji diskretno prekidaju monotoniju. Jednoličan niz prečesto ponavljanih arkada Kriptoportika u ritmičkim razmacima prekida i oživljava nadignuti luk ili široka loggia. Dugoj horizontalnoj liniji završnog kornižuna fasade oduzimaju težinu vertikalne osi dviju pokrajnjih obrambenih kula. Dominantna horizontalna protega čitave palače u suglasju je s prostom niskom pejzažnom slikom okolnog splitskog polja«.

»Danas svega toga više nemamo. Donju zidnu masu presijecaju do različitih visina i prekrivaju sićušne, neugledne zgrade; arkade i stupovi Kriptoportika, sad bolje a sad slabije sačuvani, posve su zazidani, te su kroz njih amo i tamo, često bez reda i sistema, probijeni otvori različna oblika i veličine; nad negdašnjom atikom fasade koče se do različite visine ružni primjerci modernog splitskog graditeljstva; jedna sama od pokrajnjih kula odrvala se vremenu; a cijeli se je okoliš promijenio, te se palača danas nalazi posred obale grada Splita, mjesto da je kao nekoć osamljena u ladanjskoj prirodi«.

»Tko bi dakle htio tvrdokorno letjeti za fantomom obnove južne fasade palače, morao bi rušiti sve kućice, što su se uz nju priljubile, sve zgrade, što se nad njom nadvisile, obnoviti dobrim dijelom nestalu arhitekturu Kriptoportika, iz temelja podići zapadnu kulu i t. d.; pa i tada bi manjkao palači izvorni pejsažni okvir, a što je glavno, u suštini bi to bila moderna kopija Dioklecijanove palače, kakvu bi amerikanski milijarder mogao podići usred New-Yorka ili San-Franciska«.

»Nego to danas, nadamo se, nitko i ne traži. A toga i ne treba, jer fasada palače na Obali može i onakva, kakva je danas, da razdraga oko svakog onoga, koji ima srca i smisla za potenciranu ljepotu intimnog spoja monumentalnog i slikovitog, i onoga, koji iz one mase pocrnjelog kamenja, onih fragmenata stupova i arkada i parasitnih priljepina podno palače zna da čita priču o čednom postanku sredovječnog grada Splita, nastala — kako već prije rekosmo — time što je solinsko pučanstvo preživjevši rasap svoga grada našlo utočište u čvrstim zidinama ogromne rimske palače«.

»Moderna njega spomenika postavila je sebi kao vrhovno načelo da sve spomenike promatra i čuva u njihovu današnjem stanju i karakteru. Ona stoga dosljedno ne mjeri slikovite kućarice mjerilom monumentalne arhitekture, već ispravnije pita, da li one neugledne kućarice pristaju sadašnjem, zubom vremena istrošenom i izglodanom pročelju negdašnje palače. Ako tako postavimo pitanje, kao što i moramo, to nam kućice postaju dijelom interesantne skupne slike, one nalaze milosti pred našim očima, izazivlju pače naše estetske simpatije«.

»Slična razmatranja ponukala su Povjerenstvo Dioklecijanove Palače, da se je ono god. 1912., kako spomenusmo, izjavilo za njihovo sačuvanje. A u svom mnijenju potrebe daljeg opstanka kućica na podnožju fasade na Obali mora da je Povjerenstvo bilo utvrđeno još dvjema okolnostima. Kada bi naime odstranili sadašnje kućarice, razot-

krila bi se po svoj prilici i mnoga rana u zidovlju, što je kućice dosada prekrivaju; a i nagrđenje gornjeg dijela negdašnje rimske fasade neukusnim nadogradnjama kuća Savo, Juras, Dadić intenzivnije ćemo zapaziti i osjetiti, ogolimo li donji dio fasade, jer će time u nama iskočiti predodžba, kakva je jednom bila ova fasada. Pa još nešto. Porušimo li kućice, glomazna masa mrtvog zidovlja bez prozora i vrata dizala bi se neposredno sa Obale; što je bilo lijepo i zgodno za carevu utvrđenu ladanjsku residenciju, lako da bi čudnovato djelovalo na pristanu žive prometne luke. Svi smo, mnogi od nas možda i nesvijesno, zavoljeli i navikli šarenoj vrevi trgovačkog života podno zidina palače, pa ne smijemo laka srca oduzeti ovaj prizor splitskoj Obali«.

»*Quieta non movere,* jezgra i smisao zaključka Povjerenstva Palače g. 1912., bilo bi dakle za sada sigurno najbolje rješenje pitanja kućica na Obali. Nego ovo se načelo na žalost nije dalo za dulje vrijeme provesti; protivilo mu se je edilno stanje samih kućica i privatni interesi njihovih vlasnika. Slučajnost i privremenost gradnje kućica, bitni faktor njihove privlačive slikovitosti, uzrokom je i njihovu brzom propadanju. Pored toga i želja vlasnika za što višom rentabilnošću zgrada dovodi i dovest će uvijek do pregradnje kućica. Tako je još za samog rata Vicko Tudor nabavio i porušio dvije kućice kraj jugoistočne ugaone kule u namjeri, da tu podigne veću novu zgradu. Povjerenstvo Palače, u očekivanju skorog ostvarenja zakona o eksproprijaciji na zaštitu starina, usprotivilo se je tome, e da se temeljitije prouči pitanje, imadu li se obnoviti kućarice ili ne, i da se ne bi pojedinačnom pregradnjom prejudiciralo integralno rješenje ovog problema. Nego uzalud su bila sva moljakanja, uvjeravanja i prijetnje, utaman intervencija Ministarstva Prosvjete i Pokrajinske Vlade spremnih na otkup Tudorova gradilišta, bezuspješan utok Povjerenstva na Zemaljski Odbor; sve se je to razbilo o tvrdokornost V. Tudora, koji je odbijao svaku transakciju, i o premalu energiju splitske općinske Uprave, koja nije znala ili nije

htjela spriječiti bezobzirno kvarenje rimskog zidovlja, pače u neiskrenom, tjesnogrudnom tumačenju zaključka Povjerenstva iz g. 1912. dopustila, da Tudorova novogradnja gotovo ravnim krovom otme pogledu i dio stupovlja Kriptoportika«.

»Samu pak zgradu V. Tudora mjesna je kritika oštro, valjda i preoštro, proglasila »g o l u b i n j a k«. Nama izgleda, da je arhitekt Tudorove kuće, pristupačan slikovitom dojmu ostalih kućeraka, htio novu zgradu držati — kao kontrast arhitekturi rimskog Kriptoportika — u lakoj kaprici oznoj intonaciji i bogatoj raznolikosti linija, oblika i detalja susjednih kućica na Obali. Nego kod toga je prevršio mjeru onoga, što je u graditeljstvu današnjeg doba dopustivo. Jer ono, što je u starijih kućeraka iskreno i opravdano, pa po tome u širem estetskom smislu lijepo, kao nužna i naravna posljedica života i vremena — tijekom kojega su kućarice, prema časovitim potrebama svojih obitalavaca, čestoputa učvršćene, proširene, pregrađene i nadograđene — napadno je naprotiv i bezrazložno u modernoj građevini, gdje ono šareno preobilje motiva na malenom prostoru djeluje sićušno i kao neprirodno namješteno«.

»Neuspjeh pregradnje Tudorovih kuća predočio je svu teškoću problema, a međutim su učestale molbe drugih vlasnika za dopuštenje pregradnje njihovih kućica. Ovo je potaklo Povjerenstvo Palače, da uznastoji, da se putem javnog natječaja ostvari projekat integralne obnove sviju kućarica. Nastojanje naime Povjerenstva, da se kućice najprije prepuste naravnom propadanju i da se u svakom takvom slučaju odnosno gradilište otkupi od vlasnika, dok dobar dio fasade bude ogoljen, u svrhu da se tekar onda promišljeno i oprezno stvori konačna odluka o obnovi kućeraka ili o posvemašnjem ogoljenju fasade, ovakvo oprezno postupanje, koje bi najbolje odgovaralo važnosti ovog pitanja, bilo bi se dalo provesti samo — slučaj Tudor *docet* — uz ekspropriacioni zakon, otkupni fond za kućice, veću susretljivost splitske Općine i veću požrtvovnost privatnih vlasnika. U pomanjkanju svega ovoga stavljeno je Povje-

renstvo zapravo pred dilemu, da li će neotklonive pregradnje kućica prepustiti projektima kojegagod građevnog majstora, ili će se to izvesti prema unaprijed određenoj osnovi integralne obnove kućica, dobivenoj javnim natječajem. Vlasnicima bi ostala u svakom slučaju odluka, kada će pristupiti pregradnji svoje zgrade, ali za taj slučaj bili bi oni vezani za tu osnovu«.

»Uvjereno da širi javan natječaj za integralnu osnovu može dovesti k daleko povoljnijem rezultatu, negoli pojedinačno rješavanje od slučaja do slučaja, odlučilo se je Povjerenstvo za ono prvo. Općina Splita i vlasnici kuća prihvatiše na sastanku održanom u srpnju 1921. namisao Povjerenstva i izjaviše se spremni preuzeti na sebe razmjerni dio troškova«.

I prema rezultatima natječaja, pri kojem je arhitekt Keller iz Beča dobio prvu nagradu, već se grade nove kuće na Obali kako se vidi na pojedinim slikama; njihovu je gradnju Konservatorski Ured za nevolju dopustio, kada su ga izdali svi pokušaji da se zidovi palače ponajprije ogole. Projekat arhitekta Kellera jest svakako najbolji što se kraj postojećih prilika, zakona i interesa mogao postići na što manju štetu palače (sl. 70.).

Kako se je u ovome slučaju obzirno postupalo prema palači, tako će se morati postupati i u drugim pitanjima u vezi s palačom, jer je čuvanje ovog spomenika prema suvremenim načelima kulturna dužnost nesamo Splita, nego i naše države. Dioklecijanova palača nije samo ures i ponos Splita, nego je i duševno dobro čitavog kulturnog svijeta.

Da zaključimo i ovaj dio historijata palače u toku vjekova riječima jednoga dobroga njezina poznavaoca, pok. M. Dvořaka, profesora povijesti umjetnosti na bečkom sveučilištu, višegodišnjega člana Povjerenstva ove Palače, koji se je erudicijom naučenjaka i osjećajem umjetnika zalagao za

očuvanje ovog spomenika:[144] »Ima doduše mnogo gradova, koji imaju ljepši položaj, koji su bogatiji spomenicima umjetnosti i koji su mnogo interesantniji u pojedinim zgradama negoli je Split. Ima i mnogo spomenika klasične umjetnosti, koji su od većeg umjetničkoga značenja, i pružaju motriocu više estetskog uživanja negoli ruševine moćne careve palače, koje jednostavni raspored i okrupni provincijski oblici ne izazivlju toliko umjetničku senzaciju, koliko nam prikazuju proces propadanja i da se tako reče rustifikacije klasične umjetnosti«.

»A ipak ima malo gradova, koji na svakoga posjetioca, koji ima smisla za umjetnost, prave tako dubok dojam, kao što ova grandiozna pozornica jedne svjetsko-historijske peripetije. Gorostasna zgrada, koja je moćnija negoli sve što se u ovoj zemlji prije nje i poslije nje sagradilo, koju je podigla snažna zamisao jednog rimskog imperatora na dalekoj obali, pretvorila se je u ruševine; ali u ovim je ruševinama procvao novi život — u punom značenju ovih riječi — i udružio se je sa starim napuštenim zidinama u jedan novi jedinstveni organizam, kojim se je do današnjega dana dalje razvio u jednu sliku, a ta rekao bih radije zahvaljuje svoj postanak sanji jednoga pjesnika negoli realnim događajima historije. Drugdje su nam očuvane rimske ruševine ispod novih kulturnih slojeva ili pokraj njih; u Splitu su naprotiv ruševine s njima srasle, prožimlju ih i uokviruju ih; kao da je historija htjela na jednome mjestu dati monumentalni simbol staroga i novoga svijeta u njihovu genetičkome i vremenskom slijedu, i to simbol koji nije suha formula, nego živa tvorevina, koja kao neiscrpnom snagom izazivlje uvijek nove predodžbe historijskih uspomena i slikarskih vizija«.

[144] Ove su riječi izvađene iz Dvoržakova članka »Restaurierungasfragen in Spalato« u Kunstgeschichtliches Jahrbuch der kk. Zentralkommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst und historischen Denkmale 1900. Heft III.—IV. s. 110. ss.

VII.

Vlasništvo Dioklecijanove palače.

Pri čitanju ovih redaka bit će se mnogom čitaocu već pri motrenju monumentalne Dioklecijanove palače, u kojoj se srastao novi život sa starim, nametnula misao, čije je vlasništvo ova palača: da li privatnika, građana Splita, koji u njoj u svakojakim kućama i kućaricama (278 kuća sa 3200 duša) stanuju, ili državna, i tko prema tome ima dužnost da je popravlja, uzdržava i čuva.

Na završetku ove radnje red je osvrnuti se i na to pitanje, koje je odavna, a osobito posljednjih decenija, postalo odlučno za grad i općinu Splita.

Gore je rečeno, da je odmah iza smrti Dioklecijanove jedan dio — sjeverni — njegove palače, bio pretvoren u državnu tkaonicu sukna za vojnike — *Gynaeceum* —, a južni dio, naime odaje careve, da su postale utočište nekih rimskih detroniziranih careva.

Već se naprijed ovdje i ondje vidjelo, kako su se nakon razorenja Solina građani iz popaljenih ruševina svoga grada sklonili najprije na otoke, a zatim se koncem VIII. ili početkom IX. v. ugnijezdili u zidine ove palače.

Sakralne zgrade u palači, kao carev mauzolej i njegova bogomolja bjehu, prva odmah, a druga nešto kasnije, preobraćene u vjerske svrhe. Viđeniji građani kao nadbiskup i načelnik zapremiše plemenitije dijelove palače nad Kriptoportikom prema moru, dok ostale prostorije porazdijeliše građani međusobno. Značajne su u ovome obziru riječi Tome arciđakona († 1268.), koji kaže, da se je načelnik Sever nastanio među stupovljem palače nad morem; da su se

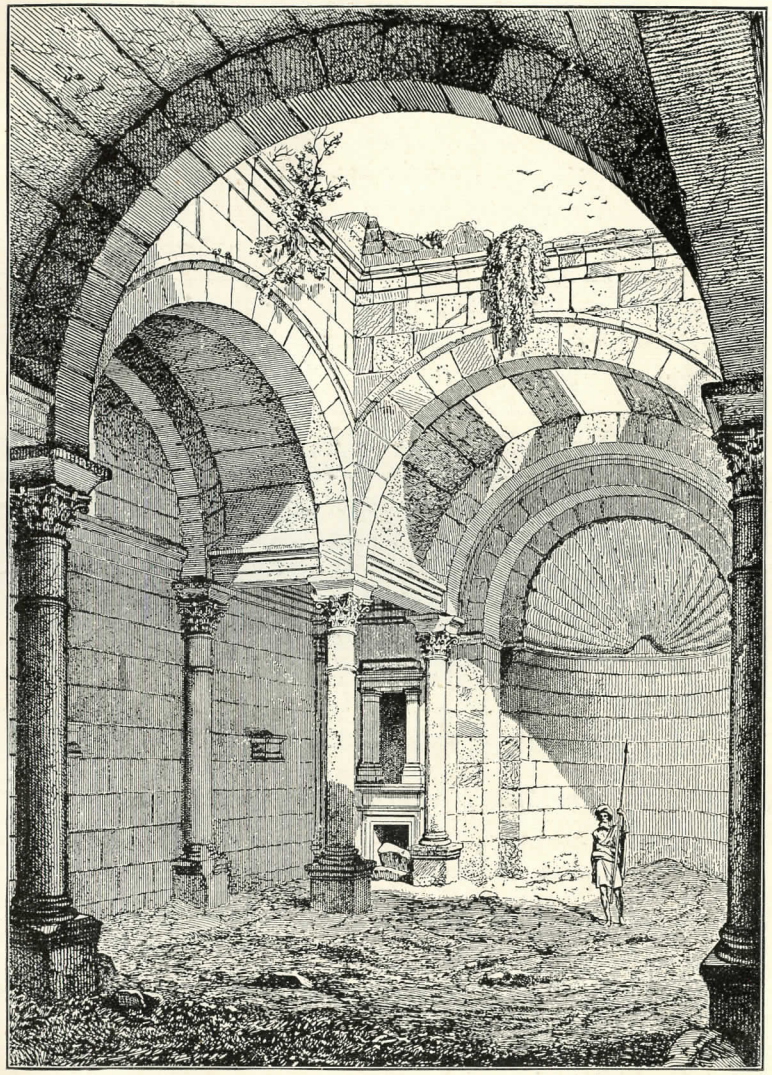

Slika 99. Ruševine rimskog pretorijuma u Musmieu.

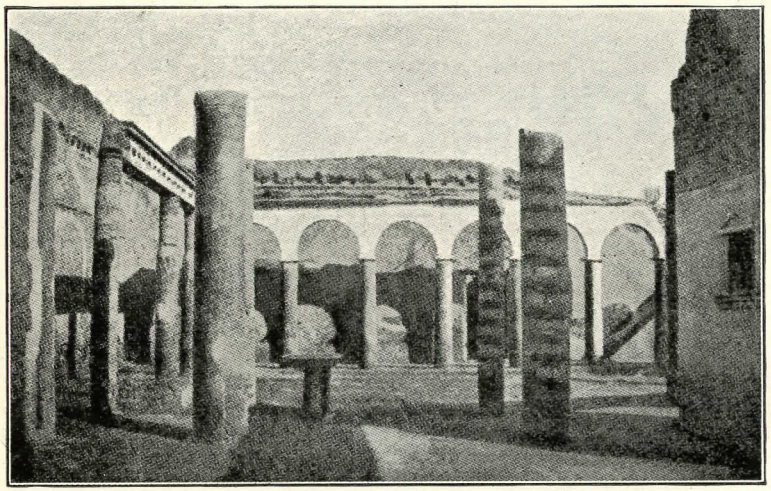

Slika 100. Privatne kuće iskopane u Pompejima s arhikolonatom.

građani sporazumjeli među sobom, te da su imućniji, koji imađahu novca, sagradili kuće o svojem trošku u palači — razumije se u dvorovima i prostorijama slobodnim —, manje imućniji da su zaposjeli kule palače, kojih je bilo šestnaest na trim stranama, dok se je prosti narod sklonio u podzemne prostorije.[145] I preostalo je još dosta prazna prostora u palači, nadodaje Toma arciđakon.

I u prvo doba srednjega vijeka imalo se je gradom Splitom upravljati još po rimskim zakonima. No ti posebice, 6., 12., 14., 18. Cod. XI. *de Operibus publicis*, 9. 11. Cod. X. *De aedificiis privatis*, nisu mogli biti primijenjeni na Dioklecijanovu palaču s obzirom na tadašnje prilike, pa je stoga shvatljivo, da su privatnici počeli graditi nove zgrade sa oslonom bilo na zidove palače, bilo na njezine unutarnje zgrade, i to ili iz privatne udobnosti, ili radi javne sigurnosti. Tako se počela oštećivati ova monumentalna zgrada. Ali se odmah javila municipalna vlast u Splitu, autonomna vlast onog doba, te je kušala sprečavati kaznama svako nagrđenje palače i svaku privatnu uzurpaciju, kako se to jasno vidi iz Statuta grada Splita iz XIII. v.

Kako se iz navoda u donjoj opasci[146] vidi, toliko starija od XIII. v. *Capitularia* i *Cartularia*, koja su sadržavala

[145] Thoma Archidiaconus, Historia Salonit. cap. X.; »Erat autem inter Salonitanos, qui ad proximas insulas secesserant, vir quidam Seuerus nomine, cuius domus fuerat iuxta columnas palatii supra mare... Et tandem placuit hoc consilium nobilibus et popularibus uniuersis: et tale pactum inter se statuerunt, ut ditiores sibi domos propriis sumptibus hedificarent; ceteri uero, quibus es non erat sufficiens pro domibus construendis, haberent turres circumpositas pro habitaculis suis, reliquum vulgus habitaret in forricibus et in criptis«.

»Ibi ergo se collocantes posuerunt habitacula uilia, sicut temporis necessitas cogebat«.

....»ut de illa magna sui populi frequentia (t. j. Salone) non tot remanserant qui possent illius parui oppidi ambitum ciuibus replere; sed in ea parte, que supra mare respicit, se componentes, reliquam partem urbicule uacuam dimiserunt«.

[146] *Statuti di Spalato* u Bull. dalm. 1879.—1887. str. 234. Idem statuito et ordinato che nullo presuma rumpere il muro della città... e chi contrafarà sia punito in cento libre et chiudere a sue spese il dicto come inante era«.

stare običaje — *ab antiquo* — municipija splitskoga, koliko *Statuti*, preinačeni i uređeni konačno XIII. v., smatrali su javnom državnom imovinom zidove Dioklecijanove palače; to se mišljenje nije ni poslije ni za jedne vlade, od kojih je bila najdulja mletačka (od god. 1420. do 1797.),[147] promijenilo.

I malo godina nakon zaposjednuća Dalmacije od mletačke vlasti, naime god. 1482., imamo u dokumentima sjajan primjer, da je mletačka vlada smatrala perimetralne zidove Dioklecijanove palače svojim vlasništvom. Ove godine plemić splitski Ante Alberti poruši dio zidova, i to južnih. Pozvan na odgovornost reče, da je to bio jednom zid palače, »nego pošto se je njegova kuća naslonila na taj zid, da je ovaj postao njegov«. Nakon svestrane istrage, naređene od tadašnjega kneza splitskoga Ivana Bollanija (g. 1481. do 1484.), Alberti bi osuđen. Bi mu naloženo, da popravi ovaj zid o svojem trošku i da plati još globu od pedeset lira; bi

»Et il podesta et la corte dicta della citta non possino ad alguno dare licentia contra la forma del presente statuto.«

»Et a nulo sia lecito aperire porta o fenestra dela dicta citta«.

Na str. 268.:

»Et nulo se acoste al muro del burgo ne dela citta cum alcuno hedificio, Et chi contrafara paghi il bando cinque libre, et lo hedificio se desfara.«

Na str. 318....

»Item statuito et ordinato e che nulo osi o presuma uendere alienare o per alguno modo o titulo transferire o concedere ad alguno alguna turre ne alcuna altra casa o camarda adherente al muro de la citta de Spalato« ecc.

[147] Svi se ovi juridički podaci vade iz brošure »*Il palazzo di Diocleziano è proprietà dello Stato*«. Supplemento al Bullett. di archeologia e storia dalmata 1902. N. 1.—3. str. 6.« Consta da una Terminazione dei Provveditori alle Rason Vecchie del 14. giugno 1748. essere stato accordato espressamente ad alcuni privati e persone morali »il rispettivo godimento dell' appoggio e dei fori indicati nella loro supplica et hoc semper ad beneplacitum Serenissimi Dominii et con la conditione di non introdurre o praticar novita alcuna senza la publica Sovrana e del loro Eccellentissimo Magistrate, permissione.«

mu zaplijenjeno kamenje izvađeno iz zida i njime popravljena luka i obala splitska.[148]

Poznato je naime iz jedne odluke — *Terminazione dei Provveditori alle Rason vecchie* — od 14. lipnja god. 1748., da je nekojim privatnim osobama i moralnim bićima »bilo

[148] *Archivio dello Stato in Zara.* Cancelleria pretoria di Spalato vol. XXXV. Atti dei conti Marco Bondumier e Giovanni Bollani cc. 488. t. Cfr. La Rivista Dalmatica Anno VIII. fasc. III.—IV. Iuglio. 1926. p. 101. ss.

I.

1482., die 3. junii.

In margine: Preceptio pro camera ducali.

Magnificus dominus comes, ore proprio mandavit ser Thomasio de Crancho, quem intellexit emisse a ser Antonio de Albertis lapides qui sunt de menibus civitatis, et in quibus nullum ius habet, quod non debeat movere dictos lapides neque eorum precium exbursare, sub pena librarum centum parvorum camere ducali applicandarum usque ad ius cognitum, etc.

II.

die 16. julii 1482.

In margine: Pro muro devastato per ser Antonium de Albertis.

Cum extracti fuissent, ut dicebatur, de muris antiquis civitatis veteris Spalati lapides, devastando ipsum murum sub tectis et in domo ser Andree de Albertis, magnificus dominus comes ad se vocari fecit ser Antonium de Albertis, quem intellexit vendidisse lapides ipsos ser Thomasio de Crancho. Et interrogatus quare vendidit lapides ipsos dicto ser Thomasio et devastari fecit muros qui esse solebant menia civitatis, cum ipsa menia sint illustrissimi ducalis dominii et non particularium personarum, etc., ipse ser Antonius respondit quod murum istud iam fuit menia civitatis et ab omnibus fere confinantibus cum ipso muro, ipsum murum destructum est, ut aperte videri potest. Et murum ipsum, devastatum per dictum ser Antonium, est inter ipsum et dictum ser Thomasium de Crancho, qui habent eorum tecta super ipso muro, adeo quod ipsum murum est de juribus suis. Et iam per antiquos suos, annis ducentis; murum ipsum fuit devastatum in parte, ut videri potest. Et ex hoc ipse convenit cum dicto ser Thomasio et vendidit sibi lapides ipsos, quos tamen extrahi facere debebat. Et sic eos extrahi fecit, impetrata, ut dixit ipse ser Thomas, licentia ab ipso domino comite; ante quam ipse ser Antonius noluit lapides ipsos extrahi de muro predicto. Et ipse ser Thomasius eos lapides extrahi fecit suis expensis. Tamen se subicit voluntati et terminationi prefati domini comitis ut, tamquam privata persona, videat si murum ipsum est de iuribus suis vel ne.

dopušteno naslanjanje njihovih kuća te probijanje prozora po zidovima Dioklecijanove palače, ali samo dok to dopušta mletačka vlada, — *et hoc semper ad beneplacitum Serenissimi Dominii* — i pod uvjetom, da se ne smije uvesti nikakva

Qui magnificus dominus comes, predictis auditis, admiratus valde de presumptione dicti ser Antonii, qui menia antiqua civitatis deva [stare] non formidavit, et multo magis quod etiam alii talia committere presumpserint, que tamen sub suo regimine commissa non fuerunt, si sic est ut dixit dictus ser Antonius, volens in predictis ex debito sui officii procedere, commissit et imposuit magistro Johanni Philippovich carpentario et magistro Nicolao Vladijch muratori, quod ire debeant ad videndum per civitatem Spalati, ubi est murus antiquus civitatis, si quis ipsum murum devastavit, et ipsi domino comiti referre debeant omnia que invenerint virtute iuramenti sui.

Qui magister Johannes et magister Nicolaus, euntes et redeuntes, retulerunt ipsi domino comiti se ivisse ad videndum omnes domos confinantes seu adherentes dicto muro antiquo, et facta diligenti inspectione, non reperisse quod aliquis ipsum murum devastaverit, nisi dictus ser Antonius, qui, a summo usque ad fundamenta ipsum devastavit, seu devastari fecit, ut apperte constat et videri potest.

die 18. julii 1482.

Magnificus et generosus dominus Johannes Bollanus, dignissimus comes Spalati et capitaneus pro illustrissimo ducali dominio Venetiarum etc. sedens in sala sue residentie, considerans quantum enorme sit et omnino intollerandum quod menia antiqua civitatis veteris Spalati, magno sumptu iam diu fabricata, devastentur, cum in aliquo tempore esse possent aliquo presidio rebus illustrissimi ducalis dominii, et semper sint ad decorem et ornatum civitatis Spalati pro excellenti eorum aspectu, viso occulatim quod ser Antonius de Albertis, quadam effrenata usus presumptione, ea devastare non formidavit, sed ipsa menia antiqua, in domo sua cum ipsis menibus confinante et adherente, adeo devastari fecit, quod facta sunt debilissima cum essent valida et quadronis marmoreis fabricata et de re excellenti facta sunt aspectu turpissima effodiendo de ipsis menibus quadronos ipsos marmoreos quos pretio vendiderat ser Thomaso de Crancho nobili Spalatino, quem ipse dominus comes dietos quadronos asportare prohibuit; nolens talia pati que sunt contra statum et presumptuose comissa, et sine scitu et licentia prefati domini comitis, ne ceteri hoc exemplo ad ipsa menia antiqua deicienda conducantur, sed quisque intelligat id quod est de iuribus dominii non esse in libertate privatarum personarum, sed ea omnia cunctis digna veneratione aspici debere et non devastari, per hanc suam sententiam terminavit, quod saxa seu quadroni extracti de menibus ipsis antiquis, tamquam spectan-

promjena bez vladina dopuštenja«. Ova dopuštenja odnosila su se jedino na p r a v o s l u ž n o s t i — *ius servitutis* —, dok je p r a v o v l a s n i š t v a — *ius proprietatis* — palače bilo državno.[149]

tia nostro illustrissimo ducali dominio, sint convertenda et converti debeant in reparationem portus et ripe Spalati. Et ne menia ipsa adeo difformata remaneant in eo turpissimo statu, in quo de presenti reperiuntur per abstractionem dictorum quadronorum marmoreorum, terminando mandavit dicto ser Antonio ibi presenti, quod infra duos menses proxime futuros debeat menia ipsa omnibus suis expensis reformari facere, adeo quod sint laudabiliter reformata et in valido statu reducta. Et aliter transacto ipso termino, reformentur expensis dicti Antonii per superstites eligendos, qui de ipsis expensis computum teneant. Sed ne de hac sua enormi presumptione ipse ser Antonius gloriari possit, et in futurum non audeat manus imponere in menibus et rebus spectantibus illustrissimo ducali dominio Venetiarum, contra ipsum humiliter procedendo, eundem ser Antonium in libris quinquaginta parvorum camere ducali applicandis et in expensis scripturarum, condemnavit. Presentibus spectabili milite domino Zantio de Albertis, ser Michaele de Avantio, ser Nicolao de Martinis et ser Petro Natalis, nobilibus Spalati, testibus ad hec habitis et vocatis.

(*Archivio di Stato in Zara.* Cancelleria pretoria di Spalato. Vol. XXXV. Atti dei conti Marco Bondumier e Giovanni Bollani, cc. 503. r. 504. t.)

III.

die 19. julii (1482.)

I n m a r g i n e: Pena pro muris obturandis.

Matheus Grandis preco, retulit se de mandato magnifici domini comitis, precepisse ser Nicolao Maricich et uxori quondam Nuzarelli, quod infra octo dies proximos, debeant obturare foramina que sunt in menibus Spalati sub eius volto in Sdoria, in pena librarum viginti quinque parvorum etc.

(*Archivio di Stato in Zara.* Cancelleria pretoria di Spalato. Vol. XXXV. Atti dei Conti Marco Bondumier e Giovanni Bollani, cc. 505 n.)

IV.

[1482. agosto.]

I n m a r g i n e: Pena pro fenestris obturandis contra ser Nicolaum Maricich et Chaterinam Nuzarelli.

Matheus Grandis preco comunis, retulit michi cancellario se de mandato magnifici domini comitis, ex commissione sibi facta, precepisse et mandasse [ser] Nicolao Maricich, nobili Spalati, et Catherine relicte quondam Nuzarelli, quod infra octo dies proximos debeant obturari facere foramina, sive fenestras, quas habent in muris comunibus civitatis Spalati respicientes ab

Financijsko odvjetništvo za Dalmaciju u Zadru ustanovilo je, prilikom arhivalnog istraživanja god. 1847., da je mletačka vlada bila dala različnih koncesija pod različnim naslovima — *investitura, livela* — za neke zgrade u Diokle-

extra, sub pena librarum quinquaginta parvorum camere ducali applicanda.

(*Archivio di Stato in Zara.* Cancelleria pretoria di Spalato. Vol. XXXV. Atti dei conti Bondumier e Giovanni Bollani, cc. 517. r.)

V.

dicta die [23.—26. agosto 1482.]

In margine: Pena ser Nicolao Maricich pro fenestra obturanda.

Retulit Matheus Grandius, se de mandato magnifici domini capitanei generalis et magnifici domini [comitis], per [r]elationen ser Nicolay Martini precepisse ser Nicolao Maricich, qui non paruit in obturari faciendo fenestram quam habet in menibus Spalati, quod infra tres dies debeat ipsam obturari, sub pena indignationis nostri illustrissimi ducalis domini.

(*Archivio di Stato in Zara.* Cancelleria pretoria di Spalato. Vol. XXXV. Atti dei conti Bondumier e Giovanni Bollani, cc. 517. r.)

VI.

die 7. novembris 1482.

In margina: [Pro m]uro obstrubato].

Magister Antonius, murator de Spalato, retulit michi se de mandato magnifici domini comitis, murasse unam fenestram sub volto ser Nicolay Maricich, in muro civitatis Spalati, latitudinis pedum trium cum dimidio et altitudinis pedum septem a latere anteriori, que tamen habebat ab extra unam manum lapidum muratam ad siccum, et a parte exteriori erat alta a terra pedes 8½ et lata erat uno pede cum dimidio et alta tribus pedibus, et erat aperta desuper per unum pedem in latitudine et circa p[ed...]altitudine.

(*Archivio di Stato in Zara.* Cancelleria pretoria di Spalato. Vol. XXXV. Atti dei conti Bondumier e Giovanni Bollani, cc. 539. t.)

VII.

[die 26. novembris 1482.]

In margine: Testis pro fenestra murata.

Millat Zottus, habitator Spalati, qui alias stetit in volto asserto ser Nicolay Maricich in menibus, interrogatus quando tunc stabat [de] fenestra que erat in menibus predictis, dixit quod stetit in ipso volto per duos annos solvendo libras sex singulo anno, et tunc dicta fenestra erat murata ad siccum et erat tota plena mastria (?) equalis cum muro, sed solum foramen in ea erat adeo quod aer tamquam stella videbatur. Et hoc

cijanovoj palači, ali dukalom od 11. veljače god. 1792. (dakle samih šest godina prije njezina pada) bila je obustavljena svaka nova investitura i svako dopuštenje, bilo pod kojim oblikom, na građevine i na javna zemljišta, te proglašeno ništavim svako prijašnje dopuštenje.[150]

Dukali ili naredbe mletatčke republike iz god. 1774., 1781., 1782. — u zadarskom arhivu — dokazuju jasno, da je Dioklecijanova palača bila bezuvjetno državno vlasništvo.

God. 1791. glavni providur mletački Anđelo Diedo revindicirao je za državu jedan magazin, prisvojen od privatnika Bajamonta i Grigilla. Ovo revindiciranje bilo je potvrđeno od austrijske vlade g. 1804.[151] Štoviše ovo revin-

iuramento suo verum esse affirmavit ad presentiam magnifici domini comitis in cancellaria existentis, interprete ser Nicolao de Martinis.

(*Archivio di Stato in Zara.* Cancelleria pretoria di Spalato. Vol. XXXV. Atti dei conti Bondumier e Giovanni Bollani, cc. 548. t.)

[149] Svi se ovi juridički podaci vade iz brošure »*Il palazzo di Diocleziano è proprietà dello Stato*«. Supplemento al Bullett. di archeologia e storia dalmata 1902. N. 1.—3. str. 6.: »Consta da una Terminazione dei Provveditori alle Rason Vecchie del 14. giugno 1748., essere stato accordato espressamente ad alcuni privati e persone morali il rispettivo godimento dell' appoggio e dei fori indicati nella loro supplica et hoc semper ad beneplacitum Serenissimi Dominii et con la conditione di non introdurre o praticar novità alcuna senza la pubblica Sovrana e del loro Eccellentissimo Magistrato, permissione«.

[150] Il Palazzo di Diocleziano itd. str. 7.: »fu sospesa qualunque nuova investitura e per qualsivolgia forma ogni concessione relativa a fabriche e fondi pubblici, e dichiarato nullo qualunque atto e terminazione generalizia contro il preciso senso dall' accenata deliberazione.«

[151] *Eitelberger.* Die Unterbauten des Diocletianischen Palastes in Spalato u Mittheilungen der Zentralkommision I. Bd. Jahrgang 1856., S. 134.; »Die Bedeutung dieses Monumentes ist auch den verschidenen Regierungen, unter deren Herrschaft Dalmatien gestanden ist, nicht entgangen. Die Verordnungen der Republik Venedigs *(le ducali)* aus den Jahren 1774, 1781. und 1772., welche sich in dem Saatthalterarchive Dalmatiens befinden, bezeugen, dass dieses Gebäude als unbedingtes Eigenthum der Regierung aufgefasst wurde. Ein weiterer Beweeis, dass dieses Eigenthum als Staatseigenthum

diciranje u korist države bilo je potvrđeno natpisom uklesanim na splitskoj obali, u samim zidovima palače, koji se još i danas čita PVBBLICO PER DECRETO XI FEBBRAJO MDCCXCI M. V., t. j. da je ovo javno dobro po odluci 11. veljače g. 1791. *m(ore) v(eneto)* po mletačkom običaju računanja.

Iz svega se ovoga vidi, da su ostaci Dioklecijanove palače, uključivši amo i podzemne dijelove, bili od mletačke vlade smatrani javnim dobrom.

A ni prva austrijska vlada (god. 1797.—1806.) nije drugačije sudila. Kad je građanin Kristofor Paulini prisvojio neki magazin na obali ispod svoje kuće nad Kriptoportikom, pokraj istočno-južne kule, bi po nalogu iz Beča pretresano pitanje vlasništva, te odlukom dvorske kancelarije od 9. svibnja 1804. br. 15.156. (Br. 3507—1121. vlade dalmatinske) bude taj magazin proglašen javnim dobrom uz primjedbu, da se radi o neznatnoj svoti te se može Paulinu platiti u ime odštete dukata 28 : 14, od njega plaćenih za nabavu toga magazina. Ta mu je svota faktično bila isplaćena vladinim dekretom od 28. kolovoza 1804. br. 5478.[152]

Tom prigodom bi naloženo, da se izvrše najtočniji izvidi, nijesu li i koja druga javna dobra bila abuzivno

---

angesehen wurde liegt darin, dass im Jahre 1791. ein von einem Privaten usurpirtes Magazin von dem Proveditore generale ex-veneto Angelo Diedo als Staatseigenthum reclamiert wurde. Diese Reklamation wurde von der Oesterreichischen Regierung im Jahre 1804. bestätigt, und bei dieser Gelegenheit ist ausgetragen worden, mit grösster Genauigkeit zur erheben ob und welche andere dem Staatsärar gehörige Güter in der früheren Zeit in Dalmatien gegen das Eigenthumsrecht des Staates in Hande der Privaten übergegangen sind, um das Eigenthumsrecht des Staates selbst revindicieren zu können.«

[152] *Il Palazzo* itd. str. 7. »il magazzino stesso fu dichiarato di publica ragione, coll' aggiunta che, trattandosi di tenue somma possa essere assegnato al Paulini il proposto compenso di ducati 23.14 esborsati da lui pell' acquisto dei medesimo, la qual somma poi gli fu realmemte assegnata col decreto governiale 28. agosto 1804. No. 5478.«

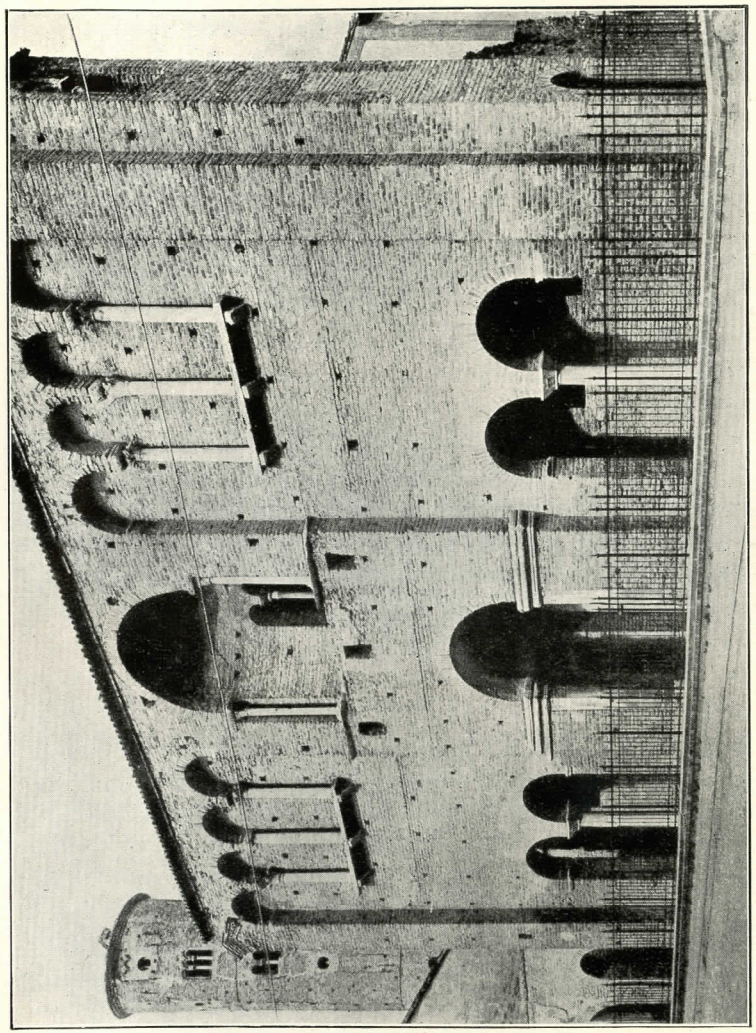

Slika 101. Tako zvana Teodorihova palača u Raveni (VIII. v.).

i s povredom ispod polovine vrijednosti prodana u Dalmaciji, da se revindiciraju na korist državnog erara.[153]

Ovi izvidi, i ako su bili započeti, morali su biti prekinuti u doba kada je prva austrijska vlada naslijedila francusku u Dalmaciji dne 17. veljače 1806., na temelju požunskoga mira sklopljena dne 26. prosinca 1805.

Jer doista nije poznato, da bi se pod francuskom vladom (g. 1806.—1813.) u tom pravcu učinili kakvi izviđaji, da se postigne gore rečena svrha; pače je stalno, da se radi ondašnjih mutnih vremena umnožiše smjelije uzurpacije privatnika na štetu Diokleci janove palače, radi nemara tadašnjih mjesnih vlasti.

Konservatoru Andriću mora se osobita zasluga pripisati, što je on, uz pitanje purifikacije palače, na njegov način smišljene, kako se gore vidjelo, i uz iskapanja i ispražnjenja od nečisti južnih podzemnih prostorija palače, potakao i pitanje vlasništva palače. Financijsko dalmatinsko odvjetništvo na temelju faktičnog vršenja prava izjavilo je »da je dovoljno dokazano, da se podzemne prostorije Diokle-cijanove palače i ostala pomješća u njoj, koja nisu otuđena zakonitim putem, imaju smatrati i traktirati kano državno vlasništvo« i dalje »da je dokazano da se toliko pod mletačkom, koliko pod prvom austrijskom vladom ona pomješća, koja nisu zakonitim načinom prešla u privatno vlasništvo, smatrahu državnom svojinom«. A ova načela bijahu u jezgri prihvaćena i potvrđena carskom odlukom pod tadašnjom vladom i priopćena financijskom odvjetništvu odlukom od 5. listopada 1847. br. 2267. predsjedništva dalmatinske vlade.

A kako nema dokaza, da bi se za kratkog francuskog vladanja podzemne prostorije ili druge česti palače smatrale drugojačije, i dok postoje dokazi, da su neki dijelovi

[153] *Il Palazzo* itd. »che sieno praticate le più diligenti indagini per rilevare se forse, e quali altri stabili publici sieno stati abusivamente e con lesione enorme, nei passati tempi, alienati in Dalmazia, onde farne la rivendicazione a pro del Regio Erario.«

palače, otuđeni od austrijske vlade, kao na pr. kula sv. Arnira[154] i tlo, gdje su temelji osmokutne kule nadesno od izlaza iz palače kod istočnih vrata,[155] bili prodani za gotov novac, jasno izlazi, da se austrijska vlada smatrala vlasnicom ove monumentalne palače.

U Dioklecijanovoj palači naime, u dijelu staroga grada Splita, mnogobrojne kuće sagrađene su na pločniku palače, bez pravoga temelja. To se konstatiralo mnogo puta, i to svaki put, kada je trebalo popravljati iz temelja ili graditi koju novu kuću. Veliki broj kuća naslonjen je na perimetralnim zidovima palače, te su na njima otvoreni novi prozori, a arkade su palače, jer su bile prevelike za male kuće, morale biti zatvorene ošitom od opeka, a u tim ošitima otvoreni su novi, manji prozori. U novije doba konservator je dopuštao, da se velike arkade palače zatvore zidom od opeka, a u tom novom zidu da se otvore manji prozori, markirani pragovima od bijeloga kamena (Sr. arkade u kapeli sv. Martina nad Porta Aurea prema Vestibulu; u jednoj kući u Vestibulu zapadnih vrata; arkade u nekim kućama na Obali i na istočnim perimetralnim zidovima nad vojničkim magazinom).

[154] Sjeverozapadna kula sv. Arnira bila je, ne zna se kada, uzurpirana od privatnog vlasnika Bettinia. On ju je god. 1878. prodao Paresiu iz Trsta, poduzetniku gradnje gata u luci, za 4000 fiorina. I dok je ovaj namjeravao rušiti je, te kamenje baciti u more kao supstrukciju gata, na oštre prosvjede tadašnjega Konservatora Glavinića, bi ova kula prekupljena od države za 4000 fiorina. Pisac ovih redaka bio je tada na arheološko-epigrafskim naucima u Beču, te obaviješten od konservatora Glavinića o ovoj sablazni, zagovarao je lično ovu prekupnju kod Ministarstva nastave u Beču.

[155] Na prostoru uz perimetralne istočne zidove gdje je bila osmokutna kula, htio je god. 1878. Jozip Voltolini graditi kuću. I ova je bila već 3 m sagrađena od bijeloga bračkog kamena. Ali država, uz doprinos polovice dotične svote za otkup iste od ukupne svote od 3000 f. sa strane splitske općine, otkupila je od Voltolinia već do 3 m visine podignutu kuću, te ju do temelja a i same temelje dala porušiti zato da se ogole zidovi palače. Ova državna prostorija bila je konačno uređena, te koncem god. 1918. provizorno unajmljena vojnom eraru. Sr. Br. 17., 18. među aktima arheološkoga muzeja god. 1926. Sada je ova prostorija slobodna.

Vlasnici novih zgrada u Dioklecijanovoj palači, radeći svaki za sebe i u nasljedstvu svojih predstavnika, nisu između sebe vezani u zakonitu zajednicu i prema tome se ne mogu smatrati suvlasnicima starih dijelova palače, na kojima su njihove zgrade naslonjene zbog prilika mjesta. Kad bi se moglo pretpostaviti, moralo bi se smatrati, da je država potpuno ili djelomično napustila Dioklecijanovu palaču, ili da je podjeljivala služnost i uživanje, kako smo vidjeli da se je vršilo pod mletačkom vladom, ili pak da je bilo formalnih prodaja kao pod austrijskom vladom. O potpunom ili djelomičnom napuštanju palače sa strane države nema spomena, te se može u najgorem slučaju da govori o zastari *(praescriptio, Verjährung)*[156] ili o održaju, dosjelosti *(usucapio, Ersitzung)*.[157]

No zastare nema, jer od god. 1804. država nije nikad, kad bi imala priliku, propustila da istakne vršenje svojih prava nad palačom.

Iz spisa ravnateljstva arheološkoga muzeja, utemeljena od god. 1820., i iz spisa konservatora spomenika, kao organa za uzdržavanje i istraživanje spomenika Središnjega Povjerenstva u Beču, utemeljena god. 1856., te iz mnogih spisa, koji se nalaze u arhivu općinskom u Splitu i u arhivu namjesništva u Zadru, jasno proizlazi, da su konservatori radili odvajkada do god. 1885. — kada je nastupila nova faza u pitanju vlasništva Dioklecijanove palače — u ime države, kao državni organi. Oni su se uplitali uvijek u pitanjima gradnja, pregradnja, popravaka kuća u Dioklecijanovoj palači, poimence onih koje su bile naslonjene na perimetralnim zidovima palače i na ostacima zidova, i zgrada u unutrašnjosti palače. Konservator Bulić primio je dva puta iznos od 1000 forinta od ministarstva prosvjete za popravak Vestibula (Rotonde) Dioklecijanove palače.

[156] *Zastara (praescriptio)* jest gubitak nekoga prava poradi nevršenja kroz zakonom određeni rok, na pr. 30 godina, 3 godine itd.

[157] *Održaj (usucapio)* jest stečenje prava nesmetanim vršenjem kroz zakonom određeni rok.

Da država nije smatrala, da je to njezino vlasništvo, ne bi sigurno davala novca za to. A pri tome konservator nije tražio nikakva dopuštenja od mnogobrojnih vlasnika kuća privatnika, kojih su kuće gotovo sa svih strana zagrađivale Vestibul.

Ovo se vršenje dužnosti sa strane konservatora ne može nikako izjednačiti vršenju susjeda i međašnika, koji po § 68. sudskog pravilnika moraju biti pozvani na saslušaj u slučaju podizanja nove zgrade. Konservator, u svojstvu predstavnika države, bivao je pozvan, da dopusti ili da uskrati gradnju, a nije se nikad desio slučaj, da bi poradi zabrane, da se nešto gradi, bio pozvat da svoja prava u pogledu državnog posjeda palače ili kakova dijela njezina dokaže sudbenim putem.

Ne može vrijediti o d r ž a j *(usucapio)* u korist privatnika, jer nijedan od njih ne bi bio u stanju da iznese ili dokaže pravni naslov posjeda, bez čega nema o d r ž a j a *(usucapio)*.

Ne mogu se priznati ni z a s t a r a ni o d r ž a j, jer ovi, odnoseći se na pojedine, manje dijelove (napose uzete) Dioklecijanove palače, koja je po sebi velika i grandiozna, ne bi mogli riješiti jedinstvo pravnog pojma spomenika i pojma vlasništva države, dokazane aktima posjeda, u slučajevima kada je trebalo ili kad je bila dužnost ovo pravo vršiti.

S ovih razloga isključen je apsolutno svaki elemenat suvlasništva privatnika na Dioklecijanovu palaču, to više, što su samo dvije česti ove palače bile zakonito otuđene (kula sv. Arnira i prostor kod istočnih vrata), kako je gore rečeno, ali su prekupljene novcem, a jedini mogući pravni odnošaj između države i privatnika bio bi ograničenje prava vlasništva pravom služnosti i prava koja su stekli privatnici zakonitim činima, ili činima koji se prikazuju kao zakoniti.

Kada je godine 1902., povodom kojekakvih vijesti po novinama, da država namjerava prepustiti svojoj sudbini

Dioklecijanovu palaču, da se naime ruši i da je stanovnici ruše, samo je pučanstvo grada Splita, uzrujano na ove vijesti, poslalo na ministarstvo prosvjete pismeni protest, potpisan od stotina građana svake ruke, da se ne bi prepustio takvoj sudbini ovaj spomenik.

Interesantno je, kako je taj protest djelovao na ministarstvo prosvjete u Beču. Dne 7. ožujka iste godine 1902. konservator Bulić primio je direktno od odsjeka štampe predsjedništva ministarskog vijeća vijest, koja doslovce glasi: »Vlada ne namjerava nipošto odreći se prava vlasništva Dioklecijanove palače i pustiti time indirektno ovaj historički spomenik, veoma interesantan, mogućnosti da bude porušen. Te vijesti nemaju nikakva temelja. Štoviše kompetentni faktori trude se da privedu kraju raspravljanje viseće već od više godina o pravu vlasništva ove palače, da mogu tako poduzeti na shodan način trajne mjere za očuvanje palače«.[158]

Ovaj preokret u shvaćanju ovoga pitanja, naime pitanja vlasništva ili svojine Dioklecijanove palače i njezina uzdržavanja, ima se pripisati sretnoj okolnosti, što je god. 1902. zasjeo na stolicu ministarstva prosvjete V. Hartel, dugogodišnji profesor grčkoga jezika na sveučilištu u Beču — koji je i piscu ovih redaka bio profesorom — kasnije direktor carske biblioteke, odsječni šef u ministarstvu prosvjete, a zatim ministar — nakon dugog razmaka godina prvi ministar prosvjete, koji je bio profesor bečke gimnazije, zatim univerziteta.

---

[158] Negli ultimi tempi fu accolta in vari giornali la notizia quasichè il Governo avesse intenzione di rinunziare alla proprietà del Palazzo di Diocleziano a Spalato e lasciare cosi indirettamente questo monumento storico, oltremodo interessante, alla possibilità, che venga distrutto. Questa voci non hanno alcun fondamento. Che anzi i competenti fattori si prestano di condurre a termine le trattative pendenti da anni circa il diritto di proprietà di questo Palazzo, per poter prendere in modo adatto misure durevoli pella sua conservazione«. Sr. *Il Palazzo* itd. str. 20.

Iduće godine 1903. stupa u novu odlučnu fazu nesamo pitanje vlasništva Dioklecijanove palače, nego i njezino čuvanje, i to osnutkom posebnog Povjerenstva za uzdržavanje Dioklecijanove Palače, koje je imalo svoje sijelo u Splitu, i bilo izravno podređeno ministarstvu nastave, a imalo se je sastajati svake godine o Uskrsu u Splitu. I sastajalo se sve do rata 1914. a i kasnije poslije rata.

Ali i ovome preokretu dala je povoda neka starija okolnost, naime okolnost, što je god. 1885. prigodom uvedenja Zemljišnika za grad i općinu splitsku konservator Bulić uknjižio Dioklecijanovu palaču, i sve što se od nje vidi i ne vidi, dakle i podzemne prostorije, kao državno dobro u državno vlasništvo.[159]

Da ne bude toga učinio!

Ministarstvo financija, doznavši nešto kasnije za taj njegov korak, pokudi ga pismeno i zabrani mu, da se upleće u to pitanje. Konservator je na to svojim opširnim spisom 12. travnja g. 1885. br. 24. dokazao povijesnim i juridičkim neoborivim dokazima, da je Dioklecijanova palača od god. 313., naime od smrti njezina gospodara Dioklesa — koji je bez sumnje umr'o u toj palači i u njoj bio pokopan i koji nije imao sinova, nego jedinicu kćer, udatu za kolegu u carstvu Galerija, — bila državno vlasništvo, pa je kao takova bila V. i VI. v. utočište detroniziranih rimskih careva, kao na pr. bivšeg cara Glicerija, kasnije solinskoga nadbiskupa. Nadalje je dokazao, da je kroz sav srednji vijek palača bila vlasništvo splitskoga municipija, koji je bio tada autonomna vlast, a kasnije da je mletačka vlast imala pravo vlasništva na palaču, pa onda austrijska država, i da su obje imale *ius proprietatis*, a Splićani, stanovnici palače,

[159] Sr. Bulić, Razvoj arheoloških istraživanja i nauka u Dalmaciji kroz zadnji milenij str. 212. (L' archéologie en Dalmatie du Xème siècle qusqu' au present. Recherches et Etudes) u Zborniku Matice Hrvatske: Hrvatskomu narodu njegovim prošlim naraštajima na spomen, sadašnjima na pobudu o tisućoj godišnjici hrvatskoga kraljevstva, Zagreb 1925.

u njoj nastanjeni, pravo služnosti, *ius servitutis*. Taj korak konservatora Bulića nije kod ministarstva financija bio dobro primljen, pa mu je izdana zabrana, da se ne smije dalje miješati kao konservator u pitanje vlasništva te palače.

Ali on nastavi da se bori za to jedino pravo i korektno stajalište, po kome Splićani mogu slobodno stanovati u njoj, uživati je i za vijeke, ali ne rušiti, jer nisu vlasnici, a država, kao kulturna država, neka se skrbi za čuvanje i popravljanje njeno. Tako se izrodi do godine 1903. oštar spor. U ovome sporu — treba ipak istaknuti, ministarstvo nastave, a osobito Središnje Povjerenstvo za spomenike podupiralo je, koliko je moglo, konservatora Bulića. Konflikat se sve više zaoštravao, pometnja sve više rasla — a što više pometnje u ovome pitanju, to bolje za konservatora i za njegovu pravednu stvar — protesti konservatorovi, dekreti ministarstva, letjeli su izmjenice od Splita do Beča, a od Beča do Splita. Kad je konservator, — potpomagan od austrijskog arheološkog zavoda i njegova šefa pok. Benndorfa, profesora arheologije, i od Središnjega Povjerenstva za spomenike, kojemu je na čelu bio predsjednik pok. bar. Helfert, a uz bok mu je savjetom i djelom stajao generalni konservator sveuč. prof. Dr. W. Kubitschek, — zaprijetio, da će ovo pitanje iznijeti pred forum kulturne Evrope, a ovaj osobno dao dojaviti ministru Hartelu, dogodi se god. 1903., kako je gore rečeno, važan preokret u ovome pitanju. Na prijedlog konservatora bi imenovano i odaslano u Split mješovito povjerenstvo, sastavljeno od četiri člana iz Beča, a od šest iz Dalmacije, da vijeća što treba raditi.[160]

Pri ovom sukobu palo je dosta neugodnih a i jedna nesmotrena izreka sa strane referenta u ministarstvu nastave Holenija, koji je zaveo tadašnjega ministra, ali je platio pensioniranjem tu svoju izreku, da se naime Dioklecijanova

[160] Zapisnik prve sjednice Povjerenstva Dioklecijanove Palače držane u Splitu od 11.—17. travnja 1903.; Izvješće o djelatnosti Pokrajinskoga Konservatorskoga Ureda za Dalmaciju i Povjerenstva Dioklecijanove Palače u Splitu do konca 1920. u Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku 1920. str. 39. sl.

palača ima smatrati kao državni kamenolom.[161] A brošura, koja je sadržavala ove vandalske riječi, bila je kasnije u 1000 istisaka, od samoga ministarstva spaljena. Koliko je poznato, jedan je istisak bio poslan konservatoru na povjerljivu upotrebu, a drugi je bio dan prof. Kubitscheku, članu Povjerenstva Diokecijanove Palače, zastupatelju središnje komisije za stare spomenike.

[161] Iz Ministarskoga dekreta god. 1886. na str. 42.—3. gore navedenog zapisnika: Denn es muss schon jetzt die Eventualität in das Auge gefasst werden, dass dem Aerar die Abstossung des für selbes eingetragenen Eigentumsrechtes vielleicht nicht gelingt. In diesem Falle sind die Servitusrechte jener Personen, welche die Palastmauer als Mauer ihrer Häuser benutzen, für das Aerar von Wesenheit, da nach § 483. a. b. G. diese Servitutsberechtigten zur Erhaltung der benützten Mauer herangezogen. werden können.

Es erscheint nun nicht ausgeschlossen dass die erwähnten Hausbesitzer, einerseits in der Erwartung, das Aerar werde nicht zur Demolierung der Palastmauern schreiten, anderseits in der Besorgnis, die Eintragung ihrer Servitutsrechte könnte für sie Kosten resp. Verbindlichkeiten nach sich ziehen, eine Anmeldung ihrer Servitutsrechte unterlassen. Hiedurch käme das Aerar, wenn der Fall einer Reparatur derartiger Mauern eintritt, in eine schwierige Lage, da es den Beweis der Servitutsrechte zu erbringen hätte. Es wird daher jedenfalls der Eintragung der Servitutsrechte eine aufmerksame Beachtung zu schenken und wird der Finanzprokurator diese eben erwähnte Besorgnis schon jetzt mitzuteilen sein. Ja, es würde sich fragen, ob es nicht schon jetzt angezeigt wäre, das Interesse der Hausbesitzer an der Servitutseintragungen künstlich anzuregen, in welcher Richtung eine Aufforderung dieses Inhaltes an die Bezirkshauptmannschaft Spalato gute Dienste leisten könnte: das Ministerium müsse mit Rücksicht auf die erfolgte bücherliche Eintragung des Staates sich schon jetzt gegenwärtig halten was zu tun wäre, falls die Palastmauern als Staatseigentum eingetragen blieben. In diesem Falle müsste eine Demolierung jener Mauern, welche keine archaeologische Bedeutung haben, und hinsichtlich derer keine Servitutsrechte bücherlich apparieren, ernstlich in Erwägung gezogen werden. Die Bezirkshaupmannschaft wolle berichten, ob die Demolierungskosten nicht durch den Wert des zu gewinnenden Materiales gedeckt werden könnten, insbesondere, wenn die Demolierung nicht in einem Zuge durchgeführt, sondern mit Rücksicht auf den jeweiligen Materialbedarf in Angriff genommen würde, so dass die Palastmauern gleichsam als ärarischer Steinbruch verwendet würden.«

Ovo je Povjerenstvo, koje se prvi put god. 1903. sastalo, »djelovalo osobito povoljno, jer je od prvog početka bilo glasnikom novovjekih nazora o čuvanju spomenika. Novim zdravim duhom odišu načela, koja su jednoglasno prihvaćena već na prvoj sjednici: kod svih radnja o uzdržavanju palače imaju se uzeti u obzir pored rimskih spomenika i historijsko-umjetnički spomenici svih poznijih sto-

Sveuč. prof. u Beču Dr. W. Kubitschek generalni Konservator ovako piše o ovomu pitanju u Strena Bulićiana str. 209. sl. »An dieser Stelle darf ich eine Behauptung öffentlich aufstellen, deren Bekräftigung dem Landeskonservator Bulić leicht fallen wird: dass nämlich die Verfolgung der wissenschaftlichen und der Erhaltungsfragen unter den so schwierigen Verhältnissen einer auch heute noch gesetzlich nicht geregelten und von den Bezirkshauptmannschaften nur zum Teil gewürdigten und zum anderen Teil nicht geförderten juridischen Grundlage weder besser noch wirksamer vertreten werden konnte, als wirklich geschehen ist. Auch bin ich verpflichtet zuzugeben und dankend zu konstatieren, dass die erreichten Erfolge durch seine Mitwirkung oder seine Initiative ermöglicht worden sind. Zu einer Gegenprobe dieser Behauptung war nicht Anlass geboten, da wir beide, bei Ausschluss persönlicher Rechthaberei, bei vollkommen sachlicher Würdigung der Gegenstände und mit Respektierung der verschiedenen Ressorts, nur der Wahrheit zu dienen und mit dem Ganzen zu nützen bemüht waren. Weiteren Kreisen, insbesondere denen nicht jede historische Lokalfrage Grund zu politischen Erörterungen oder zu praktischen Weiterungen bot, hat die gewinnende Persönlichkeit den Anschluss leicht und erwünscht gemacht, oder die Beliebheit der Person hat, und das konnte unter Umständen noch wichtiger sein, sie gefügig gemacht.«

»Anderseits fehlte es in Dalmatiem nicht an lauter oder heimlicher Gegnerschaft; aber die Motive dieser Gegnerschaft waren nicht in der Lage sie uns sympatischer erscheinen zu lassen. Sollte Bulić etwa, ich weiss nicht, ob meine Vermutug zutrifft, zum Nutzen seiner Volksgenossen eine Art *Confessiones* geschrieben haben, so könnten diese manches klar machen, worüber die Mitlebenden sonst sich heute die Köpfe zerbrechen oder sich streiten.«

»Auf mich haben die verschiedenen, zum Teil bizarren und mitunter sogar ins Abenteuerliche und Possierliche sich verlierenden Reiseerlebnisse den unauslöschlichem Eindruck einer starken Persönlichkeit und eines prächtigen Charakters gemacht, der seine Mittel und Ziele einzuschätzen versteht, und trotz alledem unter Umständen seine Position unentwegt und bis zum äusserten Moment hinaus verteidigt hat. Nicht bloss

ljeća; mora se zabaciti svaka pomisao arheološke purifikacije grada, koji se od IX. v. ugnijezdio u palači; ističe se naprotiv estetska vrijednost cjelovitog splitskog *milieua*, koji je nastao srastanjem i stapanjem spomenika različnih doba u jednu sliku; preporučuje se napokon neko osamljenje važnijih dijelova palače, ali i to koliko se slaže s interesima opće naravi«.

der Erfolg rechtfertigt die Mittel des Feldherrn. Und so habe ich seine Zielsicherheit und Energie damals am meissten gewürdigt, als er sich gegen den Auftrag des zuständigen Ministeriums auflehnte, den diokletianischen Palast in Spalato von einem gegebenen Moment an praktisch als Steinbruch zu behandeln und also in Zukunft den Wünschen der heimischen Hausbesitzer und Ladenmeister nicht weiter in den Weg zu treten, wenn sie eine Verbesserung der Wohnungsverhältnisse anstreben sollten. Die Situation war wirklich kritisch; ein anderer hätte sich gefügt und nicht, wie Bulić es tat, sich um Hilfe gegen die Behörde und gegen seine eigenen Landsleute und Stadtgenossen gewendet. Es mag ja seltsam klingen: aber unzweifelhaft hat Bulić das Verdienst gegen die Neuerer das Wort zur rechten Zeit gefunden und durch seinen unbeugsamen Mut den diokletianischen Palast im Grossen und Ganzen für die Nachwelt gerettet zu haben. Es fehlt nur, dass die Architekten und Konstrukteure leichter die Wege ausfindig machen, um einen so alten Bau nach der Anforderung der modernen Hygiene einzurichten. Sonst wird immer geltend gemacht, dass die Römer ihre Bauten (gleichviel ob in Italien oder in den Provinzen) bewunderungswürdig anzuordnen und einzurichten verstanden haben. Und das soll nun in Spalato so ganz ausgeschlossen sein, dass die Nachfahren jenes Teiles der Stadt, die innerhalb des diokletianischen Palastes Schutz gesucht haben, dieselben Mauern, die früheren Geschlechtern so grossen Nutzen gewährt haben nun für Wohnzwecke aufrecht erhalten und dass für Umbauten innerhalb der Umfassungsmauern auch der Boden eine entsprechende Untersuchung erfahre?«

Sr. Mittheilungen der Zentralkommission zur Erhaltung und Erforschung der Kunst und historischen Denkmale Jahrg. 1910. 2. Heft s. 55. ss.: »Ein besonderes Rumesblatt für den Verstorbenen baron Helfert bildet seine Fürsorge um die Erhaltung der Diokletianischen Palastes in Spalato. Die ausserordentliche Bedeutung dieses Denkmals wurde von ihm und dem verdienten Konservator Bulić zuerst erkannt und gewürdigt, und nach einem fast heroischen ein Menschenalter dauerden Kampfe ist es endlich gelungen auch die massgebenden Faktoren für diese wichtige Frage zu interessieren und die nötigen Mittel für die Erhaltung und Sicherung wenigstens der

Prema ovim načelima Povjerenstvo je palače god. 1909. povjerilo svome članu arhitektu Niemannu da izradi nacrt, koji će sačuvati staru biskupiju na sjeveru Mauzoleja — koja se je htjela pošto poto odstraniti u ime izolacije Mauzoleja — nacrt, koji bi u isto doba zadovoljio potrebe prometa u onome dijelu grada i estetiku.[162] A god. 1912. Povjerenstvo je zaključilo, da se kućarice na Obali prepuste naravnome propadanju i time da Povjerenstvu ostanu slobodne ruke za definitivno uređenje južnoga pročelja palače.

Nego kada nekoji krovovi kućica i dućančića na Obali počeše padati, a vlasnici htjedoše graditi, konservator nije dopuštao, ali su općina splitska i Zemaljski Odbor dopuštali, pa se tako ovaj neprestani spor zaoštravao. Tipičan primjer ovoga konflikta jest porušenje god. 1920. male kućarice uz južnoistočnu kulu palače, i prema tome ogoljenje lijepo sačuvanih zidova njenih. Izdana je zabrana od konservatora vlasniku Vicku Tudoru, da ne smije nanovo pokriti zidove palače novom kućom. Vlasnik je postavio pretjerane zahtjeve za odštetu ako ne gradi, pa budući da njegovi zahtjevi nisu mogli biti prihvaćeni od države, on — *vir damnatae memoriae* u analima Diokle-

wichtigsten Palastteile zu erhalten. Der Palast, den man noch Ende der Ahtzigerjahre als »ärarischen Steinbruch« zu bezeichnen beliebte, erfreut sich nunmehr der wärmsten Fürsorge seitens der staatlichen Denkmalpflege. Leider war ein voller Erfolg dem Verstorbenen nicht vergönnt. Sein im Herrenhause eingebrachter Gesetzentwurf »zur Sicherung des Diokletianischen Palastes in Spalato«, welcher die noch vorhandenen ober- und unterirdischen Bestandteile schützten und vor schädigenden An-Zu-und Aufbauten bewahren sollte, ist leider über die Kommissionsberatung nie hinausgekommen.« Bull. dalm. 1910. p. 185.; 1916. p. 194.

[162] Za ovu svrhu treba isporediti i projekat arhitekta W. Schürmanna, koji je izišao kao III. prilog Vjesniku za arheologiju dalmatinsku god. 1924.—25. na njemačkom jeziku: »Ein Vorschlag zur Neugestaltung der nördlichen Umgebung der Domkirche in Split (Spalato). Projekat uređenja sjeverne okoline stolne crkve u Splitu.« Ova brošura bila je prevedena i objelodanjena na hrvatskom jeziku u podlistku splitskog časopisa »Novo Doba« god. 1925.

cijanove palače — sagradi kućaricu, koju pučanstvo grada prozva g o l u b i n j a k. Njegov primjer nađe obilje nasljednika! Trebalo je naći izlaza u ovome neprestanom sporu, te se došlo — *za nevolju* — do neke nagodbe, po kojoj se god. 1922. raspisa međunarodni natječaj za obnovu ovih kućarica, prema jedinstvenom nacrtu, po kome nove kuće imaju ostati u skladu s okolinom palače i podređene toj okolini. Ploha palače, koja je morala biti pokrivena ovim kućicama, imala je dosezati najviše do ispod visine bazâ stupovlja na pročelju Kriptoportika, da bi tako arhitektonski dio pročelja ostao vidljiv.

Povjerenstvo se je palače već u prvoj sjednici god. 1903. bavilo i pitanjem vlasništva palače. Predstavnik države, financijski odvjetnik, nazočan u svim sjednicama kroz sedam dana trajanja ovoga prvoga zasjedanja, trudio se, da na temelju paragrafa i izjava nekih građana, koji su se okoristili od god. 1886. do 1903. desavuiranjem konservatora sa strane ministarstva financija, dokaže, da su oni dijelovi palače, na kojima su njihove kuće naslonjene, njihovo vlasništvo.

Ali cijelo je Povjerenstvo, osim financijskog odvjetnika, zaključilo: da se zamoli ministarstvo, da odmah poduzme potrebite mjere, da barem oni dijelovi palače, koji su na državu uknjiženi, ostanu tako, dok se ne uredi definitivno zakonitim putem ovo pitanje; da se stvori što prije zakon za eksproprijaciju onih dijelova palače, koje treba ogoliti; da država uzme odmah pravo tutorstva nad palačom i da ne dopušta njezino dalje nagrđivanje. Predstavnik pak općine, načelnik Milić, sudbeni savjetnik u miru, nesamo da je glasovao sa svim ostalim članovima proti državnom odvjetniku, nego je u jednoj sjednici donio pismeno svoje mnijenje, naslanjajući se na dokumente, po kojima je Dioklecijanova palača bila tijekom vjekova od svih vlada smatrana kao javno dobro, i izjavio svečano, da je postupanje konservatora pri uknjiženju Dioklecijanove palače kao državnog dobra god. 1885. bilo korektno i pravo.

Splitska se općina tada obvezala, da unapredak ne će podjeljivati nikakva građevnog dopuštenja u Diokleeijanovoj palači, ako na to ne pristane Povjerenstvo Palače preko svoga organa konservatora.

Toga se načela općina splitska drži lojalno od god. 1903. do danas. A država od te godine daje godišnju novčanu potporu za uzdržavanje i uređivanje Dioklecijanove palače, koje je obveze od bivše austrijske vlade preuzela na se država Srba, Hrvata i Slovenaca.

S obzirom na glavne spomenike u palači, Mauzolej (sadašnju stolnu crkvu), bogomolju palače (sada krstionicu) i zvonik, koji su svi bili popravljeni na državne troškove, uvedena je praksa, da ti spomenici budu unapredak uzdržavani na državne troškove, a crkvena vlast da ne smije uvoditi nikakvih građevnih promjena u njima bez sporazumka s Povjerenstvom Dioklecijanove Palače, odnosno konservatorskim uredom.

Višeputa se pokušalo donijeti pred austrijski Parlamenat prijedlog zakona za osiguranje Dioklecijanove palače i za razvlaštenje. Taj prijedlog bio je donesen i primljen u višoj, Gospodskoj kući u Beču,[163] ali nije mogao nikad biti donesen u Zastupničku kuću.

God. 1920. i idućih godina Arheološki Muzej i Konzervatorski ured u Splitu, a na poziv ministarstva prosvjete, izradili su zakon o palači i svim drugim spomenicima u novoj državi i o arheološkim iskopinama. Taj je zakon bio pregledan, popunjen i odobren od ostalih ravnateljstva muzejâ i od naročitoga Povjerenstva u Beogradu, ali dosada nije izglasan u Skupštini.

---

[163] Antrag des Freiherrn von Helfert: Entwurf eines Gesetzes zur Sicherung des Diokletianischen Palastes in Spalato (133. der Beilagen zu den stenographischen Protokollen des Herrenhauses. XVII. Session 1902.).

Sr. str. 29. Izvješća Konservatorskoga Ureda u Vjesniku za arh. i hist. dalm. god. 1921.

Dobro upućeno, gotovo provedeno, ali ne konačno dovršeno pitanje o uzdržavanju i očuvanju Dioklecijanove palače, imala bi prema savremenim načelima umjetnosti da privede kraju današnja država, koja je preuzela historijsku dužnost, da stare zatečene spomenike očuva od propadanja.

U drugom redu i grad Split, koji je iz palače izrastao, s njome na vjekove srastao i u njezinom okviru za više vjekova razvijao svoju historiju, mora da ulaže svu svoju brigu, da je što brižnije čuva.

Konačno dolaze i viši motivi u obzir; jer i ako država čuvanjem toga spomenika vrši kulturne funkcije, njoj sopstvene, te i ako grad Split najljepši svoj ures sa gledišta lokalnog patriotizma i ponosa mora čuvati, iznad svih tih razloga treba imati na umu, da je to umjetničko djelo vezano sa svjetskom historijom i s općom umjetnošću, pa da je ono postalo duševnom svojinom čitavoga kulturnog svijeta.

Čuvanjem toga spomenika vrši se jedna nadnacionalna opće kulturna i opće umjetnička dužnost.

SADRŽAJ.

I. Uvod . . . . . Str. 5

II. Ime položaja, doba gradnje i materijal Dioklecijanove palače . . . . . „ 9

III. Dioklecijanova palača u literaturi . . . . . „ 24

IV. Opis Dioklecijanove palače.

A. Perimetralni zidovi, kule i vrata palače . . „ 44

B. Južne zgrade u unutrašnjosti palače . . . „ 58

Peristil . . . . . „ 61

Sakralne zgrade u palači.

Carev Mauzolej i Hram palače . . . . . „ 64

C. Carske odaje . . . . . „ 102

D. Dioklecijanov vodovod . . . . . „ 109

V. Dioklecijanova palača u povijesti umjetnosti . . „ 115

Primjedbe k pojedinim građevinama u palači.

Porta Aurea. A. Slijepe arkadice . . . . . „ 165

B. Dekorirani rasteretni luk i konzolice za stupiće . . . . . „ 166

C. Opći karakter Portae Aureae . „ 168

VI. Dioklecijanova palača u toku vjekova . . . . „ 178

VII. Vlasništvo Dioklecijanove palače . . . . . „ 256

Sadržaj slika.

Sl. 1. Slika cara Dioklecijana na rimskom novcu.
„ 2. Arheološka karta Splita i okolice.
„ 3. Tabula Peutingerova s okolicom Splita.
„ 4. Topografska karta Splita i okolice po Camuciu iz g. 1571.
„ 5. Topografska karta Splita i okolice iz g. 1650.
„ 6. Plan Palače po Sponu i Wheleru iz g. 1682.
„ 7. Plan Palače po Farlati-u u Illyricum Sacrum g. 1761.
„ 8. Položaj Palače u okolici Splita po Adamu iz g. 1764.
„ 9. Tloris Palače po Adamu iz g. 1764.
„ 10. Južna fasada Palače prema moru po Adamu iz g. 1764.
„ 11. Peristil Palače po Adamu iz g. 1764.
„ 12. Unutrašnjost Mauzoleja po Adamu iz g. 1764.
„ 13. Sjeverna vrata (Porta Aurea) Palače po Adamu iz g. 1764.
„ 14. Zapadna vrata (Porta ferrea) po Adamu iz g. 1764.
„ 15. Slika grada Splita po »Tipografia Veneta« g. 1787.
„ 16. Tloris staroga grada Splita unutra Palače u sadašnjosti (po Hébrard-Zeilleru).
„ 17. Tloris Palače prema rezultatima istraživanja g. 1903.—1909. (po Hébrard-Zeilleru).
„ 18. Palača viđena s visoka: rekonstrukcija Hébrard-Zeillera u nacrtu.
„ 19. Palača viđena s visoka: rekonstrukcija Hébrarda u modelu.
„ 20. Sjeverno i južno pročelje Palače rekonstruirano po Hébrard-Zeilleru.
„ 21. Sjeverno i južno pročelje Palače u sadašnjem stanju.
„ 22. Detalj Kripotoportika na južnom pročelju palače.
„ 23. Sjeverna vrata Palače (Porta Aurea).
„ 24. Zapadna vrata Palače (Porta Ferrea).
„ 25. Arkade Palače u Pretorijanskoj ulici.
„ 26. Pogled na okolinu Mauzoleja iza požara stare Biskupije g. 1924.

Sl. 27. Pogled na Mauzolej kroz luk negdašnjeg portikata.
„ 28. Peristil i Protiron ispred carevih odaja.
„ 29. Pogled na zapadno krilo Peristila sa stepenica stolne crkve ispod zvonika.
„ 30. Istočno krilo Peristila i ulaz u Mauzolej (prije g. 1880.).
„ 31. Istočno krilo Peristila sa sfingom.
„ 32. Istočno krilo Peristila s kapelicom sv. Roka.
„ 33. Sfinga Thotmes-a iz 18. dinastije na Peristilu (XV.—XIV. v. pr. Krista).
„ 34. a) Hijeroglifi sfinge na Peristilu.
„ 34. b) Hijeroglifi sfinge na Peristilu.
„ 34. c) Hijeroglifi sfinge na Peristilu.
„ 35. Sfinga Amenofisa III. u Muzeju (o. g. 1400. pr. Krista).
„ 36. Glava egipatskog kralja iz dinastije Ptolomejevića uzidana u kući Gotovac u Splitu.
„ 37. Glava sfinge u Muzeju, nađena u Solinu.
„ 38. Model okoline Mauzoleja rekonstruirana po Niemannu.
„ 39. Peristil rekonstruiran po Niemannu.
„ 40. Kapitel sa Peristila.
„ 41. Unutrašnjost Mauzoleja po rekonstrukciji Hébrard-Zeillera sa sarkofagom cara Dioklecijana.
„ 42. Današnja tlorisna osnova Mauzoleja; danas stolna crkva sa sredovječnim korom (D) i sakristijom (E).
„ 43. Mauzolej iznutra (današnje stanje).
„ 44. Mauzolej izvana sa zvonikom, opasanim drvenim skelama za vrijeme popravka g. 1880.—1908.
„ 45. Ugaoni kapitel sa Periptera okolo Mauzoleja.
„ 46. Kapitel drugog reda stupovlja u Mauzoleju.
„ 47.a Portrait Dioklecijanov u frizu Mauzoleja (viđen en face).
„ 47.b Portrait Dioklecijanov u frizu Mauzoleja (viđen sa strane).
„ 48. Jedini natpis cara Dioklecijana u splitskom muzeju.
„ 49. Portrait Priske, žene cara Dioklecijana (viđen en face) u frizu Mauzoleja.
„ 50. Hermes Psychopompos u frizu Mauzoleja.
„ 51. Valerija, kći cara Dioklecijana, na novcu.
„ 52. Mali Hram Palače. Rekonstrukcija pročelja po Hébrard-Zeilleru.
„ 53. Mali Hram Palače; pročelje u sadašnjem stanju.
„ 54. Mali Hram; stražnje pročelje.
„ 55. Unutrašnjost Maloga Hrama Palače.
„ 56. Detalji na portalu Maloga Hrama Palače.
„ 57. Detalji na portalu Maloga Hrama Palače.

Sl. 58. Kapitel na pilastru u pročelju Maloga Hrama Palače.
„ 59. Sarkofag s prikazom Meleagrovog lova na kaledonskog vepra (muzej u Splitu).
„ 60.a Vestibul Palače prije popravka kupole.
„ 60.b Vestibul Palače poslije popravka kupole.
„ 61. Vestibul Palače iznutra.
„ 62. Komadići mozaika nađenog na kupoli Vestibula.
„ 63. Vrata, koja su vodila u kriptoportik Palače.
„ 64.a Podzemna prostorija Dioklecijnove Palače.
„ 65. Rimski kamenolomi na otoku Braču, odakle se je vadio materijal za Palaču u Splitu.
„ 66. Kip Heraklesa uklesan u kamenu u rimskim kamenolomima na otoku Braču.
„ 67. Mozaik sa pločnika Dioklecijanove Palače, otkriven na današnjoj Poljani Grgura Ninskog.
„ 68. Mozaik sa pločnika Dioklecijanove Palače, otkriven na jugu današnje Bulićeve Poljane.
„ 69. Mozaik otkriven u jednoj prostoriji Palače do Mauzoleja g. 1925.
„ 70. Pregradnja kućica na obali ispod južnog pročelja Palače prema novom projektu arh. Kellera.
„ 71. Vodovod Dioklecijanove Palače prije restauracije g. 1878. U Dujmovači na desnu ceste iz Splita do Solina.
„ 72. Vodovod Dioklecijanove Palače iza restauracije g. 1878.
„ 73. Plan stare Salone.
„ 74. Mučenici solinski u Oratoriju svetoga Venancija u krstionici sv. Ivana Lateranskoga u Rimu.
„ 75. Bazilika solinskih mučenika u Manastirinama u Solinu (pogled na baziliku i grobište sa sjevero-istoka).
„ 76. Bazilika solinskih mučenika u Manastirinama u Solinu gled na baziliku i grobište sa sjevero-istoka).
„ 77. Drvena vrata stolne crkve domaćeg umjetnika Andrije Buvine iz g. 1214.
„ 78. Detalj Buvinovih vrata stolne crkve (Navještenje Isukrstovo i rođenje).
„ 79. Rezbarije drvenog kora u stolnoj crkvi u Splitu (XIII. v.).
„ 80. Propovijedaonica stolne Crkve u Splitu (XIII. v.).
„ 81. Ikonostas iz starohrvatske crkvice sv. Martina nad Porta Aurea Dioklecijanove Palače.
„ 82. Natpis u crkvici sv. Martina.
„ 83. Natpis na sorkofagu kćeri Bele IV. nad portalom stolne crkve u Splitu.

Sl. 84. Sarkofag priora Petra iz starohrvatskog doba u Peripteru okolo Dioklecijanova Mauzoleja.
„ 85. Sarkofag nepoznate osobe u Peripteru Mauzoleja, u natpisu kojega se spominje splitski nadbiskup Martin (o. g. 1000.).
„ 86. Sarkofag prvoga splitskog nadbiskupa Ivana Ravenjanina (o. g. 780.).
„ 87. Sarkofag s natpisom splitskog nadbiskupa Lovre, savremenika i prijatelja kralja Zvonimira.
„ 88. Lik hrvatskog vladara u splitskoj krstionici.
„ 89. Tloris vojnog logora Novaesium; danas Neuss u Njemačkoj.
„ 90. Plan grada Emone (Ljubljana).
„ 91. Zidine Aurelijanovih utvrda u Rimu (izvana).
„ 92. Zidine Aurelijanovih utvrda u Rimu (iznutra).
„ 93. Rimski Castellum Mogorielo kod Čapljine u Hercegovini.
„ 94. Ostaci portikata u Palmiri.
„ 95. Mozaik u sjevernoj Africi s prikazom rimskog zaselka.
„ 96. Portal hrama u Balleku.
„ 97. Kapitel iz VI. vijeka u jednoj crkvi u Raveni.
„ 98. Mozaik iz jednoga zaselka u sjevernoj Africi.
„ 99. Ruševine rimskog pretorijuma u Musmieu.
„ 100. Privatne kuće iskopane u Pompejima s arhikolonatom.
„ 101. Tako zvana Teodorikova palača u Raveni (VIII. v.).

Ispravci.

Str. 19. redak 9. odozgor treba bio mjesto dio.
„ 33. treba Krista mjesto krista.
„ 35. treba Krista mjesto krista.

Naknadni ispravci.

Na str.	9	redak	8.	odozdol	mj. Apolnija treba	*Apolonija.*
„ „	10	„	20.	odozgor	mj. Clusum treba	*Clusam.*
„ „	16	„	12.	„	nakon riječi »rimskom novcu« treba dodati:	*sl. 1.*
„ „	36	„	25.	„	mj. sadržava treba	*ne sadržava.*
„ „	65	„	10.	„	„ Kao treba	*kao.*
„ „	104	„	5.	„	„ ulaj treba	*ulaz.*
„ „	110	„	16.	„	„ Harapovci treba	*Karapovci.*
„ „	139	„	7.	odozdol	„ podlanje treba	*podlaganje.*
„ „	141	„	22.	odozgor	„ 48.—49. treba	49.—50.

U »Sadržaju« na str. 279 treba dodati, da je odsjek I., II., III., IV., VI. i VII. napisao don Frane Bulić, a odsjek V. dr. Ljubo Karaman.